

1912-1913 BALKAN SAVAŞLARI'NDA EDİRNE'NİN SÜKÛTU VE YAŞANAN FACİÂLAR

İlker ALP*

ÖZ

Emperyalist devletlerin yönlendirmesiyle ittifak kuran Balkan devletleri, yayılcı emellerle Ekim 1912'den itibaren Osmanlı Devletine saldırmışlardır. 1913 yılının Eylül ayına kadar süren ve iki evrede gerçekleşen Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti, ağır bir yenilgiye uğrayarak Rumeli'deki topraklarının %83'ünü kaybetmiştir. Bu savaşta Şükrü Paşa'nın komutasındaki Edirne Müstahkem Mevkii, üstün düşman kuvvetleri karşısında, büyük fedakârlıkla şanlı bir müdafaada bulunmuştur. Fakat gıda stoklarının tükenmesi, iklim şartlarının dayanılmaz derecede ağırlaşması ve düşman saldırılarının had safhaya varması sonucunda, müdafa askerî açıdan sürdürülemez hâle gelmiştir. Bu nedenle Edirne, 160 gün süren bir direnişin ardından, 26 Mart 1913 tarihinde Bulgar ve Sırp kuvvetlerine teslim olmuştur. Şükrü Paşa ve üst rütbeli subaylar Sofya'ya götürülmüş, alt rütbeli subaylar ise toplama kamplarına sevk edilmiştir. Şehrin teslim olmasıyla birlikte şehri savunan 45.000 askerinin tamamı esir alınmıştır. Resmî kayıtlara göre kuşatma süresince 13.000 şehit verilmiştir. Edirne'nin sükûtu-nun ardından kentte yağma olayları yaşanmış, halka ve askerlere yönelik büyük bir mezalim yapılmış, binlerce esir Türk askeri plânlı ve sistemli bir şekilde katledilmiştir. En ağır vahşetlerden biri Tunca Adası mevkiindeki Sarayıçi toplama kampında yaşanmıştır. Burada 20.000 civarında Türk esiri açlık, soğuk, bulaşıcı hastalıklar ve kötü muamele sonucunda hayatını kaybetmiştir. Hayatta kalabilen esir Osmanlı askerleri Bulgaristan'daki Sinekli, Harmanlı, Hasköy, Eski-zagra vd. esir kamplarına götürülmüşlerdir. Fakat Bulgaristan'daki esir kamplarında da vahşete devam edilerek 3.000-4.000 kişilik gruplar toplu olarak katledilmiştir. Bulgaristan'da şehit edilen ve akıbeti bilinmeyen esir askerlerin sayısı muhtemelen 35.000 civarındadır. Balkan Savaşları ile Edirne'nin işgali sürecinde Türklere yapılan mezâlimin unutulması, özellikle gençlerimizin yüz yıl önce cereyan

---

* Prof. Dr., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-9211-0682, E-posta: ilkeralp@trakya.edu.tr

eden hadiseleri yeterince bilmemesi nedeniyle ve tarihten ders alınması amacıyla bu üzücü konu üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, Şükrü Paşa, Edirne'nin İşgali, Sarayıçi Faciası, Eskizagra Katliamı

ABSTRACT

The Balkan countries forming alliance with the guidance of the imperialist states attacked the Ottoman Empire from October 1912 for expansionist desires. In the Balkan Wars lasting until September 1913 and occurring in two phases, the Ottoman Empire sustained a great defeat and lost 83% of its Rumelian territories. In this war, the Fortress of Edirne under the rule of Şükrü Pasha had served as a glorious defense point with great sacrifices against advantageous enemy forces. However, draining food stocks, worsening weather conditions, and the increase in enemy attacks had made military defense impossible. Therefore, Edirne surrendered to the Bulgarian and Serbian forces on March 26th, 1913 after a resistance lasting for 160 days. Şükrü Pasha and high ranking officers were taken to Sofia whereas low ranking officers were sent to concentration camps. After the surrender of the city, all of the 45,000 soldiers defending the city were taken captive. According to official records, 13.000 soldiers became martyr during the siege. After the silence of Edirne, the city was looted; horrific atrocities were committed against both its people and its soldiers. Moreover, thousands of captive Turkish soldiers were systemically slaughtered. One of the most serious carnages was committed within the walls of Sarayıçi concentration camp on Tunca Island. About 20.000 Turkish captive lost their lives there due to starvation, cold, infectious diseases and cruel treatments. Surviving Ottoman soldiers were taken to the prison camps of Harmanli, Haskovo, Stara Zagora and many others in Bulgaria. However, cruelty continued in these prison camps and groups of 3.000-4.000 people were collectively slaughtered. The number of captive soldiers slaughtered or with unknown fate are about 35.000. The present study examines this heart-breaking issue in order for all of us to learn a lesson from history since the atrocities to Turks during the occupation of Edirne in the Balkan Wars have been forgotten and especially our young generation doesn't know the incidents happened a century ago in detail.

Keywords: the Balkan Wars, Şükrü Pasha, the Occupation of Edirne, Sarayıçi Calamity, Stara Zagora Massacre

Giriş

XX. yüzyılın başlarında; Bulgaristan, Yeşilköy Antlaşması'yla kurulan "Büyük Bulgaristan"ın sınırlarına yeniden kavuşmak, Sırbistan ortaçağdaki Duşan Çarlığı'nı canlandırmak, Yunanistan Megali İdea'yı gerçekleştirmek ve Karadağ da topraklarını genişletmek amacıyla yayılmacı politikalar takip etmişlerdir. Balkan Devletleri'nin büyük hırsla belirledikleri hedef ve uyguladıkları yayılmacı politikalarından faydalanan Rusya, İngiltere, Fransa vd. emperyalist güçler, Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ'ın Osmanlı İmparatorluğu'na karşı bir "Haçlı İttifakı" kurmalarını sağlamışlardır (Nivet 2001: 9-10, 121; Özlem 2015: 493-495). Emperyalistlerin yön-

lendirmesi sonucunda müttefikler, Balkanlar'daki Türk topraklarını işgal etmek üzere 8 Ekim'den itibaren Osmanlı Devleti'ne saldırmışlardır. Böylece Ekim 1912'den Eylül 1913'e kadar aralıklı olarak Balkan Savaşları devam etmiştir (Sannav 2015: 190). I. Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti, çok ağır bir mağlubiyete uğramış ve Türk birlikleri Çatalca'ya kadar çekilmiştir. Başkent İstanbul da tehdit altına girmiş ve Osmanlı İmparatorluğu, neredeyse tarih sahnesinden silinecek bir duruma gelmiştir (Erickson 2013: 419-420). Sadece Yanya, İşkodra ve Edirne'de, işgalcilere karşı kahramanca mücadele edilmiştir. Fakat bu müstahkem mevkiiler de sonradan teslim olmak zorunda kalmışlardır (Armaoğlu 1975: 343). I. Balkan Savaşı'nın sonlandırılması ve savaşı tarafların isteklerinin belirlenmesi için İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan, ve İtalya'nın büyükelçilerinin katılımıyla, 17 Aralık 1912 tarihinde Londra'da "Büyükelçiler Konferansı" toplanmıştır (Kamil 2016: 11). Bu konferansta Osmanlı Devleti ile savaşı Balkan Devletleri arasındaki sınırların tespit edilmesi, ileri sürülen barış esaslarının görüşülmesi, Osmanlı Devleti'nden ele geçirilen toprakların paylaşılmasından doğan ve büyük devletleri de karşı karşıya getiren anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması amaçlanmıştır (Kamil 2016a: 11).

Elde ettiği topraklarla yetinmeyen Bulgaristan, Makedonya'yı ele geçirmek istemiş, 29 Haziran 1913'te Yunanistan ve Sırbistan'a saldırarak II. Balkan Savaşı'nı başlatmıştır (Kamil 2016b: 86). II. Balkan Savaşı'nda, ileri harekâta geçen Türk birlikleri, Edirne ve Kırklareli'ni kurtarmışlardır. Bununla birlikte, Dimetoka ve Karaağaç dışında, Meriç Nehri'nin batısı, Girit ve Ege Adaları elden çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin 176.300 km²'lik Rumeli topraklarından geriye sadece 26.000 km²'lik küçük bir parçası, yani ancak %17'si kalmıştır (Yıldırım 2012: 85).

Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti, 100.000 (Hall 2003: 180) ile 150.000 (Sloane 1987: 146) asker kaybına uğramıştır. Bunun yanı sıra müttefikler, kendilerine Müslümanlardan arındırılmış ülkeler meydana getirmek gayesiyle, işgal ettikleri toprakların sakinleri olan Türklere 632.408 kişiyi, yani %27'sini katletmişlerdir. Aynı zamanda müttefiklerin yaptıkları baskı sonucunda, 413.922 Türk anavatanına sığınmıştır. Yapılan mübadeleyle birlikte bu rakam 812.771'e çıkmıştır (McCarthy 1998: 191-192). Bu durum ise, Balkan Hristiyanlarının Türklere sistemli bir şekilde soykırım uyguladığını açıkça göstermektedir.

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'nda çok ağır bir mağlubiyete uğramasına rağmen, Edirne'deki Türk birlikleri tarihe altın harflerle yazılmaya değer müdafaada bulunmuşlardır. Fakat insanüstü bir mücadele ve müdafaadan sonra, Bulgarlarla Sırp, Edirne'yi işgal ederek korkunç bir mezâlime imza atmışlardır. Eski nesillerin unutmaya yüz tuttuğu ve gençlerimize gerektiği gibi anlatılmayan bu konunun üzerinde, tarihten ders alınması maksadıyla durulmuştur.

Türkler tarafından fethedildikten sonra Edirne, yüzyıllarca devam edecek huzur, sükûn, yüksek refah seviyesine ve gelişmiş bir kültüre kavuş-

muştur. Yüz yıla yakın bir süre Osmanlı Devleti'nin başkentliğini yapmasının yanı sıra, Balkanlar'ın en önemli siyasî, ticarî, iktisadî şehirlerinden biri hâline gelmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte, XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılın başlarında, bu önemli şehir, dört defa düşman işgaline uğramıştır. Bunlar 1829 ve 1878 yıllarında Rus, 1913'te Bulgar ve 1920 yılındaki Yunan işgalleridir (Baykal 1965: 179). Ama en ağır felâket ve acılar Balkan Savaşı'ndaki kuşatma ve Bulgar işgali sırasında yaşanmıştır.

Edirne Kale Komutanlığı'nın, muhtemelen çıkacak bir savaşta en çok 50 günlük bir savunma yapabilmesi plânlanmıştı. Hatta yüksek makamlarca, Edirne'de böyle bir savunmaya bile ihtiyaç kalmayacağı değerlendirilmişti (Yiğitgüden 2012: 29). Ancak bu müstahkem mevkiin savunma tesisleri çağın teknolojisine göre uygun yapılmamış ve yiyecek stoklarıyla diğer malzemelerin miktarı yetersiz kalmıştı. Bununla birlikte savaş ilerledikçe kaledeki şartlar da ağırlaşmıştı. Yiyecek, yakacak ve çeşitli temel malzemeler azalmıştı. Önceden en çok 40-50 günlük bir direniş beklenirken, bütün sıkıntılara rağmen ve uygun olmayan şartlar altında 160 günlük savunma yapılmıştı (Akın 2012: 29; Yiğitgüden 2012: 29).

Edirne'ye taarruz eden Bulgar kuvvetlerini, müttefikleri olan Sırp takviye etmişlerdir (Despot 2013: 100). 1912'nin Kasım'ından itibaren Edirne kuşatmasını iki Bulgar ve iki Sırp tümeni yürütmüştür. Ayrıca Sırp- lar, ateş gücünü arttırmak üzere Avrupa'dan satın aldıkları ağır toplardan bir kısmını buraya nakletmişlerdir (Wagner 1331: 203).

Bulgarlar, müttefikleri Sırp- lar ile Edirne'yi kuşattıkları sırada, çetin bir müdafaaya hazırlanmış olan kale kuvvetlerinin (18 Ekim 1912 tarihinde) 926'sı subay olmak üzere genel mevcudu 50.650 askerdi (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 37,471). 21 Ekim 1913 tarihi itibarıyla 1.111'i subay olmak üzere askerlerin toplam sayısı 60.139'a çıkmıştır (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 37,471). (Askerler Nizamiye, Redif ve Müstahfazlardan teşekkül etmiştir). Fakat askerlerin %75'ten fazlasının talim görmemiş olması ve ihtiyat subaylarının da çoğunun sevk ve idare yeterliliğine sahip bulunmaması savaş gücünü zayıflatmıştır (Erickson 2013: 185).

Yabancı kaynaklara göre; Edirne'de, 1912'de 47.000 Türk, 20.000 Rum, 15.000 Yahudi, 4.000 Ermeni ve 2.000 Bulgar olmak üzere toplam 88.000 nüfus yaşıyordu (Erickson 2013: 181)¹. Fakat Bulgar taarruzu başlayınca, yakın köy ve kasabalardaki halktan yaklaşık 20.000 kişi Edirne'ye sığınmıştır (McCarthy 1998: 157). Bu sebeple şehirdeki nüfus 100.000'i aşmıştır (Peremeci 1939: 35). Etraftaki köylerin perişan halkı, varsa yakınlarının evlerine sığınmıştır. Yakınları olmayanlar ise camilere, mescitlere, kiliselere yerleşmişlerdir. Şehrin kenar mahalleleri bu çaresizlerle dolmuştur (Osman 2013a: 93). Fakat bunların birçoğu aceleyle evlerini terk ettikleri için zahirelerini getirememiştir. Bir kısmının zahiresi, yiyeceği, hayvanları ve eşyaları, kaleye gelirken yağmacı Bulgarlar tarafından gasp edilmiştir (Osman

¹ Ancak kaynakta toplam nüfus sayısı 87.000 olarak kaydedilmiştir.

2013a: 93). Böylece sayısı 107.000 (108.000) civarına çıkan ahali (Baykal 1965: 187; Çağan 1965: 200) ile askerlerin toplam sayısı 167.000 (168.000)'e yükselmiştir. Bu sebeple gaz, tuz, şeker, buğday, un gibi önemli maddeler kısa zamanda tükenmiştir. Kasım ayında bu maddelerin fiyatları da beş-on kat artmıştır. Dolayısıyla muhasara sürecinde halk büyük sıkıntılar çekmiştir (Peremeci 1939: 35).

Edirne muharebeleri, savaşın ilk günü olan yani 18 Ekim 1912 tarihinden itibaren, şehrin kuzeyindeki alanlarda sınır çarpışmaları şeklinde başlamıştır (Artuç 1988: 260-261). 22-25 Ekim 1912 günleri arasında Şark Ordusu bütün cephelerden çekilirken, Edirne kuvvetleri bunların güvenliğini sağlamıştır. Şark Ordusu'nun çekilişi tamamlandıktan sonra, Edirne birlikleri de 25 Ekim 1912'de kaleye dönmüştür. 26 Ekim 1912 tarihinde ise General İvanov'un komutasındaki 100.000 kişilik II. Bulgar Ordusu, Edirne'yi doğu ve güney yönlerinden kuşatmaya başlamıştır.

30 Ekim 1912 tarihinde, savaşın 13. günü Edirne'den İstanbul'a son tren seferi yapılabilmıştır. Aynı gün Edirne etrafındaki Bulgar kuşatması tamamlanmıştır. Bu sebeple İstanbul ile bütün irtibat kesilmiştir. Türk Garp Ordusu, saldırıya geçen Sırp'lar karşısında Makedonya'daki Kumanova cephesinde mağlup olmuştur (Artuç 1988: 261; Kamil 2017: XV). Birkaç gün sonra (28 Ekim 1912 tarihinde), Türk Şark Ordusu da Lüleburgaz-Vize muharebelerinde yenilerek Çatalca Hattı'na kadar çekilmiştir (Doğruöz 2017: 300). Bundan faydalanan Bulgar kuvvetleri, gelen yeni takviyelerle birlikte Kasım 1912'nin başlarında Edirne'yi sıkı bir kuşatma altına almışlardır.

Müttefik orduları Şükrü Paşa'nın Kolordusu'na göre sayı itibarıyla 3 misli, ateş bakımından 6 misli daha fazla güce sahiptir. Bu sebeple müttefikler taarruz inisiyatifi ele geçirmişlerdir. Özellikle, daha büyük çapta olan, uzun menzilli seri atış yapan, yeni ve bol cephaneli toplarıyla etkili olmuşlardır (Artuç 1988: 261-262).

Bulgar komutanları, 6 ile 8 hafta arasında kuşatıldıktan sonra Edirne'nin teslim olacağını tahmin etmişlerdir. Hâlbuki Edirne müdafaası, sadece Balkan Savaşları'nda değil, tarihte en şanlı müdafaalardan biri olmuştur (Çağan 1965: 201).

22 Kasım 1912'de 80 mermi atılarak şehir halkı ilk defa bombalanmaya başlanmıştır. Edirne'ye yapılan bombardıman, 23 Kasım şafağından itibaren şiddetlenmiş ve 26/27 Kasım gecesinin sabahına kadar sürdürülmüştür (Karabekir 2009: 130-132; Nâci 1926: 36). Örneğin 26 Kasım'da 114 dane ve şarapnel, 29 Kasım'da 171 şarapnel ve mermi, 29/30 Kasım gecesini 40 mermi atılmıştır (Nâci 1926: 33-37). Sonuç itibarıyla 11 gün devam eden Bulgar bombardımanında şehre 998 mermi düşmüş, bunların etkisiyle halktan 14 kişi ölmüş, 50 kişi yaralanmış ve 323 ev tahrip edilmiştir (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 251).

Gün geçtikçe şehirdeki sıkıntılar artmış, bombardımanlar şiddetlenerek tahribat ve yangınlara sebebiyet vermiştir. Zaten az olan temel gıda maddeleri tükenmeye yüz tutmuş, ekmeğin gramajı azaltılmıştır. Çeşitli bitki-

lerin karışımından ve süpürge tohumundan tuzsuz ekme yapılmış, tuz olmayınca yerine salamura peynir suyu veya doktorların bazı toprakları işlenmesiyle elde edilen sunî tuz kullanılmıştır (Baykal 1965: 189; Kestelli 2001: 89).

Sabun ve temizlik malzemelerinin tükenmesi ve yeterince temiz suyun olmamasından, temel hijyenik tedbirler uygulanamamıştır. Bu sebeple kolera ve tifo gibi bulaşıcı hastalıklar da yayılmaya başlamıştır (Çağan 1965: 202). Doktorlar geceli gündüzlü çabalamış, halk temizliğine daha fazla dikkat etmiş ve gereken yerler kireçlenmiştir. Dolayısıyla bulaşıcı hastalıkların yayılması durdurulmuştur (Çağan 1965: 202; Hakkı 1330: 73, 219).

21 Kasım 1912'den mütarekenin yapılmasına kadar geçen zaman zarfında, biri 8 gün devam eden Maraş ve diğeri Kartaltepe olmak üzere iki mevkide önemli muharebeler olmuştur. Maraş'ta Bulgarlar ağır kayıplar vererek yenilmiş ve geri çekilmiştir. Fakat Kartaltepe, muharebelerin çok şiddetli ve kanlı geçmesinden sonra, işgal edilmiştir (Baykal 1965: 189).

Bulgar-Sırp orduları, Çatalca Hattı'ndaki Türk savunmasını aşamayınca, 3 Aralık 1912 tarihinde Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında mütareke yapılmıştır. Bulgaristan, mütarekeyi müttefikleri Sırbistan ve Karadağ adına imzalamıştır (Armaoğlu 1975: 342-343; Gnkur. Bşk.lığı 1993b: 13; Koçan 2010: 27; Uçarol 1985: 389-390, Özlem 2015a: 496). Fakat Osmanlı yetkililerinin kabiliyetsizliğinden dolayı, mütarekenin 7. maddesindeki hüküm ile kuşatma altında bulunan Yanya, İşkodra ve Edirne'ye yardım yapılması önlenmiştir. Hâlbuki Edirne'deki halk açlık ve soğuktan kırılmaktaydı (Çağan 1965: 200-203; Doğruöz 2017: 301; Gnkur. Bşk.lığı 1993c: 267-268; Koçan 2010: 27; Nihad 2013: 62). Yemin tükenmiş olmasından dolayı hayvanlar dahi açlıktan ölmeye başlamışlardır (İvanof 1937: 194-195). Olayları bizzat yaşayan Dr. Rifat Osman Bey, Edirne'de temel gıda maddelerinin kalmadığını, zorlukla bulunanların dahi fiyatının yüksek olduğunu şöyle anlatmıştır:

"Fırınlarda ehaliye tevzi olunan ekmekler, gerek manzarai hariçiyesi ve gerek kıymeti gıdaiyesi itibariyle katiyen ekme değildi. Muhasaranın sonlarına doğru yalnız süpürge tohumundan ekme yapıp yendi. Beyaz peynir, et, zeytinyağı, tereyağı, süt ve yumurta gibi mevaddı gıdaiye fiatları yükselmiş ise de, arandıkça bulunur idi. Lâkin tuz, şeker, gaz hiç kalmamıştı. Her yer gibi emakini askeriye bile karanlıkta kaldı. Yalnız hastanelerdeki kandillerde balık yağı yakıldı. Etler, gıdasız yaşayan hayvanların etleri olması itibariyle, kuvvei gıdaiyelerini pek çok zayi eylemiş ve kırmızı bir paçavra parçasına dönüşmüşler idi... Tütün ve içkiler ise ucuz ve bol idi." (Peremeci 1939: 35).

Edirne'de askeriyle sivil, çocuk, yaşlı, hasta demeden aç, susuz, ilaçsız hayatta kalma mücadelesi verirken, mütareke hükümleri gereğince Bulgarların bunların gözleri önünde kendi askerlerine binlerce vagon dolusu yiye-

cek taşımaları, hiçbir adalete ve insanlığa sığmamıştır (Artuç 1988: 262-263).

Londra'da sürdürülen barış görüşmeleri sürecinde Büyük Devletler, Balkan devletlerine destek vererek, 17 Ocak 1913'te Osmanlı Devleti'ne çok ağır faturayı içeren ortak bir nota vermişlerdir. Notayla; Edirne'nin Bulgaristan'a terkedilmesini, sınırın Midye-Enez hattı olarak kabul edilmesini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun güvenliğinin dikkate alınması suretiyle Ege adalarının durumunun belirlenmesi yetkisinin kendilerine bırakılmasını istemişlerdir. Aksi hâlde çıkacak bir savaştan Osmanlı Devleti'nin sorumlu olacağını bildirmişlerdir (Gnkur. Bşk.lığı 1993b: 24; Hayta 2008: 47-52; Türkgeldi 1987: 75; Sloane 1987: 125-126; Uçarol 1985: 391). Bir emirname niteliği taşıyan bu nota karşısında Bâb-ı Âli çaresiz kalmıştır. Kâmil Paşa'nın başkanlığında yapılan Bakanlar Kurulu'nda notaya verilecek cevabın esası tespit edilmiştir. Buna göre; Edirne şehrinin idaresi büyük devletlerin onaylayacağı bir mutasarrıfa verilecek, Osmanlı askeri şehirden çıkartılacak, burada sadece güvenliği temin edebilecek sayıda polis ve jandarma kalacaktır (Hayta 2008: 45-46; Türkgeldi 1987: 97-98). Enver Bey'le arkadaşları, 23 Ocak'ta Bâb-ı Âli'de toplantı durumunda olan Bakanlar Kurulu'nu basarak Edirne'yi Bulgarlara terk ettiği gerekçesiyle hükümeti istifaya zorlamışlardır. Baskın sırasında Harbiye Nazırı Nazım Paşa öldürülmüştür. Bâb-ı Âli Baskını neticesinde Sadrazam Kâmil Paşa istifa ettirilmiş ve yerine Mahmut Şevket Paşa görevlendirilmiştir (Hayta 2008: 46; Ratkovic vd. 1972: 148; Ünal 1977: 422).

Yeni İttihat ve Terakki Hükümeti'nin ilk işi büyük devletlerin vermiş olduğu notayı reddetmek olmuştur (Uçarol 1985: 391). Böylece 2 ay süreli olan ateşkes, 3 Şubat 1913'te sona ermiş ve savaş tekrar başlamıştır (Hayta 2008: 52; Sloane 1987: 126).

3 Şubat 1913'ün akşamında saat 20.00'da Bulgarlar, Fransa ve Sırbistan'dan temin ettikleri ağır toplarla şehri her yönden bombardımana başlamışlardır. Ayrıca bu savaşta, askerle halkın moralini bozmak üzere, uçaklarla propaganda bildirileri atılmıştır (Karabekir 2009: 153-154; Nâci 1926: 51). Edirne'nin yerleşim alanına kasten 450 mermi atılmışlardır. Bombardımanda 20 sivil ölmüş, 20'si yaralanmış ve 53 ev tamamen tahrip olmuştur (Erickson 2013: 349). Kuşatmanın ilk gününden itibaren Edirne'de bulunan Fransız **Matin Gazetesi**'nin muhabiri **Gustave Cirilli**, şehrin 3 Şubat 1913 tarihindeki bombardımanından şöyle bahsetmiştir:

"...Gece, saat tam 8'de bombardıman görülmemiş şiddetiyle başlıyor ve bütün gece sürüyor. Top mermileri şehrin üstüne bardaktan boşanırcasına yağıyor. Her tarafta evler yıkılıyor, yangınlar çıkıyor. Alevlerin uğursuz ışığında hurçlarını, paketlerini sırtlanmış uzaklarda sığınacak bir yer arayan insanların çılgın gibi koşuşturduğu görülüyor. Kadınlar, çocuklar öldürücü yaralar alıyorlar ve ümitsizce hastanelere naklediliyorlar." (Cirilli 2012: 123).

3 Şubat'tan itibaren şehre ortalama günde 450 mermi düşmüştür. Bulgar komutanlığı bir taraftan şehri bombalamış, diğer taraftan propaganda faaliyetlerine geçerek halkla askerlerin maneviyatını bozmak ve idareye karşı bunları isyana teşvik etmek maksadıyla da 6 Şubat'ta uçaklardan şehir halkını ve askeri teslim çağırarak Türkçe, Bulgarca, Fransızca yazılmış bildiriler atmışlardır (Erickson 2013: 349; Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 274).

22 Şubat'tan itibaren Edirne dolaylarında yeniden hava bozmuş ve tipi hâlinde kar yağmaya başlamıştır. Kar siperleri, yolları, vadileri doldurmuştur. Hava muhalefeti nedeniyle askerler dışarıda barınmamıştır (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 291; Karabekir 2009: 184-185). Bora, tipi ve soğuk şiddetinden yılarak 7 tabur asker, ileri karakolları terk etmiştir (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 286-287). 1912-1913 kışında Trakya'da örneği görülmeyen şiddetli bir soğuk hüküm sürmüştür. Bu yüzden şehrin etrafındaki bağların asma kütükleri ve bahçelerdeki meyve ağaçları kesilerek yakılmıştır (Osman 2013a: 95). Edirne'de soğuk şiddetinden Şubat ayında 2.155 kişi donarak ölmüş ve 18.000'e yakın insan ise ağır bir şekilde hastalanmıştır (Demirutku 1987: 8). Şubat'ın başlarından itibaren yiyecek ve yakacak sıkıntısı artarak devam etmiştir (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 285). Edirne'deki yabancılar da gıda malzemeleri satan dükkânların boşalmış olduğunu, buğdayın bulunmadığını, bu sebeple ekmek sıkıntısının çekildiğini şöyle dile getirmişlerdir: *"...Dağıtılan sefil ekmek miktarı yarı yarıya indirildi. Kepek, çavdar ve külden imal edilmiş bir ekmek. Sanki yanardağı lavı."* (Cirilli 2012: 125).

Şubat'ın 20'sinden sonra ekmek sıkıntısı daha fazla artmıştır. Bu sebeple Hint mısırı, darı, saman ve külden üretilen ekmek tayını kişi başına 75 grama azaltılmıştır (Cirilli 2012: 128). Günde 450 gram olan ekmeğin miktarı 14 Şubat'ta azaltılarak 300 grama düşürülmüştür. Bunun da %30'u süpürge tohumu ve kuşyemi idi. Kalan kısmı ise sadece buğdaydan değil arpa, çavdar, mısır ve her türlü öğütülebilecek maddelerin karıştırılmasıyla yapılmıştır (Karabekir 2009: 176). Zaten önceden de zor bulunabilen şekerle tuzun fiyatı 30 kat, kuru fasulye, mercimek, nohut, pirinç vd. yiyeceklerin ise 5 kat ve daha fazla artmıştır. Kuşatmanın son ayında fiyatların çok artmasının artık anlamı yoktu. Çünkü artık bu tür yiyeceklerin bulunması mümkün değildi (McCarthy 1998: 157).

Erlere verilen gıda miktarının 1/3 oranına azaltılması, ekmek gramajının düşürülmesi ve alınan diğer tedbirlere rağmen 24 Mart'a kadar yiyecek sıkıntısı her geçen gün daha kötüye gitmiştir (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 287).

1913 kışı, Ocak ve Şubat ayları çok soğuk ve kar fırtınalarıyla geçmiştir. Hatta 1 Mart'tan itibaren 3 gün aralıksız kar yağmış, tipinin etkisiyle bazı yerlerde karın yüksekliği 1 .83 metreye ulaşmıştır. Buna rağmen müdafiler, Müstahkem Mevkii Komutanı Şükrü Paşa'nın bizzat yönettiği başarılı huruç hareketlerinde bulunmuşlardır. Çok üstün düşmana karşı, zor hava şartları ve birçok imkânsızlıklarla yapılan bu hareketler, müdafilerin kararlılıklarını, yiğitliklerini, cesaretlerini, kahramanlıklarını göstermektedir (Çağan 1965: 205).

Edirne müdafaası, ağır topçu bombardımanı, bazen gece baskınları ve gündüz taarruzlarıyla boğuşmuştur. Zaman zaman kanlı çarpışmalardan sonra, bazı mevziler düşmanın eline geçmiştir. Arkadan yapılan karşı taarruzlar ve süngü savaşlarıyla kaybedilen mevkiiler geri alınmıştır. Ancak cesaretin, kahramanlığın, mücadelenin elbette bir sınırı vardır. Mart ortalarında yiyeceklerle yakacak tükenme noktasına gelmişti, cephane azalmıştı, maneviyat sarsılmıştı, artık şanlı direnişin sonuna doğru yaklaşmıştı. Bilhassa Edirne'yi kurtarmak maksadıyla Şark Ordusu'nun giriştiği Şarköy harekâtının başarısızlıkla neticelenmesi, kurtuluş umudunu tüketmiş ve müdafilerin moraline ağır darbe vurmuştur (Artuç 1988: 263). Türk müdafaası bu olumsuzluklarla boğuşurken Bulgarlarla Sırp, 22 Mart'tan itibaren şehre dört taraftan hücum etmiştir. 24 Mart 1913 günü sabahleyin saat 3'ten itibaren, Bulgar ve Sırp orduları bütün cephelerde genel taarruza geçmişlerdir. Bu taarruzda ileri mevzilerden bir kısmı düşmüş ve savunma kuvvetleri tel örgülerin gerisine çekilmiştir (Baykal 1965:191; Osman 2013: 95-96).

24 Mart 1913'ün akşamına doğru Bulgar-Sırp kuvvetleri, kesin sonuç almak üzere, bütün cephelerden genel bir taarruza geçmiştir. Ama Türk birlikleri birçok bölgede bunları püskürtmüştür. Her tarafta meydana gelen şiddetli muharebeler aralıksız olarak sabaha kadar sürmüştür. Top, tüfek ve mitralyöz seslerinden şehirdeki evler sarsılmış, piyade muharebeleri ise korkunç bir uğultu şeklinde yansımıştır (Nâci 1926: 63).

Müttefikler, 24/25 Mart gecesinde bütün cephelerde taarruza devam etmişlerdir. Ancak General Vazov, kesin sonuç alabilmek için takviye edilen Doğu Cephesi'ndeki birliklerini, yirmi bataryanın açtığı şiddetli ateş desteğinde 25 Mart sabahleyin saat 04.00'da hücumla geçirmiştir. Şükrü Paşa, Doğu Cephesi'ndeki Türk kuvvetlerine yardım etmek üzere destek birlikleri göndermiştir. Fakat bunlar, Bulgar bataryalarının çok şiddetli ateşi altında kalarak siperlerden çıkamamış ve yardıma yetişememiştir (Ratkovic vd. 1972: 151-152). Doğu Cephesi'ndeki Türk bataryalarının bir kısmı ağır ve seri, ekseriyeti adı ateşli, mantelli toplardan oluşmaktaydı. Buna rağmen büyük çaplı ve seri ateşli düşman topları karşısında, Türk topçuları son nefesine kadar müdafaadan vazgeçmeyerek gerek subay, gerekse erler mermilerle diri diri gömüldükten sonra bu bataryalar susmuştur (Nâci 1926: 63).

Doğu Cephesi'nde I. ve II. Bulgar tümenleri, Ayvazbaba, Taştabya ve Kestanelik gibi dar bir alana 25/26 Mart 1913'te 23.250 top atışı yapmışlardır. Büyük çaplı ve seri ateşli topların bu cehennem ateşi altında bile, Türk askerleri direnmiş, topçuları da kullandıkları adı ateşli mantelli toplara rağmen, cesaret ve kahramanlıkla görevlerini sonuna kadar yerine getirmişlerdir (Çağan 1965: 206; Karabekir 2009: 204). Ayvazbaba Tabyası komutanı, toplarının tahrip edildiği ve bütün askerlerinin şehit oldukları raporunu gönderince, kendisi de şehit düşmüştür. Ardından Bulgarlar bu tabyayı da işgal etmiştir (Baykal 1965: 191-192).

25 Mart gününden itibaren Müttefikler, Güney Cephesi'nde şiddetli taarruzlarda bulunmuşlardır. 26 Mart 1913 tarihinde ise Çörek Köy mevkiinde 1.500'den fazla Türk askerini şehit ettikten sonra buraya hâkim olabilmişlerdir.

1. Edirne'nin Sükûtu

Edirne'de Bulgarların nüfusu 2.000 kişi olup azınlıktaydı. Buna rağmen Bulgarlar, Edirne'yi kültürel yapısı, tarihi özelliği ve jeopolitik-jeostratejik öneminden dolayı işgal etmeyi plânlamışlardır. Kırklareli'ni zapt ettikten sonra Bulgarların gözü Edirne'ye çevrilmiştir. Edirne'yi işgal etmeden Bulgar ordularının güneye inemeyeceği, bu sebeple Edirne'ye hâkim olmanın bir millî zorunluluk olduğu değerlendirilmiştir. Zaten Bulgarlar, bu maksada ulaşmak için büyük zayıat vermektense kaçınmayacaklardır. Savaşın önce Kral Ferdinand'ın askeri danışmanı General Mihail Savov'un: "20.000 kayıp versek bile Odrin'i alacağız." şeklindeki ifadesi, Bulgar yönetiminin Edirne'yi işgal etmek yönündeki kararlılığını göstermektedir. Bu sebeple, verdikleri büyük kayıplara bakmadan şehri işgal etmek maksadıyla inatla saldırılarını devam ettirmişlerdir (Tağmat 2017: 225; Troçki 2017: 255). Nitekim Bulgarlar, Edirne'yi işgal etmek uğruna Batı kaynaklarına göre, 18.222 kayıp vermişlerdir (Hall 2003: 119).

25 Mart 1913'ün akşamında, Müstahkem Mevki Komutanı Şükrü Paşa, kurtuluş umudunu kaybetmiştir. Mehmet Şükrü Paşa, düşmanın işine yarayabilecek her çeşit askerî malzemenin kullanılamaz hâle getirilmesi ve binalarla demiryolu köprüsünün tahrip edilmesi emrini vermiştir (Baykal 1965: 192). İşgalcilerin eline geçmemesi için cephanelikler, askerî elbiseler, silâh depoları (Nâci 1926: 64), projektörler, toplar, tüfekler, tabancalar, subayların kılıçları, mühimmat, dürbünler, depolar, hangarlar, atölyeler, hatta hayvanlar imha edilmiş, Çatalca Cephesi'ndeki Bulgar kuvvetlerine yardım gönderilmesini önlemek için Arda üzerindeki büyük demiryolu köprüsü (Maras Köprüsü) havaya uçurulmuştur (Çağan 1965: 206-207; Karabekir 2009: 205). Şükrü Paşa kendisi de telgraf cihazını kullanılamaz hâle getirmiştir (Baykal 1965: 192; Kestelli 2001: 76-77). Aynı zamanda alay sancakları, Harekât Ordusu İkinci Fırkası'na ait karargâh flâmasıyla yedek flâması, saklanabilecek önemli rölasyon ve muhtıraların dışındaki büyük bir hacim tutan resmî evrak yakılmıştır (Karabekir 2009: 204-205).

Müstahkem Mevkii Komutanlığı, 26 Mart 1913'te saat 06.35'te gelen raporlardan Doğu Cephesi'nin büyük bir kısmının Bulgarların eline geçtiğini öğrenmiştir. 26 Mart 1913 sabahı saat 8.45'te bütün savunma imkânlarının bitmiş olduğu değerlendirilmiştir. Bunun sonucunda, hiç olmazsa Müslüman ahaliyi katliâmdan ve şehri tahripten kurtarmak gayesiyle, Hıdırlık Tabyası'nda genel karargâh önündeki telsiz-telgraf merkezinin yüksek direğine düz beyaz bayrak çekilmiştir. Aynı zamanda bütün komutanlara muharebenin kesilmesine dair emir verilmiştir. Çekilen bu beyaz bayrak, silâh bakımından altı kat ve asker sayısı itibariyle üç misli daha fazla olan düşmana karşı, yokluklar içinde, 5 buçuk ay süreyle sürdürülen mücadele-

nin feci sonunu duyurmuştur. Ama Edirne müdafileri, büyük bir kahramanlıkla mücadele ederek şan ve şerefleriyle yenilmişlerdir (Baykal 1965: 192; Çağan 1965: 207; Nâci 1926: 64; Osman 2013: 96).

26 Mart Çarşamba sabahı, dumanlı yoğun bir sis tabakası ile örtülü olan Edirne'nin birçok semti yanıyor, her taraftan korkunç patlama sesleri geliyor, dumanlar arasında alevler yükseliyor, etrafta barut kokusunun hâkim olduğu boğucu bir hava hissediliyordu. Düşmana teslim etmemek için havaya uçurulan cephaneliklerin bütün gün devam eden ürpertici patlama sesleri ve buralardan gökyüzüne doğru yükselen kara dumanlar, adeta kıyamet gününü canlandırarak korkunç bir manzara oluşturuyordu (Baykal 1965: 192; Cirilli 2012: 130; Çağan 1965: 207; Osman 2013: 96).

Ateşkes görüşmelerinin yapıldığı sırada, şehirde bulunan Hristiyan unsurlar, Türklerin mağlubiyetini sevinçle karşılamışlardır (Durukan 2013: 458-459). Hristiyanlar, Müslümanların evlerini yağmalamıştır. Yağmacılık dehşet verici şekilde devam etmiştir. Hristiyan ahali, Bulgar askerleriyle birlikte evleri soymuştur (Durukan 2013: 460). Bunlar aynı zamanda Türk mahallelerine saldırarak cana, ırza ve mala kastetmişlerdir. Türk mahallelerinin dar sokaklarından kadın çığlıkları ve iniltileri duyulmuştur (Artuç 1988: 264-265; Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 335).

Bulgar ve Sırp süvarileri, Bosnaköy, Kıyık ve İstanbul Yolu'ndan gelerek sabahtan itibaren şehrin ana caddesini, hükümet konağını ve belediye binasını işgal etmişlerdir (Cirilli 2012: 130; Vıçkov: 142). Bu süvarilerin etrafını Bulgar, Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan heyecanlı bir topluluk sarmıştır. Bunlar sevinç çığlıkları atmış ve işgalcileri alkışlarla selamlamıştır (Cirilli 2012: 132). Hristiyan halk ile işgalciler, sokaklarda: "*Edirne yeniden Hristiyan oldu*" sloganlarını atarak sevinç nedenlerini ve duygularını dile getirmişlerdir (Çetin 2016: 290).

1.1. Şükrü Paşa'nın Teslim Olması

Hıdırlık Tabyası'nda bulunan Şükrü Paşa, iki Bulgar subayı ve süvari birliğinin eşliğinde General Vazof'la birlikte Kıyık Tabyası'nın yanından geçen Edirne-Karayusuf yoluna giderek Bulgar II. Ordu Komutanı General Nikola İvanov'la buluşmuştur (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 337-338). Böylece Balkan Harbi'nin en başarılı komutanlarından biri olan Şükrü Paşa, mevcut olumsuz şartlar karşısında, 26 Mart 1913 tarihinde Muhasara Kuvvetleri Başkomutanı General Nikola İvanov'a teslim olmuştur (Akın 2016: 163-164; Baykal 1965: 192; Erickson 2013: 356; Hall 2003: 118; Vıçkov: 124,145).

27 Mart 1913 tarihinde Bulgar Çarı Ferdinand, Meriç Köprüsü'nün girişinde Selimiye Camii'nin görünebileceği şekilde inşa edilen zafer takından Edirne'ye girmiştir. Bulgar kralını yerli Hristiyanlar coşkulu alkış ve sloganlarla karşılamışlardır (Gancheva 2012: 40; Çetin 2016: 293). Aynı gün öğleden sonra, Bulgar askerî birlikleri krallarının onuruna ve zaferlerini kutlamak üzere, şehirde resmî geçit töreni düzenlemişlerdir (Gancheva 2012: 35; Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 338; Hall 2003: 118). Resmî geçitten sonra Kral Ferdinand, Şükrü Paşa'yı davet ederek başarılı müdafaasından dolayı tebrik

etmiş ve “kılıcını iade etmiştir(?)” (Cirilli 2012: 135-136). Hâlbuki Şükrü Paşa teslim olurken Bulgarlara herhangi bir kılıç vermemiştir. Nitekim Şükrü Paşa'nın verdiği imha emriyle, teslim olmadan önce ateşli silâhlar kullanılamaz hâle getirilmiş ve kendisinin kılıcı da dâhil olmak üzere, bütün subayların kılıçları kırılmıştır. Bu sebeple Kral Ferdinand'ın, kendi büyüklüğünü göstermeye yönelik propaganda maksadıyla kılıç iadesi merasimini yapabilmesi için, zorlukla sadece bir kılıç bulunabilmiştir (Çağan 1965: 207; Yiğitgüden 2012: 29).

28 Mart 1913 tarihinde Bulgarlar, Müstahkem Mevkii Komutanı Şükrü Paşa'yla maiyetini, Kale Komutanı İsmail Paşa'yı, Topçu Komutanı Rifat Paşa'yı ve kurmay subaylarını arabalarla önce Kadıköy'e, ardından Harbiye Bakanı'nın yaveri Stopolov'un idaresinde de trenle Sofya'ya nakletmişlerdir (Artuç 1988: 262; Erickson 2013: 356; Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 338; Yiğitgüden 2012: 244). Daha alt rütbeli olan esir subayları ise Yanık Kışla, Redif Fırkası Karargâhı, Komutanlık Binasının avlusu vd. toplama kamplarına götürmüşlerdir (Dinç 2008: 262; Yiğitgüden 2012: 244).

Bulgarların, ülkenin çeşitli garnizon ve hapishanelerinde, özellikle Sofya ve Filibe'de esir tuttukları üst rütbeli Türk subaylarına karşı iyi davranışları gözlenmiştir (Dinç 2008: 262; Yiğitgüden 2012: 245). Hatta Çar Ferdinand birkaç kere Şükrü Paşa'nın ziyaretine gitmiştir (Gancheva 2012: 28; Viçkov: 144). Çar Ferdinand, Sofya'da 6 ay esir kalan Edirne Müstahkem Mevkii Komutanı Şükrü Paşa'ya, oldukça rahat bir hayat ortamı temin etmiştir. Hatta Şükrü Paşa'ya yardımcı olması için bir Bulgar yaver görevlendirmiş ve otomobil tahsis etmiştir (Dinç 2008: 275).

1.2. Bulgarlara Esir Düşen Askerlerin Sayısı

Edirne Müstahkem Mevki Komutanlığı teslim olunca bütün askerler esir alınmıştır. Ancak esir düşen askerlerin sayısı ile ilgili resmi yazışmalarda açık bir kayıt bulunmamaktadır. Bu sayı, **28.500**'den başlayarak (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 37, 471) **40.000** ile **50.000** arası (Cirilli 2012: 134), hatta **60.000** (Cevat 2017: 163; Hall 2003: 119) olduğu öne sürülmektedir. Bulgar askerî kaynakları Edirne'de **51.800** Türk askerinin esir alındığını kaydetmiştir (Viçkov-tarihsiz: 144). Sırp askerî kaynaklarında ise Edirne Muharebeleri süresince, **4** general ve **2.000**'e yakın çeşitli rütbede subay olmak üzere, toplam **60.000** civarında Türk askerinin esir alındığı öne sürülmüştür (Ratkoviç vd. 1972: 162).

Resmî kayıtlardan, 21 Ekim 1912 tarihinden itibaren Edirne'de **60.139** askerinin görev yaptığı anlaşılmaktadır (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 37, 471). Son saatlerdeki muharebeler haricinde, savaş boyunca Türk askerlerinden **13.000** kişi şehit düşmüştür (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 37, 471; Ratkoviç vd. 1972: 162; Yiğitgüden 2012: 109). Ordunun içinde bulunan gayrimüslimler Bulgarlar tarafından esir alınmayarak serbest bırakılmıştır. Kâzım Karabekir'e göre gayrimüslimlerin toplamı **2.000** civarındaydı (Karabekir 2009: 77-78). Sonuç olarak Edirne'de toplam asker sayısı olan **60.139**'dan son çatışmalar dışında **13.000**'i şehit düşmüş, **2.000** civarında gayrimüslim ise

Bulgarlar tarafından serbest bırakılmış, bu sebeple esir alınanların sayısı muhtemelen **45.000** civarındaydı.

2. Halkla Askerlere Yapılan Mezâlim

Bulgarlar, Osmanlı Devleti'nden işgal ettikleri Makedonya, Rodoplar, Doğu Trakya ile Batı Trakya vd. yerlerde önceden plânlandıkları gibi, Hristiyanlaştırma-Bulgarlaştırma, göçe zorlama ve toplu katliâm yapma suretiyle Türkleri sistemli bir şekilde ortadan kaldırarak ırkı ve dinî arındırma siyaseti uygulamışlardır (Özlem 2016: 281-283). Balkan Savaşları çıkınca, Bulgar Genelkurmay Harekât Dairesi Başkanı Orgeneral Sarafov, önceden belirlenen plân gereğince, Osmanlı Devleti'nden işgal edilen yerlerdeki mahallî komutanlıklarına, bünyelerinde bulunan Türkleri "*Bulgarlaştırmalarını, direnenlerin ise yok edilmesini*" emretmiştir (Rodop-Tuna Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği 1976: 12-13). Verilen bu emir gereğince; *Müslüman Türklerin Hristiyanlaşması, Türkçenin yerine Bulgarcanın konuşulması, Türk okullarının kapatılması, Türk-İslâm isimlerinin Bulgar-Hristiyan isimleriyle değiştirilmesi, Türklerin zorunlu iskâna ve harice göçe zorlanması, Türklere soykırımın yapılması* tarzında uygulanmıştır (Alp 1990: 180; Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arşivi, K: 581, D: 43, F: 1; K: 581, D: 43, F: 1-1; Türk Göçmen ve Mültecileri Dernekleri Federasyonu 1974: 1). Bu sebeple Bulgaristan dâhilinde ve işgal edilen yeni topraklarında; Bulgarlaştırma, Hristiyanlaştırma, zulüm, vahşet ve soykırım uzun vadeli bir plân dâhilinde yürütülmüştür (Kamil 2018: LI). Bulgar kuvvetleri Edirne'ye girerken önceden hükümetleri tarafından belirlenen ve uygulanan Türkleri yok etme siyaseti gereğince, gayrimüslimlerin tahriklerinin etkisi ve Bulgarların mezâlim yapmaya meyilli olmalarından dolayı, Kale'nin teslim olmasına rağmen sokaklarda rastlanan silâhsız Türk askerleri toplama kamplarına götürülmüş, dövülmüş, tahkir edilmiş, hatta öldürülmüştür (Nâci 1926: 65).

Edirne'nin işgali tamamlandıktan sonra birçok eve Bulgar bayrağı asılmıştır (Cirilli 2012: 136). Sultan Selim Camii Şerifi'nin minarelerinde bile Bulgar bayrağı dalgalandırılmıştır. (Kenan, Nazmi : 7) Bütün resmî binalardaki yazılar Kiril alfabesine çevrilmiştir. Her yerde işgalcilerin dili konuşulmaya başlanmıştır (Cirilli 2012: 136-137). Nisan ayında bile silâhli asker çetelerinin, komitacıların ve yerli Hristiyan halkın Türklere yaptığı zulüm devam etmiştir. Evler aranmış, insanlar tutuklanmış, en küçük bir direnişte yargısız infazlar yapılmıştır (McCarthy 1998: 157). Gustave Cirilli şehirdeki Bulgar vahşetini şöyle özetlemiştir: "*Katliâm devam ediyor, infazlar kitleler hâlinde yapılıyor, kan sel gibi akıyordu.*" (Cirilli 2012: 137).

Bulgarlar, Edirne'yi işgal ettikten sonra, şehir ve köylerde çok sayıda kadın ve kıza saldırarak tecavüzde bulunmuşlardır. Kirli emellerini gerçekleştirmek için ise yaş, din, milliyet ve mevkiye bakılmaksızın, bütün kadınlar, özellikle de Türk kadınlarını hedef olarak seçmişlerdir. Rus Hükümeti tarafından, Bulgar vahşetlerini incelemek üzere gönderilen Novoye Vremya Gazetesi Muhabiri M. Maçkov, 26 Ağustos 1913 tarihli raporunda tecavüzden bahsederken: "*...En büyük vahşet ve tecavüz İslâm kadınlarına irtikâb*

edilmiştir (yapılmıştır). *Ne yaş, ne de mevki-i içtimâî* (sosyal mevki) *nazar-ı dikkate alınmamıştır...*" (Cemil 1330: 203).² şeklinde gözlemlerini dile getirmiştir.

Bulgarlar, Edirne ile Dimetoka arasında Türk-İslâm eserlerini ve Türk evlerini tahrip etmişler, yağma ve katliâmlar yapmışlardır. Ayrıca küçük yaşta olan kızları kaçırmışlardır. Bulgarların yaptığı mezâlim bir raporla Başkumandanlık Vekâleti'ne arz edilmiştir. Raporla "...*Bazı köylerde bil'hassa Umur Bey'den 10, 12 yaşlarında kızlar kaçırılmışlardır...*" şeklinde bilgi verilmiştir (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., Klasör: 145, Dosya: 103, Fihrist: 26-1). Zaten Bulgarlar, işgal ettikleri her yerde talanın yanı sıra kadın ve kızların ırzına geçmişler ve masum insanları katletmişlerdir (McCarthy 1998: 158)³.

Edirne kuşatmasını, muharebeleri ve şehrin işgalini bizzat gören Fransız *Matin Gazetesi* muhabiri **Gustave Cirilli**'nin yazdıklarına göre, işgalciler şehri üç gün boyunca yağmalamışlardır. "*Özellikle Türk evleri sadece kin ve intikam teneffüs eden vahşice bir yağmanın hedefi olmuştur.*" Türk evlerinin kapılarını dipçiklerle kırarak içeriye girmiş ve buralarda bulunan kadınlarla kızlara kötü muamelede bulunmuşlardır. Bulgar askerleriyle bazı yerli Hristiyanlar ellerine geçen her şeyi; mücevher, halı, giysi, ayna vs.yi gasp etmişlerdir. Alıp götürmedikleri eşyaları ise kırmışlardır. "*Muhabbet tellalları, Yahudiler, Ermeniler ve bilhassa Bulgarlarla Rumlar mahallelerin cadalozları bu kızgın içki, eğlence âlemini yönetiyorlar ve kendilerine düşen paydan istifade ediyorlar.*" (Cirilli 2012: 133).

Carnegie Komisyonu Raporu'na göre, Edirne'nin işgal edildiği gün Yunan-Rum çeteleri de Türklere saldırmış, yağma ve gasplarda bulunmuş, evleri tahrip etmişlerdir (Carnegie 1914: 111,114). Yine Carnegie raporunda, yerli Yunanlılar-Rumlar ile Bulgar askerlerinin birlikte işbirliği yaparak Türklere evleriyle dükkânlarını günlerce yağmalayarak ele geçirdikleri para, mücevher ve eşyaları bölüştükları belirtilmiştir. Nitekim sonradan yapılan bazı araştırmalar sonucunda Türklere talan edilen eşyaların bir kısmı Yunan-Rum evlerinde bulunmuştur (Carnegie 1914: 114-115). Bulgarlar, şehre girdikleri gün, rastladıkları 4 Türk subayını da öldürerek soymuştur (Carnegie 1914: 341). Ayrıca Dr. İsmail Mail de Edirne'nin işgal edildiği gün Bulgar askerlerinin iki Türk askerini süngüleyerek katlettiklerini ve bunların cesetlerini nehre attıklarını belirtmiştir (Carnegie 1914: 342-343). Olaya şahit olan yedek zabıt Hacı Ali Bey, Bulgar askerlerinin veznedarlık yapan kapı komşusunun eşi ve kız kardeşlerine önce tecavüz ettiklerini, sonradan bu çaresizleri öldürdüklerini belirtmiştir. Aynı şahit, Edirne'nin işgal edildiği 26 Mart günü, Bulgar askerleri tarafından, sokakta

² Esas rapor, Daily Telegraph Gazetesi'nde yayınlanmış, tercümesi önce İgdâm Gazetesi'nde sonra Dr. Cemil tarafından neşredilmiştir. Raporun sadeleştirilmiş şekli için bkz. Kocamemi 2012: 259-271.

³ Edirne'de yapılan tecavüz ve mezâlim örnekleri için bkz. *Carnegie Komisyonunun Raporu*, s. 326-330.

yürüyen Yüzbaşı İsmail Bey'in katledildiğini, ayrıca bu vahşeti önlemeye çalışan bir Yahudi'nin de öldürüldüğünü açıklamıştır (Carnegie 1914: 343).

Sükûtu takiben Bulgar askerleri Edirne'de Tahrîr-i Müsakkafât Komisyonları Hey'eti üyelerinden Yaşar, Giritli İbrahim, Şeyh Bahri, Süleyman Faik ve Nazmi efendileri Bosnaköy yolunda tüyler ürpertecek bir şekilde katletmişlerdir (Kenan, Nazmi : 20).

28 Mart günü Bulgarlar, Karaağaç'ta oturan Edirne Erkek Sanat Okulu Müdürü Ressam Hasan Rıza Bey'i, evindeki bahçesinde hunharca öldürmüştür. Bu değerli ressamın yüzlerce eserini ve Niğbolu Muhasarası'na ait tarama kalemle yaptığı şaheseri olduğunu söylediği tablosunu almışlardır (Akıncan 1954: 466; Alp 1989: 18).

İşgalin ilk günlerinde Türkleri katleden Bulgarlar, sonraki günlerde Rumları da öldürmeye başlamışlardır. Bulgarlar, Edirne'nin semti olan Karaağaç'ta 43 Rumu da diri diri yakarak Meriç Nehri'ne atmışlardır (Tağmat 2017: 225). Karaağaç'ta kollarından bağlayarak Meriç Nehri'ne attıkları iki Rumun da cesedi bulunmuştur (Şehbâl 1913a: 146).

Edirne'nin kurtarılmasından sonra Enver (Paşa) Bey'in Başkumandanlık Vekâleti Celîlesi'ne gönderdiği rapora göre; Bulgarlar tarafından Edirne civarındaki Çürük Köyü'nden başlayarak Koşukavak'a kadar uzanan bütün Türk ve Rum köyleri tahrip edilmiş, camilerle Rum kiliseleri yakılıp yıkılmış, Müslümanların büyük çoğunluğu katledilmiştir. Sadece Samana Köyü'nde 81 Müslüman cesedinin kuyuya atıldığı tespit edilmiştir. Halkın bütün malları yağma edilmiş, köylerde kalanların tamamı çıplak, aç, perişan ve yardıma muhtaç bir hâlde olduğu görülmüştür (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 587, D: 43, F: 1-42; K: 587, D: 43, F: 1-43; K: 587, D: 43, F: 1-44; K: 587, D: 43, F: 1-45).

Mamuret-ül Azîz Redif Fırkası Kumandanlığı tarafından 22 Temmuz 329 (4 Ağustos 1913) tarihinde Sol Cenah Ordusu Kumandanlığı'na gönderilen yazıyla, fırkanın güzergâhında bulunan alanda, Bulgarlar tarafından yakılıp yıkılan köylerin isimleri bildirilmiştir (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 484, D: 30, F: 1-1). Edirne civarında tahrip edilen köy ve kasabalar arasında; Sofular, Büyük Döllük, Küçük Döllük, Hıdırağa, Musabeyli, Arnavutköy, Güneş Çiftliği, İskenderköy, Sazlıdere ve Ulu Paşa'nın yer aldığı, ayrıca Edirne'den Çorlu'ya kadar uzanan geniş alandaki yerleşim birimlerinin ekseriyetinin yakılıp yıkıldığı da belirtilmiştir (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 484, D: 30, F: 1-2; K: 484, D: 30, F: 1-3). Aynı zamanda Bulgarlar, Çatalca Hattı'nın batısında Trakya'nın bütün Türk köylerini tahrip etmişlerdir (McCarthy 1998: 168). Havsa işgal edilince buradaki Türk mahallesini de yakıp yıkmışlardır (McCarthy 1998: 175).

Darülhadis Camii, Bulgarlar tarafından yapılan top atışlarıyla büyük ölçüde tahrip edilmiş ve minaresi yıkılmıştır (Dinç 2008: 219; Kenan, Nazmi: 11). Yine kuşatma sürecinde yapılan bombardımanlar sırasında **Saat Kulesi**'ne, **Sultan Selim Camii Şerifi**'ne, **Eski Camii Şerifi**'ne, **belediye binasına**, **Yıldırım Camii Şerifi**'ne top mermileri isabet etmiştir (Kenan,

Nazmi: 10). İşgalciler **Selim Ağa Camii Şerifi**'ni ahıra çevirmişlerdir (Şehbâl 1913a: 145). Edirne'nin **Koyun Kavur Köyü**'ndeki **Camii Şerifi** ve **mezarlığını** yerle bir etmişlerdir (Şehbâl 1913b: 265). Bulgarlar Edirne'yi işgal edince 5 camii, 3 tekke, 3 okulu yakıp yıkmışlardır. Cami avluları ve türbelerde gömülmüş olan uluların mezarlarını tahrip etmişler, mezarları açarak kemiklerini dışarıya atmışlar ve kabristandaki Müslüman mezarlarının taşlarını kırmışlardır (Cemil 1330: 93). Şehrin işgali sırasında, Buçuktepe olarak anılan **Kıyık-İslâm Mezarlığı**'nı da tahrip etmişler, mezarlardan çıkardıkları cesetleri parçalayarak etrafa atmışlardır (Kenan, Nazmi: 24). İşgalin üçüncü gününde **Üç Şerefeli Camii Şerifi**'nin minaresi de yakılmıştır (Kenan, Nazmi: 8).

Bulgarlar bununla da yetinmemiş, camilerde bulunan Kuran-ı Kerimleri ve kıymetli halıları, kütüphanelerdeki elyazmalarını, antik dönemden kalma heykelleri, mozaikleri, ikonaları da yağmalayarak ülkelerine taşımışlardır. **Profesör Bogdan Filov** ve ekibi⁴, **Üç Şerefeli (Burmali) Camii**'den *devasa bir Kuran-ı Kerim ve süslemeli başka bir Kuran-ı Kerim*'i almaya karar vermiştir. **Beyazıt Camii**'nden *küçük ama antika değeri olan çok güzel dört halı* ve 1490 yılına ait biri büyük olmak üzere *iki değerli Kuran-ı Kerim*, **Eski Camii**'den *şahane süslemeli bir Kuran-ı Kerim*, **Selimiye Camii Kütüphanesi**'ndeki kitaplardan seçerek en güzel olan *44 adet süslemeli elyazmasını* alarak Bulgaristan'a göndermiştir (Filov 2010: 21,83-89). Eski eserler toplayan Çar (Kral) Ferdinand'ın talimatıyla, **Selimiye Camii**'nin çok kıymetli olan *antika halıları* da Sofya'ya götürülmüştür (Loti 2002: 113). Bir Rus subayının hazırladığı rapordan da, başta **Selimiye Camii** olmak üzere, bütün camilerdeki değerli halıların alındığı ve **Selimiye Camii Kütüphanesi**'nden paha biçilmez el yazmalarının götürüldüğü anlaşılmaktadır (Carnegie 1914: 326).

2.1. Esir Türk Askerlerinin Katledilmesi

Balkan Savaşı başlayınca Başkomutan Çar Ferdinand ve Bulgar Orduları Komutanı Radko Dimitriev, ele geçirecekleri yaralı ve esirlerle lüzumsuz yere zaman ve emek harcanmaması, bunlara yönelik süratli ve kesin sonuç alınacak uygulamalara gidilmesi hususunda hemfikir olmuşlardır. Bunun üzerine Leon Troçki'nin ifadesine göre: "*General Radko Dimitriev, askerleri düşman yaralılarına ve esirlerine insanlık dışı muamele etmeye yönelterek ordu saflarına o korkunç demoralizasyon zehrini katmıştı.*" Şöyle ki ordu komutanlarına: "*Eğer Türk yaralı ve esirleri nakillerimiz için güçlük yaratacaksa, o zaman bu engelleri tasfiye edecek tedbirler alın.*" emrini vermiştir (Dinç 2008: 266; Troçki 2017: 383). Türk askerlerinin ortadan kaldırılmasına yönelik olan bu emre istinaden, ilk zamanlarda yüzlerce, sonradan ise sistemli bir şekilde binlerce yaralı ve esir Türk askeri savaş alanlarında,

⁴ Görevlendirilen ekip arasında Sofya Millî Arkeoloji Müzesi prehistoriya uzmanı Rafael Popov, ünlü dilbilimci ve tarihçi Prof. Dr. Yordan İvanov ve coğrafya uzmanı Prof. Dr. Anastas İşirkov vardı.

yürüyüş kollarında veya nakledildikleri esir kamplarında katledilmişlerdir (Cirilli 2012: 134; Troçki 2017: 383). Örneğin Selânik'teki İngiliz Konsolosu Lamb'ın 3 Aralık 1912 tarihinde hazırlayarak kendi bakanlığına gönderdiği rapora ve "**Balkanlar Hayır Hizmeti Vakfı**'nın iki üyesinin 24 Eylül 1913 tarihinde tuttukları notlara göre; **Eskizagra**'da silâhlandırılmış olan Bulgar ahali, Türk savaş esirlerine saldırmış, 500 ile 600 arasında askeri öldürmüş ve 250'sini yaralamıştır. Terhis edilen Türk askerlerinden de 100 kişi Avrat Hisar'da katledilmiştir (McCarthy 1998: 155).

18 Ekim 1912'de sınırı geçen II. Bulgar Ordusu, Meriç vadisi ile Tunca'nın sağ kıyısından Edirne'ye doğru ilerlemiştir. Kurtbayır'da, Mustafapaşa'da ve Ortaköy'deki çarpışmalarında Türk askerlerinden 1.200'den fazlası esir düşmüştür. 22-24 Ekim günlerinde de Papaztepe ve Kartaltepe çarpışmalarında Türk askerlerinden 1.000 kadarı şehit olmuş ve yaralanmış iken 1.000 kadarı teslim olmuştur. Ancak esir alınan bu askerlerin akıbeti bilinmemektedir (Andonyan 2002: 448-450).

Bulgarların, binlerce esir Türk askerini plânlı ve sistemli bir şekilde yok etmelerine dair en acımasız uygulamalarından biri, 1913'ün Mart ile Nisan aylarında, **Sarayıcı**'nde yaşanmıştır (Nâci 1926: 81-86). Aynı zamanda II. Balkan Savaşı'nda Türk ordularının ileri harekâta başlamasından sonra, intikam alma hırsıyla **Çanakça-Kızanlık** yolu üzerinde (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., Klasör (K): 145, Dosya (D): 105, Fihrist (F): 12-10; Gnkur. Bşk.lığı Arş., ATASE Bşk. Arş., K: 145, D: 105, F: 12-9), **Çanakça Köyü** ve **kaplıcaları** civarında (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 6-1), **Sinekli-Hasköy** arasında (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 7-2) ve özellikle **Eskizagra** vd. toplama kamplarında, Edirne ile diğer yerlerden esir alıp getirdikleri binlerce eri kurşunlayarak, süngüleyerek, kaynar sulara atarak katletmişlerdir (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 5; Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 5-1; Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 145, D: 103, F: 31-2).

Bulgarlar ilk günden itibaren Edirne'de esir aldıkları Türk askerlerini hapsedmiş veya toplama kamplarına götürmüşlerdir. Subayların bir kısmını, **Karaağaç**'ta İstasyon Caddesi'nde bulunan **Gümülcine Redif Fırkası Karargâhı**'na hapsedmişlerdir. Buradaki esirlere ekmek vermemişler ve hemen hemen bütün esirleri yerlerde, tahta üzerinde yatırmışlardır (Kestelli 2001: 20-82). Diğer subayları ise önce **komutanlık binasının** avlusunda toplamışlar, akşama kadar binayı hınca hınç doldurmuşlar ve onlara yiyecek bir lokma vermemişlerdir (Durukan 2013: 460). Komutanlık binasındaki esirleri 3 gün sonra **Sarayıcı**'ne götürmüşlerdir. Soğuk ve yağmurlu geçen bir gün ile gece boyunca aç ve açıkta tutmuşlardır. Sonradan subayların bir kısmını **Karaağaç**'a, diğerlerini ise **Yanık Kışla**'nın sağlam kalan koğuşlarına nakletmişlerdir (Gnkur. Bşk.lığı : 1993a: 335; Kestelli 2001: 85; Nâci 1926: 65). Bulgarlar, Yanık Kışla ve Karaağaç'taki esir Türk subaylarını 29 Mart'ta önce Kadıköy İstasyonu'na, ardından da trenle Sofya, Filibe vd. esir kamplarına taşımışlardır (Nâci 1926: 65).

2.2. Sarayıçı Faciâsı

Bulgarlar, Edirne'yi işgal ettikten sonra, müstahkem mevkiindeki bütün silâhlara el koymuş ve maneviyatı bozulmuş, bedenen tükenmiş olan Türk askerlerini zaman kaybetmeden tutuklamıştır. Yakalanan erlere yiyecek vermemiş ve barınak sağlamamışlardır. Bunları toplama kamplarına götürmüşlerdir (McCarthy 1998: 158; McCarthy 2006: 175). Örneğin; Edirne Kalesi'nin sükûtu sırasında **Maraş**'ta Bulgarlara teslim olan askerleri, Karaağaç'a nakletmişlerdir. **Karaağaç**'taki **mektep** ve **kiliseye 3.600** askeri kapatmışlardır. Bunları burada, birkaç gün aç susuz bırakmışlar ve işkenceye tabi tutmuşlardır (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 2-16; Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 2-24). Hatta Karaağaç'taki esirlerden bazısını öldürerek kuyulara, hendeklere ve nehirlere atmışlardır. Karaağaç'ta öldürülen esir askerlerden bazısının fotoğrafları L'illustration ve Şehbâl'de yayınlanmıştır (L'illustration 1913a: 159; Şehbâl 1913a: 147).

Bulgarlar esirlerin en büyük grubunu 26 Mart 1913 sabahından itibaren Tunca Nehri'nin çevirdiği adacığa, **Sarayıçı**, **Tunca Adası** veya **Tavuk Ormanı** adıyla bilinen mevkide oluşturulan toplama kampına götürmüşlerdir. Fakat Bulgarlar, yürüyüş kolunda götürürken bile, mağlubiyetin üzüntüsü altında ezilen, aç ve bitkin hâldeki esirlere çok kötü davranmış, bunlara yumruk, tekme ve tüfek dipçikleriyle vurmuşlardır. Olayların şahidi olan Fransız gazeteci Gustave Cirilli kendi gözleriyle gördüğü bu zulmü şöyle anlatmaktadır:

"Sokaklarda başlarında subaylarıyla uzun esir kuyruklarının geçtiği görülüyor. Solgun benizli, tasalı, uzun süren açlık nedeniyle açlıktan yanakları çökmüş, kahır içindeler, bir deri bir kemik kalmışlar. Aşağılık bir hayvanmış gibi, dipçik darbeleriyle, yumrukla, tekmeyle yürütülüyorlar. Hepsini, şehrin dışında, Tunca Irmağı'nda, Eski Saray (aslında Yeni Saray) denilen yerde topluyorlar ve orada, bir kurşun acılarına son vermediyse soğuktan ya da açlıktan ölmeye terk ediliyorlar..." (Cirilli 2012: 134).

Pierre Loti de Gustave Cirilli'nin anlattıklarını şu ifadeyle doğrulamaktadır: *"Bulgarların uzaklara, kim bilir ne acılar çektirmek için götürdükleri Türk tutsak müfrezelerinin gidişini bana Fransızlar anlattı. Açlıktan ayaklarını sürüyemeyecek hâlde olanları dipçik darbeleriyle tartaklıyor, yığılıp kalanları süngüyle delik deşik ediyorlarmış. Onlar, sokakta, yerlerde hırıltılar içinde can veriyorlarmış."* (Loti 2002: 111).

Edirne'de esir alınanlardan **30.000** civarında asker, kar ve yağmurdan bataklığa dönüşen bu adada, bir aya yakın süreyle aç ve çıplak hâlde, yağmur altında ve şiddetli rüzgârla soğuğa maruz kalmıştır. Bunların sadece birkaçında üstlükler ve battaniyeler vardı (Erickson 2013: 352; Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 335,339; Nâci 1926: 65). Carnegie Raporu'na göre, bu olumsuzlukların yanı sıra esir askerlere 3 gün ve 4 gece yiyecek bir şey verilmemiştir. Erler, hatta subaylar, açlıklarını giderebilmek için ağaç kabuklarını ve ayakkabılarının derilerini yemek zorunda kalmışlardır. Bu ağır şartlar ise esirlerin içinden her gün yüzlercesinin, toplam 3.000 kişinin ölümüne

yol açmıştır (Carnegie 1914: 341). (Carnegie Raporu'nu hazırlayan üyeler Bulgaristan taraftarıydı. Bu sebeple Bulgarların işledikleri suçları hafifletmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla yukarıdaki örnekte olduğu gibi öldürülenlerin sayısını az göstermişler ve hadiselerin çoğunu kaydetmemişlerdir. Fakat Bulgar vahşetinin derecesi o kadar ürpertici boyutlara ulaşmıştır ki, raportörler bile bütün sansürlere rağmen işlenen mezâlimi gizleyememişlerdir).

Balkan Savaşları süresince Edirne'de Hıfzıssıhha Komisyonu Başkanlığı yapmış olan Dr. Rifat Osman hatıratında; Edirne'nin işgal edildiğinin ikinci gününde evinden zorla alındığını, Sarayıçi'ne götürülürken eşyalarıyla kitaplarının yağma edildiğini yazdıktan sonra, bu temerküz kampındaki esir Türk askerlerinin acıklı durumunu şöyle anlatmıştır:

"Sarayıçi'nde Adalet Kasrı'nın yanına vardığımız sırada, Doğu Cephesi subay ve erlerinin çoğunun, yerlerde yatmakta ve yağmakta olan hafif bir yağmurun altında, ıslanmakta olduğunu gördüm. Kaputlarını gasptan kurtarmayı başaran subaylar ve erler, dünyanın mutluları sırasına geçmişler ve bütün geceyi aç oldukları hâlde yağmur altında geçirmişlerdi. O ağaçların altında Kal'a hastanesinin bir tabibi olduğum hâlde 4 gün ekmek görmedim ve yalnız içinde cesetler geçen Tunca suyundan içtim. Sarayıçi'ndeki tutsak erlere değil, subaylara bile bir şey verilmedi." (Çağan 1965: 208; Osman 2013a: 96,98; Osman 2013b: 228,231).

Esirlerin ağaç kabuklarını yakmak için kopardıklarına dair Bulgar ve Fransız iddialarını, Dr. Rifat Osman, Cehennem andıran Tunca adasında, elle kolayca yetişilebilecek mesafede ağaç dallarının olduğunu, bu dalların ağaç kabuklarına göre daha kolay kırılıp yakılabileceğini, ama dalların sert olmasından dolayı nispeten çiğnemek için daha yumuşak olan ağaç kabuklarının tercih edildiğini, hatta bu kabuklara ulaşmak için esirlerin birbirlerinin sırtına çıktıklarını belirterek çürütmüştür. Ayrıca esirlere ekmek verildiğine dair iddialara da şu cevabı vermiştir: *"Evet!... Bedbaht Türk askerleri, yediler, ellerine ne geçti ise yediler ve öldüler... Nihayet, üç gün sonra verilen yeşil küflü, taş gibi peksimetler ve ona benzer ekmekleri ise, yiyenler [küfün] zehirinden, yemeyenler ise açlıktan öldü." (Çağan 1965: 208-209; Osman 2013a: 96,98; Osman 2013b: 228,231).*

Yiyecek verilmediği için erler, ağaç kabuklarını yiyerek açlıklarını gidermeye çalışmışlardır. Bir Rus subayının, hazırladığı raporda; Sarayıçi'nde esir tutulan 15.000 Türk askeriyle 5.000 sivil Türke, ilk dört gün yiyecek bir şey verilmediği, bunların tutuldukları adada yağmur altında, rüzgâr ve soğuğa maruz kaldığı, bu sebeple esirlerin, dayanılmaz açlıktan dolayı ağaç kabuklarını ve eski ayakkabılarının derisiyle köselelerini yediklerinin inkâr edilemez bir gerçek olduğu belirtilmiştir (Carnegie 1914: 326). Söz konusu durumu, diğer yabancıların yazdıkları yazılar, çektikleri fotoğraflar ve çizdikleri tablolar da doğrulamaktadır. Örneğin olayları yerinde inceleyen

İngiliz Gazeteci Georges Scott, can çekişen Türklerin yerlerde yattıklarını ve açlıktan ağaç kabuklarını yemiş olduklarını gösteren bir tablo çizerek, bunu 19 Nisan 1913'te L'illustration Dergisi'nde yayınlamıştır (L'illustration 1913b: 348-349).

Milletlerarası Balkan Savaşları Komisyonu tarafından hazırlanarak 1914'te yayınlanan raporda da, Sarayıçi'nde kabukları yenmiş olan ağaçlardan söz edilerek bunlara dair bir fotoğrafa yer verilmiştir (Carnegie 1914: 112). Yine 19 Nisan 1913'te L'illustration Dergisi'nde, Kanunî Köprüsü yakınlarında ve adanın diğer yerlerinde esir bulunan sivillerle askerlerin perişan hâllerini gösteren fotoğraflar basılmıştır (L'illustration 1913b: 350).

Mösyö Hogloro'nun 5 Nisan tarihinde Edirne'den çektiği ve Vossische Zeitung Gazetesi'nde yayınlanan telgrafına göre de Sarayıçi toplama kampında tutulan esirlerin zavallı durumu şöyle anlatılmıştır:

"Geçen gün Tunca Nehri üzerinde bulunan bir adaya gittim.

Kasabaya iki küçük köprü ile bağlı olan bu adacık birkaç gün önce dünyanın en cennet köşelerinden biriydi. Bu adada asırlık ağaçların gölgelediği bir bahçe vardı. Edirne'nin işgalinden önce, kadınlar buraya gelerek çiçek topluyorlardı. Şimdi burası can çekişen Türk esirleriyle dolmuş, bir ölüm karargâhı olmuştur.

Şimdi burada Türk esirleri açlığın, zehirlenmenin sonucu kusunun müthiş ıstırapları içinde kıvranıp duruyor.

Esirlerden oluşan köyler; çığlıklar, hıçkırıklar üstünde her yerden gelen öfkeli kargaların sadaları var. Bunlar yeşillikler arasında siyah birer leke teşkil ediyor...

Can çekişenlerin durduğu yer sağ taraftadır. Hastalığa tutulanlar, çıplak toprak üstünde, ümitsiz olarak son nefeslerini orada veriyorlar. O sabah ölmüş yüz kadar cesedin bir yere yığılmış olduğunu gördüm. Bu çaresizler için derin bir çukur kazılıyordu." (Cevat 2017: 163-164).

Açlıktan zayıf düşen esirlerin elbiseleri parçalanmış, hatta çoğu yalın ayak kalmıştır. Bunlardan her gün yüzlercesi, açlık, soğuk ve bulaşıcı hastalıklardan, acılar içinde kıvranarak ölmüştür (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 339, 471). Ayrıca Bulgar süngü ve kurşunlarıyla çok sayıda esir can vermiştir. Carnegie Raporu'na göre Sarayıçi'nde tutulan esirlere dehşet verici zulüm ve katliâmlar yapılmıştır. Örneğin Bulgar askerleri, sadece su mataralarını almak için, Türk askerlerini acımasızca öldürmüşlerdir. Ayrıca nehirden su içerken 7 esiri, firar etmeye kalkıştıkları bahanesiyle katletmişlerdir (Carnegie 1914: 341). Askerlerin cesetleri de gömülmeden öldükleri yerlerde günlerce açıkta bırakılmıştır. Her geçen gün fazlalaşan ceset yığınları, sadece adadaki esirlerin hayatını değil, şehir halkının sağlığını da tehdit edecek bir hâl almıştır. Buna rağmen kolera, dizanteri, tifo vs. bulaşıcı hastalıkların önlenmesi için hiçbir tedbir alınmamıştır (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 339; Yiğitgüden 2006: 244).

Çok ağır şartlara rağmen sağlıklı kalabilen esirler, 1913 Nisan ayı başlarında bilinmeyen bir kadere doğru, çilelerini çekmek üzere Bulgaristan içlerinde hazırlanan esir kamplarına, kabileler hâlinde ve yürütülerek götürülmüşlerdir. Hatta bu Türk esirlerinin fotoğrafları propaganda maksadıyla yayınlanmıştır (Dinç 2008: 262-265; Nâci 1926: 82). Türk esirleri, kalenin düşmesinden sonra kara yolundan ve yaya olarak **Harmanlı, Hasköy, Çanakça, Eskizagra, Yenizagra** ve oluşturulan diğer esir kamplarına sevk edilmişlerdir (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 339, 471; Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk.lığı, K: 145, D: 105 F:12-9; K: 145, D: 105 F:12-10). Yürüyemeyecek kadar yarası ağır, hasta ve bitkin olanlardan ise, **Jurnal** muhabinine göre **1.000** ile **2.000** arasında esir hayatlarının son acı günlerini geçirmek üzere, açık hava hapishanesi niteliği taşıyan bu ölüm adasında tutulmuştur (Nâci 1926: 82-86). Adada tutulmaya devam eden esirlerin söz konusu acıklı durumunu yine L'illustration Dergisi'nde yayınlanan fotoğraflar günümüze yansıtmaktadır (L'illustration 1913b: 350).

2.3. Sarayıçi'ne Hapsedilen ve Katledilen Esirlerin Sayısı

Genelkurmay Başkanlığı'nca yayınlanan "**Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler**" başlıklı eserde, Bulgar harp tarihi yayınlarına dayanılarak Tunca Adası'na **28.500** esir askerin götürüldüğü belirtilmiştir (Gnkur. Bşk.lığı 1993a: 339, 471). Bulgar Ordusunun harp muhabinleri tarafından çekilen fotoğraflardan da binlerce Türk askerinin Sarayıçi'ne toplatılmış olduğu görülmektedir. Örneğin **1912-1913 Balkan Savaşları'nın Savaş Fotoğrafları** başlığıyla yayınlanan albümde, Tunca Nehri'nin oluşturduğu adacıkta, Fatih Köprüsü ve Adalet Kasrı'ndan başlayarak Tavuk Ormanı (Padişahların av sahası)'na doğru uzanan alanda sayılamayacak kadar çok sayıda Türk askeri görülmektedir (Gancheva 2012: 29).

İngiltere'nin Edirne'deki yardım komisyonu görevlisi, G. D. Turne'nin, İngiliz Kızılhaçı Derneği'nden Ameer Ali'ye Edirne'den 4 Nisan 1913 tarihinde gönderdiği yazıya göre, "**6.000** kişi adadaki kampta (Sarayın Hasbahçesi'ne), **15.000** ile **20.000** arasında bir diğer esir grubu ise ırmağın kıyılarında olmak üzere (Sarayın Av Sahası'na - Tavuk Ormanı'na)" (McCarthy 1998: 159) toplam **21.000** ile **26.000** arasında esir Türk askeri hapsedilmiştir. Bunlardan günde **200** kişi öl(dürül)müştür. Bu sebeple "**1913 yılının Nisan ayında bu esirlerin yaklaşık yarısı canlı kalabilmiştir.**" (McCarthy 1998: 159).

Novoye Vremya Gazetesi Muhabiri M. Maçkov'un 26 Ağustos 1913 tarihli raporuna göre, Saray Adası'na **15.000** esir asker ve **5.000** sivil getirilmiştir. Yağmur altında ve yiyecek olmadan tutulan bu esirlerden her gün yüzlercesi ölmüştür. Bu sebeple Bulgaristan'a hareketlerinden önce, esirlerden ancak 10.000 kadarı hayatta kalmıştır (Cemil 1330: 203; Kocamemi 2012: 259-260).

Ayrıca Mr. Asmead Bartlett'in "Terrible Reports by a Russian Official" başlığıyla, 20 Ağustos 1913 tarihinde **The Daily Telegraph** gazetesinde ve 26-27 Ağustos 1913 tarihlerinde İttihat ve Terakki yayın organı olan "**Le**

Jeune Turc'te yayınlanan yazılarda, bir Rus subayının raporuna dayanılarak, Sarayıçi'nde **15.000** asker ve **5.000** sivil Türkün tutulduğu belirtilmiştir (Carnegie 1914: 109-223).

Böylece dönemin eserleri ve hatıratlarına göre, Sarayıçi olarak isimlendirilen bu *ölüm adasında* **15.000** esir Türk askeriyile **5.000** sivilin ekseriyeti açlık, hastalık, süngü darbeleri ve kurşunla şehit edilmiştir (Cemil 1330: 187). Ancak o günlerde, yapılan bu vahşetin etkisinin çok büyük olmasından dolayı, Edirne halkı arasında, Sarayıçi'nde şehit olanların sayısının **30.000** ile **40.000** civarında olduğu görüşü hâkim olmuştur (Alp 1989: 5; Cemil 1330: 57,87,203-204). Sonuçta Edirne Kalesi ve çevresinde 160 gün süren çetin ve kanlı muharebelerin son perdesi, ne yazık ki Türk milleti üzerinde derin izler bırakacak hazin bir şekilde kapanmıştır.

2.4. Eskizagra Faciâsı

26 Mart 1913 günü sabahleyin, artık Edirne'nin müdafaa edilemeyeceği sonucuna varan Müstahkem Mevkii Komutanı Şükrü Paşa, Hıdırlık Tabyası'na teslim işareti olan beyaz bayrağın çekilmesini ve aynı zamanda bütün Türk birliklerinin muharebeyi kesmelerini emretmiştir (Kestelli 2001: 76-77; Nâci 1926: 64; Osman 2013a: 96). Müretteb Sekizinci Kolordu Kumandanlığı tarafından Sol Cenâh Ordusu Kumandanlığı'na gönderilen 30 Temmuz 329 (12 Ağustos 1913) tarihli yazıya göre; Edirne'nin düşmesi ve verilen emir gereğince **Maraş**'taki savunma hatlarında bulunan **3.600** Osmanlı askeri Bulgarlara teslim olmuştur. Bulgarlar, bu esir askerleri **Karaağaç**'a götürerek oradaki okul ve kiliseye kapatmışlardır. Ancak Bulgarlar **Karaağaç**'ta esirleri birkaç gün aç, susuz bırakmış ve işkenceye tabi tutmuş, sonradan da Hasköy'e sevk etmişlerdir. **Hasköy**'de 3.5 ay kaldıktan sonra, Ordu-yı Hümayun'un Edirne'ye yaklaşması üzerine, Edirne'den getirilmiş olan bu esir askerleri Hasköy'den **Eskizagra**'ya sevk etmişlerdir. Fakat yürüyüş sırasında hem Edirne'den **Hasköy**'e, hem de **Hasköy**'den **Eskizagra**'ya götürülürken geri kalanlardan, hasta ve zayıf olanların yüzlercesini süngüleyerek veya kurşunlayarak şehit etmişleridir (Gnkur. Bşk.lığı, ATAŞE Bşk. Arş., K:584, D:30, F:2-16; K: 584, D: 4, F: 2-24).

Bulgar muhafızlar, **Sarayıçi**'ndeki temerküz kampından da, yürüyebilecek durumda olan binlerce esir Türk askerini, Nisan ayında, peş peşe uzun sıralar hâlinde Bulgaristan'a götürmüşlerdir (Diñç 2008: 271; Nâci 1926: 81-82). Ancak bunların kesin sayısı bilinmemektedir. Bununla birlikte Dr. Cemil, Daily Telegraph Gazetesi'nde Mr. Ashmead Bartlet tarafından yayınlanan ve İkdâm Gazetesi'nde tercümesi çıkan Novoye Vremya Gazetesi Muhabiri M. Maçkov tarafından 26 Ağustos 1913'te Edirne'de hazırlanan rapora dayanarak, Sarayıçi'nden Bulgaristan'a götürülen esirlerin sayısının **10.000** civarında olduğu belirtilmiştir (Cemil 1330: 187).

Bulgarlar, **Edirne, Maraş, Sinekli, Harmanlı, Hasköy** vd. yerlerde tutukları esir Türk askerlerinden bir kısmını **Eskizagra**'ya götürerek dikenli tellerle kuşatılmış kamplara doldurmuşlardır. Bu arada esirlere son derece insanlık dışı davranışlarda bulunmuşlardır. Bunlara ekmek ancak iki-üç

günde bir vermişler, sürekli hakaret ederek gaddarca dövmüşler, yaralı ve hastaları acımadan öldürmüşlerdir (Alp 1990: 139; L'illustration 1912: 347).

II. Balkan Savaşı'nın başlaması ve Türk kuvvetlerinin Edirne'yi kurtarmaya yönelik ileri harekâta geçmesi üzerine, Bulgarların esirlere karşı tutum ve davranışı daha kötü bir hâl almıştır. Öyle ki esirler açlığa, susuzluğa, dayak ve işkenceye tabi tutulmuş, en ufak hareketlerinde öldürülmüşlerdir. Örneğin **Eskizagra**'da toplanan **11.000** esirden **3.000** kadarı, banyo yapmak üzere civar köylerden birine götürülerek katledilmişlerdir. Yine **Eskizagra**'dan **450** nefer aynı istikamete yürütülmüş ve yolda yaylım ateşine tutularak şehit edilmiştir. Nitekim bu konuda; 23/24 Temmuz 329 (5/6 Ağustos 1913) tarihinde Erkân-ı Harb Binbaşı Hafız Hakkı, Edirne'den çektiği telgrafla Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesi'ne **Eskizagra**'da yapılan katliâma dair aşağıdaki raporu sunmuştur:

"Eskizagra'daki üserâ'mızın katline â'id ma'lûmâta zeyldir. Hasköy'den Eskizagra'ya getirilmiş olan 4.000 nefer üseramızdan mâ'âda Eskizagra'da evvelden beri 7.000 nefer esir vardı. Bunlardan 3.000 kadarı hastalık bahanesiyle banyo yaptır-mak için civar köylerden birine götürülmüş ve bu asâkir bir daha geri dönmemiştir. Mütebâkî 4.000 neferden 450 neferi yine aynı istikâmete sevk edilerek yolda pusuya uğratılmak suretiyle şehîd edildiği şimdîye kadar kurtulub gelen cem'an 11 neferden son gelenlerin ifâdelerine atfen ma'rûzdur. Bu efrâd çıplak, perişan ve kısmen yaralı olarak gelmişlerdir." (Gnkur. Bşk.lığı, ATA-ŞE Bşk. Arş., K:145, D:105, F:12-7).

Her vesilede Bulgar askerleri, çeteleri ve silâhlandırılan halk yığınları; yaylım ateşi açarak, süvariler kılıç ve kasatura darbeleriyle delik deşik ederek, hatta Bulgar köylüleri sopa ve baltalarla saldırarak binlerce esir Türkü katletmişlerdir. Bulgarların vahşet tablosu ise, Eskizagra'nın un fabrikası ile hastane arasında dikenli tellerle sarılmış olan esir kampında 4.000 Türkün katledilmesiyle ve sonradan civar köylerde sürdürülen acımasız cinayetlerle doruğa çıkmıştır. Bu vahşeti aşağıdaki belgelerden açık bir şekilde görmek mümkündür.

Gelibolu Kolordusu Kumandanı tarafından 22 Temmuz 329 (4 Ağustos 1912) tarihinde, Sol Cenâh Ordusu Kumandanlığı'na gönderilen bir yazı ve ekinde Bulgaristan'dan firâr etmeyi başaran üç Osmanlı esirinin ifadeleri takdim edilmiştir (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 6-1). Söz konusu ifadelere göre 26 Mart günü **Kartaltepe** ve **Kireççi Köyü**'nde bulunan esir erlerden bir kısmı **Hasköy**'e, diğerleri ise **Eskizagra**'ya doğru nakledilmişlerdir. Fakat sevk esnasında yürüyüş kolunda geri kalanları öldürmüşlerdir. **Hasköy**'e götürülen esirler, burada 4 aya yakın bir süre tutulmuşlar ve 2-3 günde bir yarım tayın ile su verilmeden iâşe edilmişlerdir. İâşelerini ise oradaki Türkler sağlamıştır. "12-13 gün önce" (21 Temmuz'da) Osmanlı askerleri Edirne'ye gelince **Hasköy**'deki esirleri **Eskizag-**

ra'ya nakletmişlerdir. **Eskizagra**'da bulunan yerli Türklerden, önceden getirilmiş olan esirlerden her gün 20'şer-30'ar kişilik grupların **Çanakça Köyü**'ne götürülerek buradaki kaplıcaların kaynar sularında öldürüldüklerini öğrenmişlerdir. Bulgar nöbetçileri de kendilerinin banyo ettirilmek üzere **Çanakça**'ya götürüleceklerini söylemişlerdir. Bu arada Enver Bey'in 30.000 Arap askeriyle gelmekte olduğu söylentisi yayılmıştır. Bulgarlar, Enver Bey'in gelme ihtimalinden korkuya kapılarak "Türkler geliyor" diye sloganlar atarak Müslüman hanelerini yakıp yıkmışlardır (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 6-1).

ATASE Arşivi'ndeki diğer bir belgeye göre; **Hasköy**'den getirilen ve **Eskizagra**'da önceden bulunanlarla birlikte toplam sayıları **4.000**'e varan esirler, 11 gün önce (24 Temmuz 1913'te) **Eskizagra**'da tel örgüyle kapatılmış bir hastane bahçesine doldurulmuştur. Bulgar nöbetçileri: "*Şimdi sizi salıvereceğiz, kalkın.*" demeleri üzerine ayağa kalkmışlardır. Fakat esirlerin ayağa kalkmasıyla birlikte takriben 300 metre uzaklıktaki tepeden başbozuk ve askerler tarafından üzerlerine yaygın ateşi başlamıştır. Tel örgülerini yıkıp kaçmayı başaran esirler, süvari takibine uğrayıp kılıçtan geçirilmişlerdir. İlgili makamlara bilgi veren Mestan, Hasan ve Şaban adlı üç esir ise önce suların içinde saklanmak, sonradan da ormana sığınmak suretiyle kurtulmuştur. Geceleri yürüyerek ve gündüzleri saklanarak 10 günde (4 Ağustos 1913'te) Edirne'ye gelmeyi başarmışlardır (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 6-1).

Sol Cenâh Ordusu Kumandanı Ferik Hurşit tarafından 22/23 Temmuz 329 (4/5 Ağustos 1913) tarihinde Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesi'ne çekilen bir telgrafa göre; **Cisr-i Mustafa Paşa** yönüne çekilen Bulgarlar, 200 kadar esiri beraberinde götürmüşlerdir. Bunları üç kısma ayırdıktan sonra, **60** kişilik bir grubun arkasından ateş ederek ekseriyetini şehit etmişlerdir. Bu vahşete maruz kalan esirlerden, 8-10 kadarı yaralı olarak arazide bulunmuştur. Sonradan bu yaralılar, Edirne'ye getirilerek Mısır Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nde tedavi altına alınmışlardır (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 145, D: 103, F: 31-2; K: 584, D: 30, F: 5-1).

Sol Cenâh Ordusu Kumandanlığı tarafından 21/22 Temmuz 329 (3/4 Ağustos 1913) ve 22/23 Temmuz 329 (4/5 Ağustos 1913) tarihlerinde Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesi'ne gönderilen şifreli telgraflar ve Edirne'den Ahmed Rıza Bey tarafından 23 Temmuz 329 (5 Ağustos 1913) tarihinde Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesi'ne arz edilen ayrı bir rapora göre; **Edirne**'nin sükûtu günü (26 Mart 1913'te) esir alınan askerlerin bir kısmı **Hasköy**'e götürülmüştür. Ancak **Edirne**'nin geri alınmasının ertesi günü (22 Temmuz 1913'te) Bulgarlar, **Hasköy**'de bulunan **4.000** esiri sıkı bir yürüyüşle gece gündüz yürüterek (muhtemelen 23 Temmuz'da) **Eskizagra**'ya nakletmişlerdir. Bunları orada etrafı tel örgüyle çevrilmiş bir hastanenin bahçesinin geniş avlusuna doldurmuşlardır. İki gündür aç olan esir askerlere sadece tek bir parça ekme vermişlerdir. Tam esirler ekmeğini yiyeceği sırada, asker, ahali ve çocuklardan oluşan bir insan kalabalığı tara-

findan, 100-150 metre mesafeden bunların üzerine yaylım ateşi açılmıştır. Esirlerden çok azı tel örgülerin üzerinden tırmanarak kaçabilmiştir. Fakat süvariler, onların peşinden yetişerek çoğunu kılıç darbeleriyle katletmişlerdir. Erlerden sadece 20 civarında bir grup, bitişikteki ormana kaçarak gizlenmeyi başarmıştır. Bunlardan üçü 11 günlük bir yürüyüşle, yollarda arpa ve buğday yiyerek Edirne'ye bitkin bir hâlde gelebilmişlerdir (Gnkur. Bşk.lığı, ATASE Bşk. Arş., K: 584, D: 30, F: 5; K: 584, D: 30, F: 5-2; K: 584, D: 30, F: 5-3; K: 145, D: 103, F: 31-1; K: 145, D: 103, F: 31-2).

23 Temmuz 1329 (5 Ağustos 1913) tarihinde **Tanîn Gazetesi**'nde "*Bulgar Vahşetleri*" başlığıyla yayınlanan bir yazıda, Bulgarların Osmanlı esirlerini katlettiklerine dair her gün yürekleri parçalayacak türden ayrıntılı bilgilerin alındığı belirtilmiştir (Rıfki 1913: 1). Bu üzücü haberlerden birinin, **Eskizagra**'da **4.000** esir Türk askerinin hunharca katledilmesi hadisesinin olduğu vurgulanarak, bu bedbaht askerlerin önceden **Hasköy** esir kamplarında tutuldukları, **Edirne**'nin geri alınmasının ertesi günü **Eskizagra**'ya nakledildikleri bildirilmiştir (Sabri 1913: 1). **Tanîn Gazetesi**, söz konusu vahşet hadisesini okuyucularına şöyle duyurmuştur:

"Eskizagra'da dört bin Türk esiri bir ağıla hapsolunarak üzerlerine Bulgar askerleri tarafından ateş edilmiştir. İçlerinden birçoğu şehîd olmuştur. Yalnız üç kişi nasılsa firara imkân bulmuşlardır. Bunlar on gün kadar arpa ve buğday başaklarıyla tagdi ederek (beslenerek) gayet perişan bir hâlde Edirne'ye vasil olmuşlar ve bu elim haberleri getirmişlerdir." (Rıfki 1913: 1).

Eskizagra'da bu şekilde sadece bir hadisede **4.000** civarında esir Türk askeri şehit edilmiştir. Farklı katliâmlardan kurtulanların ifadelerinden; Eskizagra ve çevresinde bulunan diğer temerküz kamplarında da benzeri hadiselerin defalarca tekrarlandığı, dolayısıyla **15.000 - 16.000** esir Türk askerinin hunharca şehit edildiği tahmin edilmektedir (Alp 1990: 138-139; Cemil 1330: 118). Hazırlanan resmî raporlar ve kurtulan esir askerlerin ifadeleri nazarı dikkate alındığı takdirde çeşitli hadiselerde **25.000 - 26.000** esir Osmanlı askerinin canavarca şehit edilmiş olduğu izlenimi edinilmektedir. Fakat bazı yerlerde şehit edilen esir askerlerin sayısı tespit edilemediği gibi, akıbetleri de meçhul olan **11.000 - 12.000** asker de mevcuttur. Sonuçta şehit edilen ve akıbeti bilinmeyen esir askerlerin sayısı muhtemelen **35.000**'nin üzerindedir (Alp 1983: 102-124).

On binlerce esir Türk askerinin katledilmesinin yanı sıra, Batılı elçilik görevlilerinin, gözlemcilerinin ve subaylarının kendi hükümetlerine hazırladıkları raporlar, gazetecilerin çektikleri fotoğraflar, yazdıkları yazılar ve hatıratlardan, Bulgarların, halka yaptıkları tecavüzler, yağmalar, din ve milliyet değiştirmelerle birlikte, yüzbinlerce sivil Türkü katlettikleri görülmektedir. Justin McCarthy, Batılı gözlemcilerin yaptığı hesaplamaya dayanarak, sadece Trakya'da **200.000**'den fazla Müslümanın öldürüldüğünü

belirtmiştir (McCarthy 1998: 151-152)⁵. 29 Temmuz 1913 tarihli **İkdâm Gazetesi**'nde de Bulgarların yerleşim birimlerinde toplam **200.000** ile **220.000** arasında Türkü katlettiği ve çok sayıda insanın mallarını gasp ettikleri haberine yer verilmiştir (İkdâm 1913: 1). Aynı zamanda Makedonya ve Trakya'dan **440.000** civarında sivil Türk katliâmından kurtulmak için anavatanına göç etmiştir (Özlem 2016: 281). Balkan Savaşlarında yaşanan felâketin derecesi o kadar ağırdı ki, 1913-1934 yılları arasında sadece Bulgaristan'dan her yıl 10.000-12.000 Türk, Türkiye'ye göç etmeye devam etmiştir (Özlem 2015b: 4423-4424). İstatistiklerden elde edilen verilere göre 1923-1939 yılları arasında Bulgaristan'dan her yıl ortalama 17.000 kişi olmak üzere toplam 198.688 Türk anavatanına göç etmiştir (Özlem 2013: 181). Bütün bunlar, başta Bulgarlar olmak üzere, Balkan Haçlı İttifakı üyelerinin Balkanlar'daki Türklere plânlı ve sistemli bir şekilde soykırım yaptığını açıkça göstermektedir.

Sonuç

Osmanlı Hükümeti'nin, malî ve iktisadî sıkıntılar ile siyasî bunalımlarla boğuştuğu bir dönemde, emperyalist güçlerin teşvikiyle Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan, "Haçlı ruhuna" dayanan bir "Balkan İttifakı"nı teşkil etmişlerdir. Ardından topraklarını genişletmek amacıyla 8 Ekim'den itibaren saldırarak 1912-1913 Balkan Savaşları'na sebebiyet vermişlerdir.

Bir taraftan Osmanlı yönetiminin gafleti, diğer taraftan Rusya, İngiltere ve Fransa gibi emperyalist devletlerin desteğiyle, Balkan müttefikleri bütün cephelerde galip gelmişlerdir. Binlerce senelik şanlı tarihî geçmişe sahip olan Türklere, böyle ağır bir mağlubiyete uğramamışlardır. Birkaç hafta zarfında feci bir şekilde mağlup olan Osmanlı Devleti, 550 yıllık Türk yurdu olan Rumeli'ye ebediyen veda etmiştir. Meriç Nehri'nin batısındaki topraklarını (Sancak, Kosova, Arnavutluk, Epir, Kuzey Tesalya, Ege-Vardar-Pirin Makedonyaları, Rodoplar ve Batı Trakya'yı) ve Girit ile Ege adalarını terk etmek zorunda kalmıştır.

Bulgar, Yunan Sırp ve Karadağlılar, işgal ettikleri yerleri kendilerine vatan hâline getirmek amacıyla, sistemli katliâm, göçe zorlama, din ve milliyet değiştirmeler suretiyle Türklere karşı etnik arındırma siyaseti uygulamışlardır. Yani dünyanın gözü önünde insanlık suçu işleyerek korkunç bir soykırım yapmışlardır.

Bulgarların taarruzu ile 18 Ekim 1912'den itibaren Edirne çevresindeki muharebeler başlamıştır. Bulgarların önünden kaçarak sığınanların çokluğundan dolayı Edirne nüfusu (askerlerle birlikte) 168.000'e yükselmiştir. Nüfusun artması ve kuşatmanın uzaması, yiyecek ve yakacak sıkıntısına yol açmıştır. Bu sebeple ekmeğin azaltılmıştır. Ayrıca sivillere dağıtılan ekmeğin mısır, darı, saman ve külden üretilmiştir. Askerlerin ekmeği ise süpürge tohumu, buğday, arpa, çavdar, mısır, kuşyemi vs.'nin karıştırılmasıyla yapılmıştır.

⁵ Ayrıca bu dönemde yaşanan göçler için bkz. Özlem 2017: 171.

Şükrü Paşa'nın komutasındaki Edirne Müstahkem Mevkii, beklenilenin çok üzerinde görevini yapmıştır. 18 Ekim 1912'den itibaren, 26 Mart 1913 tarihine kadar, süpürge tohumunun katılmasıyla yapılan ekmeğin bitmesi, hastalara ilacın bulunamaması ve şiddetli soğğun hüküm sürmesi gibi ağır şartlar ve yokluklar dâhilinde, kendisinden sayıca üç kat fazla ve ateş gücü bakımından 6 kat daha üstün olan, ayrıca devamlı takviye edilen düşmana karşı kahramanca mücadele etmiştir. Dış dünyayla irtibatı kesilen ve hiçbir yardım alamayan Edirne'nin en çok 40-50 gün direnmesi beklenirken, asker ve Edirnelilerin büyük fedakârlığıyla, 160 günlük bir savunma yapılmıştır. Üstelik Türk ordularının bütün cepelerde mağlup edilerek bozguna uğradıkları haberlerinin geldiği günlerde, deniz ortasında fırtına dalgalarına maruz kalan bir ada gibi, düşman saldırılarına karşı direnen Edirne'deki askerlerle halkın savaş maneviyatının ve direniş gücünün çok yüksek seviyede olması takdire şayandır.

Üstün ateş gücüne sahip olan müttefikler, uzun menzilli toplarla hem savunma hatlarını, hem de şehri devamlı bombalamıştır. Nihayet savunma imkânı kalmayınca, düşmanın eline geçmesini önlemek maksadıyla, bütün silâh, cephane ve her çeşit askerî malzeme ile tesisin tahrip edilmesinden sonra, Hıdırlık Tabyası'na beyaz bayrak çekilmiştir. Ama Edirne Müstahkem Mevkii, tarihe altın harflerle yazılmaya değer, fedakârane ve kahramanca bir müdafaadan sonra, Bulgar-Sırp kuvvetlerince ele geçirilebilmiştir.

Osmanlı döneminde üçüncü kez işgal edilen Edirne, 26 Mart - 21 Temmuz 1913 tarihleri arasında, 117 gün Bulgar esaretinde kalmıştır. Fakat bu esaret sürecinde Edirne, tarihinin en ağır acılarını ve feci bir mezâlimi yaşamıştır. Bulgar askerleri, komitacıları ve yerli Hristiyanlar; Türk evlerini tahrip etmiş, eşyalarını yağmalamış, kadın ve kızlara tecavüz etmiş, sivil ve askerleri katletmişlerdir.

Edirne muharebelerinde toplam 60.000 olan Türk kuvvetlerinden (son çatışma haricinde) 13.000 asker şehit olmuştur. Ayrıca Edirne düşünce Bulgarlar, 45.000 civarında askeri esir alarak hapsedmiş veya toplama kamplarına götürmüşlerdir. Fakat Bulgarlar, savaş hukukunun kurallarına uymayarak esirlere işkence yapmış, bunları aç, susuz, ilaçsız bırakmışlardır. Özellikle Sarayıçi'nde 30.000 esiri açlık ve ilaçsızlıkla ölüme mahkûm etmişlerdir. Bu ölüm adasında 20.000 Türkün açlık, soğuk ve bulaşıcı hastalıkların etkisiyle veya Bulgarların süngü ve kurşunlarıyla şehit olduğu tahmin edilmektedir. Bu vahşet ise başta Edirne olmak üzere, bütün Türk ve İslâm dünyasında büyük bir travmaya yol açmıştır.

Bulgarlar önce Karaağaç ve Yanıkkışla'dan, sonra Sarayıçi'nden yürüyebilecek durumda olan esirleri, yürüyüş kollarında, Harmanlı, Sinekli, Hasköy, Eskizagra vd. esir kamplarına götürmüşlerdir. Fakat Bulgaristan'ın içindeki esir kamplarında da zulme devam etmişlerdir. Özellikle Türk birliklerinin ileri harekâta geçmesi ve Edirne'yi kurtarmasından sonra, esir kamplarındaki 3.000-4.000 kişilik gibi büyük grupları toplu olarak katledecek soykırımı sürdürmüşlerdir. Bu katliâmlardan kurtulabilen Türk asker-

lerinin ifadelerinden edinilen bilgilere göre farklı hadiselerde 25.000-26.000 esirin şehit edildiği kanaati oluşmaktadır. Bulgaristan'ın içlerinde şehit edilen ve akibeti bilinmeyen esir askerlerin toplamı ise muhtemelen 35.000 civarındadır. Aynı zamanda sadece Trakya'da 200.000'den fazla sivil acımasızca katletmiştir.

Henry Nivet, Balkan Hristiyanlarının işlenmiş oldukları vahşi mezâlimin, bin yıl geçmiş olsa dahi, XI. yüzyıl Haçlıları ile XX. yüzyıl Haçlılarının İslâm dünyasına reva gördükleri mezâlim ve vahşetler arasında bir farkın görülmediğini, hatta XX. yüzyıl haçlılarının "medeniyet" kavramı arkasına gizlenerek daha büyük vahşet yaptıklarını vurgulayarak doğru bir tespitte bulunmuştur.

Henry Nivet, Avrupa diplomasisine güvenerek kendi kaderlerini belirlemek için yetki veren Türklerin, zalim bir şekilde aldatıldığını belirtmiştir. Bunun yanı sıra Emperyalist güçlerin, gelecekte takip edecekleri parçalama ve bölüşme politikalarına da zemin hazırlamak üzere Türkiye'yi planlı bir şekilde zayıflattıklarını vurgulamıştır. Henry Nivet, 27 Mart 1913 tarihinde yayınladığı "**Balkan Haçlı Seferinde Avrupa Siyaseti ve Türklerin Felâketi**" isimli kitabında, emperyalist devletlerin "**Şark Meselesi**" ve 1990'dan sonra "**Büyük Ortadoğu Projesi**" doğrultusunda takip edecekleri yayılmacı politikalarını da yüz yıl önce öngörmüştür:

"Düvel-i Muazzama da böylece, Hristiyan medeniyetinin maddî üstünlüğünü kabul ettirmek için Türkiye'yi son dereceye kadar aşağılamak, şiddetli bir maddî sıkıntı içinde yaşatmak ve sonunda Anadolu'da uğrayacağı taksim-paylaşılma felâketine karşı, kendini savunamayacak bir duruma düşürmekten ibaret olan amaçlarında başarıya ulaştılar."

Özetle; yukarıda örnekleri verilen hadise ve katliâmlar nazarı dikkate alındığı takdirde, Bulgarlarla müttefiklerinin devletlerarası hukuk ve savaş kurallarının tamamını çiğneyerek esir askerlerle sivilleri plânlı ve sistemli bir şekilde katlettikleri anlaşılmaktadır. Esir Türk askerlerini, yürüyüş kollarında götürürken, Edirne, Eskizagra, Hasköy, Cısr-i Mustafa Paşa, Çanakça vd. diğer yerlerdeki toplama kamplarında yayım ateşi açarak, kurşuna dizerek, süngüleyerek, sulara atarak, günlerce ekmekle su vermeyerek ve açlıkla ölüme mahkûm etmek suretiyle şehit etmişlerdir. Bu savaşta bütün Balkan Yarımadası, Türklere yapılan korkunç mezâlimin feci bir sahnesi olmuştur. Bütün bu felaketler ise ecdadımızın, gelecek nesillerin hür olarak yaşamasını sağlamak için vatan topraklarını müdafaa etmek uğrunda kendi canını feda ettiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Genelkurmay Başkanlığı *ATASE Başkanlığı Arşivi* Belgeleri, Klasör (K), Dosya (D), Fihrist (F).

K: 145, D: 103, F: 26-1.

K: 587, D: 43, F: 1-42.

K: 587, D: 43, F: 1-43.

K: 587, D: 43, F: 1-44.

K: 587, D: 43, F: 1-45.

K: 484, D: 30, F: 1-1.

K: 484, D: 30, F: 1-2.

K: 484, D: 30, F: 1-3.

K: 145, D: 105, F: 12-10.

K: 145, D: 105, F: 12-9.

K: 584, D: 30, F: 6-1.

K: 584, D: 30, F: 7-2.

K: 584, D: 30, F: 5.

K: 584, D: 30, F: 5-1.

K: 584, D: 30, F: 5-2.

K: 584, D: 30, F: 5-3.

K: 145, D: 103, F: 31-2.

K: 584, D: 30, F: 2-16.

K: 584, D: 30, F: 2-24.

K:145, D:105, F:12-7.

Kitap ve Makaleler

AKIN Veysi (2012). "Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması Esnasında Bulgarların Psikolojik Harp Taktikleri ve Edirne Müdafii Şükrü Paşa", *Türk Yurdu*, XXXII (303): 28-33.

AKIN Veysi (2017). "Balkan Harbinde Edirne'nin Sükûtu ve Şükrü Paşa'nın Esareti", *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Çanakkale Bildiriler 6-8 Ekim 2016*, II: 161-174.

AKINCAN Aziz (1954). "Edirne'de Bulgar Mezâlîmi", *Yeni Tarih Dünyası*, XI (11): 463-466.

ALP İlker (1983) *Bulgar Mezâlîmi (Balkan Savaşı 1912-1913 Döneminde)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

ALP İlker (1989). *Bulgar Zulmünü Günümüze Kadar İntikâl Ettiren Edirne ve Çevresindeki Şehitlikler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ALP İlker (1990). *Belge ve Fotoğraflarla Bulgar Mezâlîmi (1877-1989)*, Ankara: Trakya Üniversitesi Yayınları.

ANDONYAN Aram (2002). *Balkan Savaşı*, Çev.: Zaven Biberyan, İkinci Baskı, İstanbul: Aras Yayıncılık.

ARMAOĞLU Fahir H. (1975). *Siyasî Tarih 1789-1960*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

- ARTUÇ İbrahim (1988). *Balkan Savaşı*, İstanbul: Kastaş Yayınları.
- BAYKAL Bekir Sıtkı (1965). "Edirne'nin Uğramış Olduğu İstilâlar", *Edirne-Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 179-195.
- Carnegie Endowment for International Peace (1914). *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington D.C.: the Endowment.
- CEMİL Dr. (1330). *Bulgar Vahşeti, İntikâm, Evlâd ve Ahfâda Yadigâr*, Dersa'adet: Kader Matbaası.
- CEVAT Ahmet (2017). *Kırmızı - Siyah Kitap 1328 Faciası (1912-1913 Balkan Savaşı)*, Haz.: Alaettin Coşkun, İstanbul: Bilge Karınca Yayını.
- CİRİLLİ Gustave (2012). *Edirne Kuşatması Günlüğü (Kuşatma Altında Bir Kişinin İntibaları)*, Çev.: Fazıl Bülent Kocamemi, İstanbul: Ceren Yayıncılık.
- ÇAĞAN Nazmi (1965). "Balkan Harbi'nde Edirne (1912-1913)", *Edirne - Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Ankara: : Türk Tarih Kurumu Yayınları: 197-213.
- ÇETİN Nurten (2016). "Bulgar İşgali Altında Esir Bir Osmanlı Şehri: Edirne", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Çocuk*, I, Editör: Osman Köse, Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları: 287-301.
- DEMİRUTKU Erhan (1987). "Balkan Harbi'nde Şükrü Paşa ve Edirne Müdafası", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 7: 2-9.
- DESPOT İgor (2013). *Balkanski ratovi 1912-1913. i njihov odjek u Hrvatskoj*, Zagreb: Plejada Yayını.
- DİNÇ Güney (2008). *Mehmet Nail Bey'in Derlediği Kartpostallarla Balkan Savaşı (1912-1913)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- DOĞRUÖZ V. Türkan (2017). "Bir Bulgar Yazarın Gözünden Balkan Savaşları: İvan Lesiçkof'un Balkan Muhâberâtı Hatıratından Adlı Eseri", *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Balkan ve Ege Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, 6-8 Ekim 2016 *Çanakkale Bildiriler*, II, Editör Aşkın Koyuncu, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları: 297-326.
- DURUKAN Eyüp (2013). *Günlüklerde Bir Ömür - I, Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması (1912-1913)*, Haz.: Murat Uluğtekin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- ERİCKSON Edward J. (2013). *Büyük Hezimet Balkan Harpleri'nde Osmanlı Ordusu*, Çev.: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- FİLOV Bogdan (2010). *Balkan Savaşları Günlüğü*, Haz.: Hüseyin Mevsim, İstanbul: Timaş Yayınları.
- GANCHEVA Daniela Tsankova (2012). *Voena Fotografija Balkanski Voyni 1912-1913*, II, Sofya: Natsionalen Voenohistoričeski Muzey Yayını.
- HAKKI Hafız (1330). *Bozgun*, Haz.: İbrahim Hilmi, İstanbul: Kütüphane-i İslâm ve Askerî.

- HALL Richard C. (2003). *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, Çev.: M. Tanju Akad, İstanbul: Homer Kitabevi.
- HAYTA Necdet (2008). *Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- İkdâm Gazetesi (1913). "Bulgarlar mı Medeni İmiş, Yoksa Türkler mi?", No: 5904, 29 Temmuz.
- İVANOF N. (1937). *Balkan Harbi 1912-1913, II. Ordu'nun Harekâtı, Edirne Kalesinin Muhasarası ve Kaleye Hücum*, I, İstanbul: Askeri Matbaa.
- KAMİL İbrahim (2016a). "I. Balkan Savaşı ve Bulgar Ordusunda Ermeni Bölüğü", *Karadeniz Araştırmaları, Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, LI (51): 1-18.
- KAMİL İbrahim (2016b). "Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı Sırasında Balkanları Teftişi İle İlgili Bilinmeyen İki Belge", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVIII (18): 83-107.
- KAMİL İbrahim (2017). *Türk Kurtuluş Savaşı ile İlgili Bulgaristan Diplomatik Belgeleri 1912-1922, (1919-1920)*, I, Saarbrücken: Lampert Academic Publishing.
- KAMİL İbrahim (2018). *Bulgaristan Türkleri ve Göçler, Bulgaristan Komünist Partisi Gizli Belgeleri 1944-1989, (1944-1953)*, I, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- KARABEKİR Kâzım (2009). *Edirne Hatıraları*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KENAN, NAZMİ, *Edirne'de Altı Ay Musavver Edirne Tarih-i Mahsûriyeti*, I, II, III.
- KESTELLİ Raif Necdet (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Batışı (Ufûl) Edirne Savunması*, Haz.: Veliye Özdemir, İstanbul: Arma Yayınları.
- KOCAMEMİ Fazıl Bülent (2012). *Urumeli'nin Gözyaşları*, Genişletilmiş İkinci Baskı, Edirne: Ceren Yayıncılık.
- KOÇAN İsmet (2010). *Bitka za Makedoniya (Turskata İstoriografiya za Balkanskite Voyni 1912-1913)*, So Poseben Osvrt za Makedoniya, Üsküp: Bata Pres.
- L'illustration* (1912). N. 3637, 9 Kasım.
- L'illustration* (1913a). N. 3679, 30 Ağustos.
- L'illustration* (1913b) N. 3660, 19 Nisan.
- LOTİ Pierre (2002). *Doğu Düşleri Sona Eerken*, Çev.: Faruk Ersöz, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- MCCARTHY Justin (1998). *Ölüm ve Sürgün*, Yedinci Baskı, Çev.: Bilge Uman, İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- MCCARTHY Justin (2006). *Osmanlı'ya Veda*, Çev.: Mehmet Tuncel, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- NÂCİ (1926). (Edirne Askerî İ'dadî Mektebi Talebelerinden Yüzbaşı), *Balkan Harbi'nden Edirne Muhâsarasına Âid Harb Cerîdesi*, Askerî Mecmûa Târih Kısmı, İstanbul: Askerî Matbaa, No: 62 (3).

- NİHAD Bursalı Mehmed (2013). *Balkan Harbinde Çatalca Muharebesi*, Haz.: Kasım Bolat, İstanbul: Çatalca Kaymakamlığı Yayını.
- NİVET Henri (2001). *Balkan Haçlı Seferinde Avrupa Siyaseti ve Türklerin Felâketi*, Çev.: Ragıp Rıfki, Osmanlıcadan Sadeleştiren: Yüksel Kenar, İstanbul: Ark Yayınları.
- OSMAN Dr. Rifat (2013). *Edirne Balkan Savaşı Anıları*, İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları.
- OSMAN Tosyavizâde Dr. Rifat (2013a). *Edirne Rehnüması (Edirne Şehir Kılavuzu)*, Üçüncü Baskı, İstanbul: Edirne Valiliği Kültür Yayınları.
- ÖZLEM Kader (2015a). "Balkan Savaşları (1912-1913)", *Diplomasi Tarihi I*, Editörler: Barış Özdal, R. Kutay Karaca, Bursa: Dora Yayınları: 492-507.
- ÖZLEM Kader (2015b). "Asimilasyon, Göç ve Demokratik Dönem Azınlık Sorunları Bağlamında Bulgaristan Türkleri", *Rumeli Balkanlar Özel Sayısı, Yeni Türkiye*, (69) Mart-Haziran: 4423-4430.
- ÖZLEM Kader (2016). "Bulgaristan'ın Türk Azınlık Politikası (1912-1913)", *VIII. Uluslararası Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi, Küresel ve Bölgesel Sistemde Devlet ve Devlet Dışı Aktörler, 28-29 Kasım 2016*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayını: 277-293.
- ÖZLEM Kader (2017). "2001 Sonrası Dönemde Bulgaristan'dan Avrupa Birliği Ülkelerine Türk Göçlerinin Analizi", *Karadeniz Araştırmaları*, LV (55): 169-188.
- ÖZLEM, Kader (2013) "Bulgaristan Türklerinin Tarihsel Süreç İçerisinde Dönüşümü, AB Üyelik Süreci ve Türk Azınlığa Etkilieri", *Türk Bulgar İlişkileri Üzerine Makaleler*, Editör: Yeliz Okyay, İstanbul: Doğu Kitabevi: 173-202.
- PEREMECİ Osman Nuri (1939). *Edirne Tarihi*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası.
- RATKOVİĆ Borislav, KURİSİĆ Mitar, SKOKO Savo (1972). *Sırbija i Tsrna Gora u Balkanskim Ratovima 1912-1913*, İkinci Baskı, Belgrad: Beogradski Izdavačko - Grafički Zavod Yayını.
- RIFKI (1913). "Bulgar Vahşetleri: Her Gün Yeni Fâcialar", *Tanîn Gazetesi*, No: 1682, 23 Temmuz 1329.
- Rodop-Tuna Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği (1976). *Rodop Bulgaristan Türkleri Tarihten Siliniyor mu?*, III (3), İstanbul.
- SABRİ (1913). "Bulgar Vahşetleri: Her Gün Yeni Fâcialar", *Tanîn Gazetesi*, No: 1682, 23 Temmuz 1329.
- SANNAV Sabri (2015). "Balkan Harbinde Limni Adası'nın Yunanistan Tarafından İşgali ve Adadan Çekilen İşgal Telgrafları", *100. Yılında Balkan Harbi*, Editör Prof. Dr. M. Çağatay Özdemir, Ankara: Türk Yurdu Yayınları: 190-199.
- SLOANE William M. (1987). *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, Çev.: Sibel Özbudan, İstanbul: Süreç Yayıncılık.
- Şehbâl (1913a). A: 80, 1 Ağustos 1329.
- Şehbâl (1913b). A: 86, İstanbul 15 Kasım 1329.

- TAĞMAT Çağla D. (2017). "Uluslararası Carnegie Raporuna Göre İki Balkan Savaşı Arası Dönemde Edirne'de Bulgar İşgali (26 Mart - 22 Temmuz 1913)", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, LX (60): 207-232.
- TROÇKİ Lev (2017). *Balkan Savaşları*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Türk Göçmen ve Mültecileri Dernekleri Federasyonu (1974). *1974 Rodop Türkleri Kültürü ve Dayanışma Derneği Başkanlığı Raporu*, İstanbul.
- Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi, Şark Ordusu Birinci Çatalca Muharebesi*, II (1), (1993c). İkinci Baskı, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayını.
- Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Balkan Harbi (1912-1913), Edirne Kalesi Etrafındaki Muharebeler*, II (3), (1993a). İkinci Baskı, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayını.
- Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri Balkan Harbi, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi ve Şarköy Çıkarması*, II (2), (1993b). İkinci Baskı, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Yayını.
- TÜRKGELDİ Ali Fuad (1987). *Görüp İştiklerim*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UÇAROL Rifat (1985). *Siyasi Tarih*, Üçüncü Baskı, İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı Yayını.
- ÜNAL Tahsin (1977). *Türk Siyasî Tarihi 1700-1958*, Ankara: Emel Yayınları.
- VIÇKOV Aleksandır (Tarihsiz). *Balkanskata Voyna 1912-1913 İlyustrovana Hronika*, Sofya: İzdatelstvo Svetovna Biblioteka.
- WAGNER H. (1331). *Bulgar Ordusu'yla Muzafferiyete Doğru*, Mütercim: Said, İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası.
- YILDIRIM Seyfi (2012). "Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri", *Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI (16): 75-92.
- YİĞİTĞÜDEN Ali Remzi (2006). *Balkan Savaşı'nda Edirne Kale Muharebeleri*, C: I-II, Haz.: Zekeriya Türkmen, vd., Ankara: ATASE Başkanlığı Yayınları.

MOSKOF ÇARLARININ KIRIM HANLARINA ÖDEDİĞİ BİR HARAÇ TÜRÜ: TİŞ-TİYİŞ (MORS DİŞ)*

Serkan ACAR**

ÖZ

Altın Orda Devleti'nin haleflerinden biri olan Kırım Hanlığı da tıpkı selâfi gibi Moskova arlarından haraç alıyordu. Muhtelif isimlerle anılan bu haraçlar ödenmediği takdirde Kırım atlıları Rusların yaşadıkları bölgelere yağma akınları düzenleyip meskûn mahalleri talan ediyorlardı. Türk-Tatarlara Ödenen haraların miktarı ve mahiyeti ise Kırım Hanlığı ile Moskova arlığı arasındaki güçler dengesiyle doğrudan alâkalıydı. Filvaki Kırım hanlarının Rusları arlarını kendilerine ödemeye icbar ettikleri haraç türlerinden biri de "Tiş/Tiyiş" isimli senevî vergi idi. Kırım Hanlığı kaleminden çıkmış diplomatik belgelerde de sıklıkla geçen bahse konu vergi terimi bilhassa XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren Rus şarkiyatçılar arasında tartışma konusu olmuştur. Taşındığı tarihî ehemmiyet nazar-ı itibara alınır, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kırım devlet ricalinin önemli gelir kaynaklarından olan "Tiş/Tiyiş" tabirinin irdelenmeye muhtaç bir vergi terimi olduğu açıktır. Öte yandan, en eski çağlardan beri önemli bir ticarî emtia olan mors diş Osmanlı İmparatorluğu'nda da rağbet görmüştü. Nitekim Osmanlı mahkeme kayıtlarında bu egzotik ürünle ilgili kayıtlar mevcuttur. Kırım ve Osmanlı topraklarından başka Avrupa pazarına da giren mors dişinin her devirde önemini koruduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tiş-Tiyiş, Mors Diş, Kırım, Moskova, Haraç

ABSTRACT

The Tsardom of Muscovy paid tribute to the Crimean Khanate, too, as to its predecessor Golden Horde. If the tsars fail in paying, it was a *casus belli* and the Crimean cavalry used to reply with punitive raids. The tributes were called in a few way, and its amount changed directly in accordance with the balance of power between Muscovy and the Khanate. One of the tributes the Russians had to pay was the "tiş/tiyiş" tax. This term frequently occurs in diplomatic documents and has been subject to scholarly debates since the 19th century. This

* Bu yazı 1-5 Ekim 2018 tarihinde Ankara'da düzenlenen XVIII. Türk Tarih Kongresi'nde sunulan bildirinin makaleye dönüştürülmüş hâlidir.

** Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0003-1642-9269 E-posta: serkan.acar@ege.edu.tr

Moskof Çarlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tiş-Tiyiş (Mors Dişi)

paper aims at elaborating this interesting tax, which was one of the prominent sources of income for the Crimean Khanate during the 16th and 17th centuries. Besides, walrus was popular in the Ottoman Empire, too, as a significant commercial commodity from early ages on. Ottoman court records have a lot of documents mentioning about this exotic product. It seems walrus kept its importance also in the European market through centuries.

Keywords: Tiş-Tiyiş, Walrus Tusk, Crimea, Muscovy, Tribute

Deşt-i Kıpçak sahasının Moğollar tarafından ele geçirilmesi ve müteakiben Altın Orda Devleti'nin kuruluşu Rus knezliklerini, Türk-Tatarlara vergi ödeyen haraçgüzâr devletler statüsüne düşürmüştü. Yönetimlerini meşru kılmak için Altın Orda hanlarının yüksek hâkimiyetini kerhen de olsa tanıyıp onlara haraç vermek zorunda kalan Rus idarecilerin bağımlılıkları uzun süre devam etmişti. Öte yandan, XV. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, Altın Orda Devleti'nde dağılma alâmetleri fiilen başlamış bulunuyordu. Buna bağlı olarak, tâbi devletlerin vassallık statüsü gevşemiş ancak vergi tahsili bâbında mevcut durum pek fazla değişmemişti. Nitekim Ruslar, kimi zaman sekteye uğrasa da, Altın Orda'nın halefleri olan Türk-Tatar hanlıklarının devr-i saltanatında dahi muhtelif adlar altında haraç ödemeye icbar edilmişlerdi.

XVI. yüzyılın ortalarında hız kazanan Rus yayılmacılığına paralel olarak Kazan, Astarhan ve Sibir hanlıklarının ele geçirilip Kâsım Hanlığı'nın Moskova'nın uydusu haline getirilmesinin ardından, Altın Orda'nın vârisi olarak sadece Osmanlı himayesindeki Kırım Hanlığı kalmıştı. İsenbike Togan'ın bazı vergi terimlerini geniş bir bakış açısıyla irdelediği kapsamlı ve tahlilî makalesinde de ifade edildiği üzere: "Altın Orda'nın çözülmesinden sonra, Ruslar bu kez Kırım Hanlığı'na *tartuklar* salıyorlardı. Bunlara Kırım Hanlığı'nda *tiyiş>tiş* deniliyordu, hanın huzuruna gelen sunular, *tiyişler*, *tiyiş defterine* kaydolunuyor sonra da gelen *tiyiş* sülale azaları ve devlet erkânı arasında dağıtılıyordu" (Togan 2013: 16)¹.

Filvaki Moskof çarlarının Kırım hanlarına ödedikleri vergilerle ilgili pek çok kayıt günümüze ulaşmıştır ve bunlardan biri de, yukarıda da ifade edildiği gibi, "tiş, tış, tiyiş, tıyiş" (تيش - طيش - تيش - طيش) suretinde yazılıp okunan haraç türüdür. Bu vergi terimine ilk kez dikkat çeken şahsiyet, XIX. yüzyıl St. Petersburg ulemasından olup vaktiyle tanassur eden Azerbaycan Türkü Mirza Aleksandr Kasımoviç Kazımbek (1802-1870) idi. Seyyid Mehmed Rıza tarafından telif edilen ve en mufassal Kırım tarihi olan "Es Sebû's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar" başlıklı yazma eseri 1832 yılında eski harflerle neşreden Kazımbek, tiş kelimesiyle ilgili şöyle bir şerh düşmüştü: "Muhtemelen tiş, vergiyi adlandıran bin (тысяча) sözcüğünden türemiş ve Tatarlar bunu tiş kelimesine dönüştürmüşlerdi. Kesinlikle böyledir diye-

¹ "Tiyiş Defterleri" hakkında mufassal bilgi edinmek için ayrıca bkz. Ivanics 1994: 105-112.

mem fakat öyle görünüyor ki, tiş sözcüğü Arhangelsk Yıllığı'na da Tatarca tiş suretinde girmiştir"².

Zikredilen Arhangelsk Yıllığı'nda 1481 senesi hadisatı anlatılırken, Sibir Hanlığı hâkimi İbak Han'ın Altın Orda hükümdarı Ahmed Han'ı mağlup edip öldürdüğüne dair kayıtlarda "teş>tiş" sözcüğü gerçekten "armağan" anlamında kullanılmıştır: "6989=1481 yılı... Bu yılda Çar İbak, elçisi Knez Çumgur'u Büyük Knez İvan Vasilyeviç'e ve onun oğlu Büyük Knez İvan İvanoviç'e hasımları olan Çar Ahmed'i öldürdüğü müjdesiyle gönderdi. Ve büyük knez, İbak'ın elçisini ağırılarak şerefine kutlama töreni yaptı, hediyeler verip selam ederek çarına yolladı, Çar İbak'a ise teş gönderdi"³.

Ne var ki, Kazımbek'ten sonra tiş konusunu ele alan meşhur Rus müsteşrik Vladimir Dmitriyeviç Smirnov (1846-1922) söz konusu yıllıkta geçen kayda şüpheyle yaklaşmıştır. Şöyle ki, 1887 yılında çok geniş kapsamlı bir Kırım tarihi yazan Smirnov, Türkçe kaynaklara dayanarak tiş vergisinin Devlet Giray Han (1551-1577) döneminde zuhur ettiğini belirtir. Ona göre; "Arhangelsk Yıllığı'na giren 'teş>tiş' Tatarca'daki vergi anlamına gelen tiş ile aynı ise, bu durumda ya Tatar tarihçileri haksız yere bu tiş kelimesini Devlet Giray saltanatının ilk yıllarına atfetmektedirler ya da Devlet Giray'ın 1571 yılında Moskova'yı istilasından sonra kelimenin Rusçaya geçmeye başladığı dönemde yaşayan ve daha sonraki bir dönemde vakayinameyi yazan kişi tarafından bir anakronizm olarak girdirilmiştir. İkinci ihtimal daha kuvvetlidir" (Smirnov 2016: 270).

Smirnov'un bu tespitinin yerinde olduğu anlaşılıyor zira tiş tabirinin yaygın olarak kullanımı Devlet Giray Han zamanında başlamıştır. Arhangelsk Yıllığı müellifinin kaydındaki kronolojik tutarsızlığı destekleyen bir diğer husus ise XV. yüzyıl olaylarını anlatan başka hiçbir Rus kroniğinde tiş kelimesine tesadüf edilmemesidir. Bilindiği üzere, anakronizm kasıtlı ya da kasıtsız olabilir. Mevcut verilerden hareketle, Arhangelsk Yıllığı yazarının veya müstensihinin niyetini tam olarak okumak mümkün değilse de, yıllığı telif ya da istinsah eden kimsenin söz konusu kelimeyi kasıtlı olarak kullanmadığı, bilakis yaşadığı tarihî devirdeki hâkim terminolojiye teslim olduğu ya da uyum sağladığı iddia edilebilir.

Smirnov, yukarıda zikredilen "Es Sebû's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar" isimli yazmanın belirtilmeyen bir nüshasına atıfta bulunarak tiş kelimesinin etimolojik izahını yapmaya çalışmıştır. Bilindiği üzere İstanbul'da dört, St. Petersburg'da üç ve Kahire'de bir adet olmak üzere, toplam sekiz

² "Тиш, вероятно, произошло отъ тысяча, которое дано было подати и откуда Татары сделали слово тишь. Не смею утверждать, но кажется, слово тишь Архангельскому Летописце тоже, что Татарское тишь" (Kazımbek 1832: 20).

³ "Того же лета царь Ивак послал посла своего Чюмгура князя к великому князю Ивану Васильевичю и к сыну его великому князю Ивану Ивановичю с радостию, что супостата твоего есми убил, царя Ахмата. И князь великий посла Ивакова чествовал и дарил и отпусти ко царю с честию, а царю Иваку **теш** послали" (PSRL 37 1982: 95).

kopyası⁴ bulunan bu mühim Kırım tarihinin müellif nüshası (protographum) mevcut değildir. Bir dönem İstanbul kütüphanelerinde de çalışan Smirnov, burada bulunan bir nüshada tış kelimesiyle ilgili şöyle bir derkenara tesadüf ettiğini belirtmiştir: “Tış, değış mânâsınadır filâna değıcek mânâsınadır” (طیش دكیش معناسنادر فلانه دككك معناسنادر)⁵. Filhakika Süleymaniye Kütüphanesi’nde mahfuz yazmaların birinde böyle bir derkenar vardır⁶.

Kendisinden başka hiçbir Rus Türkolog tarafından görülmeyen ve sadece Reşid Efendi Nüshası’nda bulunan bu derkenara, galip ihtimalle, haddinden fazla ehemmiyet atfeden Smirnov şöyle bir yargıda bulunmuştur: “Bu belirsizlikler içerisinde, her yöne çekilmesi mümkün olan “tış” kelimesinin kesinlikle “değışmek” anlamına geldiği iddia olunamaz. Bir nevi para, yani şu veya bu miktardaki paranın karşılığı olan eşya mânâsında kullanılıyordu”⁷. Görüldüğü üzere, meseleye ihtiyatla yaklaşmış gibi görünse de tış kelimesini “değışmek” fiiliyle açıklamaya çalışan Smirnov, yaşadığı devirde saygın bir otorite olmasının da tesiriyle, söz konusu tabirin “diş” sözcüğüyle anlam bakımından ortak bir yönünün bulunmadığını net bir biçimde savunur⁸.

Unutmamak gerekir ki, “Es Sebû’s-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar”ın mevcut sekiz nüshası içerisinde en geç tarihli iki yazmadan biri, hicrî 1205 (1790/1791) yılında istinsah edilen Reşid Efendi Nüshası’dır. Eserin müstensihisi ise Şarkîkarahisarlı İbrahim Efendi’nin talebesi Hacı Halil Ratib Efendi’dir⁹. Hâl böyle iken, diğer yedi nüshada bulunmayan bahse konu derkenarın kaynağı nedir? Müstensih, Kırım hanlarının Moskof çarlarından aldığı bu haracın mahiyetini gerçekten bilmekte midir yoksa düştüğü şerh, istinatgâhı olmayan bir halk etimolojisi midir? Buna benzer sorular çoğaltılabilir. Mamafih aşağıda da ayrıntılı biçimde temas edileceği üzere, Kırım Hanlığı’na ait orijinal diplomatik belgeler incelendiğinde tış tabirinin “değışmek” fiili ile hiçbir ilgisinin bulunmadığı görülür. Bununla birlikte, daha sonra tış konusunu ele alan bazı tarihçilerin de, bir dereceye kadar, Smirnov’un tesirinde kaldıkları anlaşılmaktadır.

⁴ Bu eserin mevcut nüshaları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Söylemez 2016: XXXIII-XXXVI.

⁵ Smirnov bu derkenarı Rusçaya şöyle tercüme etmiştir: “Тышь значить замена; то, что придется, или достанется такому-то” (Smirnov 2005: 322).

⁶ Reşid Efendi Nüshası adıyla anılan bu yazma Süleymaniye Kütüphanesi Reşid Efendi 664 numarada kayıtlıdır. Derkenar için bkz. Varak: 114 A. Ancak yazmadaki kayıt şöyledir: “Tış, değış mânâsınadır filâna değıcek mânâsına” (طیش دكیش معناسنادر فلانه دككك معناسنا).

⁷ “В таком абстрактном и не довольно определенном значении "замены" слово *тышь* приложимо ко всякого рода предметам, служившим *заменой* денег, т. е. равноценным той или другой денежной сумме” (Smirnov 2005: 322-323). Meâlen aşağı yukarı aynı olmakla birlikte bu cümlenin Ahsen Batur tercümesi şöyledir: “*Dengi* anlamının böyle soyut ve hayli müphem karşılığı olarak kullanılan tış, para yani şu veya bu miktardaki paranın karşılığı anlamında işletiliyordu” (Smirnov 2016: 270).

⁸ İddialarının ayrıntıları için bkz. Smirnov 2005: 321-323; Smirnov 2016: 269-271.

⁹ Nüshaların müstensihleri, tarihleri, mahiyetleri ve fizikî durumları için bkz. Söylemez 2016: XXXIII-XXXVI.

Seyyid Mehmed Rıza'nın eserinde tiş kelimesi sadece iki yerde geçmektedir. Bahsettiğimiz derkenar buna dâhil değildir. Oldukça ağdalı bir üsluba sahip olan bu eserin kullanımı ve doğru şekilde tefsiri için titiz davranmak elzemdir. Kayıtlardan ilki Devlet Giray Han'ın seferleri ve 1571 yılında Moskova'yı yakıp yıkılmasıyla ilgilidir: "Bu büyük yardım sebebiyle rütbesi yükselerek Kırım hanı olduğunda düşman avlayan Tatar askeriyle defalarca kâfir beldelerine sefer düzenledi. Ayrıca eşkıyalığı adet edinmiş Rus kavminin sapkınlık merkezi olan başkenti Moskova'yı kırk gün boyunca kuşattı. Baskı ile adı geçen kavme eziyet edip korkutarak Tatarca tabirle tiş denilen yıllık nakit ve hediye gönderimine mecbur bıraktı. Böylece Ruslar, sıkıntı veren açık sefer kapılarına bir süreliğine kilit vurarak barış ve güven içinde rahata erdiler"¹⁰.

Bu kayıt tiş kelimesinin Türkçe bir vergi terimi olduğunu ispat etmekle birlikte Ruslardan alınan haracın mahiyetini de göstermektedir. Buna göre; her yıl gönderilen tiş hem nakdî hem de aynî bir vergidir. Zaten alınan haracın hangi ürünlerden ibaret olduğu hususu "Tiş Defteri" adıyla anılan vesikalara ayrıntısıyla kaydedilmiştir.

Söz konusu eserdeki ikinci kayıt ise İslam Giray Han (1644-1654) dönemine aittir ve son derece ilginçtir: "Vadedilen zamanda, uğursuz Rus kavminin Kırım'ın ileri gelenlerine ödemeye mecbur olduğu tiş isimli cizye vergisi karşılığında kürk çeşitleri ve türevi mallar kastedilmektedir. Teslim zamanı gelip çatığında, eskiden olduğu gibi hisse sahiplerinin isimlerini yazıp tamamlamaya memur olan kişi, hak edilen armağan türlerini deftere geçirip kaydetmeye gelen Moskovalı kâtime, kendi dilinde 'tamam oldu' anlamına gelen 'şol ok' diyerek sözünü tamamlamış. Tatar kudreti ve gayretli hanın korkusu kâfirler arasında öylesine yerleşmiş ki (Moskovalı kâtip) bu sözü, bilinen bir kişinin ismi veya lakabı zannına kapılıp deftere kaydetmiş ve vakti geldiğinde 'şol ok'un hissesini göndermişler. Kadim âdet şartlarına uygun olarak kendi istekleriyle vergilerini ödediklerinde eski defter haricinde yürürlükte olan barış antlaşması şartları gereği altın ve gümüş kap kakac gibi şeyleri ve kavmin reislerine mahsus nadir armağanları gönderip boyun eğerdiler"¹¹.

¹⁰ "Bu nusret-i celîle bâis-i tezâyüd-i kadr-ı menzilet-i han-ı Kırım olmağla leşker-i Tatar-ı adû-şikâr ile bî'd-defaât bilâd-ı kefereye sefer idüp husûsâ kavm-i Rus-ı şekavet-mutâdın dârü'l-mülk-i dalâlet-bünyâdı olan Moskov beldesinin kırk gün mikdârı muhâsara vü tazyik ile kavm-i mesfûn tazîb ü terhîb itmegin ıstılah-ı Tatar üzre tiyîş tabiri ile sâl-be-sâl nukud u tuhaf irsâlini iltizâm ile bir müddet ebvâb-güşâde-i sefer ü meşakkata kufl-zen-i hazar u istirâhat oldılar" (Söylemez 2016: v. 51 A).

¹¹ "Kavm-i Rus-ı menhûs vakt-ı mahûdda ricâl-i Kırım içün tiş namıyla edâya mültezim oldukları bedel-i cizyeleri ki esnâf-ı ferve ve envâ-i emtiadan kinâyedir zaman-ı teslimi hulûl itmekle ecnas-ı hedâyâ vü müstahakkını sebt ü tahrîre gelen Moskovlı ber-vech-i kadîm esâmî-i hisse-dârânı tahrîr ve itmâmında hizmet-i ahbâra memûr olan âdem kendi lisâmı üzre tamâm oldu mânâsına şol ok deyü hatm-ı kelâm eyledikde salâbet-i Tatar ve haşyet-i hân-ı gayret-şîâr derûn-ı küffârda cây-gîr ü ber-karâr olmağla lafz-ı mezbûr bir şahs-ı malûmun ismi veyâ lakabı olmak zannıyla kayd-ı defter idüp vakt u zamânında şol ok hissesin ihrâc iderler. Be-rem-i âdî tâvân maktûların edâ itdiklerinde hâric-i ez-

Son derece tatminkâr malumat ihtiva eden bu kaydı irdeleyelim. Öncelikle, Seyyid Mehmed Rıza'ya göre; tiş, İslam hukuku mucibince Hıristiyan tebaadan alınan cizye vergisinin karşılığıdır. Ancak Osmanlı vergi terimleri içerisinde görülmeyen tiş tabirinin Kırım Hanlığı'nda, Türk-Moğol töresi gereğince tahsil edilen örfî bir vergi olduğu hususu açıktır. Bununla birlikte, Osmanlıların cizye ıstılahını haraç yerine kullandıkları da bilinmektedir. Dolayısıyla müellif, Kırım hanlarının Moskof çarlarından aldıkları bu örfî verginin mahiyetini açıklarken İslam hukukundaki şer'î bir kavrama atıfta bulunmuş ve onu cizye vergisinin muadili kabul etmiştir.

Tiş, Kırım hanına, ailesine, yakın akrabalarına, devlet ve saray ricaline sunulurdu. Kimlere ne kadar ödeme yapılıp ne tür hediyeler verileceğini en ince ayrıntısına kadar kaydedip defter tutmak üzere Moskova'dan Kırım'a kâtipler gönderilirdi. Kırım hanı tarafından görevlendirilen bir memur da Rus kâtime yardım eder ve kayıtlar hem Rusça hem de Kırım Türkçesiyle tutulurdu. Nitekim konuyla alakalı her iki tarafa ait Türkçe ve Rusça arşiv malzemesi günümüze kadar ulaşmıştır¹².

Miktarını tespit etmek mümkün olmasa da, Ruslar tarafından ödenen vergilerin dışında elçilerden zorla tahsil edilen para ve emtia da vardı. Rus sefirlerden alınan bu haracın tutarı her geçen yıl artmış, Moskova idaresi bu durumu engellemeye çalışmış fakat başarılı olamamıştı (Novoselskiy 2011: 480, 482). Nitekim gerek Seyyid Mehmed Rıza'nın eserinden gerekse Rus kaynaklarından edindiğimiz bilgiler nazar-ı dikkate alınırca Kırım Türkleri vergi tahsilinde bazı "alenî usûlsüzlükler" de yapıyorlardı ki, her iki tarafın da bildiği bu hakikat, Kırım Hanlığı ile Moskova Çarlığı arasındaki güçler dengesiyle ilgiliydi.

Filhakika "Es Sebû's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar"daki tiş ile ilgili birinci kaydı atlamış olsa da, ikincisini gören Smirnov bu konuya dikkat çekmiştir: "Bir defasında bu defter tanzim edilirken, hak sahiplerinin isimlerini yazan Rus kâtime bilgi veren şahıs kendi dilinde, "hepsi bu" (только), "tamam, bitti" (кончено) anlamında "şol ok" (شول اوق) dedi. Rus ise bu ifadeyi bir isim ya da meşhur bir kimsenin lakabı olarak anladı ve onu da deftere kaydetti. Bundan dolayı haraç kaydının dışında ödeme yapıldı ki, bu "şol ok" hissesi sadece hayal mahsulüdür"¹³.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, tiş vergisini ilk kez 1832 yılında Kazımbek ve akabinde 1887 yılında Smirnov ele almıştı. Ancak Rus Türkoloji

defter-i kadîm şürûh-ı sulh-ı mer'î vü müeddî kılınmak için evânî-i sîm ü zer misilli rüesâyı kavme mahsûs tuhaf-ı nâdire irsâl idüp arz-ı hulûs iderler idi" (Söylemez 2016: v. 84 A).

¹² Kırım Türkçesi ile kaydedilen *Tiş-Tiyiş Defterleri* için bkz. Atasoy 2017: Belge No: 31 (s. 199-203); Belge No: 35 (s. 214-235); Belge No: 40 (s. 246-259). Basılmamış Rusça arşiv belgeleri için bkz. Novoselskiy 2011: 478-484.

¹³ "Один раз случилось при составлении такого реестра, что человек, которому было поручено сообщить русскому писцу имена должников дани, сказал по-своему: شول اوقъ въ смысле "только", "кончено"; а русский принял это выражение за имя или прозвище какого-нибудь известного лица и внес его также в реестр, вследствие чего стала вплачиваться, сверх реестровой дани, еще доля и на этого небывалаго "только"-شول اوقъ" (Smirnov 2005: 322).

mektebine mensup bahis konusu âlim şahsiyetler, hem nakdî hem de aynı vergilerden mürekkep bu haraca verilen tiş adının etimolojik izahını yapmaya teşebbüs etmişler fakat muvaffak olamamışlardı. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde konu yeniden gündeme gelmiş ve iki önemli makale yayınlanmıştı. Bunlardan birincisi 1915 yılında Nikolay İvanoviç Veselovskiy (1848-1918) tarafından telif edilen; “О Турецко-Татарскомъ Слове Тыш (Зубъ) въ Дипломатическихъ Документахъ” (Diplomatik Belgelerde Geçen Türkçe-Tatarca Tiş (Diş) Kelimesi Hakkında) başlıklı makaleydi. İkincisi ise Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç (1880-1938)’in 1917 yılında kaleme aldığı; “Тийиш (Тишь) и Другие Термины Крымско-Татарских Ярлыков” (Kırım Tatar Yarlıklarında Tiyiş (Tiş) ve Diğer Terimler) serlevhalı kısa yazıydı.

Evvelce yapılan çalışmaları dikkatle inceleyen müsteşrik Veselovskiy, tiş kelimesinin menşei problemini çözmeyi başarmış ve nezaket kurallarını ihlal etmeksizin eleştiri oklarını son derece iddialı bir biçimde, şu sözlerle Smirnov’a yöneltmiştir: “Kendinden emin bir şekilde, “tiş” tabirinin “diş” sözcüğüyle sesteşlikten başka hiçbir ortak yönü yoktur diyen V. D. Smirnov’un aksine, “tiş” kelimesinin, “balık dişi” (рыбий зубъ) yani mors dişi (моржовый клык) anlamına gelen “diş” sözcüğünden başka hiçbir anlam taşımasının mümkün olmadığını kesin bir dille iddia ediyorum”¹⁴.

Bilindiği üzere, ekseriyetle Kuzey Buz Denizi sahillerinde yaşayan morsların avlanmasıyla elde edilen balık dişi, tıpkı fildişi gibi egzotik bir üründü ve ticareti çok eski zamanlara dayanıyordu. Mevcut kaynaklarımızın şahadetine göre; balık dişi ticareti, X. yüzyıla gelindiğinde Eskimoların, daha başka kuzeyli halkların ve Slavların tekelindeydi. Pek rağbet gören bu değerli ürün İtil Bulgarları vasıtasıyla Harezmi üzerinden Ortadoğu’ya da ihraç ediliyordu.

Nitekim bu asrın en büyük İslam coğrafyacılarından olan Mukaddesî/Makdisî (946-1000), “Ahsenü’t-Tekâsim fi Marifeti’l-Âkâlim” isimli eserinde ticaret ürünlerini sayarken balık dişini de zikreder: “Harezmi’den samur, sincap, kakım, vaşak, çakal ve tilki derisi; koza desenli ipek, keçi derisi, mum, ok yapımında kullanılan akağaç, hazır ok, külah, kurutulmuş balık, balık kemiği, balık dişi... ihraç edilir. Bunların hepsi Bulgar ülkesinden getirilen mallardır” (Mukaddesî 2015: 334).

Diğer taraftan ortaçağ seyyahlarından Ebû Hâmid Muhammed el-Gırnâtî (1080-1170) de “Tuhfetü’l-Elbâb ve Nuhbetü’l-Acâib” başlıklı gezi notlarında balık dişinin ehemmiyetine dikkat çeker: “Bu balığın dişleri alınır, Rum pazarlarında satılır ve buradan dünyanın diğer yerlerine pazarlanır. Bu dişler fildişinden daha güzel ve kuvvetlidir. İçini yardığınızda bazılarının içinin delinerek nakşedilmiş olduğunu görürsünüz. Bu dişlerden Acemlerin ‘Dendan’ dedikleri bıçak sapları yapılır, üzerine çeşitli nakışlar

¹⁴ “Вопреки уверению В. Д. Смирнова, что слова *тыш* не имеетъ ничего общаго съ омонимомъ, означающимъ “зубъ”, я решительно утверждаю, что *тыш* ничего иного не можетъ значить, как именно *зубъ*, въ смысле “рыбий зубъ”, т. е. моржовые клыки” (Veselovskiy 1915: 330).

işlenir. Çok güçlü olması ve renginin güzelliğiyle birlikte kurşun gibi ağırdır” (Gırnatı 2011: 141).

Bunlardan başka, 1558 yılında Rus Çarı IV. İvan tarafından Kudüs’e gönderilen tacir ve seyyah Vasiliy Poznyakov¹⁵ ziyaret ettiği bir kiliseyi tasvir ederken balık dişine de vurgu yapar: “Bu kilisede ise mihrabın bittiği yerin üzerinde ‘Yanan Çalı’¹⁶ yer alır ki, burada Musa, Meryem’i oğlu ile birlikte yanan ateşin içinde dururken görmektedir. Bu ‘Yanan Çalı’nın yanından avluya girilir. Kapısı ‘12 Yortu’yu betimleyen bölümlere ayrılmıştır, çerçevesi ise balık dişindedir...”¹⁷. Vasiliy Poznyakov, kuzeyli bir tacir olduğu için balık dişine aşina idi ve bu egzotik ürünü Kudüs’te gördüğünde hemen tanıdı. Kiliselerdeki kutsal tasvirlerin tezyini işinde de sıklıkla tercih edilen balık dişinin gördüğü talep ve kullanım alanı epey genişti.

Nitekim XVI. yüzyılın sonuna doğru kuzeyli halklardan başka Avrupalı tacirlerin de, dişleri için mors avlamaya başladıkları görülür. Evvelce ifade edildiği gibi, kullanımı çok eski zamanlara dayansa da, özellikle İngilizlere ait Moskova Kumpanyası (Muscovy Company) temsilcilerinin teşebbüsleri neticesinde, mors dişi Avrupa pazarlarında rağbet görmeye başlamıştı¹⁸.

Küresel ölçekte hiçbir zaman cazibesini yitirmeyen ve tedricen yaygınlık kazanan bu egzotik ürün küçük el sanatlarında fildişinin yerini rahatlıkla tutmaktaydı. Doğu halkları mors dişini sadece Ruslardan alabilirlerdi ve şarkta bu değerli nesneye olan talep çok büyüktü. Mors dişi silah, hançer, kılıç ve bıçak tezyininde; eyer, sandık, mücevher kutusu, mobilya ve daha başka ev aksesuarlarını süslemede kullanılırdı. Ayrıca XIX. yüzyıla kadar, hatta sonrasında dahi Kırım’da her Türk-Tatarın evinde, koyu renkli ceviz ağacından mamûl, kakma mors dişi işlemeli büyük sandıklara rastlamak mümkündü. Büyük bir gayretle bunları toplayıp satın alan Ruslar da bir zamanlar mors dişi kakmalı masalar yaparlardı” (Veselovskiy 1915: 330)¹⁹.

¹⁵ Vasiliy Poznyakov, XVI. yüzyılda yaşamış Rus taciri ve seyyahıdır. Smolensk’te doğdu fakat ticarî faaliyetlerini ağırlıklı olarak Moskova’da sürdürdü. 1558 yılında Çar IV. İvan tarafından, daha başka kimseler ve hediyelerle birlikte Filistin’e gönderildi. 1558-1560 yılları arasında İstanbul, İskenderiye, Kahire, Sina ve Kudüs’ü ziyaret etti. 1561’de Moskova’ya geri döndü. Günümüze kadar ulaşan gezi notlarını kaleme aldı. Yakınoğlu’daki Ortodoks kiliselerine mensup şahıslarla görüşüp fikir teatisinde bulundu. Ayrıca Mısır’ın Türkler tarafından ele geçirilişi hakkındaki mahallî efsaneleri, tarihi olayları ve özellikle de hikâyeleri not etti. Kudüs’teki gözlemlerini ayrıntılı biçimde yazarak bunların Ruslarla olan bağlantılarını betimledi. (Boguslavskiy 2005: 162).

¹⁶ Yanan Çalı: Tevrat’ta Musa Peygamber’in anlatıldığı kıssada geçen bir motif. Bkz. *Kutsal Kitap*, Mısırdan Çıkış 3: 1-4.

¹⁷ “В той же церкви за олтаремъ пределъ надъ Неопалимою Купиною, где Моисей виделъ Богородицу со Младенцемъ во огни стоящу и неопалиму. Въ тотъ пределъ Неопалимыя Купины входъ съ надвоя и двери резаны на нихъ 12 праздниковъ Господьскихъ, а вставливанъ рыбей зубъ...” (Zabelin 1884: 12).

¹⁸ Bu konunun ayrıntıları için bkz. Stora 1987: 117-137. Ayrıca “mors” kelimesi XV. yüzyılda, “balık dişi” ise XVII. yüzyılda Rusça üzerinden İngilizce lügatlere girmiş bulunuyordu. Bkz. Leeming 1968: 26, 28.

¹⁹ Balık dişi Kırım Hanlığı’ndan başka Osmanlı Devleti nezdinde de rağbet görüyordu. Halil İnalçık’ın belirttiğine göre; “1565 tarihine doğru Rusya’ya bazı eşya ile samur kürk ve balık dişi almak üzere bir Ermeni taciri gönderilmişti” (İnalçık 1948: 370, 91 nolu dipnot).

Daha önce de ifade edildiği gibi, Veselovskiy'nin kısa fakat meseleyi açıklığa kavuşturan çözümleyici makalesi yayımlandıktan iki yıl sonra, 1917'de, Samoyloviç'in de tiş sorununa temas ettiği görülür. Bu meşhur Türkolog eski Rusça belgeler üzerinde yaptığı mukayeseli bir tetkike binaen tiş teriminin Rusçadaki tam karşılığının “дача” (daça) adlı vergi ya da hediyein muadili olduğunu savunur²⁰. Samoyloviç, “Tiş” kelimesinin etimolojik izahı bâbında daha çok Smirnov'a yakın dursa da Veselovskiy tarafından yapılan “mors dişi” teklifini reddetmez ve Kırım hanlarına ait yarlıklarda geçen muhtelif vergi terimlerinin isimlerini anmakla iktifa eder (Samoyloviç 2011: 277-278)²¹.

Kırım Hanlığı tarihine ilişkin çok mühim çalışmalara imza atan Halil İnalçık (1916-2016), tiş vergisinden haberdar olmakla birlikte, muhtemelen konuyu derinlemesine inceleme fırsatı bulamamış, bazı Rus Türkologlara atıf yapmakla yetinmiş fakat temkinli davranıp kesin bir yargıda bulunmaktan kaçınmıştır (İnalçık 2017: 464-468). Bir makalesinde daha önce yapılan çalışmaları kısaca hülâsa eden Peter B. Golden ise ihtiyatı elden bırakmadan: “*Tış*” sözcüğünün *tışqa çiquw* ya da daha büyük ihtimalle *tışqa çiqaruw* (vyvodit) tabirinin kısaltılmış şekli olduğunu varsaymak mecburiyetindeyiz”²² demekle yetinmiştir.

Velhâsıl-ı kelam, Kırım Hanlığı kaleminden çıkan XVI. ve XVII. yüzyıla ait diplomatik belgelerde tiş tabiriyle ilgili yüzlerce kayıt mevcuttur. Bu

---

Ayrıca İstanbul kadı sicillerinde bulunan 23 Haziran 1726 tarihli bir kayıt, balık dişi kullanımının Müslüman ve Hıristiyan esnaf arasında ihtilafa sebep olduğu, Hıristiyanların balık dişi karaborsacılığı yaptığını açıkça göstermektedir: “Bıçakçı ve Kalemtraşçıların gediğine dışarıdan müdahale edilmesi, Klamtraş ilâmı, Marûz-ı dâi-i devletleridir ki, Mahmiye-i İstanbul'da bıçakçı ve kalemtraşçı taifelerinin kethüdâları olan sâhib-i arzuhâl İzzetî Mustafa meclis-i şer'inde şöyle takrir-i kelâm eyledi ki bizim metâmımız olan **balık dişi** ve fildişi ve abanoz ve bunun emsâli metâmımız taşradan geldikte bir iki muhtekir zimmiler hafiyeten alıp der mahzen ve ihtikâr eylediklerinden sonra esnâfımız bi'l-iktizâ iştirâ eylediklerinde muhtekir-i mezbûrlar asl-ı malına iki kat madde zam ve andan sonra fâide talebi ile esnâfımızı dâimâ ızrâr ederler, bade'l-yevm metâmımız taşradan geldikte asl-ı sermâyesi malûm olmak için kethüdâ ve ihtiyâr ustalarımız marifetleriyle cümle beyninde akd ve pazar olunup kifâyet mikdârı esnâfımız aldıktan sonra mâadâsını zimnî-i mezbûrlar yine cümle beyninde semen-i malûma iştirâ eyleyeler mâdâm ki esnâfi mezbûra erbâbı almadan muhtekir-i mezbûrlara verilmemek bâbında hükm-i hümâyunu nâtik fermân-ı âlileri recâsında olduğu huzûr-ı âlilerine ilâm olundu. Fi 22 Şevvâl 1138” (İKS 2010: 113). Aynı sicilde İstanbul, Galata ve Üsküdar kılıççı esnafının kılıç sapı yapımında balık dişi kullandıklarını gösteren 6 Kasım 1726 tarihli bir kayıt daha vardır (İKS 2010: 289).

²⁰ Samoyloviç'in bu eşleştirmesi yabana atılacak türden değildir. Türkçe karşılığı “vermek” olan “daça” ile ilgili mühim bir Rus arşiv belgesi mevcuttur. Kırım Hanı Âdil Giray (1666-1671) zamanında, Sefer Ağa ve Şahtemir Atalık isimli devlet ricaline mensup iki zâtın adının da anıldığı bu vesikaya göre; Kırım hanına ve on kişiye “daça” gönderilmiştir. 27 Nisan 1670 tarihli bu orijinal belge için bkz. İTUAK 1891: 24-25.

²¹ Samoyloviç makalesinde ayrıca şu vergi terimlerine vurgu yapar: “Uluğ Hazine, Koltka, Nokrat Akçeleri, Selam, Bölek, Mübarek Bad ve Yarlıgaş”. Evvelce Smirnov'un da dikkat çektiği bu vergilerden “Koltka” ve kökeni için bkz. Özyetgin 2004: 133-136.

²² “We would have to presuppose that *tış* was shorthand for *tışqa çiquw* or more probably *tışqa çiqaruw* ‘vyvodit’” (Golden 1991: 96-97).

vergi terimi Moskova'dan Kırım'a gönderilen tüm aynî ve nakdî haraçların ortak adı mânâsında kullanılmıştır. 1646-1686 yılları arasında, muhtelif zamanlara ait yedi farklı belgede dokuz kez açıkça zikredilen "balık tiyiş"²³ ise doğrudan mors dişlerini imleyen bir ıstılahtır. Moskof çarlarının Kırım hanlarına yolladığı senevî verginin bir kalemi olan mors dişi yani tiş, zaman içerisinde Ruslar tarafından ödenen aynî ve nakdî vergilerin tamamına teşmil olup umumî bir mahiyet kazanmıştır. Devlet Giray Han devr-i saltanatından XVII. yüzyılın sonlarına kadar, yüz yılı aşkın bir süre, tahsil edildiği anlaşılan tiş vergisi, yukarıda da ifade edildiği gibi, Kırım Hanlığı'nın ikbal devirlerine ait diplomatik belgelere yansımıştır. Zikredilen dönemde sıklıkla kullanılan ve son derece girift Kırım-Moskova siyasî ilişkilerinin inkâr edilemeyecek bir gerçeği olan bu vergi terimi, Moskova Çarlığı'nın peyderpey kudretini arttırıp haraçgüzâr devlet statüsünden kurtulmasıyla birlikte unutulmuştur. XVIII. yüzyıldan itibaren diplomatik belgelerde görülmeyen bahis konusu tabir sadece tarihî vesikalar ile hatıralarda kalmıştır.

²³ Aşağıda künyesini verdiğimiz *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarına Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar* başlıklı eserdeki orijinal kayıtların dökümü şöyledir:

1- Belge No: 105 (1646): "Bu kadar hazine ve bölek ve mübârek bâd tonlar ve sammurların içinde özimizge lâyıq keygüdey bir nesne tapılmadı ve balık tiyişleri bir işke yaramadı". (s. 364)

2- Belge No: 106 (1646): "Bu kadar tonların ve bölek ve mübârek bâd ve barça hazinenin içinde özimizge lâyıq keygüdey bir nemesse tapılmadı ve balık tiyişleri de heç bir işke yaramadı". (s. 368)

3- Belge No: 114 (1648): "Eki pot balık tiyiş göndermişsiz. Keçi buynuzu mıdır, nedir? Bu makûle armağan ve hedâyâ bir vilâyetten bir vilâyete pâdşâhlar könderür mi emiş? Bu kadar zamandır kalga oldık ve han oldık, nece hazineler aldık; bu könderdiğiniz hazinede olan sammur kibi ve balık tiyiş gibi körülmüş degildir". (s. 392)

4- Belge No: 117 (1648): "Kaçan-kim siz karındaşımız hân bolup Kırım Gerey Sultan kalga boldı erse anga köp esbâblar ve akça ve şunkar ve karçuga ve balık tiyiş yiberilgendir, netek kim burunğı kalgalarğa yiberile erdi". (s. 399)

5- Belge No: 117 (1648): "Ve ne kim, biz uluğ pâdşâhğa siz karındaşımız sipâhileriniz Timofey Hatunskiy ve Yazıçı İvan Stepanov birlen yiberilgen hazine sebebi yazıpsız kim sammurlar ve esbâblar fenâ ve balık tiyiş ufak erdi". (s. 400)

6- Belge No: 260 (1681): "Takı nüreddin sultân hazretlerinin uluğ hazinelerindin üç yılga karşı başlık üç kümiş düğmeli çekmenleri ve altı tahta susar ve altı sırt tonları ve üç tahta sırtları ve üç tahta karınları ve üç siyah tilki borkleri ve üç postav çukaları ve her hazine sekizer balık tiyişindin yigirmi dört balık tiyişin, takı koltkalarındin başlığı bir top sammur ve bir susar ton ve eki sırt ton ve üç karın top bu üç yılga karşı üçer kat bölekler erdi; elçiniz bunları heç de bermedi". (s. 608)

7- Belge No: 286 (1686): "Biz uluğ hân hâzretlerimiz de bolsak aramızda bolgan mahabetlik ve tatılığa binâ en kabul kıldık; lâkin yiberilgen tonlar ve balık tiyişleri burunğı zamânlarda yiberilgen hazine ve bölekler tonlarına ve balık tiyişlerine oşamay, bargança alçak ve nâkis bolup ve hem takı av kuşlarımızdan altı kuş eksik bolupdur". (s. 664).

8- Belge No: 286 (1686): "Ve kün ileri uluğ hazine ve böleklerimizni ve bola kelgen tiyişlerni kusursız tonların ve balık tiyişlernin yahşısından ve kalgan av kuşlarımız kusurı milen söyleşken vaktlerde almaşuv yeri bolgan Pereboloşna'dan eski âdet üzere yatur elçileriniz milen Kırım'ğa yiberürge buyurgay erdiniz". (s. 667)

9- Belge No: 287 (1686) "Lâkin yiberilgen tonlar ve balık tiyişleri burunda yiberilgen hazine ve bölekler tonlarına ve balık tiyişlerine oşamay bargança alçak ve nâkis bolupdur". (668-669).

KAYNAKÇA

- ATASOY Okan Faysal (2017). *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar 1-2*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BOGUSLAVSKIY V. V. (2005). *Slavyanskaya Entsiklopediya Kievskaya Rus-Moskoviya*, Tom II, Moskova: Olma-Press.
- GIRNATÎ Ebû Hâmid Muhammed (2011). *Gırnâtî Seyahatnamesi*, Haz. Fatih Sabuncu, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- GOLDEN Peter B. (1991). "Vyhod: Aspect of Medieval Eastern Slavic-Altaiic Culturo-Linguistic Relations" *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, VII: 83-101.
- IVANICS Maria (1994). "Entstehung und Quellenwert der Krimtatarischen Tıyış Defters", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XLVIII (1-2): 105-112.
- İNALCIK Halil (1948). "Osmanlı Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", *Bellekten*, XII (46): 349-402.
- İNALCIK Halil (2017). "Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature", *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İKS (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri-İstanbul Mahkemesi-24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M. 1726-1238)*, Haz. Kolektif, İstanbul: İSAM Yayınları.
- İTUAK (1891). *Pamyatniki Diplomatiçeskih Snoşeniy Krimskago Hanstva s Moskovskim Gosudarstvom v XVI i XVII vv., Hranyaşçiesya v Moskovskom Glavnom Arhive Ministerstva İnostrannih Del, İzvestiya Tavriçeskoj Uçenoy Arhivnoy Komissii*, No: 12, Simferopo: 1-61.
- KAZIMBEK Mirza (1832). *Asseb o-Sseyyar ili Sem Planet*, Kazan: Kazan Universitetskoy Tipografii.
- LEEMING H. (1968). "Russian Words in Sixteenth-Century English Sources", *The Slavonic and East European Review*, C. 46, CVI (106): 1-30.
- MUKADDESÎ (2015). *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*, Haz.: Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları.
- NOVOSELSKİY A. A. (2011). *XVII. Yüzyılın Birinci Yarısında Moskova Devletinin Tatarlarla Mücadelesi*, Çev. Kemal Ortaylı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZYETGİN A. Melek (2004). *Eski Türk Vergi Terimleri*, Ankara: KÖKSAV Yayınları.
- PSRL 37 (1982). *Arhangelogorodskiy Letopisets Ustyujskie i Vologodskie Letopisi XVI-XVIII vv.*, Leningrad.
- SAMOYLOVİÇ A. N. (2011). "Kırım Tatar Yarlıklarında "Tıyış (Tiş)" ve Diğer Terimler", Çev. Serkan Acar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVI (26): 277-278.
- SMİRNOV, V. D. (2005). *Krimskoe Hanstvo pod Verhovenstvom Otomanskoy Porti do Naçala XVIII Veka*, T. I, İzdatelskiy Dom Rubeji XXI, Moskova

Moskof arlarının Kırım Hanlarına Ödediği Bir Haraç Türü: Tış-Tıyış (Mors Dişi)

(Türkçe Tercümesi: *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, ev. Ahsen Batur, Selenge yayınları, İstanbul 2016).

SÖYLEMEZ Yavuz (2016). *Es Sebü's-Seyyâr fi Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar (Tenkitli Metin Neşri, İnceleme)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

STORA Nils (1987). "Walrus Hunting in Spitsbergen", *Études/Iunit/Studies*, C. 11, II (2): 117-137.

TOGAN İsenbike (2013). "Türk-Çin İlişkilerinde Ticaretin Rolü", *Türkiye'de Çin'i Düşünmek-Ekonomik, Siyasi ve Kültürel İlişkilere Yeni Yaklaşımlar*, Ed. Selçuk Esenbel, İsenbike Togan, Altay Atlı, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi: 11-30.

VESELOVSKİY N. İ. (1915). "O Turetsko-Tatarskom Slove Tış (Zub) v Diplomatieskih Dokumentah", *Jurnal Ministerstva Harodnago Prosveşeniya*, Novaya Seriya, ast LVI (56): 329-331.

ZABELİN İ. E. (1884). *Poslanie Tsarya İvana Vasilyevia k Aleksandriyskomu Patriarhu İoakimu c Kuptsom Vasilyem Poznyakovım i Hojdenie Kuptsa Poznyakova v İerusalim i po İnim Svyatım Mestam 1558 Goda*, Moskova.

KİLİSE-DEVLET İLİŞKİLERİNDE İYİLEŞME: 1943-1957 YILLARI ARASI SOVYET RUSYA'DA DİN POLİTİKASI

Yasin COŞKUN*

ÖZ

Rusya'da 1917 yılında Bolşeviklerin yönetimi devralması ile beraber dine karşı sert bir politika izlenmeye başlanmıştır. Komünist yönetimde dine yer yoktu. Halkın büyük bir bölümü Ortodoks Hristiyan olan Sovyet Rusya'da Rus Ortodoks Kilisesi'ne karşı ağır baskı uygulanmıştı. Özellikle 1930'larda yürütülen din karşıtı kampanya daha da hızlanmış, birçok kilise kapatılmış veya komünist yönetimce mallarına el konulmuştu. Aynı zamanda patrik seçimi yapılması da yasaklanmıştı. Sovyet Rusya'daki bu politika II. Dünya Savaşı'nda yaşanan gelişmelerle farklı bir boyut kazanacaktı. Almanların SSCB'ye saldırmasının ardından Ortodoks dini liderler Nazilere karşı Sovyet rejiminin yanında yer almıştı. Rus topraklarının savunulması için halk teşvik edilmişti. Kilise'nin bu "vatansever" tavrı Stalin'in dikkatini çekmiş ve 1943 yılının sonbaharında Stalin, üç Ortodoks Metropolitle bir görüşme gerçekleştirmişti. Bu görüşmenin ardından kilise-devlet ilişkilerinde bir iyileşme meydana gelmişti. Kiliseler yeniden açılmaya başlanmış, dini özgürlükler artmıştı. Stalin'in yeni din politikasının arkasında yatan sebep yalnızca kilisenin "vatansever" faaliyetinden ibaret değildi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra topraklarını genişleten Sovyet rejimi, Batılı ülkelere karşı Sovyet yönetiminin dine karşı hoşgörülü olduğunu göstermeye çalışmıştı. Böylece Batı'nın Sovyet yayılmacılığından duyduğu endişeyi azaltmayı planlamıştı. Bu çalışma kilise-devlet ilişkilerinde iyileşmenin başladığı 1943 yılından tekrar kilise üzerinde baskının olduğu 1957 yılına kadar olan dönemde Sovyet yönetiminin kiliseye yönelik politikasının bir analizini yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Rus Ortodoks Kilisesi, Josef Stalin, Metropolit Sergiy, Nikita Kruşçev.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-8151-7874, E-posta: tarihli@gmail.com

ABSTRACT

When the Bolsheviks took over administration in Russia in 1917, a tough policy against the religion began to be pursued. There was no religion in communist rule. In Soviet Russia, where most of the people were Orthodox Christians, there was heavy pressure against the Russian Orthodox Church. In the 1930s in particular, the anti-religious campaign was accelerated, many churches were closed down and their property was seized by the communist government. The Soviet authorities forbade the patriarchal election. This policy in Soviet Russia was going to change after the developments in World War II. After the Germans had attacked the USSR, Orthodox religious leaders were beside the Soviet regime against the Nazis. The people were encouraged to defend the Russian lands. This "patriotic" attitude of the church attracted Stalin's attention and in the fall of 1943 Stalin met with three Orthodox Metropolitans. After that, there was an improvement in church-state relations. Churches were permitted to reopen, religious freedoms increased. The reason behind Stalin's new religious policy was not just the "patriotic" activity of the church. The Soviet regime, which widened its territory after World War II, tried to show the Western World that the Soviet government was tolerant of the religion and tried to reduce the West's anxiety of Soviet expansion. This study is an analysis of the politics of the Soviet administration towards the Church from 1943, when church-state relations began to recover, until 1957, when anti-religious campaign started to increase again.

Keywords: USSR, Russian Orthodox Church, Joseph Stalin, Metropolitan Sergii, Nikita Khrushchev.

Rusya'da 1917 yılında Çarlık rejimi yıkıldı ve Vladimir Lenin önderliğinde Bolşevikler yönetimi ele geçirdi. Bu tarihten sonra Rus Ortodoks Kilisesi, Komünist yönetimin ağır baskısına uğradı. Sovyet düşüncesine göre Sovyet hayatında dine yer yoktu. Bu nedenle Sovyet Rusya'da dine karşı acımasız bir politika uygulandı. 1929 yılında kurulan *Militan Ateistler Birliği*'nin (League of Militant Atheists) faaliyetleri, özellikle bu din karşıtı kampanyada önemli bir rol oynadı (Walters 1993: 14). 1930'lu yıllarda birçok din adamı tutuklandı ve birçok kilise Sovyet Hükümeti tarafından kapatıldı.

Kiliseye karşı uygulanan baskı tüm hızıyla devam ederken II. Dünya Savaşı'nın başlangıcı Sovyet Rusya'da kilise-devlet ilişkisinde yeni bir dönemin kapısını aralayacaktı. Savaşın gelişimi her iki tarafın birbirleriyle olan ilişkilerinde bir iyileşme getirecekti. Almanya ile Sovyetler Birliği arasında 1939 yılında imzalanan Saldırmazlık Paktı'nın 1941'in yaz ayında Almanya'nın saldırısıyla bozulmasından sonra Alman kuvvetleri Sovyetler Birliği'ni işgal etmeye başladı. Bu aşamada Rus Ortodoks Kilisesi, Sovyet Hükümeti'ni saldırgan Alman ordularına karşı destekledi. Özellikle Metropolitan Sergiy (Stragorodskiy), Nazi güçlerine karşı yürütülen kampanyada önemli bir rol oynadı.

Rus Ortodoks Kilisesi'nin "vatansever" misyonu sonucunda, Sovyet Hükümeti din karşıtı politikaları durdurdu. Bu durumun bir neticesi olarak

Sovyet Rusya'da acımasız bir din karşıtı politika uygulayan *Militan Ateistler Birliği*, din aleyhtarı kampanyasını sona erdirdi. Ayrıca 1941 yılına kadar birçok din karşıtı çalışma kaleme alınmış olmasına rağmen 1941-1947 yılları arasında din karşıtı yayınların yapılmasına izin verilmedi (Chumachenko 2002: 82). Stalin'in 4 Eylül 1943'te üç Metropolit Sergiy, Aleksiy ve Nikolay ile yaptığı görüşme Komünist yönetimle kilise arasındaki ilişkiyi daha da güçlendirdi (Bank vd. 2016: 221). 1943-1957 yılları arasında Sovyet Rusya'da dine yönelik bazı saldırılar olsa da iki taraf arasında II. Dünya Savaşı esnasında oluşan bu iyi ilişki, savaştan sonra da sürdürüldü. Bu çalışma 1943-1957 yılları arasında Sovyet yönetiminin Rus Ortodoks Kilisesi'ne karşı takip etmiş olduğu bu yeni politikayı incelemektedir.

1. Sovyet Hükümeti ile Rus Ortodoks Kilisesi Arasındaki Yeni İlişkinin Başlangıcı

II. Dünya Savaşı'nda yaşanan gelişmeler sonrası Sovyet yönetimi din politikasını değiştirmeye başladı. Stalin'in 4 Eylül 1943'te üç metropolitte yaptığı görüşme, bu değişim hareketinin önemli bir kilometre taşı olarak kabul edilir. Bu toplantı, elbette, kilise-devlet ilişkisi açısından önemli bir değere sahipti. Ancak, 1943'teki bu buluşmadan daha önce Metropolit Sergiy'in kendi inisiyatifi ile başlatmış olduğu faaliyetler kilise-devlet ilişkisindeki iyileşmenin kapısını araladı ve 1943'te Stalin'le yapılacak olan görüşmeye zemin hazırladı. Alman kuvvetleri Sovyetler Birliği'ne saldırmaya başladığında, Metropolit Sergiy 22 Haziran 1941'de bir mektup yayınladı. Bu mektupta Sergiy, "tüm antlaşma ve vaatleri çiğneyerek faşist çetelerin aniden anavatanlarına saldırdıklarını ve Rus topraklarının barışçıl vatandaşlarının kanıyla sulandığını" (Acton vd. 2007: belge 37) belirterek Alman işgaline karşı koymak için Rus halkını direnmeye çağırdı.

Açıklamadan anlaşılacağı üzere Metropolit Sergiy, Alman işgaline karşı Sovyet Rusya'yı destekledi. Burada ilginç olan nokta, Komünist rejimin Sergiy'in mektubuna karşı herhangi bir olumsuz tepki göstermemesiydi. Aslında Metropolit Sergiy'in bu şekilde bir mektup yayınlaması Sovyet yasalarına aykırıydı. 1918 ve 1929'da çıkarılan iki yasa, kilisenin devlet ve toplumun herhangi bir işine karışmasını yasaklamaktaydı (Pospelovsky 1997: 139). Sergiy'in bu hamlesi açıkça devlet işine müdahale anlamına gelmekteydi. Buna rağmen Sovyet rejimi hiçbir şey yapmadı. Bu durum kilise ile Sovyet Hükümeti arasındaki ilişkinin değişmeye başladığının ilk işaretlerinden birisi oldu. Yayınlamış olduğu mektuptan sonra Metropolit Sergiy, Sovyet Hükümeti ile temas kurmaya devam etti. 1942'nin başlarında, Stalin'e Rus Ortodoks Kilisesi'nin Kızıl Ordu için bağış topladığını ve bu bağışlar için özel bir banka hesabına ihtiyaç duyduğunu bildirdi. Kilisenin Sovyet hukukuna göre bir banka hesabı açması da yasal değildi. Ancak Stalin, kilisenin çabalarından memnun kaldı ve Rus Ortodoks Kilisesi için bir banka hesabının açılmasını emretti (Pospelovsky 1997: 140).

Bu örneklerden anlaşılacağı üzere II. Dünya Savaşı'ndan sonra kilise-devlet ilişkisi yeni bir boyut kazanmaya başlamıştı. Alman saldırısının ilk

anından itibaren kilisenin sergilemiş olduğu tutum, Sovyet Hükümeti'nin sempatisini kazanmış ve bu durumun bir sonucu olarak da Stalin, 4 Eylül 1943'te Kremlin'de Sergiy, Aleksiy ve Nikolay adlı üç metropoliti bir araya getirmişti (McGucking 2008: 53). Bu toplantı, Sovyet tarihinde kilise-devlet ilişkisi açısından önemli bir yere sahiptir. Böyle bir buluşma 1930'ların Sovyet Rusya'sında hayal bile edilemezdi. Bu toplantı, Rus Ortodoks Kilisesi açısından çok faydalı bir görüşme oldu. Metropolitlerin istekleri Stalin tarafından kabul edildi. Toplantıda metropolitler, Stalin'e patrik seçiminin yapılabilmesi için piskopos konseyinin toplanmasına izin vermesi talebinde bulundular (Pospelovsky 1997: 141). Patrik Tikhon 1925'te öldüğünde Sovyet makamlarınca yeni patrik seçimi yasaklanmıştı. Stalin, metropolitlere patriğin nasıl bir unvana sahip olacağını sordu. Sergiy, yeni seçilecek patriğin "Moskova'nın ve bütün Rusların Patriği" (*the Patriarch of Moscow and all Russia*) unvanı almasının uygun olacağını düşündüklerini belirtti. Stalin, bunun doğru bir karar olduğunu ifade ederek metropolitlerin isteğini kabul etti (Corley 1996: belge 89).

Rus Ortodoks Kilisesi bu toplantıdan başka faydalar da elde etti. 1936'da durdurulmuş olan "Moskova Patrikhanesi Dergisi"nin (*Journal of the Moscow Patriarchate*) tekrar yayınlanmasına izin verildi (Werth: 1964: 408). Rus Ortodoks Kilisesi'nin ilahiyat akademileri açmasının önündeki engel kalktı. Daha önce Komünist rejim, kilise mülkiyetine el koymuştu. Bu görüşme sonrası kilise, mülk sahibi olma hakkı olan tüzel bir kişilik olarak tanındı (Kolarz 1962: 52). Elde etmiş oldukları bu hakların yanı sıra metropolitler, Stalin'den hapisanedeki din adamlarının serbest bırakılmalarını da istediler. Stalin, metropolitlere tutuklu din adamları ile ilgili bir liste hazırlamalarını söyleyerek kendisinin bu konuyla ilgileneyeceğini bildirdi (Corley 1996: belge 89).

Komünist rejimin baskı zamanlarında binlerce kilise binası ve manastır, Sovyet Hükümeti tarafından ele geçirilmiş veya tahrip edilmişti. Ayrıca yeni kiliselerin inşası da imkânsızdı. Bu nedenle metropolitler, yeni kiliselerin açılmasının gerekliliğinden de bahsettiler. Stalin tarafından bu öneri kabul edildi. Ayrıca bu toplantıdan sonra "Rus Ortodoks İşleri Konseyi" kuruldu. Sovyet Rusya'da istihbarat servisi ajanı olan Georgiy Karpov, Rus Ortodoks İşleri Konseyi'nin başkanlığına atandı (Chumachenko 2002: 15). Ancak bu konsey, Çarlık dönemindeki başrahiplik müessesesinden farklıydı. Konsey, bir bölgede kilise açma kararı verme hakkına sahip değildi. Onun görevi, kilise ve devlet arasındaki iletişimi sağlamaktı.

Başlangıçta konsey zaman zaman yerel yetkililerle sorunlar yaşadı. Çünkü yerel yetkililer bu zamana kadar din aleyhine faaliyetlerde bulunmuşlardı. Bu nedenle Komünist rejimin dine yönelik yeni yaklaşımına aşına olmaları zaman almaktaydı. Gerçekten de kilise-devlet arasındaki ilişki açısından yeni bir dönem yaşanmaktaydı. İnsanlar bölgelerinde yeni kiliseler açmak için dilekçeler vermeye başladı. Rus Ortodoks Kilisesi Konseyi, dilekçeleri Sovyet Hükümeti'ne iletmekten sorumluydu. Kiliselerin açılmasıyla ilgili son karar hükümet tarafından verilmekteydi. Dilekçelerin onaylanması

durumunda kiliseler açılmaktaydı. 1944-1947 yılları arasında kilise açılması için 4,418 bireysel dilekçe verildi. Hükümet yetkililerince yapılan değerlendirmeler sonucu 1.270'den fazla kilise ve şapel açıldı (Chumachenko 2002: 59).

Görüldüğü gibi Stalin'le 1943'te gerçekleştirilen toplantı, kilise-devlet ilişkisinin iyileşmesini hızlandırdı. Metropolit Sergiy, "Moskova ve tüm Rusların" patriği olarak seçildi (bkz. Ware 1993). Kiliseler açılmaya başlandı ve din karşıtı kampanya durduruldu. Ayrıca bu toplantının bir başka önemli sonucu da Sovyetler Birliği'nin ana dini organı olarak Rus Ortodoks Kilisesi'nin kabul edilmesiydi. Böylece Rus Ortodoks Kilisesi, SSCB'de Ortodoks Hıristiyanları temsil etme hakkına sahip oldu (Kolarz 1962: 52). Bu durum Rus Ortodoks Kilisesi'nin önemli bir başarısı olarak görülebilir, çünkü daha önceki yıllarda Sovyet rejimi SSCB'de herhangi bir Ortodoks birliğini engellemek için farklı Ortodoks grupları desteklemişti. Böylece dinin toplum içinde yaygın bir etkiye sahip olmasının önüne geçilmeye çalışılmıştı. Ancak Stalin'in metropolitlerle buluşmasından sonra, bu politika artık uygulanmadı ve onun yerine bütün Ortodoks inançları, Rus Ortodoks Kilisesi'nin kontrolü altına alındı. Stalin'in bu olumlu yaklaşımı karşısında Rus Ortodoks Kilisesi de Komünist rejimi memnun edecek politikalar uygulamaya devam etti. 8 Eylül 1943'te Metropolit Sergiy, "Moskova ve tüm Rusların" patriği olarak seçildiğinde, "inanca ve anavatana" ihanet edenleri kınayan bir bildiri yayımladı. Bu bildiri de; faşist güçler "İsa'nın düşmanı" olarak nitelendirildi. Ayrıca bu faşist güçlerin yanında saf tutanlar, kiliseye ihanet etmekle suçlandı ve aforoz edildikleri ilan edildi (Daniels 1984: 290).

2. Rus Ortodoks Kilisesi'ne Karşı Uygulanan Yeni Sovyet Din Politikasının Nedenleri

Yukarıda değinildiği gibi, II. Dünya Savaşı sırasında Rus Ortodoks Kilisesi'nin Sovyet ordusuna bağış toplama gibi "vatansever" faaliyetleri, Stalin'in dikkatini çekti ve kilise-devlet ilişkilerinde bir iyileşme dönemi başladı. Metropolit Sergiy, bu süreçte önemli bir rol oynadı. Ancak kilisenin bu "vatansever" faaliyetleri tek başına kilise-devlet arasındaki yeni ilişkiyi açıklamak için yeterli değildir. Stalin metropolitlerle buluştuğunda Sovyet ordusu zaten Nazi güçlerine karşı bir zafer kazanmıştı. Bu nedenle, kilisenin Rus halkını Alman kuvvetlerine karşı direnmek için çağırısı pek de gerekli değildi. Bu açıdan bakıldığında, Sovyet rejiminin Rus Ortodoks Kilisesi ile ittifak kurmasının başka nedenleri olduğu ortaya çıkmaktadır.

İlk olarak üzerinde durulması gereken husus, 1944 yılı ile beraber savaşın seyrinin tamamen değişmesiydi. Sovyet ordusu artık işgalci güçlere karşı ülkesini savunmak için savaşmıyordu. Bunun yerine diğer halkların topraklarını ele geçirerek onlara kendi iradesini dayatıyordu. Bir bakıma "anavatan savunması için yapılan savaş, artık bir fetih savaşına" dönüşmüştü (Kolarz 1962: 55). Bu aşamada, Sovyet Hükümeti'nin Batılı ülkelerin gözünde prestijini arttırması zorunluydu çünkü Kızıl Ordu, Doğu Avrupa'yı işgal etmeye başlamıştı. İngiltere ve ABD'deki pek çok kişi, "muzaffer" Kızıl

Ordu'nun kontrolü altına alacağı ülkelerde komünist sistemi dayatacağından korkmaktaydı (Miner 2003: 8).

Sovyet Rusya bir din yok edicisi olarak görülmekteydi. Stalin, Sovyet rejimi hakkında Batı'nın düşüncesinin değiştirilmesinin gerekli olduğunu fark etti. Bunun için de yeni bir din politikasına ihtiyaç vardı. Bu amaçla Stalin, Rus Ortodoks Kilisesi ile yeni bir ilişki kurmaya başladı. Bu durum, kilisenin yeni Sovyet dış politikasının önemli bir parçası hâline geldiği anlamını taşıyordu. Bu açıdan bakıldığında, Stalin'in metropolitler ile görüşmesinin ve patrik seçiminin zamanlamaları da önemliydi. Çünkü bu görüşmeden sonra Stalin, Churchill ve Roosevelt ile buluşmak için Tahran Konferansı'na gitmişti. Böylece Stalin, Tahran Konferansı'ndan hemen önce yapmış olduğu bu hamleyle Batı'nın korkularını yatıştırmayı amaçlamıştı (Miner 2003: 8). Ayrıca Rus Ortodoks Kilisesi, Soğuk Savaş döneminde Sovyet Rusya'nın dünyadaki barışı desteklediğini göstermeyi amaçlayan ve Sovyet dış politikasının bir parçası olan "Sovyet Barış Hareketi"nde (Ellis 1986: 271-272) de önemli rol oynamıştı.

Görüldüğü gibi, Rus Ortodoks Kilisesi'nin "vatansever" tutumunun yanı sıra, II. Dünya Savaşı'ndan sonra takip edilmeye başlanan yeni Sovyet dış politika stratejisi de kilise-devlet ilişkisinin iyileşmesinde önemli etkenlerden birisi olmuştu. Bu politikanın bir parçası olarak kiliseler yeniden açılmaya başlandı ve SSCB'de din özgürlüğü arttı. 1940'lardan önce kilisenin devletin dış ilişkilerinde yer alması imkânsızdı ancak 1940'larda bu mümkün oldu. Bu durumun iyi bir örneği olarak Metropolit Nikolay'ın Kuybishev'deki (Samara) İngiliz Büyükelçiliği'ne yaptığı ziyaret gösterilebilir. Bu ziyaretin amacı, Batı dünyasına, Sovyet rejiminde din özgürlüğünün bulunduğunu ve Sovyet genişlemesi ile ilgili endişelenecek bir şeyin olmadığını göstermekti. Bu toplantıda Metropolit Nikolay, İngiltere Büyükelçisi'ne İngiltere'deki Anglikan Kilisesi lideriyle bir toplantının düzenlenmesine yönelik talebini ilettiler (Miner 2003: 97). Böylece Sovyet Hükümeti, Rus Ortodoks Kilisesi'nin kendi kararını vermede özgür olduğunu göstermiş oluyordu. Görüldüğü gibi Stalin, II. Dünya Savaşı'nda uygulamaya koyduğu yeni din politikasını savaştan sonra da bırakmadı ve dış ilişkilerde Rus Ortodoks Kilisesi'ni kullandı. Böylece kilise, savaştan sonra da önemini korumuş oldu ve Komünist rejimin eski din karşıtı politikasıyla kıyaslandığında Sovyet Rusya'da çok fazla baskıyla karşılaşmadı.

Ancak savaşın bitmesinden sonra Sovyet Rusya'daki bu ılımlı din politikasına karşı bazı muhalif sesler de yükselmeye başladı. Bu muhalif düşünceye göre, savaşın sona ermesiyle beraber kilisenin "vatansever" faaliyetlerine artık ihtiyaç kalmamıştı. Bu nedenle dine karşı hoşgörünün gösterilmesi gerekli değildi. Özellikle Komünist düşünce ve eylemleri ülkenin her yerinde etkin kılmak için kurulan *Ajitasyon ve Propaganda Bürosu (Agitprop)*, Rus Ortodoks Kilisesi İşleri Konseyi'nin faaliyetlerini eleştirmeye başladı. *Agitprop*'a göre, Kilise Konseyi din adamları arasında Sovyet karşıtı düşüncüyü önleyememekteydi (Chumachenko 2002: 88). Buna benzer muhalif görüşlerin bir sonucu olarak 1948'de yeniden din karşıtı kampanya hızlan-

maya başladı. Ancak kiliseye yönelik saldırılar olsa da bunlar etkili değildi ve uzun sürmedi. Din karşıtı propagandacılar, Kruşçev zamanına kadar sesini güçlü bir şekilde yükseltmeyecekti.

3. Stalin'in Ölümünden Sonra Sovyet Rusya'da Din Politikası

Rus Ortodoks Kilisesi, Stalin'in din karşıtı kampanyayı durduran ve kilisenin daha fazla özgürlük kazanmasını sağlayan din politikasından memnundu. Stalin'in 1953'te ölümünden sonra insanlar, dine karşı hoşgörü politikasının SSCB'de devam edip etmeyeceğini merak etmeye başladılar. Stalin'den sonra SSCB'de siyasi durum belirsizdi. Kruşçev ve siyasi rakipleri arasında Sovyet Hükümeti'nin kontrolünü ele geçirmek için bir mücadele vardı. Devletin uygulayacağı din politikası hakkında da bir belirsizlik vardı. Örneğin 7 Temmuz 1954'te SSCB'de din karşıtı politikayı hızlandırmak için Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi tarafından bir kararname yayınlanırken, aynı yıl 11 Kasım'da çıkan başka bir kararnamede ise yoğun din karşıtı politika eleştirilmekteydi (Anderson 1994: 6). Bu iki kararname arasında "Yüz Gün Kampanyası" (*Hundred Days Campaign*) olarak adlandırılan ve 1930'ların hoş olmayan hatıralarını geri kazandıran şiddetli ama kısa süreli din karşıtı eylemler patlaması yaşanmıştı (Walters 1993: 19).

Kruşçev, siyasi rakipleri tarafından din karşıtı kampanyayı desteklemekle suçlanmaya başlanmıştı. Kruşçev'in siyasi rakiplerine karşı halk desteği elde etmesi şarttı. Bu nedenle, siyasal iktidarı tamamen ele geçirene kadar din karşıtı bir görüntü sergilememeye çalıştı. Kruşçev ile rakipleri arasındaki siyasi mücadele daha fazla din özgürlüğü getirdi. Yeniden açılan kiliselerin sayısı arttı ve hatta yeni kiliseler inşa edilmeye başlandı. Daha fazla öğrenci, teoloji seminerlerine katılmaya başladı. Bu durumun bir sonucu olarak, 1955-57 yılları arası II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet Rusya'daki Ortodoks Hristiyanlar için en rahat dönemlerden biri oldu (Walters 1993: 19). Görüldüğü gibi, Stalin'in ölümünden sonra din politikasında önemli değişiklikler yaşanmamıştı. Ancak bu durum sadece 1957 yılına kadar sürecekti. Kruşçev siyasi rakiplerini yenip devletin kontrolünü ele geçirdiğinde din karşıtı kampanya SSCB'de yeniden hızlanmaya başlayacaktı.

Sonuç

1943-1957 yılları arasında kilise-devlet ilişkisi ve Sovyet din politikası göz önüne alındığında, II. Dünya Savaşı her iki taraf için de bir dönüm noktası olmuştur. Özellikle kilisenin "vatansever" faaliyetleri, devletin dikkatini çekmek açısından önemli bir rol oynamıştır. Stalin'in 1943'teki üç metropolitte yaptığı görüşme, kilise-devlet ilişkisindeki iyileşmenin resmi bir onayı olarak görülebilir. Bu tarihten sonra, SSCB'deki kiliselerin sayısı artmaya başlamıştır. Din karşıtı kampanyalar durmuş ve Metropolit Sergiy patrik olarak seçilmiştir.

Bu dönemde kilise, Sovyet dış politikasının bir parçası olarak da kullanılmıştır. Bu açıdan bakıldığında, kilisenin "vatansever" faaliyetlerinin kilise-devlet ilişkisindeki iyileşmede birinci derecede önemli etken olmadığı

ortaya çıkmaktadır. Stalin, Sovyet dış politikasının bir parçası olarak kullanmak istediği Rus Ortodoks Kilisesi ile ilişkileri iyi bir düzeyde tutmak istemiştir. Savaşın sonuna kadar bile kilise ve devlet arasındaki iyi ilişkinin devam etmesi bu hususu destekler nitelikte olmuştur. Stalin'in ölümünden sonra 1957 yılına kadar Sovyet Rusya'da takip edilen ılımlı din politikasında önemli bir değişiklik yaşanmamıştır. Kruşçev ve rakipleri arasındaki siyasi mücadele, kilise ve devlet arasındaki bu iyi ilişkinin korunmasında önemli bir rol oynamıştır. Sonuç olarak 1943-1957 dönemi Sovyet Rusya'da uygulanan din politikası açısından önemli bir değişime sahne olmuştur. Komünist rejim bu dönemde kilise ile "ittifak" kurmuş ve daha sonrasında da 1957 yılına kadar kilise ile olan bu ittifakını sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

- ACTON Edward - Tom Stableford (2007). *The Soviet Union: A Documentary History Vol. II, 1939-1991*, Exeter: The University of Exeter Press.
- ANDERSON John (1994). *Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States*, Cambridge, Cambridge University Press.
- BANK Jan - Lieve Gevers (2016). *Churches and Religion in the Second World War*, (trans. London: Bloomsbury Publishing.
- CHUMACHENKO Tatiana A. (2002). *Church and State in Soviet Russia: Russian Orthodoxy from World War II to the Khrushchev Years* (trans. Edward E. Roslof), New York: M. E. Sharpe.
- DANIELS Robert V. (1984). *A Documentary History of Communism* Hanover: University Press of New England.
- ELLI Jane (1986). *The Russian Orthodox Church: A contemporary History*, London: Croom Helm.
- FELIX Corley (1996). *Religion in the Soviet Union: An Archival Reader*, Basingstoke: Macmillan Press.
- KOLARZ Walter (1961). *Religion in the Soviet Union*, London: Macmillan.
- McGUICKIN John Anthony (2008). *The Orthodox Church: An Introduction To Its History, Doctrine, And Spiritual Culture*, Oxford: Blackwell Publishing.
- MINER Steven Merritt (2003). *Stalin's Holy War: Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- POSPIELOVSKY Dmitry (1997). "The "Best Years" of Stalin's Church Policy (1942-1948) in the light of Archival Documents", *Religion, State and Society*, XXV (25) : 139-162.
- WALTERS Philip (1993). "A Survey of Soviet Religious Policy", (Edit.: Sabrina Petra Ramet), *Religious Policy in the Soviet Union*, Cambridge: Cambridge University Press.
- WARE Timothy (1993). *The Orthodox Church: An Introduction to Eastern Christianity*, London: Penguin.
- WERTH Alexander (1964). *Russia at war, 1941-1945*, New York: Dutton.

Efe İ. (2018). "Milli Mücadele Yıllarında Sinop'ta Güvenlik ve Lojistik Faaliyetleri", *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60: 54-70.

Makale Gönderim Tarihi: 14.11.2018; Yayına Kabul Tarihi: 03.12.2018

MİLLİ MÜCADELE YILLARINDA SİNOP'TA GÜVENLİK VE LOJİSTİK FAALİYETLERİ

İsmail EFE*

ÖZ

Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'nin elini kolunu bağladıklarını düşünen İtilaf Devletleri, 1919 Ocak ayı başından itibaren Sinop havalisindeki faaliyetlerini yoğunlaştırmaya başladı. İstanbul Hükümeti, mütareke şartlarının ihlal edilerek bölgenin işgal edilmesini engellemek için tedbirler almaya çalıştı. Hükümet, 11 Ocak 1919 tarihinde, Preveze Gambotunu Sinop'a göndermeye karar verdi. 18 Mayıs 1919'da Sinop'a uğrayan Mustafa Kemal Paşa, şehrin ileri gelenleriyle yaptığı görüşmede uyarılarını da buldu. Bundan sonra Sinop'ta Milli faaliyetler hızlandı. İlk olarak Sinop ve ilçelerinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini protesto mitingleri düzenlendi. İstanbul Hükümeti'ne, İtilaf Devletleri mümessillerine protesto telgrafları çekildi. 1919 Ağustos ayının ilk haftasında, Sinop Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kuruldu. Muhittin Paşa'nın Kastamonu'da bulunduğu sırada, komutanlık emrinde Sinop Mevkii Komutanlığı, Kıyı Koruma Topçu Takım Komutanlığı ve Sinop Jandarma Takım Komutanlığı teşkil edildi. Yetki ve irtibat bakımından Sinop Mevki Kumandanlığına bağlı olmak üzere, 10 Ocak 1921 tarihinde Askeri Polis (Ayın Pe) Teşkilâtı Sinop Şubesi kuruldu. Batı Cephesi'nde savaşan Türk Ordusu'nun ikmalinde, Sinop Limanı, Taşyanağı İskeleyi, Gerze İskeleyi ve Akliman gibi Sinop Sancağı dahilinde bulunan liman ve iskeleler önemli görevler ifa etti. Canıyla malıyla Milli Mücadeleye her türlü desteği veren Sinop'un, Batı Cephesi'nde verdiği şehit sayısı 1.118 oldu. Sinoplular Tekâlif-i Milliye Komisyonları ve de Hilâl-i Ahmer Cemiyeti vasıtasıyla çok miktarda yiyecek, giyecek ve silah toplayarak Batı Cephesine gönderdi.

Anahtar Kelimeler: Güvenlik Faaliyetleri, Milli Faaliyetler, Batı Cephesi'nin İkmali, Askeri Faaliyetler, Lojistik Faaliyetleri.

ABSTRACT

The Entente States, which believe that the Ottoman Empire was tied up with the Armistice of Mondros, from the beginning of January 1919, he began to intensify his activities in Sinop region. Istanbul Go-

* Dr. Öğr. Görevlisi, Kırıkkale Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, ORCID: 0000-0002-8958-6604, E-posta: efe5772@gmail.com

vernment, to take measures to prevent the occupation of the region in violation of the conditions of the armistice. Government, On January 11, 1919, Preveze decided to send Gambotun to Sinop. Mustafa Kemal Pasha, who visited Sinop on May 18, 1919, warnings were also found in his meeting with the elders of the city. National activities accelerated in Sinop. First protest rallies were held in Sinop and its districts by Greeks in Izmir. To the Istanbul Government, Protest telegrams were taken to the representatives of the Entente States. 1919 In the first week of August, Sinop Defense of Rights Association was founded. When Muhittin Pasha was in Kastamonu, at the command of the Sinop Mevkii Command, Coast Guard Artillery Team Command and Sinop Gendarmerie Team Command were formed. In connection with the authority and liaison to Sinop, On January 10, 1921, the Military Police (Moon Pe) Organization was established. The Turkish Army, which fought on the Western Front Sinop Harbor, Taşyanağı Pier, Gerze Pier and the ports and wharves within the Sanjak Sinop Sanjak have performed important tasks. Sinop, who gave all kinds of support to the National Struggle with his life, The number of martyrs on the Western Front was 1,118. Sinoplular Monopoly Commissions and the Hilal-i Ahmer Society through a large amount of food, sent to Western Front by collecting clothing and weapons.

Keywords: Security Activities, National Activities, Fulfillment of the Western Front, Military Activities, Logistics Activities.

Giriş

Sinop, sahip olduğu doğal limanı ve Karadeniz Bölgesi'nde merkezi bir konuma sahip olması hasebiyle, Anadolu'nun iç bölgelerinde ticari hedefleri olan ülkelerin her zaman ilgisini çekmiştir (Çağlayan 2015: 50-58). Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İngilizler, Sovyet Rusya'nın zayıf durumundan yararlanarak, Kafkasya'nın yeni ve bağımsız devletleri ile Baltık arasındaki bölgeyi işgal edip, bölgedeki zengin yeraltı kaynaklarını ele geçirmek üzere harekete geçtiler (Doğanay 2001: 184). Bölgeye tam manasıyla hakim olmak isteyen İngilizler, Ermeni ve Pontus konuları ile de yakından ilgilenmeye başladılar. Bu hedef çerçevesinde Karadeniz limanlarında karaya çıkan İngilizler, Ermeni ve Rumlarla ilişki kurmaya başladılar (Peker 1955: 38). 1919 Ocak ayı başından itibaren İtilaf Devletleri'nin Sinop havalisindeki faaliyetlerinde yoğunluk görülmeye başlandı. 13 Ocak 1919 tarihinde Sinop'ta karaya çıkan İngiliz ve Fransız askerleri, sahillerde mütareke hükümlerinin tam olarak uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmeye başladılar (BOA, DH, İUM, D:19, G:1, 1338). İngilizlerin kontrol faaliyetleri, yalnızca askeri konularla sınırlı kalmıyor, sivil idare üzerinde de yoğun bir baskı uyguluyorlardı. İngiliz kontrol subayları, kendilerini bölgedeki sivil idarecilerin başında birer amir gibi görüyorlardı (Okur 2000: 309).

İngilizler, ülkenin diğer bölgelerinde olduğu gibi Sinop'ta da İttihatçı temizliği ve silahsızlanma faaliyetlerine öncelik veriyor, bu hususlarda bölgede yaşayan azınlıklardan büyük destek alıyorlardı. Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'nin elini kolunu bağladıklarını düşünen İtilaf Devletleri,

bir taraftan Sinop havalisinde yaşayan Gayrimüslim azınlıkları Türklere karşı kışkırtırken, bir yandan da bölgede asayişin sağlanamadığı, Gayrimüslim unsurlara baskı yapıldığı propagandası yaparak, bölgeyi işgal etme bahaneleri oluşturmaya çalışıyorlardı (Doğanay 2001: 29, 197). Hâlbuki bölgedeki durum iddialarının tam aksi bir mahiyet arz ediyordu. Mütarekenin imzalandığı sıralarda, Sinop'ta çok az sayıda Rum nüfus olmasına rağmen, Samsun merkezli ayrılıkçı Rum Müdafaa-i Meşruta Cemiyeti'nin Sinop'ta şube açıp çalışmaya başlaması, Karadeniz Bölgesi'nde kurulması planlanan Rum Pontus Devleti için zemin oluşturmaktı. Sinop ve havalisinde Rum cemiyetleri tarafından kurulan çeteler, bölgede yaşayan Türklere baskı, yıldırma ve katliamlar yapmaya başladılar (Sinop Valiliği 2005).

4 Mart 1919'da Ferit Paşa'nın Sadarete gelmesiyle birlikte, Hürriyet ve İtilaf Fırkası iş başına geldi. İktidarı ele alan Hürriyet ve İtilafçıların ilk icraatları, devlet görevinde bulunan İttihat ve Terakki mensubu ve taraftarlarını temizlemek oldu. Bu anlayış doğrultusunda Sinop Mutasarrıfı Necip Bey de görevinden azledildi. Necip Bey'in yerine Sinop Mutasarrıflığına, İttihatçıları temizlemek amacıyla Üsküdar Polis Müdürlüğü görevinde bulunan Mazhar Tevfik Bey terfi ettirilerek tayin edildi. İstanbul'da bulunan Mazhar Tevfik Bey, mutasarrıflığa tayin edildiği Sinop'a gelebilmek için vasıta ararken 9. Ordu Müfettişliğine tayin edilen Mustafa Kemal Paşa'nın hususi bir vapurla Samsun'a gideceğini öğrendi. Tevfik Bey her nasılsa Mustafa Kemal Paşa ve heyetinin yolculuk yaptığı Bandırma Vapuru ile seyahatini temin etti (Uluğ 3 Eylül 1952: 3).

İstanbul Hükümeti'nin İttihatçıları temizlemek üzere Sinop'a gönderdiği Mazhar Tevfik Bey'le vapurda tanışan Mustafa Kemal Paşa, yolculuk sırasında ona memleketin kurtuluş çarelerini anlattı. Hürriyet ve İtilaf Fırkasının bir mutasarrıfı olduğu halde, Mazhar Tevfik Bey'i etkisi altına alarak kendisine bağlayan Mustafa Kemal Paşa, ona kendisiyle irtibat kurabilmesi için bir şifre anahtarı da verdi (Peker 1955: 25). Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'dan Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarı olarak ayrılan Mazhar Tevfik Bey'i, Sinop'a kadar işleyerek kendisine bağladı ve Kuvayı Milliye taraftarı bir kişi haline getirdi (Dinamo 1986: 115).

16 Mayıs'ta İstanbul'dan hareket eden 9. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa ve heyetini taşıyan Bandırma Vapuru, 18 Mayıs Pazar günü öğle vakti de Sinop Limanı'na geldi (Ülkütaşır 1966: 30-31). Bandırma Vapurunun Sinop Limanı'nda bir müddet kaldığı kesindir. Ancak, Mustafa Kemal Paşa'nın Sinop'ta karaya çıkıp çıkmadığı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bir görüşe göre; yapılan davet üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın Sinop'ta karaya çıktığı ve Sinop'un ileri gelenleriyle görüştüğü söylenmektedir. Görüşme sırasında Sinop'ta Eczacı Vasil'in başında bulunduğu Pontus Cemiyeti'nin faaliyetleri hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın bilgi aldığı, konuşmalar esnasında Sinoplulara müstakbel bir mukavemet için hazırlıklı olmaları hususunda uyarıcı sözler söylediği ifade edilir (Bayar 1997: 96; Ülkütaşır 1966: 30-31; Yazıcı 1989: 60-61).

Mustafa Kemal Paşa'nın uyarılarının da etkisiyle Sinop'ta milli faaliyetlere hız verildi. İlk olarak Sinop ve ilçelerinde İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini protesto mitingleri düzenlendi, İstanbul Hükümeti'ne ve İtilaf Devletleri mümessillerine protesto telgrafları çekildi (Atamer 1968a: 25; Atatürk 2000: 23-24). İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali, Sinop merkezin yanı sıra kazalarında da protesto edildi (Şahingöz 1988: 466; Atamer 1968b: 17). Binbaşı Şevket Bey'in öncülüğünde, 1919 Ağustos ayının ilk haftasında Sinop'ta milli teşkilatın temelleri atıldı. Sinop Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ilk yönetim kurulu, Emekli Jandarma Binbaşı Namık Bey'in başkanlığında kuruldu (Peker 1955: 43-44; Açıksoz 2 Teşrin Evvel 1335). Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Sinop merkez şubesinden sonra Boyabat, Gerze ve Ayancık kazalarında şubeler açıldı.

Asayiş Tesis Çabaları

Milli Mücadele'nin başlarından itibaren kilit bölge olarak dikkati çeken Kastamonu ve çevresi, Batı Cephesi'nde mücadelenin yoğunlaşmasıyla birlikte daha da önemli hale geldi. İtilaf Devletleri'ne ve Yunan Kralı Konstantin'e verilen raporlarda, Ankara'nın ele geçirilebilmesi için Karadeniz kıyılarının kesilmesi gerektiği bildirildiğinden, Karadeniz'de abluka günden güne yoğunlaşmaya ve başta İnebolu olmak üzere kıyı şehirleri bombardıman edilmeye başlandı (Peker 1955: 241). Deniz sınırları, stratejik iskeleler ve İnebolu-Ankara hattının önemine ek olarak, bölge halkının mücadeleye iştirak hususundaki gayret ve kahramanlığı dost ve düşman herkesin ilgisini çekiyordu. Kastamonu bölgesindeki askeri birlikler, 30 Eylül 1920 tarihine kadar 20. Kolordu ve Batı Cephesi Komutanlığı'na bağlıydı (Çiçek 199: 153-154).

1 Ekim 1920 tarihinde ordu komutanı olarak Kastamonu'ya gelen Muhittin Paşa, Kastamonu Vilayetinde "Kastamonu ve Bolu Havalisi Komutanlığı" adıyla yeni bir teşkilatlanma gerçekleştirdi. Muhittin Paşa, 12.11.1920 tarihinde bölgedeki askeri birliklere gönderdiği yazıda, Komutanlığın Batı Cephesi ile bağlantısı olmadığını, Kastamonu Vilayeti ile müstakil Sinop, Çankırı, Bolu ve Zonguldak livalarının Kastamonu ve Bolu Havalisi mıntıkasında bulunduğunu bildirdi. Bu bölgelerde bulunan askeri birliklerin kendisine bağlı olduğunu, her türlü harekât ve asayişten kendisinin haberdar edilmesini istedi. Ayrıca, birliklerin silah ve cephane ihtiyacının da komutanlıkça temin edileceğini bildirdi. Muhittin Paşa'nın görev yaptığı 30 Eylül 1920-27 Ekim 1921 tarihleri arasında bölgede asayişin sağlanması için ordu birlikleri ve askerlik şubeleri yeniden düzenlendi (Çiçek 2002: 1146-1147).

Sahilin güvenliğinin temini ve bölgedeki askeri güçlerin belli merkezlerde toplanması amacıyla mevki kumandanlıkları kuruldu. Kastamonu Havalisi Komutanlığı, 11.11.1920 tarihli emir ile kendi bölgesinde bulunan sahilin güvenliğinin temini amacıyla, sahili altı bölgeye ayırdı. Altıncı kısımda yer alan Ayancık ve Gerze mıntıkası, Sinop Mevki Kumandanlığına bağlandı. Muhittin Paşa'nın Kastamonu'da bulunduğu süre içinde komutanlık emrin-

de, Sinop Mevkii Komutanlığı, Kıyı Koruma Topçu Takım Komutanlığı ve Sinop Jandarma Takım Komutanlığı teşkil edildi. Komutanlık kuruluşundan itibaren Sinop, İnebolu, Amasra, Bartın, Zonguldak, Ereğli, Sakarya gibi kıyı bölgelerini koruyacak askeri birliklerin kurulmasını ve kadrolarının teminini sağladıktan sonra, özellikle Sakarya Savaşı öncesi cepheye sürekli asker sevkiyatına başlandı. Asker sevkiyatı önce Ankara TBMM Muhafız Bölüğüne sonra İnönü Savaşları sırasında her gün için yüz kişilik kafileleri yola çıkararak cepheye gönderme şeklinde oldu. İnönü savaşlarından sonra ise bölgeden toplanan askerler 58., 40., 23. Alaylar şeklinde kadro ve eğitimleri tamamlandıktan sonra cepheye gönderilmeye başlandı. Muhittin Paşa'nın Kastamonu'dan ayrılması ile Havalı Komutanlığı, Menzil Mıntıka Müfettişliğine dönüştürüldü (Çiçek 1991: 155, 170; 2002: 1147).

Askeri teşkilatlanmanın yeniden düzenlendiği 1920 yılında askerî istihbarat teşkilâtı da yeniden düzenlenmeye tâbi tutuldu. Muhtemelen 18 veya 20 Temmuz 1920 yılında düşman propaganda ve faaliyetlerini önlemek, Türk Milleti'nin içerisinde bulunduğu kararsız ve ümitsiz tutumunu engellemek amacıyla Askeri Polis (Ayn Pe) Teşkilâtı kuruldu. Askeri Polis Teşkilâtı kısa zamanda düşman işgal bölgesine yakın olan Batı Anadolu ve Güney Cephesi ile Karadeniz sahilinde teşkilatlandı. Teşkilatlar ülkeye giriş ve çıkışları kontrol altına aldı. Askerî Polis'in Kastamonu ve Bolu Havalisi Kumandanlığı mıntıkasındaki teşkilatlanması, 28 Temmuz 1920 tarihinde Eskişehir'e bağlı olmak üzere yapıldı (Pehlivanlı 1992: 13-14, 28-30).

Bölgede Askerî Polis Teşkilatı'nın ikinci teşkilatlanma süreci ise Kastamonu ve Bolu Havalisi Kumandanı Muhittin Paşa tarafından görevlendirilen Erkân-ı Harp Binbaşı Osman Behçet Bey tarafından yapıldı. 08.11.1920 tarihinde Muhittin Paşa tarafından Osman Behçet Bey'e yazılan yazıda: 10.11.1920 tarihine kadar bölgedeki teşkilatlanmayı vücuda getirmesi istendi. Ancak, Muhittin Paşa'nın bu isteği 15.11.1920 tarihinde gerçekleşti. Teşkilatın bünyesinde 1920 yılı Aralık ayında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından yeni birtakım düzenlemelerin yapıldığı tarihe kadar Binbaşı Osman Behçet Bey, merkezi Kastamonu olmak üzere Sinop, İnebolu, Bartın, Ereğli, Cide, Zonguldak ve Akçaşehir şubelerinin memur ihtiyacını tamamlayarak, çalışmalarını sürdürdü. 21.11.1920 tarihinden itibaren, sahil AP şubelerinde yeni düzenlemeler yapıldı. Yapılan düzenlemeler ile sahildeki AP şubelerinden İnebolu, Bartın ve Ereğli, merkez olarak kabul edildi. Bu düzenleme sonucunda, Sinop Sancağı sahili İnebolu merkez şubesi bölgesine dahil edildi (Çiçek 2002: 1157).

Kastamonu ve Bolu Havalisi Kumandanı Muhittin Paşa, Askeri Polis şubelerini 10.01.1921 tarihinde yeni bir düzenlemeye tabi tuttu. Bu düzenlemeyle, ikinci sınıf şubeler arasında yer alan Sinop Şubesi, yetki ve irtibat bakımından, Sinop Mevki Kumandanlığına bağlandı. Muhittin Paşa bu düzenlemeden sonra İstanbul'dan gelecek olan asker şahısların yalnızca İnebolu Limanı'na çıkabileceklerini, şayet hava şartları elverişsiz olursa Sinop Limanı'na çıkabileceklerini, bunun dışında her hangi bir limandan çıkış yapamayacaklarını da bildirdi (Çiçek 1991: 165-166).

Sahillerin Güvenliğini Tesis Çabaları

Mondros Mütarekesi hükümleri, Türk deniz gücünü tamamen tasfiye ederken, Türk limanları ve su yollarını da İtilaf Devletleri işgaline bırakıyordu. Mütarekeye göre; Karadeniz'de de kontrol İtilaf Devletleri'ne geçiyor, Türklerin elinde sayısı ve taşıma gücü bilinmeyen küçük gemiler -takalar, motorlar vb.- vasıtalar kalıyordu (Müderrişoğlu 1988: 97; Peker 1955: 139). İleride başlayacak olan Türk İstiklal Mücadelesinin ikmal için Karadeniz stratejik bir öneme sahipti. Ancak, Karadeniz'de faaliyet gösteren İtilaf donanması karşısında, askeri nakliyatı güvenli bir şekilde gerçekleştirebilecek Türk deniz gücü neredeyse yok denilebilecek bir durumdaydı. Mütareke hükümlerini uygulamaya başlayan İtilaf Devletleri, aralarına Yunanistan'ı da alarak işe Anadolu'nun ziraat, sanayi ve yol şebekesi bakımından gelişmiş bölgelerini işgalle başladılar. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçip, Milli Mücadele'yi organize bir hareket olarak düzenlemesine kadar geçen sürede, bölgede düzen İstanbul Hükümeti ve yerel oluşumlar tarafından sağlanmaya çalışıldı. İstanbul Hükümeti, Mütareke şartlarının ihlal edilerek bölgenin işgal edilmesini engellemek, Pontusçu faaliyetlere ve otorite boşluğundan yararlanarak eşkıyalık yapanlara karşı tedbir almak için Karadeniz'e motorlar, gambotlar ve gemiler gönderdi (Doğanay 2002: 347, 355). 11 Ocak 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti, Preveze Gambotunun Sinop'a, Aydın Reis Gambotunun ise Trabzon'a gönderilmesine karar verdi (BOA, DH, İUM, EK, D:49, G:73, 8 Rebiyülahir 1337).

Aynı özelliklere sahip olan Preveze ve Aydın Reis gambotlarının üzerinde 100 mm. ve 47 mm'lik ikişer namlulu iki top, 7'65 mm'lik mavzer tüfekleri ile denizaltı savunması için el bombaları bulunuyordu (Hergüner, 2002: 91-92). Osmanlı Deniz Kuvvetleri'nde bulunan diğer gambot ve torpidolara göre Preveze ve Aydın Reis gambotları daha sağlam ve tekne yapıları Karadeniz için daha uygundu. Mondros Mütarekesi gereğince gambotların üzerlerindeki ana silahları olan 10 cm'lik topları sökülmüş, sadece 2 adet 4,7 cm'lik topları ve 7.65 cm'lik mavzerleri bırakılmıştı (Işın 1946: 24).

Preveze Gambotu, Aydın Reis Gambotu ile birlikte, İstanbul İşgal Kuvvetleri Baş Amiralî İngiliz Calthorpe'un bilgisi dahilinde, bölgede karakol vazifesi görmek, korsanlık ve kaçakçılığı önlemek, ticaret gemilerinin güvenliğini sağlamak amacıyla 26 Şubat 1919'da İstanbul'dan hareketle Karadeniz'e gönderildi (Atabey 2006: 60; Hergüner 2002: 98; Işın 1946: 24). Her iki gambot da Samsun Merkez Liman Reis'inin emrinde olmakla birlikte, ikmal ve hareket üssü olarak Preveze Sinop, Aydın Reis ise Trabzon Limanı'nda görevlendirildi (Nutku 1962b: 55-56; Peker 200: 99). Sinop'ta üstlenen Preveze Gambotu Batı Karadeniz'de, Trabzon'da üstlenen Aydın Reis Gambotu ise Doğu Karadeniz'de karakol yapmak üzere görevlendirildi (Atabey 2006: 60). Bir kaç seferden sonra ambarlarda kömür bitince, gambotlar limanlarda hareket edemez hale geldi (Nutku 1962c: 150).

Sinop'ta bulunan Preveze Gambotunun faaliyetlerinden rahatsızlık duyan İngilizlerin, İstanbul Hükümetine şikâyetinde bulunması üzerine, Emni-

yet-i Umumiye Müdüriyeti 29 Nisan 1919'da, Kastamonu Vilayetine Preveze Gambotu süvarisinin mahalli hükümetin yazılı emrine uygun olarak hareket etmesini tebliğ etti (BOA, DH, ŞFR, D:98, G:359, 28 Receb 1337). Sinop'ta bulunan Preveze Gambotunun kömür olmadığı için hareket edemediği hükümete bildirilince, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 4 Mayıs 1919'da Kastamonu Valiliği'ne çektiği telgrafta, Preveze Gambotunun yeterli kömürü olmadığı için sahili gözetleme faaliyetini yürütemediğini, gerekli tedbirlerin alınmasını istedi (BOA, DH, ŞFR, D:99, G:25, 3 Şaban 1337). 14 Mayıs 1919 tarihinde ise Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, Kastamonu Valiliği'ne Sinop'ta bulunan Preveze Gambotunun mahalli idarenin emri ile hareket etmesini, tehcir sanıkları hakkında takibat ve tahkikat için ihtiyaç halinde kullanılması talimatını verdi (BOA, DH, ŞFR, D:99, G:200, 13 Şaban 1337).

19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarlı girişimleri sonucunda, Seyrû Sefain İdaresi'ne ait Giresun Vapuru ile 13 Haziran 1919'da gambotlara ihtiyaç duydukları kömür gönderildi. Kömür ihtiyaçları karşılanan gambotlar, Karadeniz kıyılarında Pontus Rum Devleti kurulmasına karşı, bölgedeki Türkler tarafından kurulan milis kuvvetleri ile birlikte faaliyetlere başladı. Sinop'ta bulunan Preveze Gambotunun Sinop ve havalisine dışarıdan getirilmeye çalışılan Rum ve Ermeni çetelerine karşı yürüttüğü kararlı mücadeleden rahatsızlık duyan İtilaf Devletleri işgal kuvvetleri, önce gambotların faaliyetlerini kısıtlamaya çalıştı, 1919 yılı sonlarına doğru da gambotun İstanbul'a getirilmesi için baskılarını artırdı (Atabey 2006: 61).

Karadeniz'de asayiş sağlamaya üzere İngilizlerin oluru ile Sinop'a gönderilmiş olan Preveze Gambotu, Anadolu'da Milli Hareket'in başlamasından sonra, İngilizler tarafından takibe alındı. Gambotun Milli Hareket'in lehinde çalışmasından endişelenen İngilizler, böyle bir faaliyette bulunmaması için gambotu gözetim altında tutmaya ve İstanbul'a geri götürmeye çalıştılar (Işın 1946: 26-27; Nutku 1962b: 56).

Kömürün çok kısıtlı olması nedeniyle Preveze Gambotu hareket edemiyor olması, halkın tepkisine neden oluyordu. Preveze Gambotunun kömürünün bittiği için hareket edememesinden Sinop halkının şikâyetçi olması üzerine, Dâhiliye Nezareti 28 Aralık 1919 tarihinde Preveze Gambotunun ihtiyacı olan kömürün Giresun Vapuru ile Zonguldak'tan getirileceğini bildirdi (BOA, DH, İUM, D:19, G:15 Rebiyülahir 1338).

Sinop'ta bulunan Preveze Gambotunu İstanbul'a götürerek kontrolleri altında tutmak isteyen İngilizlerin baskıları artınca, Bahriye Nezareti Samsun Merkez Liman Reisliğine, Preveze ve Aydın Reis gambotlarının İstanbul'a gönderilmesi emrini verdi (Nutku 1962b: 56; Işın 1946: 26-27). Baskıların iyice arttığı sıralarda, 23 Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı. TBMM Hükümeti, Milli Müdafaa Vekâletinin talebi doğrultusunda, İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti'nin gambotlar üzerindeki baskılarını dikkate alarak, Sinop'ta bulunan Preveze Gambotuna el koyduğunu ilan etti (Atabey 2006: 62). Preveze Gambotunun İtilaf Devletleri gemileri tarafından ele geçirilmesini önlemek amacıyla Rusya ile bir anlaşma yapıldı.

Anlaşma gereğince Preveze ve Aydın Reis gambotlarının silah ve cephaneleri alınarak Rusya'nın Novorosisk Limanı'na gönderilmesine karar verildi (Kayabalı vd. 1973: 730-731).

Rusya'ya hareketi emredilen Sinop'ta bulunan Preveze Gambotunun, bir kısım mürettebatının ve Sinop'ta karaya çıkartılan silah ve malzemesinin Samsun Bahriye Müfrezesini takviye etmesi emredildi. Preveze Gambotunun Komutanı Binbaşı Hayrettin ile Yüzbaşı Fehmi Rasih, Samsun Bahriye Müfrezesinin kadrosunda yer alarak, müfrezenin kuruluşuna yardımcı oldular. Preveze Gambotunun iki adet 47 m/m topu da Samsun'a getirildi ve bir kamyonla tabya edilerek seyyar bir batarya tesis edildi (Nutku 1962c: 121-122). 11 Ekim 1920'de Sinop'tan hareket eden Preveze Gambotu, 13 Ekim 1920'de Rusya'nın Novorosisk Limanı'na ulaştı (Atabey 2006: 65). Preveze Gambotunun Sinop'tan Novorosisk'e hareketinden bir gün sonra, bir İngiliz Krovözörü ile Alemdar Gemisi Sinop'a geldi ve Preveze Gambotu'nu sordu. Onlara Preveze'nin Bartın'a gittiği söylendi, onlar da Bartın istikametine doğru yola çıkarak Preveze'yi aramaya başladılar. Ancak, Preveze Gambotu bu arada Novorosisk Limanı'na ulaşmıştı (Uluğ 17 Eylül 1952: 4). Novorosisk Limanı'na giden Preveze ve Aydın Reis gambotlarını bir armağan telakki eden Ruslar, her iki gambota da kendi bayraklarını çektiler (TSKT. 1984: 358; Kayabalı vd.1973: 731).

Anadolu'da yürütülmekte olan Milli Mücadele'nin hayati bir boyuta gelmesi, mücadelenin devam ettirilebilmesi için denizden yapılacak sevkiyatın önem kazanmasına sebep oldu. Bu durum Türk deniz gücünün takviyesini zorunlu kılınca, TBMM Hükümeti Preveze Gambotunun Türkiye'ye gönderilmesi için Rusya'ya talepte bulundu. Rusya başlarda Türkiye'nin bu talebine bir takım gerçeklerle olumsuz cevap vererek gambotu iade etmek istemedi. Ancak, 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Anlaşması ile Rusya'nın tavrı değişti ve Preveze Gambotunun gönderilmesi için devir teslim işlemlerine başlandı. Fakat Rusya gambotları verirken üzerinde bulunan silah ve cephanelerini teslim etmek istemedi. Gambotların bazı cihazlarını ve yedek parçalarını sökerek el koydu. Türk personel tarafından Novorosisk Limanı'ndan teslim alınan Preveze Gambotu, 1921 yılı Mayıs ayı ortalarında Trabzon'a getirildi (Atabey 2006: 65).

Trabzon'a getirildikten sonra Preveze Gambotunda incelemeler yapıldı. Genelkurmay Başkanlığı'na gönderilen raporda; Preveze Gambotunun Rusya'da kaldığı süre içinde hiçbir onarım görmediği, tam aksine bazı önemli malzemelerinin Ruslar tarafından alındığı bildirildi (Hergüner 2002: 111). Milli Savunma Bakanı adına Müsteşar Muavini Albay Osman Şevket imzasını taşıyan yazıda: "geri verilen Preveze ve Aydın Reis gambotu, Ruslar tarafından tamamıyla soyulmuş ve tahrip edilmiş bir halde Trabzon'a gelmişlerdir. Bu gambotların yeniden donatılabilmeleri için İstanbul'daki eşlerinden geç ve eşya gönderilmesi, İstanbul Deniz Yardım Kurulundan istenmiştir..." deniliyordu (HTBD 1974: No:1544).

Preveze Gambotu teslim alındıktan sonra yapılan tadilatlarla Milli Mücadele'nin ikmal için Karadeniz üzerinden Anadolu'ya silah, cephan ve

mühimmat taşımaya başladı. Özellikle Batı Cephesi'nde ihtiyaç duyulan silah ve cephanenin taşınması konusunda çok büyük hizmetleri olan Preveze Gambotu, bu faaliyetlerini Milli Mücadele'nin sonuna kadar canla başla sürdürdü (Işın 1946: 31-32; Nutku 1962a: 139). Preveze Gambotu, 26 Mayıs 1921'den 23 Aralık 1921'e kadar geçen sürede Rus limanlarından Anadolu'ya 10.515 adet tüfek, 4.488 sandık fişek, 110 makineli tüfek, 83 sandık el bombası, 5.000 adet bomba, 5.409 sandık top mermisi, 16 sandık gaz maskesi taşıdı. Ayrıca, Preveze Gambotu 21 Temmuz 1922'de Yalta'dan Trabzon'a 340, 1 Ağustos 1922'de de Sivastopol'den Anadolu'ya 417 savaş esiri getirdi (Hergüner 2002: 118).

Sinop'un Batı Cephesi'nin İkmalindeki Rolü

Kastamonu Vilayeti deniz sınırı içinde yer alan Gerze, Sinop, Ayancık, İstefan liman reislikleri, TBMM'nin açılmasından sonra da İstanbul'daki Bahriye Nezareti ile haberleşmeyi sürdürüyordu ve buradaki görevliler de İstanbul'dan atanıyordu. Adı geçen liman reisliklerinin İstanbul'la bağını koparmak amacıyla, 10 Temmuz 1920'de Ankara'da Umur-ı Bahriye Müdüriyeti kuruldu. Bu kuruluşla birlikte, Sinop ve sahil kasabalarında bulunan limanlar müdüriyete bağlandı (Çiçek 1991: 176). Sevkiyat ve Nakliyat Umum Müdüriyetinin kurulması ile Türk taşımacılığı kurumsal bir yapıya kavuşturuldu. Karadeniz'de deniz taşımacılığı için, sahil üç kısma ayrıldı. Yapılan taksimatla Sinop, merkezi Samsun olan Tirebolu-İnebolu kısmına dahil edildi. Ayrıca, Sinop'ta bir gaz, birde benzin deposu kuruldu. Bu depolar, Rusya'dan alınacak gaz ve benzinle doldurulacak, ihtiyaç oldukça kullanılacaktı.

26 Ekim 1920 tarihinde Trabzon Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlığı kurulunca, Milli Müdafaa Vekâleti Karadeniz Bölgesi'ne deniz taşımacılığı ile ilgili bir talimat gönderdi. Bu talimata göre; Tirebolu batısından Sinop'a (dâhil) kadar olan limanlar, Samsun Merkez Liman Reisliği emrine verildi. Sinop'un batısındaki limanlar ise Zonguldak Merkez Liman Reisliğine bağlandı. Ayrıca, Liman Reislikleri mıntikasında yardımcı istasyonların kurulmasına da karar verildi. Sinop Liman Reisi emrinde motor tamiri yapabilen subay ve askerlerin bulunması da istendi. Bu çerçevede, Sinop'un Ayancık Kazasına bir subay, on beş asker, bir miktar silah ve cephane verilmesi uygun görüldü. Bu talimatla, Karadeniz'deki Türk taşımacılığı idari yönden örgütlendi ve daha verimli çalışması için gerekli önlemler alınmış oldu (Türk İstiklal Harbi 1964: 225, 203; Nutku 1962c: 150).

İtilaf Devletleri donanmasının 1921'de Karadeniz'de faaliyetlerini artırması, deniz nakliyatını engelleme çabalarına karşı liman reisliklerinin yetersiz kalması üzerine, Umur-ı Bahriye Müdürlüğü tarafından Karadeniz kıyılarında birçok kıyı gözetleme istasyonunun kurulmasına karar verildi. Bu istasyonlara, İtilaf Devletlerine mensup gemileri takip etmenin yanı sıra, nakliye gemilerinin hareketleri hakkında ilgili komutanlıklara bilgi aktarma görevi de verildi (Atabey 2006: 84-85). Gözetleme istasyonlarının düzenli ve yoğun olarak kuruluşu, ancak 1921 yılı ortalarında gerçekleşebildi. Gö-

zetleme istasyonları, Boğaz çıkışından başlayarak Karadeniz'in en doğusuna kadar yayıldı (Himmetoğlu 1975: 199). 15 Haziran 1921 tarihinde, Erkan-ı Harbiye Vekili Fevzi Paşa Milli Müdafaa Vekâletine gönderdiği mektupta, deniz gözetleme istasyonlarının yaygınlaştırılmasını istedi. Bu talep doğrultusunda Sinop İnceburun'nun da içinde bulunduğu Karadeniz'in gerekli noktalarında, gözetleme istasyonları kuruldu (Işın 1946: 52). İstasyonların görevi düşman gemilerinin hareketlerini izlemek ve belirlemek, elde ettikleri bilgileri taşıt gemilerine, liman reislikleri aracılığıyla Bahriye Dairesi ve Nakliyat-ı Bahriye Kumandanlıklarına bildirmektir. Bu istasyonlar gerekli haberleşme araçlarıyla donatıldı (Türk İstiklal Harbi 1964: 32).

Sinop Mevki Komutanlığı'nın tespitlerine göre; doğudan gelecek cep-hane için bu bölgede iklim şartlarına uygun dört iskele bulunuyordu. Bu iskelelerden birincisi Sinop Limanı idi. Sinop Limanı'na getirilecek cep-hane, yolların ve köprülerin bozuk olması sebebiyle Boyabat'a kadar katırlar ile taşınacak, Boyabat-Taşköprü arasında araba yolu bulunduğu için Boyabat'tan Kastamonu'ya kadar arabalarla nakledilecekti. İkinci liman Sinop'un yedi mil batısındaki Taşyanağı İskelesi idi. Burası her türlü rüzgâra karşı korunaklı olmakla birlikte, nadiren esen yıldız rüzgârları ve poyraza karşı korunaklı değildi. Bu nedenle buraya yaz aylarında kayıkların rahatça çalışmaları için iskele yapılmasına karar verildi. Sinop-Boyabat şosesine beş yüz metre mesafede bulunan Taşyanağı Koyu, yol açılırsa kolaylıkla araba ulaşımı sağlanabilecek durumdaydı. Mıntıka Komutanı, havaların iyi olduğu zamanlarda kayıkların bu kumsala rahatlıkla yaklaşarak cep-hane indirebileceğini ifade ediyordu (Çiçek 1991: 213-214). Üçüncü iskele ise Sinop'un doğusunda bulunan Gerze İskelesi'ydı. Buraya çıkarılan cep-hane ve silahlar, Gerze-Kabalı yoluyla Boyabat şosesini takiben Kastamonu'ya taşınacaktı. Dördüncü iskele olarak Aklıman tespit edildi. Burası sevkiyata uygun olmamakla birlikte, zor durumda kalan motorlar için cep-hane ve silah indirilecek yer olarak uygun görüldü. Bu dört koydan Taşyanağı Koyu, Kastamonu Havalisi Komutanlığı tarafından en uygun koy olarak tespit edildiğinden, buradan sevkiyat yapılmasına izin verildi. Diğer üç koyun ise zaruri durumlarda kullanılması gerektiği ifade edildi.

3 Aralık 1920 tarihinde Sinop'a Milli Müdafaa Vekâleti Müsteşarı Kazım imzalı bir yazı ulaştı. Bu yazıda, Trabzon'dan gelecek olan motorlar için Sinop ile Amasra arasındaki küçük iskelelerin tespit edilmesi, gelecek olan cep-hane ve silahların Ankara'ya sevki için otuz arabalı nakliye kolu kurulması isteniyordu. Bu yazı üzerine, Trabzon'dan gelecek büyük ve küçük motorlar için Sinop-İnebolu arasında bazı yeni iskeleler belirlendi (Çiçek 2002: 1161; 1991: 214). Böylece Sinop Sancağının da içinde yer aldığı Kastamonu Vilayeti, Milli Mücadele'nin ikmal iskelelerini oluşturdu. İstanbul'da faaliyet gösteren gruplar tarafından sağlanan silahlar, çeşitli vasıtalarla Sinop, İnebolu, Cide, Bartın, Kozlu, Kilimli, Zonguldak, Ereğli limanlarına çıkartıldı. Sinop limanlarına çıkartılan silah ve cep-haneler, Sinop-Boyabat-Taşköprü-Kastamonu yollarını takiben Ankara'ya ve Batı Cephesi'ne ulaştırıldı (Baydar 1970).

Sakarya Savaşı öncesi ve savaş sırasında cepheye sevkiyat kara, deniz ve demir yolları olmak üzere üç kısımdan yapılmaya başlandı. Tekâlif-i Milliye Emirleri uygulamaya konulduğu sırada, daha çok kara ulaşım yollarından faydalanılıyordu. Kara ulaşımında bütün yolların kesiştiği ana merkez Ankara'ydı. Sinop'u Ankara'ya bağlayan kara yolu: Sinop-Boyabat-Taşköprü-Kastamonu-Çankırı-Kalecik-Ankara güzergâhıydı. Deniz yolu ulaşımında ise Sinop, Karadeniz'den Anadolu'ya sevkiyat için kullanılan limanlar arasında yer alıyordu (Sürmeli 1998: 80-82). Çeşitli merkezlerden silah tüccarları vasıtasıyla alınan silah ve cephane de aynı yollarla taşındı. Trabzon'dan gelecek silahların sevki için İnebolu-Sinop arasındaki küçük koyların kullanılması uygun bulundu. Sinop ve İnebolu iskelelerine, kış şartlarında gemilerin yanaşması zor olacağı düşünüldüğünden, Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne sevk edilecek silahların, küçük motorlarla Sinop-İnebolu arasındaki küçük koyalara çıkarılmasına karar verildi. 1920-1921 kışında küçük balıkçı motorları Sinop-İnebolu arasındaki koyalara çok miktarda silah ve cephane taşıdı (Çiçek 2002: 1160).

Sinop Sancağı dahilinde bulunan liman ve iskeleler, 1921 ve 1922 yılı içinde Türk Ordusu'nun Batı Cephesi'nde Yunanlılara karşı verdiği savaşta, ordunun ikmalinde önemli görevler ifa etti. Karadeniz kıyılarında güvenliği tam olarak sağlayacak yeterli güç yokken bile, bölgeden Batı Cephesi'ne devamlı asker, silah, cephane sevki yapıldı (Peker 1955: 308). Doğu Cephesi'nde Ermenilere karşı kazanılan zafer sırasında, Ermenistan'da ele geçirilen 760 top, 100 makineli tüfek, 4.252 tüfek ve ayrıca, Rus yardımlarının ilk partisi olan 2.317 tüfek, 2.031 sandık mermi ve 1.694 süngü önce Trabzon'a getirildi. Trabzon'dan yüklenen silah ve mühimmat kademeli olarak Sinop, Samsun, İnebolu, Akçaşehir limanlarına gönderildi. Silah ve mühimmatın yanı sıra, Türk limanları arasında asker taşınması işi de gerçekleştirildi. Özellikle Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne ve stratejik açıdan daha önemli liman ve şehirlere, askeri birlikler genelde deniz yolu ile taşındı (Müderri-soğlu 1988: 323; Doğanay 2001: 294).

Türklere ait bir yelkenli Novoroski'den aldığı iki kudretli top, iki tayyare, yedi yüz dikenli tel kangalı ve ayrıca silah ve cephane ile Sinop Limanı'na geldi. Yelkenlinin Sinop Limanı'na geldiği sırada limanda Fransız Donanması'na ait birkaç parça savaş gemisi bulunuyordu. Kastamonu Havalisi Kumandanı Muhittin Paşa, yelkenlinin getirdiği cephaneden Fransızların haberdar olma ihtimaline karşı, yelkenlinin hemen Gerze'ye sevk edilmesini ve yükünün orada boşaltılmasını Hat Kumandanı Jandarma Yarbay Hakkı Bey'e emretti. Bu emir üzerine Mutasarrıf Zihni Bey, telgrafhaneden telefonla Muhittin Paşa'ya: "Bu yelkenlinin yükü Gerze'de boşaltılırsa, Gerze ile Boyabat arasında yol yoktur. Bunlar adam ve hayvan sırtında nakil edilemez. Fransızlar, kendişleriyle meşguldürler, yelkenliyi doğruca İnebolu'ya gönderelim" önerisinde bulundu. Muhittin Paşa, Sinop Mutasarrıfı Zihni Bey'e: "mesuliyeti üzerine alırsan böyle yap" cevabını verdi. Bu söz üzerine Zihni Bey, müdahaleden vazgeçti ve yelkenliyi Gerze'ye gönderip bir gecede

yükünü karaya çıkartırdı. Bir süre Gerze'de kalan bu mühimmat, daha sonra Batı Cephesi'ne gönderildi.

Mutasarrıf Zihni Bey, Bolşeviklerden kaçan ve İtalyan bandıralı bir motorla Karadeniz limanları arasında dolaşan ve ara sıra Sinop'a da uğrayan Hıristiyan Gürcülerden bir Prens ile dostluk kurdu. Zihni Bey, Gerze'de bulunan silah ve cephanenin İnebolu'ya sevkiyatını bu prensin motoru ile yapmayı istediğini prene söyledi, o da bunu kabul etti. Hat Kumandanını ve Polis Komiseri Remzi Bey'i de yanına alan Zihni Bey, prensin motoruyla Gerze'ye gitti ve oraya boşaltılan mühimmatı motora yükletti. Mühimmatın yüklenmesinden sonra Zihni Bey, Sinop tersane memuru Hidayet Bey'i de motorun sevkine memur etti. Fakat ona verilecek harcırah bulunamadığından Komiser Remzi Bey bu vazifeyi üzerine aldı. Mühimmatı motoruyla taşıyan Gürcü Prens bu nakliyattan hiçbir ücret almadı. Remzi Bey, motorla İnebolu'ya varıp yükü boşalttığını Zihni Bey'e haber verdiği sırada, Yunan Donanması da Krempe'de görüldü. Bu silah ve mühimmat İnebolu'da karaya çıkartıldıktan hemen sonra, kara yolu ile Batı Cephesi'ne ulaştırıldı (Uluğ 17 Eylül 1952: 4; Peker 1955: 193; Dikmen 1956: 93).

Anadolu'ya sevkiyat sadece Türk gemileri ile yapılmıyor, yabancılara ait gemilerle de yapılıyordu. Özellikle Avusturyalı ve Alman kaptanlar vasıtasıyla Sinop limanına silah, mühimmat ve çok sayıda subay da taşınıyordu. Bu tür sevkiyatla Anadolu'ya geçen Cemal Karabekir anılarında, kendisinin bir çok arkadaşıyla birlikte Avusturyalı eski bir subay olan kaptan idaresindeki gemiyle, Sinop'a götürüldüğünü anlatmaktadır (Karabekir 1991: 111). Batum, Tuapse ve Novrosisk'den yüklenen silah, cephane ve malzeme önce Trabzon'a getiriliyordu. Trabzon'da ya başka gemilere aktarma yapılıyor veya aynı gemiyle Sinop, Samsun, İnebolu ve Akçakoca gibi limanlara gönderiliyordu (Nutku 1962d; Türk İstiklal Harbi 1964: 38).

Sinopluların Batı Cephesi'ne Yardım ve Destekleri

Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'da başlayan işgal hareketlerine karşı, Türk yurdunun korunması ve düşman işgalinden temizlenmesi amacıyla başlatılan Milli Mücadele hareketinin tek dayanağı Türk Milleti idi. Ancak millette yoksulluk içinde zor şartlarda yaşamaya çalışıyordu. Geçim kaynakları tamamen tarıma dayanan Türk insanı, uzun süren savaşlarda kaybettiği insan gücü ve ilkel şartlarda yaptığı tarımdan doğru dürüst bir şey elde edemiyordu. Elde ne yeterli silah, nede asker vardı. Uzun süren savaşlar, hepsini alıp götürmüştü. Bu şartlar karşısında Türk Milleti'nin önünde iki seçenek vardı. Ya esareti kabul edecek, ya da bir ölüm-kalım mücadelesine girecekti. İşte bu şartlarda Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde başlatılan Milli Mücadele hareketi, tamamen halka dayanan bir hareketti. Cephede savaşacak askerinden, ihtiyaç duyulan silah-cephaneye, yiyecek, giyecek ve her türlü ihtiyaç halktan karşılanacaktı (Peker 1955: 371).

Batı Cephesi'nde kritik muharebelerin başladığı sırada, tüfek ve fişek ihtiyacının hat safhaya ulaşması üzerine, Milli Müdafaa Vekâleti her çareye başvurmaya, valileri ve askerlik şubelerini sıkıştırmaya başladı. Milli Müda-

faa Vekâletinin talebi üzerine, Kastamonu Mıntıka Kumandanı Osman Bey, 20 Haziran 1920'de Sinop'a durumu anlatan bir telgraf çekti. Osman Bey'in talimatı üzerine derhal harekete geçildi. Sinop Askerlik Şubesi vasıtasıyla, Sinop'tan temin edilen silah ve cephaneler, kayıklara yüklenerek İnebolu'ya gönderilmeye başlandı. Gönderilen silah ve cephaneye İnebolu'da karaya çıkarılarak ilk vasıta ile Batı Cephesi'ne sevk edildi (Peker 1955: 209).

1920 yılı sonlarında düzenli ordu kurulunca, silah ve cephaneye daha fazla ihtiyaç doğdu. Ordunun silah ihtiyacını karşılamak için askerlik şubelerinde bulunan fazla silahların tespit edilerek toplanmasına karar verildi. Yapılan tespitlere göre, Kastamonu Vilayetine bağlı Sinop Askerlik Şubesi'nde 92 efrat, 58 muhtelif cins tüfek ve 23.600 cephaneye, Ayancık Askerlik Şubesi'nde 30 tüfek bulunduğu tespit edildi (Çiçek 1991: 150). Yeni kurulan düzenli ordunun er ihtiyacını tamamlamak için silâh altına alımlara başlandı. 20. Kolordu'dan Kastamonu Vilayetine, 15 gün içinde Kastamonu Vilayeti'nin tamamından 15.000 kişinin silâh altına alınıp, 1. Orduya sevk edilmesi emri verildi. Bu emir üzerine, Sinop Mutasarrıflığı bölgesinde bulunan askerlik şubeleri, 1921 Ocak ayında asker toplama çalışmalarına başladı. 1295 ile 1309 arası doğumlular silâh altına alındı ve teçhizatları askerlik şubelerince temin edilen askerler, derhal cepheye sevk edilmeye başlandı (Peker 1955: 120-121).

Milli Müdafaa Vekâletinden Kastamonu Valiliği'ne 2 Şubat 1921'de verilen emirle, Batı Cephesi'ne gönderilmek üzere bir hücum taburunun kurulması istendi. Kurulması öngörülen hücum taburu, bir piyade taburu nispetinde üç bölükten oluşacaktı. Her bir bölükte yüzü silahlı olmak üzere toplam 108 nefer bulunacaktı. Bu hücum taburunun asker ihtiyacı Kastamonu'da bulunan 23. Alay ile Sinop, Gerze, Ayancık, İnebolu ve Cide askerlik şubelerinde vazifeli olmayan erlerden oluşturuldu. Kastamonu'da toplanan hücum taburu, Sakarya Savaşı'ndan önce hazırlıkları tamamlanarak Batı Cephesi'ne gönderildi (Çiçek 1991: 156).

Balkan Harbi'nden sonra Anadolu'ya dağıtılan Nizamiye fırkalarından 14. Fırka, Yanya'dan Kastamonu'ya gelmişti. Kastamonu merkezde bulunan 14. Fırkanın 40. Alay'ı Kastamonu merkezinde, 41. Alayı Sinop'ta bulunuyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi'nde eriyen 40. Alay, savaş sonunda yeniden Kastamonu'ya dönmüştü. Alayın 1. Taburu Kastamonu Kışlası'nda, 2. Taburu ise Sinop'ta bulunuyordu. Subay, asker, silah ve levazım ihtiyacı tamamlanan Sinop'ta bulunan 2. Tabur, diğer taburlarla birlikte Kastamonu'da 40. Alay'a katılarak Batı Cephesi'ne gönderildi (Peker 1955: 282-283). Millî Mücadele boyunca bütün cephelerde Türk Ordusu'nun insan kaybı 9.167 şehittir. Bu şehitlerden; 127'si Sinop, 404'ü Ayancık, 392'si Boyabat, 195'i Gerze olmak üzere Sinop Sancağının toplam şehit sayısı 1.118'dir (Selek 1987: 117).

Sakarya Savaşı'ndan önce Büyük Millet Meclisi tarafından Başkumandanlık görevi verilen Mustafa Kemal Paşa, 7/8 Ağustos 1921 tarihinde Tekâlif-i Milliye Emirleri'ni yayınladı. Bu emirlerin bir numaralısı, bütün vilayet ve kazalarda bir Tekâlif-i Milliye Komisyonu'nun kurulmasını emre-

diyordu. Bu emir çerçevesinde Sinop ve kazalarında Tekâlif-i Milliye Komisyonları kuruldu. Sinop'ta Tekâlif-i Milliye Komisyonu Başkanlığı görevini Sinop Askerlik Şubesi Reisi ve Mevki Kumandanı olan Cemal Bey üstlendi. Boyabat Kazası Tekâlif-i Milliye Komisyonu Başkanı Kaymakam Azmi Bey, Ayancık Kazası komisyon başkanı Nazım Bey, Gerze Kazası komisyon başkanı ise Esat Bey oldu. Sinop ve kazalarında teşkil edilen Tekâlif-i Milliye Komisyonları, sorumluluk bölgelerinde geceli gündüzlü çalışarak, çok miktarda yiyecek, giyecek ve silah toplayarak cepheye sevk etti (Sürmeli 1998: 87).

Sinop'tan yapılan yardımlar hakkında 25 Ağustos 1921 tarihli Açıksoz Gazetesi'nde bir haber yer aldı. Gazete haberinde, Sakarya Savaşı devam ederken asker açığının tamamlanması amacıyla kırk yaşına kadar olan ihtiyatların acele cepheye çağırılması üzerine, Ayancık'tan cepheye sevk edilen asker kabilelerinin ufak tefek eksiklerini tamamlayan Ayancık Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Mithat Bey'in, ayrıca yola çıkan her askere yarımşar lira harçlık verdiği ifade ediliyordu. Mithat Bey'in askere yeni çağrılan ve sevk edilen her fert için bu bağışı yapmayı sürdüreceğini taahhüt ettiği de gazete haberinde yer alıyordu. Mithat Bey, gösterdiği bu vatansever hareketinden dolayı, Sinop Mutasarrıflığı tarafından takdir edildi. Sinopluların Tekâlif-i Milliye Komisyonları vasıtasıyla Milli Mücadeleye katkıları devam etti. 21 Eylül 1921 tarihinde de Sinop eşrafından Çerkez Hacı Ömer Efendi, beygirleri ile birlikte yüz lira kıymet tahmin edilen bir araba ve bir çift öküzü Tekâlif-i Milliye Komisyonu'na bağışladı. 11 Ekim 1921 tarihli Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde, Sinop'tan Türk Ordusu için yapılan bağışlara yer verildi. Haberde Ayancık Belediye Reisi Ali Bey'in sekiz baş sığırı Tekâlif-i Milliye Komisyonu'na bağışladığı ifade edildi (Peker 1955: 371; Sürmeli 1998: 144, 148, 151).

Sinop ve ilçeleri Tekâlif-i Milliye Emirleri gereğince kendilerine düşen sorumlulukları yerine getirdiği gibi Hilâl-i Ahmer Cemiyeti vasıtası ile de Milli Mücadele hareketine her türlü yardımı yaptı. Bu dönemde Kastamonu'ya bağlı bir mutasarrıflık olan Sinop, yardımların bir kısmını Kastamonu Hilâl-i Ahmer Cemiyeti vasıtasıyla yaparken, bir kısmını da Sinop ve ilçelerinde bulunan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin şubeleri vasıtasıyla yaptı. 1920 Mart ayının başından 1921 yılının ocak ayına kadar, Sinop Hilâl-i Ahmer merkez cemiyeti vasıtası ile 649 lira, Boyabat şubesinden 590 lira, Gerze şubesinden 600 lira, Ayancık şubesinden 240 lira, Ayancık hanımlar şubesinde de 280 lira yardım yapıldı (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti İcraat Raporu 1338: 66-72). Ayrıca, 4 Ocak 1921 tarihinde toplanan Sinop Meclis-i Umumisi'nin altıncı içtimaında, Baytar Müfettişliğinin teklifi üzerine Sinop Belediyesi'nce yapılmasına karar verilen İlkbahar at koşularından elde edilecek hâsılatın Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne bağışlanmasına karar verildi ve bu karar belediye tarafından icra edildi (Sinop Livası Meclis-i Umumisi Zabıt Ceridesi 1338: 18).

Sonuç

Büyük Taarruz'la başlayan ileri harekât ile Yunan ordusunun İzmir'den atılıp Anadolu'nun işgalden kurtarılması haberi Sinop'ta büyük bir sevinç ve coşku yarattı. Sinop'ta yaşanan sevinç gösterileri basında da yer aldı. 11 Eylül 1922 tarihinde Sinop Gazetesi "Coşan Yüreklerin Tezahüratı" başlığı altında İzmir'in Yunan işgalinden kurtulması üzerine Sinop'ta yaşanan sevinç ve coşkuyu sütunlarına taşıdı. Haberde: "düşmanın caniliğini bastırarak İslam Bayrağını İzmir ufuklarında dalgalandıran, bu suretle hep ağlayan esir anneleriyle bekârları, yetimleri kurtaran ve milli tarihimize pek muhteşem bir zafer sayfası ilave eyleyen mukaddes ordumuza karşı teşekkür ederiz" denilmektedir. Haberin devamında: "bütün okuyucularımızı, bilhassa bir haftadır geceli gündüzlü devam eden milli tezahürat içinde coşkularla dolan Sinopluları gazetemiz tebrik ederken, çok yakın bir zamanda milli emellerin tecellisini Cenabı Hak'tan niyaz ederiz" ifadeleri yer alıyordu.

Anadolu'da yürütülen mücadelenin başlıca ikmal yolu olan Karadeniz Bölgesi'nin önemli merkezlerinden biri olan Sinop'ta halk, üzerine düşen her şeyi eksiksiz yerine getirmeye çalışmıştır. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini protesto eden Sinoplular, Batı Cephesi'nde Türk Ordusunun ihtiyaç duyduğu yiyecek, giyecek, araç-gereç ve her ne varsa, Tekâlif-i Milliye Komisyonları, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti vasıtasıyla cepheye ulaştırmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın direktifleri doğrultusunda Milli Mücadele Hareketine verebileceği her türlü desteği vererek, Sakarya Zaferi'ni, Büyük Taarruz'u coşkulu bir şekilde kutlamıştır. Askeri zaferin Lozan Anlaşması ile taçlanması ve arkasından Cumhuriyet'in ilanı gibi büyük başarılar Sinop'ta büyük bir coşku ile karşılanmıştır. Sinop'ta yaşanan coşku Sinop gazetelerinde: "*Nurlu Geceler, Cumhuriyet İlanı Merasimi, Çifte Bayram, Neşe Günleri*" gibi yazılarla, millî ve manevi duyguları ortaya koymuştur. Sinop Gazetesi'nde yer alan haberlerde: "Kahraman milletimizin kazandığı kesin ve üstün zaferle gerçek olan milli gayelerimiz, uzun müzakerelerden sonra milletlerarası anlaşma ile de sağlanarak; Kurban Bayramı içinde bize bir de Sulh Bayramı yaşattı denilmiştir (Sinop Gazetesi 1 Temmuz 1923: 1; 23 Temmuz 1923: 1;30 Temmuz 1923: 1) Bu ve benzeri haberlerle Sinop'ta yaşanan coşku kamuoyuna duyuruldu. Üzerlerine düşen her türlü sorumluluğu canla başla yerine getiren Sinoplular, Milli Mücadelenin zaferle sonuçlanmasından sonra Lozan Antlaşması'nı, Cumhuriyetin ilanını coşku ile karşılamış, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin onurlu vatandaşları olarak yerlerini almışlardır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri, Yayınlanmış Arşiv Belgeleri ve Gazeteler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH, EUM, ADL, D:49, G:46, 10 Rebiyülâhır 1337.

BOA, DH, İUM, D:19, G:1(5 Rebiyülâhır 1338).

BOA, DH, İUM, EK, D:49, G:73 (8 Rebiyülâhır 1337).

- BOA, DH, ŞFR, D:98, G:359 (28 Receb 1337).
BOA, DH, ŞFR, D:99, G:200 (13 Şaban 1337).
BOA, DH, ŞFR, D:99, G:25 (3 Şaban 1337).
Harp Tarihi Belgeleri Dergisi (HTBD). (Eylül 1974). Y.23, S.71, No:1544, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
Sinop Livası Meclis-i Umumisi (1338-1821). (Zabıt Ceridesi 8 Kânunuevvel 1337), Sinop Matbaası.
Osmanlı Hilal-i Ahmar Cemiyeti İcraat Raporu (1338). (Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Teşekkülünden Sakarya Zaferine Kadar, 23 Nisan 1336- 23 Eylül 1337), İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı.
Açıksöz (2 Teşrin Evvel 1335).
"Coşan Yüreklere Tezahüratı" (1922). *Sinop Gazetesi*, 11 Eylül.
"Çifte Bayram" (1923). *Sinop Gazetesi*, 23 Temmuz.
"Neşe Günleri" (1923). *Sinop Gazetesi*, 30 Temmuz.
"Nurlu Geceler" (1923). *Sinop Gazetesi*, 1 Temmuz.

Kitap ve Makaleler

- ATABEY Figen (2006). *Karadeniz'de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi Ve Milli Mücadele Dönemi)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- ATAMER Hamdi (1968a). "Milli Direnme", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, X (10), Temmuz.
- ATAMER Hamdi (1968b). "Milli Direnme", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, XI (11), Ağustos.
- ATATÜRK Mustafa Kemal (2000). *Nutuk*, C.I, İstanbul: MEB. Yayınları.
- BAYDAR Ekrem (1970). "Mustafa Kemal'in Gizli Teşkilatını Ben İdare Ediyordum", 6 Ekim-2 Kasım, *Cumhuriyet*.
- BAYAR Celal (1997). *Ben De Yazdım (Milli Mücadeleye Gidiş)*, C.VIII, İstanbul: Sabah Kitapları.
- ÇAĞLAYAN K. Tuncer (2015). "İngiliz Konsolosluk Belgelerinde Sinop (1841-1842)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, XVIII (18): 49-60.
- ÇİÇEK Rahmi (2002). "Milli Mücadelede Batı Karadeniz", *Türkler*, C. XV, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 679-699.
- ÇİÇEK Rahmi (1991). *Milli Mücadelede Kastamonu*, (Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü.
- DİKMEN Ferid (1956). (Ferid Dikmen "İstiklal Savaşı'nda Sinop" Başlığı Altında Kurtuluş Savaşı Yıllarında Sinop'ta Meydana Gelen Olayları Anlatmıştır. 1956 Yılında Osmanlı Türkçesi İle Yazılan Eser Sinop Rıza Nur Kütüphanesi'nde Bulunmaktadır).
- DİNAMO Hasan İzzettin (1986). *Kutsal İsyân-Milli Kurtuluş Savaşının Gerçek Hikâyesi-3*, İstanbul: Tekin Yayınevi.
- DOĞANAY Rahmi (2001). *Milli Mücadele'de Karadeniz*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- DOĞANAY Rahmi (2002). "Milli Mücadele'nin Deniz Cephesi", *Türkler*, C.XVI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 183-201.

- HERGÜNER Mustafa (2002). "Preveze ve Aydınreis Gambotları", *Askeri Tarih Bülteni*, Y. 27, S. LII (52), Şubat.
- HİMMETOĞLU Hüsnü (1975). *Kurtuluş Savaşında İstanbul Ve Yardımları*, C.II, İstanbul.
- İŞİN Mithat (1946). *İstiklal Harbi Deniz Cephesi*, İstanbul: Genelkurmay Başkanlığı Yayınları.
- KARABEKİR Cemal (1991). *Maçka Silahhanesi Hatıraları*, İstanbul.
- KAYABALI İsmail - Cemender Arslanoğlu (1973). "Denizler Ve Türkiye", *Türk Kültürü*: 129.
- MÜDERRİSOĞLU Alptekin (1988). *İstiklal Savaşının Mali Kaynakları*, C. I, İstanbul.
- NUTKU Emrullah (1962a). "İlk Ganimet", *Yakın Tarihimiz*, C.I, S. II (2).
- NUTKU Emrullah (1962b). (B), "Deniz Cephesi", *Yakın Tarihimiz*, C.I, S. II (2).
- NUTKU Emrullah (1962c). "Trabzon Nakliyatı Bahriye Kumandanlığı", *Yakın Tarihimiz*, C.II, S. XVIII (18).
- NUTKU Emrullah (1962d). "İlk Deniz Nakliyatı", *Yakın Tarihimiz*, C.II, S. XIX (19).
- OKUR Mehmet (2000). "Milli Mücadele Döneminde İngilizlerin Samsun'daki Faaliyetleri Ve Bölgeyi Tahliyeleri", *19 Mayıs Ve Milli Mücadele'de Samsun Sempozyumu (20-22 Mayıs 1999)*, Samsun.
- ÖMER Kemal (1924). "Bayram Topları Atılırken", *Sinop Gazetesi*, S. CXXXIX (139), 1 Mayıs.
- PEHLİVANLI Hamit (1992). *Askeri Polis Teşkilatı (Kurtuluş Savaşı İstihbaratında)*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- PEKER Nurettin (1955). *İstiklal Savaşının Vesika Ve Resimleri*, İstanbul.
- PEKER Nurettin (2000). *Öl Esir Olma*, Karadeniz Ereğli: Kdz. Belediyesi Yayınları,
- SELEK Sabahattin (1987). *Anadolu İhtilali*, C.I, İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Sinop Valiliği. (2005).
- SÜRMEİİ Serpil (1998). *Milli Mücadele'de Tekâlif-İ Milliye Emirleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- ŞAHİNÖZ Mehmet (1988). "İzmir'in İşgali Üzerine Karadeniz Bölgesinde Yapılan Protesto Mitingleri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, (13-17 Ekim 1986), Samsun.
- Türk İstiklal Harbi, (Deniz Cephesi Ve Hava Harekâtı)*. (1964). C.V, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayınları.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (TSKT)* (1984). Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi, C.IV, Kısım: I, Ankara: Gnkur. Basımevi.
- ULUĞ Hüseyin Hilmi (1952). "İstiklal Savaşında Sinop", *Vakit Gazetesi*, III (3), 17 Eylül.
- ÜLKÜTAŞIR Mehmet Şakir (1966). "Atatürk Samsun Ve Havza'da", *Türk Kültürü*, Y.5, S. XLIX (49), Kasım.
- YAZICI Nuri (1989). *Milli Mücadele'de (Canik Sancağı'nda) Pontusçu Faaliyetler (1919-1922)*, Ankara.

TÜRK DIŞ POLİTİKASININ ULTIMO RATİOSU: YUMUŞAK GÜÇTEN SERT GÜCE TÜRKİYE'NİN SURIYE POLİTİKASI

Muharrem EKŞİ*

ÖZ

Bu makale, Türkiye'nin 2002-2018 yılları arasındaki Suriye politikasını sert güç-yumuşak güç dikotomisi üzerinden analiz etmektedir. Makalenin temel hipotezi, sert güç ve yumuşak güç kavramlarının Türkiye-Suriye ilişkilerinin çözülmesinde analitik açılım sağladığı varsayımına dayanmaktadır. Türkiye ile Suriye arasında dostluk ve düşmanlık ilişkilerindeki sorunsalın nasıl sert güç-yumuşak güç eksenini temelinde şekillendiği sorunsalı analiz edilecektir. Bu bağlamda araştırmanın kuramsal metodolojisi, konstrüktivizmin dış politika tezi olan 'kimlik değişirse dış politika değişir' yaklaşımı üzerine inşa edilmiştir. Bu çerçevede makalede 2002 yılından itibaren Türkiye'nin Suriye politikasının AK Parti hükümetinin dış politikadaki vizyon değişikliği çerçevesinde sert güçten yumuşak güce çevirdiği argümanı geliştirilmiştir. Bu anlamda hükümetin genelde Ortadoğu'ya özelde Suriye'ye sert güç yerine yumuşak güç vizyonu ile yaklaşmasının ilişkilerin hızlı bir şekilde gelişmesinde temel faktör olduğu tezi savunulmuştur. Ancak 2010 yılının sonunda başlayan Arap Baharı süreciyle birlikte Türkiye'nin Suriye krizini yönetmede yumuşak gücünün yetersiz kalması nedeniyle 2012 yılından itibaren tekrar sert güce dönmek zorunda kaldığı ileri sürülmüştür. Böylece Türkiye'nin Suriye politikasında 2016 yılından itibaren yürüttüğü askeri harekâtlar bağlamında çok boyutlu Türk dış politikasının askeri araçlara indirgenmesi ve bu bağlamda Suriye krizi, Türk dış politikasının ultimo ratiosu olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Yumuşak Güç, Sert Güç, Ultimo Ratio, Stratejik Realizm, Türk Dış Politikası, Suriye, Türkiye'nin Suriye Politikası, Türkiye-Suriye ilişkileri.

ABSTRACT

This article analyzes Turkey's Syria policy between 2002 and 2018 within the dichotomy of soft and hard power. The main argument is

---

* Doç. Dr. Kırklareli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0003-2323-7898, E-posta: eksimuharrem@gmail.com

that concepts of hard and soft power provide an analytical basis in exploring bilateral relations between Turkey and Syria. This study seeks to explore how the friendship and hostility relations between the two countries are formed within the axis of soft and hard power. In terms of theoretical methodology, this article follows 'foreign policy changes in case identity changes' understanding of the Constructionist foreign policy. AK Party government approached towards the region of Middle East in general and Syria in particular via a vision of soft power rather than hard one, which is the primary factor for letting Turkey's relations with all countries of Middle East develop quickly. But Turkey was obliged to switch from soft to hard power so as to manage the Syrian crisis. In respect to military operations the multidimensional foreign policy of Turkey since 2016 has been downgraded to military instruments, which actually makes the Syrian crisis as the ultimo ratio of Turkish foreign policy.

Keywords: Soft Power, Hard Power, Ultimo Ratio, Strategic Realism, Turkish Foreign Policy, Syria, Turkey's Syrian policy, Turkey-Syria relations.

Giriş

Geleneksel Türk dış politikası, cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ağırlıklı olarak sert güce dayanan bir çizgide hareket etmiştir. Öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun ardılı bir devlet olarak bağımsızlık savaşı sonrası kurulan Türkiye Cumhuriyeti, varlığını inşa etmek ve korumak üzerine kurulu bir dış politika ile başlangıç yapmıştır. Çünkü 1923 yılında Türkiye, komşuları ve dönemin büyük güçleriyle savaşarak kurulmuş bir devlet olarak varlığını idame ettirmeye yönelik realist ve sert güç-güvenlik odaklı bir dış politika stratejisi benimsemiştir. Bu kuruluş bağlamı, Türk dış politikasının ontolojik olarak sert güce dayalı formüle edilmesinin temeli olmuştur. Aynı zamanda bu kuruluş dinamiği, Türk dış politikasının bölge politikalarının da sert güç (*hard power*) ve sert güvenlik (*hard security*) temelinde inşa edilmesine yol açmıştır. Özellikle Türkiye'nin Ortadoğu politikasını 2000'li yıllara kadar çoğunlukla sert güç ve güvenlik perspektifinde yürüttüğü söylenebilir.

Araştırmada Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinin Cumhuriyetin kuruluşundan 2000'li yıllara kadar sert güç ve güvenlik temelinde geliştiği argümanı savunulmuştur. Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) hükümetiyle birlikte 2002 yılından itibaren Türkiye'nin Suriye politikasını dış politika-daki vizyon değişikliği çerçevesinde sert güçten yumuşak güce çevirdiği argümanı geliştirilmiştir. Ancak 2010 yılının sonunda başlayan 'Arap Baharı' süreciyle birlikte Türkiye'nin Suriye politikasının özellikle 2012 yılından itibaren tekrar sert güce döndüğü tespit edilmiştir. Bu bağlamda Türkiye'nin Suriye politikası, uygulanan dış politika ve ilişkilerin niteliği temelinde üç döneme göre sınıflandırılabilir: Birincisi, 1923-1998 arasında sert güç ve güvenlik odaklı dış politika ve düşmanlık dönemi. Ara dönem olarak 1998-2002 yılları ise ilişkilerde normalleşme ve yumuşama dönemi. İkinci-

si, 2003-2011 arası yumuşak güç temelli dış politika ve dostluk dönemi. Üçüncüsü 2012'den günümüze devam eden ise tekrar sert güç ve güvenlik temelinde yürütülen dış politika dönemi. Buradan hareketle Türkiye-Suriye ilişkilerinin *döngüsel sert güç-yumuşak güç eksenini* temelinde geliştiği tespit edilmiştir. Zira Suriye krizinin bir iç savaşa dönüşüp Türkiye'nin güvenliğini tehdit etmeye başlamasıyla birlikte hükümet, tekrar sert güç ve güvenlik odaklı geleneksel dış politikasına dönmek zorunda kalmıştır.

Araştırma, konstrüktivizmin dış politika tezi olan 'kimlik değişirse dış politika değişir' yaklaşımından hareket etmektedir (Hopf, 2002). Bu yaklaşımdan hareketle, İslami kimliği ağır basan AK Parti hükümetinin Ortadoğu politikasına bakış açısı, Türkiye-Suriye ilişkilerinin dönüşümünü sağlayan belirleyici temel dinamik olmuştur. İslami gelenekten gelen bir parti olarak AK Parti hükümetinin Müslüman Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini yumuşak güç vizyonu çerçevesinde geliştirme politikası, Türkiye'nin Suriye politikasını köklü biçimde değiştirmiştir. AK Parti elitleri kendilerini Müslüman ülkelere yakın görmüş hatta ilk defa 2000'lerde Türkiye, İslam ülkeleri politikası geliştirmiştir. AK Parti hükümeti, sert güç ve güvenlik odaklı geleneksel Türk dış politikasını yumuşak güç temelinde dönüştürmüş ve bu bağlamda Türkiye'nin Müslüman Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerini yumuşak güç üzerinden dönüştürerek model ülke olmayı hedefleyen bir dış politika izlemiştir. Bu çerçevede Türkiye, 2010 sonunda başlayan Arap Baharı süreciyle Ortadoğu'daki dönüşümü de yumuşak güç araçlarıyla yönetmek ve bölge ülkelerine model olmak istemiştir. Ancak makalede Türkiye'nin değişimi yöneterek model ülke olmayı sağlayacak yumuşak gücünün yetersiz kaldığı argümanı ileri sürülmüştür.

Son olarak 2012 yılından itibaren Türkiye'nin Suriye politikası yumuşak güçten sert güce dönüştüğü gibi aynı zamanda Türk dış politikasının da askeri araçlara indirgenmesi savunulmuştur. Bu anlamda Suriye krizi, askeri araçlara indirgenmesi bakımından Türk dış politikasının ultimo ratiosu (*last resort*-son çare) olmuştur. Dış politikada hedef ve çıkarların diplomatik araçlarla gerçekleştirilemediği zaman son çare olarak askeri araçlara başvurulması bakımından ultimo ratio terimi kullanılmıştır. Ayrıca Thomas Schelling'den hareketle dış politikanın askeri araçlara indirgenmesi bağlamında Türkiye'nin Suriye politikasının kuramsal olarak stratejik realizme yöneldiği ileri sürülmüştür (Schelling, 1960). Oysa 2003-2011 yılları arasında Türk dış politikası çoğunlukla liberal ve konstrüktivist çerçevede yürütülmüştü.

Makalenin başlangıç noktası ise Türkiye'nin Suriye politikasının AK Parti hükümetinin yumuşak güç vizyonu temelinde oluşturduğu komşularla sıfır sorun politikası çerçevesinde dönüşüme uğradığı tezinden hareket etmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin Suriye politikasının sert güçten yumuşak güce dönüşümünde AK Parti hükümetinin yeni dış politika yaklaşımının başat faktör olarak belirleyici rol oynadığı ortaya konmuştur.

Kuramsal ve Kavramsal Çerçeve: Realizm-Konstrüktivizm ve Sert Güç-Yumuşak Güç

Bu makalenin kavramsal çerçevesi, sert güç-yumuşak güç dikotomisi üzerine inşa edilmiştir. Sert güç ve yumuşak güç kavramları, Türkiye-Suriye ilişkilerinin çözümlenmesinde analitik açılım sağlamaktadır. Bu nedenle bu iki kavram, araştırmanın analiz aracı olarak tercih edilmiştir. Buna bağlı olarak araştırmada Türkiye ile Suriye arasında dostluk ve düşmanlık ilişkilerindeki sorunsalın nasıl sert güç-yumuşak güç eksenini temelinde şekillendiği sorunsalı analiz edilecektir. Böylece iki ülke ilişkilerinde sert güç veya yumuşak güce yönelmeye yol açan faktörler tespit edilmeye çalışılacaktır. Araştırmada iki ülke ilişkilerinde kuruluştan 1998 yılına kadar sert güç politikalarına realist çerçevede terör ve güvenlik sorunlarının yol açtığı ileri sürülmüştür. 2000'lerde ise yumuşak güç politikalarına konstrüktivist çerçevede fikrîsel unsurlar ve kimliğin yol açtığı tezi geliştirilmiştir. 2011 yılından itibaren Arap Baharı süreciyle birlikte ilişkilerde tekrar güvenlik sorununun ortaya çıkmasının sert güç politikalarına neden olduğu argümanı ileri sürülmüştür. Dolayısıyla araştırma bir taraftan kavramsal olarak sert güç-yumuşak güç dikotomisine dayanırken öte yandan kuramsal olarak realist ve konstrüktivist metodolojiye dayanmaktadır.

AK Parti iktidarının 2003 yılından itibaren yumuşak güce dayalı dış politika vizyonunun Türkiye-Suriye ilişkilerini sert güçten yumuşak güce dönüştürdüğü hipotezi geliştirilmiştir. Başka bir deyişle Türkiye-Suriye ilişkileri, sert güç ve yumuşak güç olarak kavramsallaştırılmıştır. Dolayısıyla 2003-2011 yılları arasında iki ülke ilişkilerindeki dönüşümün kavramsal çerçevesini yumuşak güç oluşturmaktadır. Çünkü araştırmanın temel sorunsalı, 2000'li yıllarda iki ülke ilişkilerindeki dönüşümün kavramsal çerçevesi nedir üzerine başlamaktadır. Buradan hareketle, Türkiye-Suriye ilişkileri bu araştırmada sert güç-yumuşak güç dikotomisine dayanan metodoloji çerçevesinde ele alınmıştır. Bu dikotomi metodolojisiyle ilişkilerdeki politika değişikliği analiz edilerek dostluk-düşmanlık ilişkilerinin şekillenmesini sağlayan dinamikler tespit edilecektir. Bu bağlamda AK Parti iktidarının yumuşak güç vizyonuna dayanan dış politikasının Türkiye-Suriye ilişkilerinin 2003 yılında dostluk temelinde gelişmesini sağladığı tezi ortaya atılmıştır.

Yumuşak Güç Kavramı

Uluslararası İlişkiler disiplininde merkezi ve kurucu rol oynayan güç kavramı, literatürde çok boyutlu ele alınmıştır. Robert Dahl, ölçülebilir, aktör odaklı ve sezgisel güç kavramsallaştırması ile çok boyutlu bir güç tanımı ortaya koymuştur (Dahl, 1957: 203). Peter Bachrach ve Morton Baratz ise doğrudan gözlemlenemeyen gündem oluşturma, gündemin kontrol edilmesi olarak gücün ikinci boyutunu ön plana çıkarmışlardır (Bachrach and Baratz, 1962: 947-50.). Joseph Nye da yumuşak güç kavramını geliştirirken onların bu gücün ikinci boyutundan hareket etmiştir. Steven Lukes ise eserinde potansiyel ve mevcut güç ayrımına gitmiştir (Lukes, 1974: 5). Ulusla-

rarası ilişkiler disiplini kuran realizm teorisi ise temelde bir güç kuramı geliştirmiştir. Realistler, güç kavramına merkezi rol biçerek uluslararası politikayı kaçınılmaz güç mücadelesi olarak tasvir etmişlerdir (Schmidt, 2007: 44). Zira klasik realizmin öncüleri olan Thucydides ve Machiavelli'de güç politikası, ontolojik olarak insan doğasının bir sonucu olarak değerlendirilmiş ve buradan hareketle uluslararası politika güç politikasına indirgenmiştir (Schmidt, 2007: 45). Her ne kadar realist teorinin kurucuları Edward H. Carr ve Hans Morgenthau, gücün materyal olmayan unsurlarını kapsadığını ortaya koymuşlarsa da realizmde güç kavramı, ağırlıklı olarak sert güç ve askeri güç olarak ele alınmıştır. Liberal teoride benzer şekilde sert gücü öncelikle ama realizm askeri güce öncelik verirken liberalizm ekonomik güce öncelik vermiştir. Eleştirel teori ise Gramsci'nin hegemonya kavramından hareketle gücün rızaya dayalı boyutunu ön plana çıkarmıştır. Konstrüktivizm ise fikirselsel, sosyal, normatif ve kültürel çerçevede bir güç kavramsallaştırması sunmuştur.

Yumuşak güç kavramı ise kuramsal olarak Gramşiyen eleştirel teori ve konstrüktivizmin güç kavramsallaştırmaları düzleminde Nye tarafından ilk kez 1990 yılında Foreign Affairs dergisinde yayınladığı "Yumuşak Güç" (*soft power*) makalesinde (Nye, 1990a) ve yine aynı yıl yayınlanan *Liderliğe Mecburiyet: Amerikan Gücünün Değişen Doğası* (Bound To Lead: The Changing Nature Of American Power) başlıklı eserinde geliştirmiştir (Nye, 1990b). Nye bu eserlerinde yumuşak güç kavramını ABD gücünün zayıfladığı iddialarına karşı geliştirmiş ve sanılanın aksine ABD gücünün askeri ve ekonomik güçten (sert güç) ibaret olmayıp esas gücünün 'evrensel' değerleri, kültürü, yaşam tarzı, uluslararası sistem ve kurumlardaki pozisyonu ve imajı yansıtan yumuşak güç olduğunu ileri sürmüştür (Layne, 2010: 52). Buradan hareketle Nye, güç kavramını sert güç ve yumuşak güç olarak iki boyutlu tanımlamıştır. Ona göre sert güç, askeri ve ekonomik güçten oluşurken yumuşak güç ise kültür, değerler, kurumlar ve dış politikadan oluşmaktadır (Layne, 2010: 81). Daha sonra Nye, yumuşak gücün kaynakları olan kültür, değerler, kurumlar ve dış politikanın başkalarına cezbedici gelmesiyle çalıştığını ortaya atmıştır. Böylece yumuşak güç, kaba güç ve zorlama olmaksızın başkalarının sizin istediğinizi istemelerini sağlama olarak tanımlamıştır (Nye, 2004:11-14).

Sert güç, çoğunlukla askeri araçlara ve tehdide dayanırken yumuşak güç, Gramsci'nin hegemonya kavramında olduğu gibi cezbetme, örnek alma gibi gönüllülük üzerinden çalışan rızaya dayanmaktadır. Ayrıca Nye, yumuşak güç kavramını kültür ve değerlere dayandırarak konstrüktivist çerçevede tanımlamıştır. Ancak Nye, güç kavramını sert güç ve yumuşak güç olarak ikiye ayırmaktan 2007 yılında geliştirdiği akıllı güç (*smart power*) kavramı ile bir nevi vazgeçmiştir (Armitage and Nye, 2007). Başka bir ifadeyle Nye, 1939 yılında realist Edward Carr'ın gücün bölünmezliği (*indivisibility*) ilkesine geri dönmüştür. Akıllı güç kavramıyla sert güç ile yumuşak gücü birleştirmiş ve ikisinin de kullanımını içeren yeni bir güç anlayışı ortaya atmıştır. Akıllı güç kavramı, dış politikada sert güç-yumuşak güç olduğu

gibi aynı zamanda realizm ve konstrüktivizmin birlikte uygulanmasını içeren bir dış politika vizyonunu içermektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin Suriye politikası bu kuramsal ve kavramsal çerçevede dönemselleştirilebilir: Türkiye'nin Suriye politikası 2003-2011 arası yumuşak güç dönemi iken 2012'den itibaren sert güç ağırlıklı akıllı güç olarak dönemselleştirmek mümkündür. Dolayısıyla Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerindeki 2003 yılından itibaren gerçekleştirdiği politika değişikliği temelde yumuşak güç odaklı yeni dış politika vizyonuna dayanmaktadır.

AK Parti Döneminde Yeni Türk Dış Politikası Vizyonu: Yumuşak Güç Diplomasisi

AK Parti dönemi Türk dış politikasının vizyonu, yumuşak güç olarak belirlenmiştir (Taşpınar, 2012: 128). Yumuşak güç politikasının temel bileşenlerini ise başta komşularla sıfır sorun politikası, model ülke ve stratejik derinlik yaklaşımları oluşturmaktadır. İlk önce dönemin dış politika başdanışmanı, daha sonra Dışişleri Bakanı ve Başbakan olan Ahmet Davutoğlu, komşularla sıfır sorun politikası yaklaşımını önceki Kemalist elit ve hükümetlerin Türkiye'nin etrafının sürekli düşmanlarla çevrili psikolojisinden ve buna bağlı olarak gelişen defansif refleksten kurtulup, bütün komşular ile ilişkileri iyi düzeye getirme fikri üzerine inşa ettiğini belirtmiştir (Davutoğlu, 2004). Davutoğlu, komşularla sıfır sorun politikasını önce komşu ülkelerle mevcut sorunları çözmek ve sonra maksimum düzeyde işbirliğini sağlamak olarak tanımlamıştır (Davutoğlu, 2009). Davutoğlu'nun bu yaklaşımı ve komşularla sıfır sorun politikası, AK Parti dönemindeki Türk dış politikasının temel yaklaşımı ve retoriği haline gelmiştir. Hükümet, 2003-2011 yılları arasında komşularla sıfır sorun yaklaşımı üzerinden Ortadoğu politikasını ve bölge ülkeleriyle ilişkilerini geliştirme politikası izlemiştir (Erol, 2007: 35). Tarık Oğuzlu da AK Parti hükümetinin bu yumuşak güç vizyonunun ve komşularla sıfır sorun politikasının Suriye ile ilişkilere güvenlik penceresinden bakmayı terk etmesini sağladığını ileri sürmüştür (Oğuzlu, 2007: 92).

Bu politikayla AK Parti hükümetleri, Davutoğlu'nun stratejik derinlik yaklaşımı çerçevesinde yumuşak güç vizyonu ile Ortadoğu politikasında önce alan açmayı amaçlamış ve böylece bölgesel güç, lider ülke ve model ülke olma hedefini gerçekleştirmek istemiştir (Davutoğlu, 2001). AK Parti hükümeti için yumuşak güç vizyonu ve söyleminin Ortadoğu'da model ülke ve bölgesel hegemonik liderlik arayışına dayanan ihtiraslı ve revizyonist dış politikasının kamufle olduğu iddia edilebilir (Ekşi, 2018: 248). Çünkü komşularla sıfır sorun politikası, ilk önce eğer mümkünse sorunları çözme ya da en az seviyeye indirmeyi amaçlamış ve ilişkileri geliştirmenin önündeki engeller bu yaklaşım tarzıyla çözüldükten sonra komşu ülkelerle dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Zira komşu ülkelerle sorunları çözmeden iyi ilişkiler geliştirmek mümkün olmadığı gibi bunun da ötesinde bölgede lider ve model ülke politikasını uygulamak da mümkün değildi. Bu nedenle AK Parti liderleri, komşularla sıfır sorun politikasını kazan-kazan

yaklaşımı ve yumuşak güç retoriği temelinde lanse ederek bölge ülkelerini kazanmayı hedeflemişlerdir (Dünya, 2009). Özellikle AK Parti hükümetinin İslami gelenekten gelen arka planı, Müslüman Ortadoğu ülkelerinin Türkiye'ye bakış açısını olumlu yönde değiştirmiştir. Nitekim Ortadoğu uzmanları Meliha Benli Altunışık ve Özlem Tür, AK Parti elitlerinin ilişkileri geliştirme yaklaşımının aynen Suriye'nin yönetici elitinde de söz konusu olduğunu ileri sürmüşlerdir (Altunışık and Tür, 2006: 240). Buna paralel olarak AK Parti eliti de dış politikada Kemalist elitten farklı bir zihniyet değişimini yansıtan yaklaşım sunmaları, Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna bakışını değiştirmişti. Davutoğlu'na göre Kemalist elit, Ortadoğu'yu sorunlar batağı olarak görmekte ve bu nedenle Türkiye'nin Ortadoğu'dan uzak durması ve müdahil olmaması yaklaşımını benimsemişlerdi (Milliyet, 2014). AK Parti elitlerine göre Türkiye'yi komşu ülkelere yabancılaştıran bu yaklaşım, Türkiye'nin Ortadoğu'da bölgesel güç olmasını da engellemişti. Oysa AK Parti liderleri, Kemalist elitten tamamen farklı olarak Ortadoğu politikasını doğrudan müdahil olma, yoğun angajmana girme ve bölge ülkelerine model olma olarak dönüştürmüştü.

Bu bağlamda Türkiye'nin 2003 yılından itibaren Ortadoğu politikasının şekillenmesindeki belirleyici faktör, AK Parti liderlerinin Müslüman Ortadoğu'ya bakış açısı olmuştur. Bu anlamda konstrüktivizmin 'kimlik değişirse dış politika değişir' tezinin dönemin dış politika yaklaşımını açıklayan kuramsal paradigma olduğu ileri sürülebilir (Bozdağlıoğlu, 2004). Dolayısıyla önceki hükümetlerden farklı olarak AK Parti hükümetinin Ortadoğu ve Müslüman ülkelere yaklaşım tarzının bölge ülkeleriyle ilişkilerin dostluk temelinde geliştirilmesini sağlayan belirleyici etken olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmanın temel argümanlarından biri de zaten Türkiye'nin 2003-2011 yılları arasında Suriye ile dostluk ilişkilerinin gelişmesini sağlayan belirleyici temel faktörün AK Parti elitinin İslami kimliği ve buna bağlı olarak Müslüman ülkelerle iyi ilişkiler geliştirme iradesidir. Nitekim hükümet, 2003 yılından 2013 yılına kadar bu politika üzerinden Müslüman Ortadoğu'da model ülke ve bölgesel lider olma arayışına girmişti. Bu bağlamda AK Parti hükümetinin yumuşak güç politikasının temel bileşeni model ülkedir.

AK Parti elitleri, Türkiye'yi Müslüman Ortadoğu'da yumuşak güç kavramı üzerinden model ülke yapma politikasına yönelmişlerdir. Zira Tarık Oğuzlu da Türk modelinin yumuşak güç unsuru olduğunu ileri sürmüştür (Oğuzlu, 2007: 88). Hükümetin bu politikasının ABD'nin ılımlı İslam çerçevesinde geliştirdiği Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Girişimi (Türk kamuoyunda Büyük Ortadoğu Projesi (BOP) olarak biliniyor) ile paralel uygulandığı söylenebilir (Bağcı ve Sinkaya, 2006: 23). Hatta bu çerçevede Türkiye ile ABD'nin 2003 yılından 2011 Arap Baharı sürecine kadar Ortadoğu politikasında çıkarların örtüşmesi üzerinden ortak hareket ettiği ve ABD'nin Türkiye'ye bölgede alan açtığı ve İsrail eleştirilerine göz yumduğu da ileri sürülebilir. ABD, Bush yönetimi döneminde özellikle 11 Eylül 2001 tarihinde El-Kaide'nin terör saldırıları sonrasında BOP projesini uygulamaya geçirmiş ve Başbakan Erdoğan da BOP'un eş başkanı olduğunu ilan et-

mişti (Habertürk, 2009). Bu anlamda İlhan Uzgel'e göre Ortadoğu politika-sında ABD ile Türkiye, Nisan 2006 yılında imzalanan Stratejik Ortak Vizyon belgesi (Orijinali: Türkiye-ABD stratejik Ortaklığının İlerletilmesi için Ortak Vizyon ve Planlı Diyalog Belgesi) temelinde ortak politika geliştirmişlerdir (Uzgel, 2013: 262). Türkiye'nin Müslüman demokrasisi, büyüyen neo-liberal ekonomisi, Batı kimliği ile İslami kimliği barışçıl biçimde sentez olarak uygulayan demokratik bir NATO ülkesi ve Avrupa Birliği (AB) ile üyelik sürecinde olan bir ülke olarak Ortadoğu'da Batı tarafından model ülke olarak sunulduğu ve desteklendiği söylenebilir.

AK Parti, Türkiye'deki İslami hareketleri ve 'İslamcı siyaseti' küreselleşmeyle buluşturarak ekonominin yanında siyaseti de neoliberal çerçevede 'muhafazakâr demokrasi' tanımıyla dönüştüren aktör özelliği ile Batı tarafından Müslüman Ortadoğu'ya model olarak sunulmuştur (Uzgel, 2009:16, 21). Ekonomik alanda ise AK Parti, MÜSİAD gibi İslami-Anadolu- sermayeyi bir yandan TÜSİAD gibi İstanbul sermayesine karşı bir alternatif olarak yükselmesini desteklerken öte yandan Ortadoğu ve Afrika pazarında onlara alan açarak dış politikasının manivelası olarak kullanmıştır. Böylece AK Parti, İslamcı burjuvazi ile İslami sermayeyi neoliberal küreselleşme ile bütünleştiren bir aktör olarak İslam dünyasına Batı tarafından yumuşak gücüyle sivrilmiş model olarak sunulmak istenmiştir.

Bunun yanında AK Parti, devleti de siyaseti askerden tasfiye ederek Milli Güvenlik devletinden neoliberal demokrasiye dönüştürme rolünü üstlenerek Ortadoğu'nun otoriter devletlerine model olarak yükselmiştir. Son tahlilde AK Parti'nin İslam ile neoliberalizmi bütünleştirmesi, Batı tarafından Müslüman dünyaya model olarak öne çıkarılmasını sağlamıştır. İçerde bu dönüşümleri gerçekleştiren AK Parti, dış politikada ise sıfır sorun politikasıyla başta Ortadoğu olmak üzere komşularına yönelik ilişkilerini siyasi, sosyo-ekonomik düzeyde geliştirmeyi hedeflemiştir. Böylece Türkiye, 2003-2013 arası dönemde Ortadoğu ülkeleriyle karşılıklı bağımlılığı artırmaya yönelik kazan-kazan stratejisi izleyerek yumuşak güç olarak yükselmiştir.

Batının Türkiye'nin Müslüman Ortadoğu'ya model ülke olarak desteklenmesi 2003 yılından 2011 yılına kadar devam etmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Ortadoğu'ya model ülke olmasının pilot ülkesini ise Suriye oluşturmuştur. Bu nedenle, Türkiye'nin Ortadoğu politikasında Suriye özel bir öneme sahip olmuştur. Buradan hareketle Suriye'nin Türkiye'nin Ortadoğu'ya açılan kapısı konumunda olması, hem komşularla sıfır sorun hem de model ülke politikasının ilk olarak Suriye'de hayata geçirilmesini gerektirmiştir. Türkiye, Ortadoğu politikasında Suriye'yi pilot ülke seçerek ilk önce komşularla sıfır sorun politikasını bu ülkeyle uygulamaya çalışmış ve gelişen Türkiye-Suriye ilişkilerinin diğer ülkelere örnek teşkil etmesini amaçlamıştır. Bu çerçevede Türkiye, Suriye ile ilişkilerinde ilk önce sert güçten yumuşak güce doğru paradigmatik bir dönüşüm gerçekleştirmiştir.

Türkiye-Suriye İlişkilerinde Dönüşüm: Sert Güçten Yumuşak Güce 2003-2011

Türkiye-Suriye ilişkilerinin bu çalışmada sert güç ve yumuşak güç kavramları çerçevesinde iki dönem halinde incelenmesi argümanı ileri sürülmüştür.

1923-1998 Arası Sert Güç Dönemi

Buna göre Cumhuriyetin kuruluşundan Adana Mutabakatına kadar olan 1923-1998 arası dönemi, genel özellikleriyle sert gücün hakim olduğu ve ağırlıklı olarak da düşmanlık ilişkileri olarak nitelendirmek mümkündür. Bu dönemde özellikle 1936-39 arasında gündemde olan Hatay sorunu ön plana çıkmaktadır. Türkiye açısından Hatay'ın uluslararası hukuka uygun barışçıl şekilde Türkiye'ye katılma kararı ile çözülsün de Suriye açısından hep toprak kaybı olarak değerlendirilmiş ve bu durum iki ülke ilişkilerinde güvensizlik kaynağının temelini teşkil etmiştir. İki ülke ilişkilerinde bu sorun her ne kadar 2003-2011 arası dostluk döneminde gündemden kalktıysa da çözülmemiştir. Nitekim 2012 sonrası tekrar düşmanlık ilişkilerinde sorun kaynağı olarak en azından Suriye açısından gündemdeki yerini almıştır. Dolayısıyla iki ülke ilişkilerinde tarihsel düşmanlık kaynağı olarak Hatay sorunu hala yerini muhafaza etmeyi sürdürmektedir.

Soğuk Savaş döneminde ise Türkiye-Suriye ilişkilerini belirleyen temel parametre, her iki ülkenin farklı bloklarda yer alması olmuştur. Bu nedenle bu dönemde iki ülke ilişkilerini blok politikası şekillendirmiştir. Bu dönemde özellikle iki ülkeyi savaşın eşiğine getiren 1957 yılındaki Suriye bunalımı ön plana çıkmıştır. Ancak bu krizin bloklar arası çatışma riskini taşıması nedeniyle blok politikası gereği savaşın eşiğinden dönülerek atlatılmıştır. Yine iki ülke ilişkilerinde hala devam eden diğer bir kronik problem ise su sorunudur. Fırat ve Dicle nehirlerindeki suyun paylaşımı noktasında ortaya çıkan bu sorun da iki ülke ilişkilerinin gelişmesinin önündeki en önemli engel olduğu gibi aynı zamanda dostluk dönemlerinde görüldüğü üzere ilişkilerin gelişmesini de sağlayacak özelliğe sahiptir. Nitekim iki ülke su paylaşımı noktasında işbirliği yaptıklarında su sorununun ilişkilerin geliştirilmesinde kolaylaştırıcı rol oynadığı tespit edilmiştir. Örneğin 2004 yılında Türkiye, Asi nehri üzerinde dostluk barajı yapmayı önererek ilişkilerin geliştirilmesi iradesini ortaya koymakla eskiden sorun olan su paylaşımını bu sefer ilişkilerin geliştirilmesi için kullanabilmiştir.

1998-2002 Yumuşama Dönemi

1998-2002 yılları, ilişkilerde normalleşme ve yumuşamanın başladığı ara dönem olarak nitelendirilebilir. Türkiye-Suriye ilişkilerinin önündeki en önemli engellerden biri olan terör sorunu bu dönemde çözüme kavuşturulmuştur. 1979 yılında PKK terör örgütü lideri Abdullah Öcalan'ın Suriye'ye yerleşmesi ve Suriye devletinin PKK terörüne lojistik destek vermesiyle iki ülke ilişkilerinde terör ve güvenlik sorunu, iki ülkeyi savaşın eşiğine getiren sorun olarak 1998 yılında yapılan Adana mutabakatına kadar gündemdeki yerini sürdürmüştür. Suriye'nin PKK terörüne desteği, 1998

yılına gelindiğinde Türkiye'deki karar alıcıların diplomatik çözüm yollarının bittiği ve artık uluslararası ilişkilerde son çare (*last resort*) olarak askeri araçlara başvurulacağını gündeme getirmesiyle çözüme ulaşabilmiştir. Türkiye'nin bu tavrı karşısında Suriye, savaşın eşiğine geldiğinin farkına vararak PKK terör örgütü lideri Öcalan'ı ülkeden çıkarmak ve Adana Mutabakatını imzalamak zorunda kalmıştır.

Bu bağlamda 1998 yılındaki Adana mutabakatı, iki ülke ilişkilerinde bir dönüm noktasını teşkil etmiş ve ilişkilerde normalleşme başlamıştır (Dışişleri, 1998). Bu nedenle 1998-2002 yılları arası, iki ülke ilişkilerinde yumuşama dönemi olarak nitelendirilebilir. Adana Mutabakatı ile ilişkilerde gerginlik dönemi sona ermiş ve ilişkilerin güven ortamı inşa edilmeye başlanmıştır. Ayrıca bu mutabakatla ilişkilerin önündeki psikolojik bariyerin açılması da mümkün olabilmıştır. Bu da 2003 yılından itibaren ilişkilerin geliştirilmesi için gerekli güven ortamını sağlamıştır. Dolayısıyla 2003 yılından itibaren gelişen Türkiye-Suriye ilişkilerinde yumuşak güce geçişin adımı Adana Mutabakatıyla atılmıştır. Başka bir ifadeyle AK Parti döneminde iki ülke ilişkilerinin gelişebilmesinin temeli önceki hükümet döneminde bu mutabakatla atılmıştır. Çünkü iki ülke ilişkilerinin iyileşebilmesi için gerekli güven ortamının sağlanması gerekiyordu. Bu anlamda iki ülke ilişkilerinde bu mutabakatla ilişkilerde güvenikleştirme (*securitization*) dönemi bitirken yerine Özlem Tür, Ahmet Kasım Han ve Pınar Bilgin'in de ileri sürdüğü gibi 2003 yılından itibaren komşularla sıfır sorun politikası ile güveniksizleştirme (*de-securitization*) politikası ve söylemi ile yumuşak güç dönemi başlayabilmiştir (Han, 2013: 62; Tür, 2010: 165; Bilgin, 2007: 555). Ayrıca Bülent Aras ve Rabia Karakaya Polat da Adana mutabakatı sonrası ilişkilerde çatışmadan işbirliğine doğru bir dönüşümün başladığı ve Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerini güveniksizleştirme politikasına yöneldiğini tespit etmişlerdir (Aras ve Polat, 2008: 509).

2003-2011 Yumuşak Güç Dönemi

Türkiye-Suriye ilişkilerinde yumuşamaya geçiş evresinde Suriye devlet başkanı Hafız Esad'ın ölümü münasebetiyle düzenlenen cenaze törenine Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer'in katılması, tarihi bir dönüm noktası olarak ilişkilerde sıcak bir atmosferin ve yakınlaşmanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak iki ülke ilişkilerinde karşılıklı üst düzey ziyaretler, AK Parti hükümeti döneminde Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın Aralık 2004 tarihinde Şam ziyareti ile ivme kazanmaya başlamıştır. Nitekim hemen ardından Suriye devlet başkanı Esad, 2005 yılında iade-i ziyaret de bulunmuştur. Esad'ın bu ziyareti, Suriye'nin bağımsızlığını kazandığı 1946 yılından sonra Türkiye'ye yapılan en üst düzeyde ilk resmi ziyaret olması bakımından tarihsel bir önemi haiz olmuştur. Zira bundan sonra iki ülke arasında karşılıklı ziyaret trafiği, tarihte pek az eşine rastlanır biçimde baş döndürücü bir hızda gelişmiştir.

Karşılıklı ziyaretlerin gelişmesine paralel olarak iki ülke arasındaki ilişkiler de hızlı bir şekilde ilerleme kaydetmiştir. Türkiye, ilişkileri geli-

tirmek üzere 2004 yılında Asi nehri üzerinde dostluk barajı yapmaya başlayarak eskiden ilişkilerin önündeki engel olan su sorununu bu sefer ilişkileri geliştirmek üzere kullanmaya başlamıştır. Hatta Türkiye gelişen ilişkilerin ivmesiyle komşularla sıfır sorun politikası gereği sadece Türkiye-Suriye arasındaki sorunları çözmek için Suriye'nin İsrail ve Irak gibi ülkelerle sorunlarını çözmeye yönelik arabuluculuk girişimlerinde de bulunmuştur. Bu çerçevede Türkiye, Ekim-Aralık 2003 tarihleri arasında ve son olarak Mayıs 2008 tarihinde Suriye-İsrail arasında arabuluculuk diplomasisi izlemiştir. Ağustos 2009 tarihinde ise Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, Suriye-İrak sorunlarını çözmek üzere mekik diplomasisi izleyerek arabuluculuk girişimlerinde bulunmuştur. Ayrıca Türkiye, Şubat 2005 yılında gerçekleşen Hariri suikastı nedeniyle uluslararası baskıya uğrayan Suriye'ye diplomatik olarak arka çıkmayı da ihmal etmemiştir. Türkiye'nin bu şekilde Suriye'nin yanında yer almasına karşı Suriye'de bir yandan 2003-2007 yılları arasında PKK'yı kınamanın ötesinde militanları da Türkiye'ye teslim etmiş ve Ocak 2007 tarihinde Lübnan-Kıbrıs Cumhuriyeti arasında gizlice imzalanan petrol ve doğalgaz antlaşması sorununda Türkiye'yi desteklemiş ve Lübnan'daki gücünü kullanarak bu antlaşmanın parlamentoda onanmasını da engellemiştir. İki ülke siyasi ilişkileri bu şekilde gelişirken 2007 yılında imzalanan Türkiye-Suriye serbest ticaret antlaşmasıyla ekonomik ve ticari ilişkiler de artmaya başlamıştır. Zira iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin gelişmesi sayesinde Türkiye'nin Suriye'ye ihracatı 2001 yılından 2011 yılına kadar 10 yılda 7 kat artarak rekor seviyeye yükselmiştir (Yeşilyurt, 2013: 422).

Özellikle Türkiye-Suriye ilişkilerinde 2009 yılı bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Türkiye, İsrail ile Suriye arasında arabuluculuk yaparken İsrail'in Gazze'ye hava saldırısı düzenlemesine çok sert tepki göstermiş hatta Başbakan Erdoğan, Ocak 2009 tarihinde Davos zirvesinde İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres'i uluslararası medyanın önünde çok sert eleştirmekten de kaçınmamıştır. Dünya basınında çok etkisi yaratan Davos olayı, Başbakan Erdoğan'ın meşhur 'one minute' çıkışıyla tarihe geçmiştir. Bu olay sonrası Türkiye-İsrail ilişkileri kötüleşirken Türkiye'nin Suriye ile ilişkileri ise zirve yapmıştır (Yeşilyurt, 2013: 420). Nitekim Nisan 2009 tarihinde Türkiye ile Suriye ilk kez ortak askeri tatbikat yapmış ve iki ülke arasında savunma sanayi işbirliği antlaşması imzalanarak ilişkiler derinleştirilmiştir. Ardından Eylül 2009 tarihinde iki ülke arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Antlaşması ve ortak Bakanlar Kurulu toplantısı yapılarak ilişkiler stratejik ortaklık seviyesine çıkarılmıştır (YDSİK, 2009). İki ülke arasında siyasi, güvenlik ve ekonomik ilişkilerin gelişmesinin yanında kültürel ve toplumsal ilişkilerin de gelişmesine yönelik politikalar devreye sokulmuştur. Bu çerçevede 2009 yılında iki ülke arasında karşılıklı turist vizeleri kaldırılarak toplumlararası kaynaşmanın sağlanması amaçlanmıştır (Güneş ve Akkoç, 2009). İki ülke arasında kültürel ilişkileri geliştirmek üzere ise Türkiye, 2009 yılında Suriye'de Yunus Emre Enstitüsü Türk Kültür Merkezini açmıştır (Emlakkulusi, 2017). Son olarak Aralık 2009 tarihinde Başba-

kan Erdoğan, Şam'a 10 bakan ve 200 işadamı ile bir nevi çıkarma yaparak 50'den fazla antlaşma yapmış ve bundan sonra iki ülke ilişkilerinde 2009-2011 arasında söylem düzeyinde de stratejik ortaklıktan bahsedilmeye başlanmıştır. Böylece 1998 yılına kadar zaman zaman savaşın eşiğine gelmiş olan iki ülke arasındaki düşmanlık ilişkilerin, 2003 yılında AK Parti hükümetinin yumuşak güç diplomasisi sayesinde dostluk ilişkilerine dönüşmenin ötesinde stratejik ortaklık seviyesine dahi çıktığı görülmektedir. Öyle ki, iki ülke liderlerinin 2008 yılında Bodrum'da birlikte tatil yapmaları, düşmanlık ilişkilerinin ne seviyede dostluk ilişkilerine dönüştüğünü çarpıcı biçimde göstermektedir.

Nitekim 2003-2011 arasında Türkiye-Suriye ilişkilerinin gelişmesi sayesinde Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), Suriye'de petrol arama ruhsatı kazanmış ve Türkiye, Arap doğalgaz boru hattı projesinin çalışmalarını başlatmıştır (Dünya, 2010). Daha sonra iki ülkenin elektrik şebekeleri birleştirilmiş ve Halep-Gaziantep-Kilis ekonomileri entegre edilmiştir (Doğru, 2005: 2 ve Tarım Bakanlığı, 2017). Temmuz 2006 tarihinden itibaren ise Lazkiye-Mersin arasında feribot seferleri başlatılmıştır (Hürriyet, 2006). Ayrıca Türkiye, Suriye ile sınır kapılarını modernize etme ve Suriye'nin demiryollarını iyileştirme ihalesini kazanmış ve Gaziantep-Halep arası demiryolu hattı açılmıştır (Ray Haber, 2017). Böylece iki ülke ilişkileri, 2003-2011 yılları arasında derinleştirilmiştir.

İki ülke arasındaki ilişkilerin AK Parti döneminde baş döndürücü biçimde çok hızlı gelişmesinde çeşitli faktörler kritik rol oynamıştır. Öncelikle 1 Mart 2003 tezkeresinin Türkiye'nin Ortadoğu ve Araplar nezdindeki olumsuz algı ve imajını derinden etkileyen kritik bir faktör olduğunu ileri sürmek mümkündür. Arap Ortadoğu'sunda Türkiye, genellikle sert güç ülkesi, ABD ve NATO'nun maşası, piyon ülke ve laik ülke algısı ve imajına sahipken AK Parti döneminde bu algı, Türkiye'yi model alma yönünde değişmiştir (Keyali, 2014; Akgün ve Gündoğar, 2012). Türkiye'nin müttefiki ABD'nin Irak işgaline karşı hayır diyebilmesi, bütün dünyada olduğu gibi özellikle Ortadoğu'da büyük yankı uyandırmış ve ABD'den bağımsız politika izleyen bir ülke görüntüsünün ortaya çıkması mümkün olabilmıştır. Ayrıca Türkiye'nin önceki hükümetlerinin katı laiklik politikası nedeniyle Ortadoğu'da laik ülke algısı, İslami gelenekten gelen AK Parti ve başta Başbakan Erdoğan olmak üzere yönetici elitin İslami söylemleri sayesinde olumlu yönde değişmeye başlamıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin başta Suriye olmak üzere Müslüman Ortadoğu ülkeleriyle ilişkilerinin dinamik bir şekilde dönüşümünde algı ve imajın değişmesinin kritik rol oynadığı iddia edilebilir. Nitekim 1 Mart 2003 tezkeresi, Suriye ve Arap ülkeleri tarafından olumlu karşılanmıştır (Baba ve Karagül, 2012: 34; Gündüz, 2014).

İkincisi, 2003 yılında ABD'nin Irak işgalinin Türkiye ve Suriye tarafından toprak bütünlüğüne tehdit olarak algılanması, iki ülkenin ortak tehdit nedeniyle yakınlaştırıcı rol oynamıştır. İşgal nedeniyle oluşacak güç boşluğu ortamında olası bir Kürt devletinin kurulması riskinin artması, Türkiye ile Suriye'nin ortak tehdit algılamasına yol açmıştır (Todorova, 2015: 114). Bu

durum iki ülkeyi işgale karşı ortak tavır almaya yönelmiştir. Ayrıca Irak işgali sonrası ABD'nin şer eksenini olarak Suriye'yi hedefe koyması ve 2003 yılından itibaren Suriye'ye uyguladığı ambargoyu genişletme kararı da Suriye'yi Türkiye'ye yakınlaştırmıştır. Meliha Benli Altunışık'a göre Türkiye de bölgede artan İran nüfuzunu sınırlamak için Suriye'ye yakınlaşma politikası izlemeye başlamıştır (Altunışık, 2013: 187). Dolayısıyla 2003 Irak işgali, her iki ülkeyi birbirine yakınlaştıran bir faktör olmuştur.

Üçüncüsü, Türkiye-Suriye ilişkilerinin gelişmesinde ABD'nin Ortadoğu politikası ile Türkiye'nin politikasının örtüşmesi etkili olmuştur. ABD'nin Ortadoğu politikasında Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika girişimi (BOP) ile bölge ülkelerini ılımlı İslam çerçevesinde dönüştürme politikasında Türkiye'nin dönüştürücü aktör olarak ortaya çıkması, ilişkilerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. ABD, 2003 yılından itibaren Müslüman Ortadoğu ülkelerinin Batı devlet ve toplumlarına tehdit olmaktan çıkmasının yolunun bu ülke ve toplumlarının Batı'nın değerleri ve sistemini benimsemesi yolu ile mümkün olacağına yönelik BOP projesini hayata geçirmiştir (Girdner, 2005: 43). ABD'nin bu politikasında Türkiye, yumuşak güç politikasıyla model ülke rolünü sahiplenmiştir (Aydıntaşbaş ve Kirişçi, 2017: 1-2). Türkiye'nin ABD-NATO müttefiki, AB üyelik sürecinde ve Batı'nın değerlerine sahip bir ülke olarak Müslüman Ortadoğu ülkelerine model olması amaçlanmıştır. AK Parti liderlerinin de Türkiye'nin Müslüman demokrasisinin Ortadoğu'da model rolünü yumuşak güç diplomasisiyle harekete geçirme politikası izlemesi, Türkiye-Suriye ilişkilerinin gelişmesinde etkili olmuştur. Çünkü Türkiye, model ülke politikasının pilot ülkesini Suriye olarak belirlemiş ve Suriye üzerinden Ortadoğu'ya model olmayı tercih etmiştir. Bunda Suriye'nin Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna açılan kapısı olması etkili olmuştur. Ayrıca gelişen Türkiye-Suriye ilişkilerinin diğer Ortadoğu ülkelerine model olması amaçlanmıştır. Bu nedenle Türkiye, Ortadoğu politikasında Suriye'ye özel önem vermiş ve ilk olarak bu ülkeyle ilişkilerini geliştirmek istemiştir. Türkiye, Suriye ile ilişkilerini geliştirerek diğer ülkelere model olabilmek için ABD'nin de yaklaşan ilişkilere göz yummasını sağlayabilmiştir. Suriye'nin de ABD baskısından kurtulmak için Türkiye'ye yanaşmayı tercih etmesi, ilişkilerin gelişmesinde kolaylaştırıcı faktör olmuştur. ABD de Suriye'nin Türkiye üzerinden ılımlılaştırılmasına ses çıkarmamış hatta gelişen ilişkileri desteklemiştir. Çünkü Nuri Yeşilyurt'a göre ABD, gelişen Türkiye-Suriye ilişkilerini kendi Ortadoğu politikasının çıkarı için kullanmıştır (Yeşilyurt, 2013: 416).

Dördüncüsü Türkiye-Suriye ilişkilerinin gelişmesinde en temel belirleyici faktör, AK Parti liderlerinin genelde Ortadoğu özelde Suriye'ye bakış açısı argümanıdır. Başbakan Erdoğan, 2009 yılındaki Şam ziyaretinde Suriye'yi Türkiye'nin Ortadoğu'ya açılan kapısı ve ikinci evi olarak değerlendirmiş ve Türkiye'nin de Suriye'nin Avrupa'ya açılan kapısı ve ikinci evi olduğunu dile getirmiştir. Dışişleri Bakanı Davutoğlu da Suriye ile Türkiye arasında 'ortak kader, ortak tarih, ortak gelecek' söylemini gündeme getirerek iki ülke ilişkilerinin gelişmesinin tarihsel bir zorunluluk olduğunu vur-

gulamıştır (Haberler, 2009). Ayrıca Davutoğlu, Suriye'yi Türkiye'nin hinterlandı olarak değerlendirerek iki ülkenin ekonomik entegrasyona gitmesine yönelik serbest ticaret anlaşmasını 2007 yılında yürürlüğe sokmayı başarmıştır (Davutoğlu, 2001). Türkiye, bu dönemde Ortadoğu'yu sadece siyasi ve güvenlik açısından değil ekonomik, ticari ve toplumsal-kültürel ilişkiler açısından da tekrar keşfetmiştir. Nitekim Özlem Tür, hem Türkiye-Suriye ilişkilerinin gelişmesinde hem de Türkiye'nin proaktif Ortadoğu politikası izlemesinde Anadolu kaplanları olarak nitelendirilen yeni İslami sermayeye pazar arayışının da etkili olduğunu ileri sürmüştür (Tür, 2013: 160).

Bu faktörler çerçevesinde Türkiye-Suriye ilişkileri, 2003-2011 yılları arasında beklenmedik hız ve seviyede gelişme gösterdiği gibi aynı zamanda Arap Baharı süreciyle 2011 sonrasında da bir anda ilişkiler düşmanlığa dönüşmüştür.

Sert Güce Dönüş Dönemi 2011-2018-: Arap Baharı ve Suriye Krizi

Literatüre 'Arap Baharı' olarak geçen Aralık 2010 tarihinde Tunus'ta başlayan Arap ayaklanmaları, Ortadoğu politikası başta olmak üzere Türk dış politikasını derinden dönüştürmüştür. Arap ayaklanmaları ile Arap ülkelerinin 80 yıla uzanan otoriter rejimlerinin domino etkisi ile birer birer yıkılmasıyla Ortadoğu siyaseti alt üst olmuştur. Zira Arap Baharıyla rejimlerin yıkılmasına paralel olarak Libya, Mısır ve Suriye Ortadoğu politikasının birer aktörü olmaktan çıkmıştır. Oysa başlangıçta ayaklanmalar, demokratikleşmenin bir ürünü olarak değerlendirilmişti. Zaten bu nedenle ayaklanma hareketleri, Arap Baharı olarak nitelendirilmişti. Ancak çok kısa bir zaman sonra ayaklanmalar sonrası rejimlerin yıkılması demokrasiyi değil, Mısır'a darbeyi, Libya ve Suriye'ye iç savaşı getirmiştir. Arap Baharı, Mart 2011 tarihinde Suriye'ye sıçramış ve Tunus, Mısır ve Libya'nın aksine Suriye devlet başkanı Esad, ayaklanmalar sonucu ayakta kalmayı başarmış, ancak bu sefer ayaklanmalar iç savaşa dönüşmüştür.

Esad rejiminin protestoculara karşı silah kullanmaya başlamasıyla Suriye'deki ayaklanmalar iç savaşa dönüşmüş ve böylece Ortadoğu politikasında Suriye krizi ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda Suriye krizi, 2003 yılından itibaren yumuşak güç odaklı yürütülen Türk dış politikasının sert güce dönmesine neden olmuştur. Çünkü iç savaşın başlamasıyla birlikte Türkiye'ye karşı güvenlik tehditlerinin ortaya çıkması nedeniyle hükümet, mecburen sert güç odaklı politika izlemek zorunda kalmıştır. Ancak Türkiye, Arap Baharının Suriye'ye sıçradığı ilk zamanlarda dostluk ilişkilerine dayanarak devlet başkanı Esad'ı reform yapmaya telkin eden politika izlemiştir. Dışişleri Bakanı Davutoğlu, Ağustos 2011 tarihinde son kez Şam'a giderek devlet başkanı Esad'ı protestolara karşı silahlı güç kullanmaya son verip reform yapmaya ikna etmeye çalışmış, ancak Türkiye'nin bu diplomatik çözüm arayışları Esad'ın tutumunu değiştirmeye yetmemiştir (DW, 2017). Buradan hareketle, Türkiye ile Suriye arasında 2003 yılından itibaren gelişen yaklaşık sekiz yıllık dostluk ilişkilerinin Türkiye'nin Esad rejimini etkilemeye yetmediği sonucu ortaya çıkmaktadır. Oysa Türkiye, Arap Baharı

başladığında bu süreci kontrol edip model olacağını düşünmüştü (Cumhuriyet, 2016). Ancak Esad rejiminin iç savaşa yol açan politikaları, Türkiye-Suriye ilişkilerindeki dostluğu da bitirmiş hatta düşmanlık ilişkilerine yol açmıştır. Birgül Demirtaş'ın ileri sürdüğü gibi 2003-2011 arası 'dost Esad' 2011 sonrası 'düşman Esad'e dönüşmüştür (Demirtaş, 2013: 111).

Dolayısıyla Mart ayından Ağustos'a kadar süren telkin girişimlerinin sonuç vermemesi üzerine Türkiye, politika değişikliğine giderek Suriye muhalefetini desteklemeye başlamıştır (Oktav, 2013: 198). Dolayısıyla Türkiye'nin Suriye krizine karşı ilk tepkisi yumuşak gücünü kullanarak iknaya dayalı politika izlemek olmuş, ancak reform yapmaya telkin eden girişimler işe yaramayınca hükümet, telkin ve iknadan oluşan yumuşak güç diplomasisinden vazgeçip sert güç odaklı inisiyatif alan politikaya yönelmiştir. Bu çerçevede Türkiye, Ağustos 2011 tarihinde Suriye muhaliflerinin İstanbul'da toplanmasına ve buradaki toplantıda Suriye Ulusal Konseyi'nin kurulmasına öncülük etmiştir. 2012 yılından itibaren ise Türkiye, rejim değişikliği politikasına yönelerek bunun için Esad'a karşı Özgür Suriye Ordusu'nun kurulması ve silahlandırılmasına da katkı sağlamaya başlamıştır. Gencer Özcan da Türkiye'nin Suriye politikasının muhalifleri destekleme bağlamında rejim değişikliğine dönüştüğünü ileri sürmüştür (Özcan, 2017: 270). Özellikle Haziran 2012 tarihinde Suriye tarafından Türk jetinin düşürülmesi olayından sonra Türkiye, Suriye'ye karşı angajman kurallarını değiştirerek sert güç politikasına resmen başlamıştır (Milliyet, 2016). Ardından Akçakale'ye Suriye tarafından top mermisinin düşmesi sonrası Türkiye, silahlı kuvvetleri kullanmak üzere 4 Ekim 2012 tarihinde TBMM'den Suriye tezkeresini geçirmiştir (NTV, 2012). Böylece Türkiye'nin Suriye politikası sert güç odaklı olmanın yanında askeri araçlara indirgenmeye başlamıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin Suriye politikasının 2003-2011 arası dönemde yumuşak güç, liberal kazan-kazan stratejisi üzerinden yürütülürken 2012 yılından itibaren askeri araçlara indirgenen stratejik realizm üzerinden yürütüldüğü döneme geçilmiştir (Oğuzlu, 2007: 88). Bu anlamda Suriye krizi, çok boyutlu Türk dış politikasını askeri araçlara indirgediği gibi Suriye'ye hapsolmesine da yol açmıştır. Nitekim 2011 yılından itibaren özelde Türkiye'nin Ortadoğu politikası genelde Türk dış politikası Suriye'ye kilitlenmek zorunda kalmıştır.

Bundan sonra Türkiye, Suriye politikasını Esad'ın devrilmesi üzerine kurmuş ve bunu da müttefiki ABD ile gerçekleştirmeye yönelmiştir. Ancak ABD'nin Suriye'deki kimyasal silahların imha edilmesi noktasında Rusya ile anlaştıktan sonra Esad'ı devirme politikasını terk edince Türkiye, tek başına kalmıştır. Çünkü Obama yönetiminin kırmızıçizgi olarak değerlendirdiği Suriye'deki kimyasal silahların Rusya ile yapılan pazarlık sonucu Eylül 2013 tarihinde BM gözetiminde imha edilmesi ile Suriye'nin İsrail'e tehdit olma durumu da ortadan kalkmıştı (Uzgel, 2017; Milliyet, 2012b). Muhtemelen yapılan pazarlık, Esad'ın kalması karşılığında kimyasal silahların imha edilmesiydi. Dolayısıyla artık ABD için Esad'ın yıkılmasına gerek kalmamıştı. Ayrıca Mısır'da Müslüman Kardeşler (İhvan) ve Mursi deneyimi nedeniyle

le ABD'nin Esad sonrasının belirsizliğini değerlendirerek Rusya ile anlaşığı düşünülebilir. Bunun da ötesinde ABD'nin Esad'ın kalması karşılığında Rusya'dan Suriye'nin kuzeyine Demokratik Birlik Partisi (Partiya Yekîtiya Demokrat-PYD) ve Halkın Koruma Birliğı (Yekineyen Parastina Gel-YPG) üzerinden askeri olarak yerleşme tavizini kopardığı anlaşılmaktadır.

ABD'nin bu politika değişikliğı sonucunda Türkiye, sadece Esad'ın devrilmesi noktasında yalnız kalmamış, ayrıca bu sefer hem ABD hem de PKK'nın uzantısı olan PYD/YPG terör örgütü ile karşı karşıya kalmıştır. Nitekim 2013 sonundan itibaren bir yandan ABD'nin Suriye'nin kuzeyine askeri üsler kurmaya başladığı ve PYD/YPG'nin de Suriye'nin kuzeyinde kantonlar kurmaya başladığı yeni bir süreç başlamıştır. Böylece ABD, Türkiye yerine yerel unsur olarak gördüğü PYD/YPG terör örgütünü müttefik olarak seçmiştir. Bundan sonra Suriye krizinin iç savaştan vekâlet savaşına dönüştüğü yeni bir süreç başlamıştır.

Bu yeni süreçte Türkiye'nin Suriye krizi nedeniyle Ortadoğu politikasında hegemonya arayışı sona ererken onun boşluğunu Suudi Arabistan ile İran doldurmaya başlamıştır. Bu bağlamda Ortadoğu'da İran ile Suudi Arabistan arasında hegemonya rekabeti başlamıştır. Suudi Arabistan, Suriye krizinde 2016 yılına kadar Türkiye ile işbirliğı içerisindeyken bundan sonra Suriye'de Türkiye ile farklı bloklarda yer almaya başlamıştır. Bu da Türkiye ile Suudi Arabistan arasında rekabete yol açmıştır. Özellikle bu rekabet, iki ülkeyi Katar krizinde karşı karşıya getirmiştir. Suudi Arabistan'ın İran'a karşı ABD desteğıyle başlattığı Sünni blok politikasında Katar'ın İran'a yakın duruşunu ülkeyi ablukaya alarak tepki gösteren Suudi Arabistan'a karşı Türkiye, Katar'ın yanında yer alarak ablukanın kırılmasını sağladığı gibi Suudi Arabistan'ın politikasını da akamete uğratmıştır. Bu durum iki ülkenin Ortadoğu politikasında farklı bloklarda yer almasını da beraberinde getirmiştir.

Zira Türkiye'nin Ocak 2017 yılından itibaren Astana eksenine katılmasıyla birlikte ABD destekli Suudi Arabistan liderliğindeki Körfez bloğuna karşı Rusya-Türkiye-İran üçlüsünün oluşturduğu Astana ekseni, Ortadoğu politikasında karşı blok olarak öne çıkmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin Suriye krizi nedeniyle Ortadoğu politikasının 2014 yılından itibaren tıkanması, hegemonya arayışından Suriye'de beka sorunuyla uğraşmak zorunda kalmasından yararlanan Suudi Arabistan'ın İran ile giriştiğı hegemonya rekabeti, 2017 yılına gelindiğinde her iki ülkenin hem hegemonya kuramadığı gibi hem de birbirlerine karşı üstünlük sağlayamamasıyla sonuçlanmıştır. Bu konjonktürde Türkiye ile Suudi Arabistan iki rakip ülke olarak Ortadoğu politikasında farklı bloklarda yer almıştır. Ancak Türkiye, Suriye krizinde başlangıçtan itibaren birlikte çalıştığı Katar'ı, Suudi Arabistan liderliğindeki bloktan ayırmanın ötesinde ilişkileri müttefikliğe taşımayı başarmıştır (Aras and Akpınar 2017: 5). Ayrıca Türkiye, Ocak 2017 yılında Astana sürecine katılarak Suriye'de rekabet ettiği İran ile de ortak hareket etmeye başlamıştır. Böylece Türkiye, Suriye kriziyle tıkanan Ortadoğu politi-

kasına Katar krizindeki rolü ile tekrar oyun bozucu ülke olarak ön plana çıkmıştır (Ekşi, 2017).

Son tahlilde Suudi Arabistan'ın bir yandan Suriye'de Türkiye'nin karşısında yer alması öte yandan İran'a karşı Sünni blok politikası, Türkiye'nin Ortadoğu politikasındaki tercihlerini de etkilemiştir. Özellikle Suriye politikasında ABD'nin terör örgütü PYD/YPG'ye verdiği destekten dolayı Türkiye'nin ABD ile karşı karşıya geldiği konjonktürde Suudi Arabistan'ın da ABD destekli Sünni blok liderliğini oluşturmasına karşı Türkiye, Astana süreciyle karşı blok oluşturabilmiştir. Bu manevra, Türkiye'nin hem Suriye'de yalnız kalmasını engellediği gibi hem de Suriye'de ABD ve Suudi Arabistan'a karşı çıkarlarını Astana eksenini üzerinden korumasını da sağlamıştır. Ayrıca ABD destekli Suudi Arabistan'ın politikaları, Türkiye'nin bir yandan Katar ile ilişkilerini müttefikliğe taşımasına öte yandan İran ile Astana süreciyle ortak hareket etmesinde etkili olmuştur.

Bu bağlamda Türkiye, 2013 yılından Ocak 2017 tarihindeki Astana sürecine kadar bir yandan ABD destekli PYD/YPG, öte yandan Rusya ve İran destekli Esad rejimine karşı tek başına vekâlet savaşı veren bir politikaya yönelmek zorunda kalmışken Astana süreci, Türkiye'ye alan açmıştır. Astana sürecinin açtığı alan sayesinde Türkiye, Suriye sahasında çıkarlarını korumaya yönelik manevralar yürütebilmiştir. Astan süreci, özelde Türkiye'nin Suriye politikasını dönüştürürken genelde Türk dış politikasında ilklerin yaşanmasına da yol açmıştır. Zira Suriye krizindeki vekâlet savaşı sürecinin Türk dış politikasına en kritik katkısının ilk defa Türkiye'nin Özgür Suriye Ordusu ile vekâlet savaşı aktörünü keşfetmesinin olduğu ileri sürülebilir.

Suriye Vekâlet Savaşı ve Türk Dış Politikasının Ultimo Ratiosu: Askeri Harekâtlar

Suriye iç savaşının küresel ve bölgesel güçler arasında vekâlet savaşına dönüşmesiyle birlikte ABD, Rusya, İran, Türkiye, Suudi Arabistan ve Katar ülkede nüfuz mücadelesine girişmişti (Erol ve Oğuz, 2015: 267). Ocak 2017 tarihindeki Astana sürecine kadar ABD, Türkiye, Suudi Arabistan ve Katar bloğu, Rusya-İran eksenine karşı vekâlet savaşı yürütmüştü. Ancak ABD'nin 2013 yılında ortaya çıkan IŞİD/DEAŞ¹ ile mücadelede PKK'nın uzantısı olan PYD/YPG ile müttefik olarak hareket etmesi ve Suriye'nin kuzeyine yerleşmesi nedeniyle Türkiye ile ABD çıkarları artık açıkça çatışmaya başlamıştı. ABD, bir yandan PYD terör örgütünü DEAŞ terör örgütüyle savaştırarak meşrulaştırırken öte yandan PYD üzerinden Suriye'nin kuzeyine askeri olarak yerleşmiştir (Anadolu Ajansı 2018b ve 2017). Böylece ABD ve PYD,

¹ 2013 yılında ortaya çıktığından itibaren Irak Şam İslam Devleti (İŞİD) olarak kullanılan terim, 10 Eylül 2014 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanı Laureny Fabius'un İslam Devleti (İŞİD) terimini İslam terimine çağrışım yaptığı için Arapça orijinalindeki gibi DEAŞ (ad-Dawlah al-Islamiyah fil-'Iraq wa ash-Sham) kullanmaya çağırması üzerine İŞİD terimi DEAŞ'a dönüşmüştür. "İŞİD nedir DEAŞ-DEAŞ-ISIS ne anlama geliyor?", *İnternet Haber*, 14. 11. 2015, Erişim tarihi: 01.01.2018, <http://www.internethaber.com/isid-nedir-daes-deas-isis-ne-anlama-gelir-1486838h.htm>.

Türkiye'nin Araplarla bağlantısını kesmiş oluyordu. Özellikle Suriye PKK'sı olan PYD terör örgütünün Türkiye'nin güney sınırında kantonlar oluşturmasını hükümet, terör koridoru ve terör devletinin oluşum süreci olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle PYD terör örgütünün Suriye'nin kuzeyinde kantonlar oluşturması ve Türkiye'nin güney sınırı boyunca kantonları birleştirmesini ulusal güvenlik tehdidi olarak değerlendiren hükümet, Suriye politikasını PYD terör örgütüyle mücadeleye çevirmiştir. Ağustos 2016 yılında Fırat Kalkanı harekâtıyla birlikte Türkiye, Suriye politikasını Esad'ın devrilmesinden PYD terör koridorunun ortadan kaldırılması hedefine çevirmiştir. Böylece Türkiye'nin Suriye politikası, rejim değişikliği politikasından terörle mücadele politikasına dönüşmüştür.

Fırat Kalkanı Harekâtı

Ağustos 2016 tarihinde Türkiye'nin en kapsamlı sınır ötesi harekâtlarından biri olarak başlayan Fırat kalkanı harekâtı, Türkiye'nin Suriye politikasının dönüm noktası olmuştur. Suriye krizinden itibaren Türkiye, Suriye politikasını önce yumuşak güçten sert güç odaklı politikaya çevirmiş ve 2016 yılında yani altı yıl sonra ilk defa doğrudan askeri müdahalede bulunarak askeri angajman stratejisine yönelmiştir. Böylece Türkiye, Suriye'de doğrudan sahaya askeri olarak müdahale etme ve mevzilenme stratejisini uygulamaya başlamıştır. Türkiye, Fırat kalkanı harekâtı ile sınır bölgesini DEAŞ ve PYD terör örgütlerinden temizlemeyi amaçlamıştır. Özellikle Cerablus-Azez hattına yönelik yapılan bu askeri harekât ile Türkiye, PYD terör örgütünün Fırat'ın batısını geçip Azez ile bağlantı kurmasını ve böylece muhtemel terör koridoru oluşturmasını engellemeyi hedeflemiştir. Sonuçta Türkiye'nin bu askeri harekâtı ile Cerablus, Azez, Dabık, ve El-Bab bölgeleri DEAŞ ve PYD terör örgütlerinden kurtarılmıştır (McConnel, 2017). Askeri harekât sonrası Türkiye, insani diplomasi yürüterek terörden temizlediği bölgede sivillerin dönmesini ve yaşamalarını sağlayacak şehir inşa etmeye başlamıştır. Aslında Fuat Keyman'ın Fırat kalkanı ve Zeytin Dalı harekâtları sonrasında Türkiye'nin bölgedeki insani faaliyetlerini ahlaki realizm olarak kavramsallaştırması akıllı güç uygulamasıdır (Keyman, 2018). Bu çerçevede Türkiye, askeri hareket ile sert güç politikasının yanına bölgede altyapı hizmetlerini sağlayarak sağlık, gıda, barınma ve eğitim hizmetleri gerçekleştirerek yumuşak gücü de eklemiş ve bu bağlamda akıllı güç diplomasisi yürütmeye başlamıştır (Anadolu Ajansı, 2018a).

Birleşmiş Milletler (BM) antlaşmasınının 51. maddesi olan meşru müdafaa hakkına dayanarak Fırat kalkanı harekâtını terörle mücadele konsepti çerçevesinde gerçekleştiren Türkiye, Suriye'nin kuzeyini DEAŞ terör örgütünden temizlemeyi başarmıştır. Türkiye'nin Suriye'nin kuzeyine yönelik gerçekleştirdiği bu tek taraflı askeri harekâtın en önemli çıktılarında biri de Suriye denkleminin değişmesidir. Çünkü Türkiye, Fırat kalkanı harekâtı ile Suriye'deki varlığını hem ABD hem de Rusya ve İran'a karşı gösterebilmiştir. Bunun da ötesinde Türkiye'nin yedi ay süren başarılı askeri harekâtı, Rusya ve İran'ın Türkiye'ye karşı mevcut politikalarını da dönüştürmüştür.

Özellikle Kasım 2015 tarihinde Türk hava sahasını ihlal eden Rus savaş uçağının düşürülmesi nedeniyle kötüleşen Türkiye-Rusya ilişkileri, bu harekât sonrası düzleme eğilimine girdiği gibi ittifak ilişkilerine de dönüşmeye başlamıştır. Nitekim harekât sonrası Ocak 2017 tarihinde başlayan Astana süreci ile özellikle ABD'ye karşı Rusya-İran-Türkiye ekseninin oluşması sağlanmıştır. Böylece Kasım 2015 tarihindeki uçak krizi sonrası düşmanlık ilişkilerine dönüşen Türk-Rus ilişkileri, işbirliği ivmesi bağlamında Astana süreciyle ittifak ilişkilerine evrilmiştir. Bunun Türkiye'nin Suriye politikasına en önemli etkisi, Türkiye'nin Suriye politikasındaki rejim değişikliği politikasını terk etmesi olmuştur. Zira Türkiye'nin Rusya ve İran ile 20 Aralık 2016 tarihinde Suriye'nin egemenliği, bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü esas alan Moskova Bildirgesini imzalaması, Esad'ın devrilmesine dayanan rejim değişikliği politikasından da vazgeçtiği anlamına gelmektedir (Dışişleri, 2016).

Diğer taraftan bu askeri harekât sonrasında Türkiye ile tarihsel NATO müttefiki olan ABD arasında 2013 yılında başlayan stratejik kopuş derinleşme sürecine girmiştir. Çünkü Türkiye, güney sınırını DEAŞ terör örgütünden temizlemeye çalışırken ABD, Suriye'nin kuzeyine bir yandan askeri üsler kuruyor öte yandan Suriye PKK'sı olan PYD/YPG terör örgütünü yerleştiriyordu. Türkiye'nin PKK terör örgütünün uzantısı olarak değerlendirdiği PYD/YPG'yi ABD'nin DEAŞ terör örgütüyle mücadelede müttefik olarak kullanması, iki müttefik arasında stratejik ayrışmayı derinleştirmiştir. BBC televizyonunun Kasım 2017 tarihinde DEAŞ ile PYD arasındaki bağlantıyı ortaya çıkarmasıyla birlikte ABD'nin PYD'yi DEAŞ ile danışıklı dövüş misali çatıştırarak DEAŞ'ın boşalttığı bölgelere PYD'yi yerleştiren bir politika izlediği de ortaya çıkmıştı (BBC, 2017). Ayrıca ABD'nin PYD terör örgütünü DEAŞ terör örgütüyle savaştırarak meşrulaştırdığı da böylece anlaşılmıştır. Bunun da ötesinde BBC'nin Rakka'da PYD terör örgütü mensuplarının DEAŞ teröristlerini otobüslerle nakletmesi olayı, iki terör örgütü arasındaki bağlantının ötesinde ABD'nin DEAŞ terör örgütünü oluşturduğu iddialarını da güçlendirmiştir. Zaten ABD Başkanı Donald Trump'ın eski başkan Obama'nın IŞİD/DEAŞ'i kurduğunu iddia etmesi de ABD ile DEAŞ terör örgütü arasındaki bağlantıyı gün ışığına çıkarmıştı (NTV, 2016). Bu nedenle ABD ile Türkiye'nin Suriye'deki çıkarları artık çatışmaya başlamış ve bu da müttefiklik ilişkilerini bitirme noktasına getiren stratejik kopuşu derinleştirmiştir.

Zira Türkiye'nin güney sınırlarını terör örgütlerinden temizleme harekâtı politikasını sürdürmesi iki müttefiki karşı karşıya getirecektir. Nitekim Fırat'ın batısından ilk önce DEAŞ terör örgütünü temizleyen Türkiye, daha sonra ikinci hedef olarak ABD'nin müttefiki PYD terör örgütünü buradan temizleme harekâtına yönelmiştir. Nitekim Ocak 2018 yılında gerçekleştirilen Zeytin Dalı harekâtı, ABD'nin muhalefetine rağmen bu sefer Fırat'ın batısındaki PYD terör örgütüne karşı yürütülmüştür.

Zeytin Dalı Harekâtı

ABD'nin Türkiye'nin güney sınırında PYD terör koridoru kurma politikasını bir adım öteye taşıyarak devletleştirmeye yönelik ordu kurdurtma hamlesine karşı Türkiye, Zeytin Dalı harekâtını gerçekleştirmiştir. 9 Ocak 2018 tarihinde ABD öncülüğündeki DEAŞ karşıtı koalisyonun sözcüsü Albay Dillon'un PYD ile Suriye'de 30 bin kişilik sınır güvenlik gücü kuracaklarını açıklamasını Türkiye'nin ulusal güvenliğine tehdit algılayan hükümet, Özgür Suriye ordusu ile ortaklaşa 20 Ocak tarihinde Afrin'e yönelik Zeytin Dalı harekâtını başlatmıştır (Dünya, 2018a). Özgür Suriye ordusu, Türkiye'nin Suriye'deki vekâlet aktörü olarak bölgedeki varlığına meşruiyet de sağlamaktaydı. Dolayısıyla Türkiye'nin Suriye politikası, Afrin operasyonu ile yeni aşamaya girmiştir. Türkiye, başlangıçta Esad'a karşı ABD ile mücadele ederken ironik bir şekilde artık Suriye'de ABD ve onun desteklediği, büyük yatırım yaptığı PYD terör örgütüyle mücadele etmeye başlamıştır. Başka bir deyişle Türkiye, Zeytin Dalı harekâtında ABD ile vekâleten çatışmaya başlamıştır².

Türkiye, Zeytin Dalı harekâtıyla hem ABD hem de PYD terör örgütüne sınırlarında bir terör devletinin kurulmasına müsaade etmeyeceğini açıkça göstermiş ve bundan sonra Türkiye'nin politikası, Suriye'nin kuzeyinde PYD terör devletinin oluşumunu engellemeye odaklanmıştır. Bunun için Türkiye, öncelikle PYD'nin Fırat'ın batısını kontrol altına alıp Akdeniz'e çıkmalarını engellemeye yönelik strateji benimsemiştir. Bu stratejiye göre Türkiye, Fırat'ın batısında kontrolü doğrudan askeri olarak kendisi sağlayacaktı. Bu çerçevede Türkiye, askeri operasyonlarla Suriye'deki jeopolitik mücadeleye doğrudan katılmış ve Fırat'ın batısında askeri konuşlanmayı esas alan mevzilenme stratejisini uygulamaya başlamıştır. Türkiye'nin bu şekilde sahada varlığını inşa etmesi, bölgede dengeleri değiştirmekle birlikte Suriye'deki aktörlerin de politikalarını dönüştürmeye başlamıştır (Erkmen, 2018).

Türkiye'nin Afrin operasyonu ile ABD'nin büyük yatırım yaptığı PYD zayıflamaya başlamıştır. Böylece Rusya da ABD'ye çok fazla yakınlaşan PYD'yi Türkiye üzerinden cezalandırmış oluyordu. Ayrıca daha önce Esad'a meydan okuyan PYD, Türkiye karşısında Esad'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda Türkiye'nin hamlesi, dengeleri değiştirmenin yanında hem PYD-Rusya hem de Esad-PYD ilişkilerini de dönüştürmüştür.

---

² Buradan hareketle Suriye krizinin Türk-Amerikan ilişkilerini geri dönülemez biçimde dönüştürdüğü ileri sürülebilir. Türk-Amerikan ilişkileri, Suriye krizi çerçevesinde müttefiklikten stratejik ayrışmaya giderken Türk-Rus ilişkileri ittifak ilişkilerine doğru dönüşmeye başlamıştır. Rusya'nın Türkiye'ye hava sahasını açmasıyla başlayan yakınlaşma süreci de Türk-Rus ilişkilerini dönüştürmeye başlamıştır. Öyle ki, Kasım 2015 tarihinde Rus uçağının düşmesiyle bozulan ilişkiler, kısa zamanda tamir edilmiş, hatta Rusya'nın Fırat Kalkanı ve Zeytin Dalı harekâtlarında Türkiye'ye hava sahasını açmasıyla iki ülke ilişkileri stratejik hale gelmiştir. Ayrıca Türkiye'nin Rusya'dan S-400 füze savunma sistemi alması ve nükleer santral antlaşması yapmasının iki ülke ilişkilerini stratejik ortaklık seviyesine çıkardığı iddia edilebilir. Ayrıntılı analiz için bk. Muharrem Ekşi, "Türkiye'nin dönüştürücü hamlesi: Zeytin Dalı harekâtı", *Anadolu Ajansı*, 30.01.2018, Erişim tarihi: 12.02.2018, <https://aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiye-nin-donusturucu-hamlesi-zeytin-dali-harekati/1047544>.

Bunun dışında ABD de müttefiki PYD'nin zayıflatılmasını durdurmak üzere Türkiye'ye taviz vermeye dayanan yatıştırıcı politikaya yönelmiştir. Bu çerçevede 16 Şubat tarihinde ABD Dışişleri Bakanı, Ankara'ya gelerek Türkiye ile ilişkileri normalleştirmek için üçlü mekanizma kurulmasını ve Türkiye'nin güvenliği için güvenli bölge önerisini sunmuştur (Çelik, 2018). Bu anlamda hükümetin kararlı bir tutum sergileyerek başarılı operasyon gerçekleştirmesi, ABD'nin Türkiye'nin çıkarlarını da gözetererek politikalarını tekrar revize etmesine zorlamıştır. Dolayısıyla hükümetin askeri hamleleri, Suriye'deki aktörlerin politikalarında dönüştürücü etkiye yol açmıştır.

Bunun da ötesinde Türkiye'nin Zeytin Dalı harekâtı, Suriye'de Türkiye'yi dikkate almadan politika izleyenlerin oyunlarını bozmuştur. Nitekim Türkiye'nin askeri hamleleri, ABD ve PYD'nin Suriye'nin kuzeyinde ilk önce kantonlar halinde örgütlenmesi ve sonra devletleşmesini engellemiştir. Türkiye'nin Fırat'ın batısına askeri olarak konuşlanması, PYD'nin Akdeniz'e çıkışını kapatmıştır. Böylece Türkiye, Suriye'deki jeopolitik mücadelenin oyun bozucu aktörü olmuştur. Bununla birlikte Türkiye'nin en azından şimdilik Fırat'ın doğusundaki ABD ve PYD oluşumuna dokunmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Türkiye, Fırat'ın doğusundaki ABD ve PYD varlığını henüz tehdit olarak algılamadığı için bölgeye yönelik hamlede bulunmuyor. Bu da akla Türkiye ile ABD arasında Fırat'ın doğusu için zımnî bir uzlaşmanın olduğunu düşündürmektedir. Çünkü Türkiye, Afrin operasyonu sonrası yeni hedefini yine Fırat'ın batısında yer alan Münbiç ve İdlib olarak açıkça ortaya koymuştur.

Bu bağlamda Türkiye'nin Suriye politikasında bundan sonra askeri anjajman stratejinin devamı olarak yeni hareketler düzenleyebileceği söylenebilir. Zira Münbiç'teki PYD terör örgütünün varlığını tehdit olarak ileri süren Türkiye, Afrin operasyonu sonrası sıranın buraya geleceğini en üst düzeyden Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan dünya kamuoyuna ilan etmiştir (Dünya, 2018b). Türkiye'nin Afrin operasyonundaki kararlı tutumu nedeniyle ABD, bu sefer Münbiç'te Türkiye ile ortak çalışmaya yönelik uzlaşma politikasına yönelmiştir. Çünkü hükümet, Afrin operasyonunu gündeme getirdiğinde ABD, Türkiye'nin bölgeye gireceğini öngörememişti. Dolayısıyla Türkiye'nin Münbiç'e yönelik askeri harekât düzenleyip düzenlemeyeceği, ABD ile yapılan pazarlıklar sonucunda belli olacaktır. Diğer taraftan İdlib bölgesinin Akdeniz'e açılan Lazkiye'ye yakın stratejik konumda olması nedeniyle Türkiye, PYD'nin Akdeniz'e çıkışını engellemek üzere Münbiç'ten sonra ikinci hedef olarak İdlib'i belirlemiştir. İdlib'e yönelik askeri harekâtın ise Türkiye ile Rusya arasındaki pazarlıklar sonucunda belli olacağı ileri sürülebilir. Çünkü İdlib'te çoğunlukla Rusya'nın kontrolü bulunmaktadır. Sonuç olarak Türkiye, 2016 yılına kadar Suriye'de defansif politika izleyen ülke konumundan Fırat kalkını ve Zeytin Dalı hareketleriyle Suriye'deki jeopolitik mücadelenin kilit aktörü konumuna yükselmiştir. Bu askeri hareketlerle Türkiye, aynı zamanda ilk defa Özgür Suriye ordusu ile vekâlet aktörü de kazanmış oluyordu.

Sonuç

AK Parti hükümetleri, yumuşak güç odaklı dış politika stratejisiyle Ortadoğu'da model ve lider ülke olmayı hedeflemişlerdir. Bu çerçevede Suriye, genelde Türkiye'nin Ortadoğu politikasının özelde model ülke politikasının pilot ülkesi olarak seçilmiştir. Türkiye, Suriye ile geliştirilen ilişkiler üzerinden bölge halkları ve ülkelere model ülke olmak için yumuşak güç politikası izlemiştir. Bu bağlamda Suriye ile ilişkiler, komşularla sıfır sorun politikası çerçevesinde 2002 yılından itibaren çok hızlı bir şekilde iyileştirilmiş ve 2009 yılına gelindiğinde iki ülke arasında stratejik ortaklıktan bahsedilmeye bile başlanmıştır. Ancak AK Parti hükümetlerinin Suriye ile ilişkileri dostluk temelinde geliştirebilmesinin temelini 1998 yılında imzalanan Adana mutabakatıyla atıldığı not edilmelidir. Bununla birlikte komşularla sıfır sorun politikasına rağmen iki ülke arasında kadim sorunlar çözülmeden Suriye ile ilişkilerin baş döndürücü biçimde çok hızlı iyileştiği vurgulanmalıdır. Çünkü 2003-2011 arasında sorunlar çözülmeden çok hızlı iyileşen ilişkiler yine çok hızlı bir şekilde kötüleşmiştir. Buradan hareketle, 2011 yılında Arap Baharının Suriye'ye sıçraması sonucunda Türkiye'nin devlet başkanı Esad'ı reform yapmaya telkin edememesi ve ilişkilerin bir anda kötüleşmesi bağlamında Türkiye'nin Suriye ile ilişkileri yüzeysel düzeyde geliştirdiği ve Esad rejimi üzerinde yumuşak güç inşa edemediği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Türkiye'nin Suriye ile ilişkilerinin kötüleşmesinde AK Parti dış politika karar alıcılarının Arap Baharını öngörememesinin de etkili olduğu ileri sürülebilir. Çünkü Arap Baharı gibi bütün Ortadoğu politikasını alt üst eden bir olgunun öngörülebilmesi, dış politikada manevra yapmayı engellemiştir. Dolayısıyla Arap Baharı süreci sadece Türkiye-Suriye ilişkilerini alt üst etmedi, aynı zamanda AK Parti hükümetlerinin 2002 yılından itibaren yürüttüğü yumuşak güç odaklı dış politikanın da sonunu getirdi. Nitekim Arap Baharı süreciyle birlikte yumuşak güçten sert güç ve güvenlik odaklı politikaya yönelmek zorunda kalmıştır. Zira Arap Baharı Libya'ya sıçradığında kararsız zikzaklı bir davranış sergilenmiştir. Ayrıca Libya'da Kaddafi'nin devrilmesinden hareketle Esad rejiminin de hemen devrileceği gibi büyük bir hesap hatası yapılmıştır. İşte bu hesap hatası ve sonrasında da uzun bir süre Esad'ın devrilmesi üzerine kurulan politika, Türkiye'nin Ortadoğu politikası başta olmak üzere genel olarak Türk dış politikasının Suriye'ye hapsolmasına yol açmıştır. 2003-2011 arası Latin Amerika'dan Avrupa-Balkanlar ve Afrika'dan Ortadoğu'ya kadar çok boyutlu yürütülen Türk dış politikası, 2011'de Suriye'de tıkanmıştır. Suriye'de ayaklanmalara karşı Esad rejiminin silaha başvurması üzerine iç savaş durumu ortaya çıkınca Türkiye, sert güç ve güvenlik odaklı dış politikaya dönmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla Türkiye'nin yumuşak gücü Suriye'deki dönüşümü kontrol etmede yetersiz kalınca hükümet, mecburen sert güce dönmek zorunda kalmıştır. Ardından Suriye iç savaşı, küresel ve bölgesel güçler arasında vekâlet savaşına dönüşünce Türkiye, bölgedeki kazanımlarını kaybetmenin ötesinde ulusal güvenlik ve beka sorunuyla karşı karşıya kalmış-

tır. Sonuçta Türkiye, Ortadoğu'yu yönetmek ve lider olmak isterken beka mücadelesiyle yüzleşmek zorunda kalmış ve model ülke olmak isterken cephe ülkesi haline gelmiştir. En dikkat çekici nokta ise vizesiz giriş çıkış yapılırken 2016 yılında Suriye sınırına duvar örülerek 2003-2011 arasında Suriye üzerinden Ortadoğu'ya açılma politikasının sonu getirilmiştir. Zaten bir taraftan ABD ve PYD terör örgütü, Suriye'nin kuzeyine yerleşerek Türkiye'nin Araplarla bağlantısını koparmışken bir de Türkiye'nin kendi eliyle duvar örerek sınırı kapatması tam bir paradoks içermektedir.

Oysa AK Parti liderleri, başlangıçta Arap Baharı sürecine liderlik edebileceklerini zannetmişler, hatta model ülke olmak için süreci fırsat olarak düşünmüşlerdi (Milliyet, 2012a). Ancak değil Arap Baharı sürecini kontrol etme, Suriye'yi dahi kontrol etmeye, oluşan güç boşluğunu doldurmaya Türkiye'nin ne yumuşak gücü ne de sert gücü yetmiştir. Bunun da ötesinde Türkiye'nin Suriye politikası, 2011 yılından 2015 yılına kadar ülkede değişimi yönetme ve rejim değişikliğini sağlama üzerine kurulmuştu. Ancak Türkiye bu politikayı başaramadığı gibi aynı zamanda 2014 yılından itibaren DEAŞ ve PYD terör örgütleriyle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu da Türkiye'nin Suriye politikasını 2015 yılından itibaren beka mücadelesine dönüştürmüştür. Dolayısıyla Arap Baharı süreci sonrası Türkiye'nin Suriye politikası önce rejim değişikliği temelinde değişimi kontrol etmeden beka mücadelesine evrilmiştir. Bu anlamda Arap Baharı ve Suriye iç savaşı, Türkiye'nin Ortadoğu'daki gücünün sınırlarının test edilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla Türkiye'nin 2003-2011 arasında Ortadoğu'da model ülke odaklı yumuşak gücünün yükselmesinde hegemonik güç ABD tarafından desteklenmesi ve bölgede alan açılmasının etkili olduğu iddia edilebilir. Nitekim ABD'nin Suriye iç savaşında 2013 yılından itibaren Türkiye'yi yalnız bırakması, üstüne bir de Türkiye'nin PKK terör örgütünün uzantısı olarak gördüğü PYD ile birlikte çalışmaya başlaması, Türk dış politikasını Suriye'de tıkanmaya götürmüştür. Diğer bir deyişle Suriye krizi, özelde Suriye politikası genelde Türk dış politikasının açmazı haline gelmiştir.

Son tahlilde Suriye krizi, Türkiye'nin AK Parti döneminde geliştirdiği yumuşak güç politikası, model ülke ve bölgesel liderlik arayışının sonunu getirmekle kalmamış, 2003-2011 arası çeşitlenen dış politikanın askeri araçlara indirgenmesine de yol açmıştır. Böylece liberal ve konstrüktivist çerçevede yürütülen dış politika askerileşerek stratejik realizme indirgenmiştir. Bu anlamda Suriye krizi, Türk dış politikasının *ultimo ratiosu* olmuştur.

KAYNAKÇA

- AKGÜN Mensur – Sabiha Senyücel GÜNDOĞAR (2012). *Ortadoğu'da Türkiye Algısı*, TESEV Dış Politika Programı, TESEV Yayınları, Aralık.
- ALTUNIŞIK Meliha Benli (2013). "Explaining the Transformation of TR Syrian Relations: A Regional Approach", *Turkey-Syria Relations: Between Enmity and Amity*, Ed. Raymond Hinnebusch and Özlem Tür England: Ashgate Press,
- ALTUNIŞIK Meliha Benli - Özlem TÜR (2006). "From distant neighbors to partners: changing Syrian-Turkish relations", *Security Dialogue*, 37:2: 229-248.
- ARAS Bülent - Hasan KÖNİ (2002). "Turkish-Syrian Relations Revisited," *Arab Studies Quarterly*, Vol. 24, IV (4): 47-61.
- ARAS, Bülent and Polat, Rabia Karakaya (2008). "From Conflict to Cooperation: Desecuritization of Turkey's Relations Syria and Iran," *Security Dialogue*, Vol. 39, V (5): 495- 515.
- ARMİTAGE Richard L. - Joseph S. Nye (2007). *A Smarter, More Secure America: Report of CSIS Commission on Smart Power*, CSIS, Washington, D.C.
- AYDINTAŞBAŞ Aslı – Kemal KİRİŞÇİ (2017). "The United States and Turkey Friends, Enemies, or Only Interests", *Brookings, Turkey project policy paper*, XII (12): 1-27.
- BABA Gürol – Soner KARAGÜL (2012). "Türk Dış Politikasında Çok Taraflılığa Geçiş Çabaları: 1965 Çok Uluslu güç Projesi ve 1 Mart 2003 Tezkeresi", *EUL Journal of Social Sciences LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi: III/I (3/1): 18-42.*
- BACHRACH Peter - Morton S. BARATZ (1962). "Two Faces of Power", *The American Political Science Review*, 56/4: 947-952.
- BAĞCI Hüseyin - Bayram SİNKAYA (2006). "Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye: Ak Parti'nin Perspektifi", *Akademik Orta Doğu*, 1-1: 21-37.
- BİLGİN Pınar (2007). "Making Turkey's Transformation Possible: Claiming 'Security-Speak'-Not Desecuritization", *Southeast European and Black Sea Studies*, 7/4: 555-571.
- BOZDAĞLIOĞLU Yücel (2004). *Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach*, Routledge, London and New York.
- DAH Robert A. (1957). "The Concept of Power", *Behavioral Science*, 3/2: 201-215.
- DAVUTOĞLU Ahmet (2001). *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, İstanbul: Küre Yayınları.
- DEMİRTAŞ Birgül (2013). "Turkish-Syrian Relations: From Friend 'Esad' to Enemy 'Esed'", *Middle East Policy*, 20: 111-120.
- DOĞRU Cem (2005). "Sektörel bir Entegrasyon olarak Türkiye ve Bazı Ortadoğu Ülkeleri Arasındaki Elektrik Enterkonnekte Sistemi Projesi", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, IV (4): 1-18.

- EROL Mehmet Seyfettin (2007). "11 Eylül Sonrası Türk Dış Politikasında Vizyon Arayışları ve "Dört Tarz-ı Siyaset", *Gazi Akademik Bakış*, C. 1, I (1): 33-55.
- EROL Mehmet Seyfettin – Şafak OĞUZ (2015). "Hybrid Warfare Studies and Russia's Example in Crimea", *Gazi Akademik Bakış*, C. 9, XVII (17): 261-277.
- EKŞİ Muharrem (2018). *Kamu Diplomasisi ve AK Parti Döneminde Türk Dış Politikası*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- GİRDNER Eddie J. (2005). "The Greater Middle East Initiative: Regime Change, Neoliberalism and US Global Hegemony", *The Turkish Yearbook*, (XXXVI): 37-71.
- HAN Ahmet Kasım (2013). "Paradise Lost: A Neoclassical Realist Analysis of Turkish Foreign Policy and the Case of Turkish-Syrian Relations", *Turkey-Syria Relations: Between Enmity and Amity*, (Ed.) Raymond Hinnebusch and Özlem Tür, England: Ashgate Press.
- HOPF Ted. (2002). *Social Construction of International Politics: Identities, and Foreign Policies*, Moscow, 1955 and 1999, New York: Cornell University Press.
- LAYNE Christopher (2010). "The Unbearable Lightness of Soft Power", *Soft Power and US Foreign Policy: Theoretical, Historical and Contemporary Perspectives*, (Ed.) Inderjeet Parmar, Michael Cox, London and New York: Routledge
- LUKES Steven (1974). *Power: A Radical View*, New York: Palgrave Macmillan
- NYE Joseph S. Jr. (1990a). "Soft Power", *Foreign Policy*, Twentieth Anniversary, LXXX (80): 153-171.
- NYE Joseph S. Jr. (1990b). *Bound To Lead: The Changing Nature Of American Power*, New York: Basic Books.
- NYE Joseph S. Jr. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*, New York: Public Affairs.
- OĞUZLU Tarık (2007). "Soft Power in Turkish Foreign Policy", *Australian Journal of International Affairs*, LXI (1): 81-97.
- OKTAV Özden Zeynep (2013). "The Syrian Uprisings and the Iran-Turkey-Syria Quasi Alliance: A View from Turkey", *Turkey-Syria Relations: Between Enmity and Amity*, (Ed.) Raymond Hinnebusch and Özlem Tür England: Ashgate Press.
- ÖZCAN Gencer (2017). "Rusya'nın Suriye Bunalımına Müdahalesi ve Türkiye", Gencer Özcan, Evren Balta, Burç Beşgül (Der.), *Türkiye Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler: Kuşku ile Komşuluk*, İletişim yayınları, İstanbul, ss. 269-297.
- TAŞPINAR Ömer (2012). "Turkey's Strategic Vision and Syria", *The Washington Quarterly*, XXXV, (3): 127-140.
- SHELLING Thomas C. (1960). *Strategy of Conflict*, Cambridge and London: Harvard University Press.

- SCHMİDT Brian C. (2007). "Realist Conceptions of Power", *Power in World Politics*, (Ed.) Felix Berenskoetter and Michael J. Williams, London and New York: Routledge
- TODOROVA Antonia (2015). "Turkish Security Discourses and Policies: the Kurdish Question", *Information & Security: An International Journal*, XXXIII (2): 108-121.
- TÜR Özlem (2010). "Turkey Syria Relations Where Are Going?", UNISCI Discussion Papers, XXIII (23): 163-175.
- TÜR Özlem (2013). "The Political Economy of Turkish-Syrian Relations in the 2000s-The Rise and Fall of Trade, Investment and Integration", *Turkey-Syria Relations: Between Enmity and Amity*, (Ed.) Raymond Hinnebusch and Özlem Tür, England: Ashgate Press.
- UZGEL İlhan (2013). "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Der.) Baskın Oran Cilt 3, İstanbul: İletişim Yayınları.
- UZGEL İlhan (2009). "AKP: Neoliberal Dönüşümün Yeni Aktörü", *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, (Der.) İlhan Uzel ve Bülent Duru, Ankara: Phoenix yayınları.
- YEŞİLYURT, Nuri (2013). "Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, (Der.) Baskın Oran Cilt 3, İstanbul: İletişim Yayınları.

İnternet Kaynakları

- ARAS Bülent and Pınar Akpınar (2017). "Turkish Foreign Policy and The Qatar Crisis", *İstanbul Policy Center*, August: 1-8.
http://ipc.sabanciuniv.edu/wpcontent/uploads/2017/08/Aras_Akpınar_QatarCrisis.pdf
- "ABD, Sınırımızda 30 Bin Kişilik Ordu Kuracak", *Dünya*, 14 Ocak 2018,
<https://www.dunya.com/dunya/abd-sinirimizda-30-bin-kisilik-ordu-kuracak-haberi-398478> (Erişim tarihi: 20.01.2018).
- "Başbakan'dan Antep-Kilis-Halep Hızlı Demiryolu Açıklaması!", *Ray Haber*, 26/12/2017,
<http://www.rayhaber.com/2017/12/basbakandan-antep-kilis-halep-hizli-demiryolu-aciklamasi/> (Erişim tarihi: 02.01.2018).
- "BBC, Rakka'daki Kirli Anlaşmanın Görüntülerini Paylaştı", *Yeni Şafak*, 13 Kasım 2017,
<https://www.yenisafak.com/dunya/bbc-rakkadaki-kirli-anlasmanin-goruntulerini-paylasti-280982> (Erişim tarihi: 14.12.2017).
- ÇELİK, Murat (2018). "ABD ile Üçlü Mekanizma", *Gazetevatan*, 19 Şubat 2018,
<http://www.gazetevatan.com/murat-celik-1144310-yazar-yazisi-abd-ile-uclu-mekanizma/> (Erişim tarihi: 24.02.2018).
- DAVUTOĞLU, Ahmet (2004). "Türkiye Merkez Ülke Olmalı", *Radikal*, 26 Şubat 2004,

- <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=107581>, (Erişim tarihi: 02.09.2017).
- DAVUTOĞLU, Ahmet (2009). "Principles of Turkish Foreign Policy", (Washington, Mayflower Hotel'de Yaptığı Konuşma) SETA Foundation's Washington D.C. Branch, 8 December 2009, <http://www.bilgidergi.com/uploads/AKPvedispolitika.pdf> (Erişim tarihi: 04.10.2017).
- "Davutoğlu'nun Şam Ziyaretinin Yankıları", *Deutsche Welle Türkçe DW*, <http://www.dw.com/tr/davuto%C4%9Flunun-%C5%9Fam-ziyaretinin-yank%C4%B1lar%C4%B1/a-15307197> (Erişim tarihi: 10.04.2017).
- "Davutoğlu'dan Net Mesaj", *Milliyet*, 26-Nisan-2012, <http://siyaset.milliyet.com.tr/davutoglu-ndan-net-mesaj/siyaset/siyasetdetay>>, (Erişim tarihi: 12.06.2017).
- EKŞİ, Muharrem (2017). "Katar Krizi ve Türkiye'nin Dengeleyici Rolü", *ANKASAM*, 28 Haziran 2017, <https://ankasam.org/katar-krizi-ve-turkiyenin-dengeleyici-rolu/>
- EKŞİ, Muharrem (2018b) "Türkiye'nin Dönüştürücü Hamlesi: Zeytin Dalı Harekâtı", *Anadolu Ajansı*, 30.01.2018, <https://aa.com.tr/tr/analiz-haber/turkiye-nin-donusturucu-hamlesi-zeytin-dali-harekati/1047544>, (Erişim tarihi: 12.02.2018).
- "Erdoğan'dan "BOP Eşbaşkanı" Eleştirilerine Yanıt", *Habertürk*, 13.01.2009, <http://www.haberturk.com/gundem/haber/121091-erdogandan-bop-esbaskani-elestirilerine-yanit>. (Erişim tarihi: 14.08.2017).
- "Erdoğan-Putin Görüşmeleri: Uçak krizinden Akkuyu Nükleer Santrali'ne nasıl gelindi?", *BBC*, 3 Nisan 2018, <http://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42323920>, (Erişim tarihi: 12.04.2018).
- "Erdoğan: Sırada İdlib ve Münbiç var", *Dünya*, 23 Mart 2018, <https://www.dunya.com/gundem/erdogan-sirada-idlib-ve-munbic-var-haberi-408579>. (Erişim tarihi: 26.03.2018).
- ERKMEN Serhat (2018). "Zeytin Dalı Harekâtı ve Suriye'de Değişen Güç Dengeleri", *Anadolu Ajansı*, 31.01.2018, <https://aa.com.tr/tr/analiz-haber/zeytin-dali-harekati-ve-suriyede-degisen-guc-dengeleri/1048597>, (Erişim tarihi: 22.02.2018).
- GÜNDÜZ Süleyman (2014). "1 Mart 2003 Tezkeresi Üzerine Bir Kanaat", *Al Jazeera Türk*, 1 Mar 2014, <http://www.aljazeera.com/tr/gorus/1-mart-2003-tezkeresi-uzerine-bir-kanaat>, (Erişim tarihi: 01.10.2017).
- GÜNEŞ Asım - Serkan AKKOÇ (2009). "Türkiye-Suriye Arasındaki Vize Kaldırıldı", *Milliyet*, 16. 09.2009, <http://www.milliyet.com.tr/turkiye-suriye-arasindaki-vize-kaldirildi-gundem-1140074/>, (Erişim tarihi: 02.07.2017).

- “İŞİD Nedir DAEŞ-DEAŞ-ISIS Ne Anlama Geliyor?”, *İnternet Haber*, 14. 11. 2015, <http://www.internethaber.com/isid-nedir-daes-deas-isis-ne-anlama-geliyor-1486838h.htm>, (Erişim tarihi: 01.01.2018).
- KEYALİ Macid (2014). “Arap Dünyasında Laiklik, Demokrasi ve Liberalizm Krizi”, *Al Jazeera*, 29 Mar 2014, <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/arak-dunyasinda-laiklik-demokrasi-ve-liberalizm-krizi>, (Erişim tarihi: 06.09.2017).
- KEYMAN Fuat (2018). “Fırat Kalkanı’ndan Afrin ve Münbiç’e ‘Ahlaki Realizm’”, *Karar*, 28.03.2018, <http://www.karar.com/gorusler/e-fuat-keyman-yazdi-firat-kalkanindan-afrin-ve-munbice-ahlaki-realizm-799782#>. (Erişim tarihi: 02.04. 2018).
- “Mersin-Lazkiye Deniz Otobüsü Seferleri Başladı”, *Hürriyet*, 19.06.2006, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/mersin-lazkiye-deniz-otobusu-seferleri-basladi-4607870>, (Erişim tarihi: 10.12.2017).
- MCCONNEL, Adam (2017). “Fırat Kalkanı’nın Stratejik Kazanımları”, *Anadolu Ajansı*, 23.08.2017, <https://aa.com.tr/tr/analiz-haber/firat-kalkaninin-stratejik-kazanimlari/891955>. (Erişim tarihi: 02.10.2017).
- “Obama: Suriye’de Kimyasal Silahların Kullanılması Bizim İçin Bir Kırmızı Çizgi”, *Milliyet*, 20.08.2012, <http://www.milliyet.com.tr/obama-suriye-de-kimyasal-silahlarin-kullanilmasi-bizim-icin-bir-kirmizi-cizgi/dunya/dunyadetay/20.08.2012/1583875/default.htm>, (Erişim tarihi: 05.08.2017).
- “Ortadoğu’da İlk Defa Kazan-Kazan Stratejisi Üzerine İlişki Kuruluyor”, 17 Eylül 2009, <https://www.dunya.com/gundem/ortadogu039da-ilk-defa-kazan-kazan-stratejisi-uzerine-iliski-haberi-90332>. (Erişim tarihi: 05.10.2017).
- “Osmanlı Varisi Türkiye Hâlâ Siyasi Bir Merkez”, *Milliyet*, 23.08.2014, 7, <http://www.milliyet.com.tr/osmanli-varisi-turkiye-hala-siyasi-gundem-1929614/>, (Erişim tarihi: 07.11.201).
- “Prof. Dr. İlhan Uzgel: Dış politikada mutlak yenilgi”, *Cumhuriyet*, 25 Aralık 2016, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/siyaset/650535/Prof._Dr._ilhan_Uzgel_Dis_politikada_mutlak_yenilgi.html, (Erişim tarihi: 12.06.2017).
- “Rusya Federasyonu, Türkiye Cumhuriyeti ve İran İslam Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlarının Suriye İhtilafının Sonlandırılmasına Matuf Siyasi Süreci Yeniden Canlandırmak İçin Mutabık Kaldıkları Adımlara İlişkin Ortak Açıklama, 20 Aralık 2016, Moskova”, *Dışişleri Bakanlığı*, http://www.mfa.gov.tr/rusya-federasyonu_-turkiye-cumhuriyeti-ve-iran-islam-cumhuriyeti-disisleri-bakanlarinin-suriye-ihtilafinin-sonlandırilmasina-mat.tr.mfa. (Erişim tarihi: 14.08.2017).
- “SETA Fırat Kalkanı Harekâtı’nın analizini yaptı”, *Anadolu Ajansı*, 29.08.2017b,

- <https://aa.com.tr/tr/turkiye/seta-firat-kalkani-harekatinin-analizini-yapti/896106?amp=1>, (Erişim tarihi: 02.11.2017).
- “Statement Made By İsmail Cem, Foreign Minister, On The Special Security Meeting Held Between Turkey And Syria October 20, 1998 (Unofficial Translation)”, *T.C. Dışişleri Bakanlığı*,
http://www.mfa.gov.tr/_p_statement-made-by-ismail-cem_-foreign-minister_-on-the-special-security-meeting-held-between-turkey-and-syria_br_october-20_-1998_br_unofficial-translation__p_en.mfa. (Erişim tarihi: 12.10.2017).
- “Suriye’de 10 noktada PKK/PYD’ye ABD desteği”, *Anadolu Ajansı*, 17.07.2017a,
<https://aa.com.tr/tr/dunya/suriyede-10-noktada-pkk-pydye-abd-destegi/863161> (Erişim tarihi: 02.01.2018).
- “Suriye Tezkeresi Meclis’ten Geçti”, *NTV*, 4 Ekim 2012,
<https://www.ntv.com.tr/turkiye/suriye-tezkeresi-meclisten-gecti,BN49rvkCmU2rAieIEglcrg>. (Erişim tarihi: 06.10.2017).
- “Suriye’nin yeniden inşa edilen yüzü Fırat Kalkanı bölgesi”, *Anadolu Ajansı*, 18.01.2018a,
<https://aa.com.tr/tr/info/infografik/8576>, (Erişim tarihi: 20.01.2018).
- “Suriye’de Yunus Emre Kültür Merkezi Açılacak!”, *Emlakkulisi*,
<https://emlakkulisi.com/suriyede-yunus-emre-kultur-merkezi-acilacak/28354>, (Erişim tarihi: 10.11.2017).
- “TPAO Suriye’de 7 Sahada Petrol Arayacak”, *Dünya*, 4 Ekim 2010,
<https://www.dunya.com/gundem/tpao-suriye039de-7-sahada-petrol-arayacak-haberi-127279>. (Erişim tarihi, 12.08.2017).
- “TRC1 Türkiye Kalkınma Ajansı Bölge Planı, T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı”, s. 12,
https://www.tarim.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/kalkinma_ajansi_bolgplan/TRC1.pdf, (Erişim tarihi: 04. 08. 2017).
- “Trump: IŞİD’i Obama Kurdu”, *NTV*, 11 Ağustos 2016,
<https://www.ntv.com.tr/dunya/trump-isidi-obama-kurdu,IvjbKqlmhkqaoLmoZdSxtw>, (Erişim tarihi: 10.11. 2017).
- “Türkiye ve Suriye, "Ortak Kader, Ortak Tarih ve Ortak Gelecek" Anlayışını Hayata Geçiriyor”, *Haberler*, 13 Ekim 2009,
<https://www.haberler.com/turkiye-ve-suriye-ortak-kader-ortak-tarih-ve-ortak-haberi/>. (Erişim tarihi: 04.08.2017).
- “Türkiye Angajman Kurallarını Değiştirdi”, *Milliyet*, 29.06.2016,
<http://www.milliyet.com.tr/-turkiye-angajman-kurallarini-gundem-2270407/>, (Erişim tarihi: 02.09.2017).
- “Türkiye-Suriye YDSİK 1. Toplantı Ortak Bildirisi, 22-23 Aralık 2009, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*,
http://www.mfa.gov.tr/turkiye---suriye-ydsik-1_-toplantisi-ortak-bildirisi_-22-23-aralik_-sam.tr.mfa. (Erişim tarihi: 12.04. 2017).
- UZGEL, İlhan (2017). “Suriye’de ABD-Rusya Uzlaşması”, *Gazeteduvar*, 20 Kasım 2017.

Çelik K. E; Erol M. S. (2018). "Aralık 2017 Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi Bağlamında ABD'nin Karadeniz Politikası ve Türkiye", *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60: 100-123.

Makale Gönderim Tarihi: 21.11.2018; Yayına Kabul Tarihi: 25.11.2018

ARALIK 2017 ULUSAL GÜVENLİK STRATEJİ BELGESİ BAĞLAMINDA ABD'NİN KARADENİZ POLİTİKASI VE TÜRKİYE*

Kadir Ertaç ÇELİK**
Mehmet Seyfettin EROL***

ÖZ

İlk kez Marcus Tullius Çiçero (M.Ö. 106-43) tarafından kullanıldığı iddia edilen ve Latince "secura (se+cura)" kökünden türetilen güvenlik; en genel ifadeyle tehdit ve tehlikelerden uzak olma durumudur. Devletlerin temel hedef ve görevlerinin başında yer alan güvenlik, ulus-devlet olgusundan itibaren literatürde tartışmalı da olsa daha çok ulusal güvenlik kavramıyla ifade edilmiştir. Ulusal güvenliğini, Ulusal Güvenlik Strateji Belgeleri üzerinden tesis eden Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) son Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi Aralık 2017 tarihinde kamuoyuyla paylaşılmıştır. Aralık 2017 Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde Karadeniz ve Türkiye ifadeleri yer almasa dahi gerek küresel meydan okuma gerçekleştirilen Rusya'nın revizyonist girişimleri gerekse nükleer silah ve balistik füzeler, denizlerin serbestliği, enerji güvenliği ve ekonomik güvenlik başlıklarında ABD'nin Karadeniz stratejisine dair perspektifler konulmuştur. Türkiye ise gerek NATO ve bölge stratejileri gerekse Rusya ile ilişkiler bağlamında belgedeki dost ve müttefik ülkeler olarak bahsedilen devletler arasındadır. Bu noktada Türkiye, ABD açısından küresel liderliğini sürdürmek için mücadele edeceği tehditler ve meydan okumalara karşı iş birliği içinde olacak önemli bir müttefikdir.

Anahtar Kelimeler: ABD, Dış Politika, Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi, Karadeniz, Türkiye.

* "ABD Ulusal Güvenlik Belgelerinde Türkiye (1990-2017)" başlıklı doktora tez çalışmasından ilgili kısımların kullanılması ve geliştirilmesi suretiyle türetilmiştir.

** Arş. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-7856-9411, E-posta: clkertac@gmail.com

*** Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İİBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, E-posta: mse2009@yahoo.com

ABSTRACT

The term security derived from the Latin word "secura (se+cura)" and allegedly utilised by Marcus Tullius Cicero (106-43 BC) for the first time generally portends the abstention from threats and dangers. Security, which is one of the prominent objectives and duties of the state, has been expressed amid controversies as national-security since the structuring of the nation-state phenomenon. The United States of America (USA) which frames its national security through National Security Strategy Documents has shared its most recent paper with the public in December 2017. Even though the document did not explicitly cover the Black Sea and Turkey, it laid out strategic perspectives regarding Russia's global challenge and revisionist attempts, nuclear weapons, ballistic missiles, freedom of the seas, energy and economic security that deeply enamour the Black Sea. Against the backdrop of NATO and regional strategies as well as relations with Russia, the document perceived Turkey as one of the friendly and allied nations. In this regard, Turkey is a key ally for cooperation against threats and confrontations the US will face in its struggle for maintaining global leadership.

Keywords: USA, Foreign Policy, National Security Strategy Document, Black Sea, Turkey.

Giriş

Toplumsal yaşamın temel unsuru olan bireylerin nihai amaçları olan varlıklarını devam ettirme arzusunun siyasal hayatta devletlerde beka olarak karşılığını bulduğu ve temelinde güvenlik olgusunun yer aldığı anlayışı uluslararası ilişkiler yaklaşımlarının tamamında kabul görmekte beraber realist ekolün merkezi önem verdiği husustur. Realist yaklaşıma göre anarşi veya doğa durumunun hâkim olduğu uluslararası sistemde devletler, güç olgusu ve çıkarları üzerinden politikalarını belirlerler. Bunun temelinde ise güvenlik yer almaktadır.

En genel ifadeyle tehditlerden uzak olma şeklinde ifade edilebilecek güvenlik kavramı uluslararası ilişkiler çalışmaları çerçevesinde üzerinde tartışılan bir kavram olmakla beraber birey güvenliğinden çevre güvenliğine, ekonomik güvenlikten askeri güvenliğe kadar geniş bir yelpazede ele alınmaktadır. Farklı teorik yaklaşımlar çerçevesinde önceliği ve kavramın içeriğine dair farklı tezler öne sürülse dahi güvenlik, karar alıcılar açısından gerek iç gerekse dış politika tercihlerinde göz ardı edilmesi mümkün olmayan bir gerçekliktir.

Karar alıcılar açısından vazgeçilemez öneme sahip olan güvenlik, devletlerin dış politika tercihlerini ve buna bağlı stratejilerini belirlerken en önemli parametre olmaktadır. Bu varsayım uluslararası ilişkiler tarihi boyunca geçerliliğini korumuş ve günümüzde de bütün karar alıcılar açısından kabul edilir bir realite olmuştur. Amerikalı karar alıcılar ise bu durumu gerek devletlerinin uluslararası sistemdeki konumu gerekse sistemin yapısından ötürü kurumsal bir mekanizma üzerinden ele almaktadırlar.

İkinci Dünya Savaşı sonrası uluslararası sisteme geri dönülemez bir şekilde dahil olan ve başat aktör rolünü üstlenen ABD'nin güvenlik anlayışı sadece söz konusu devleti ilgilendiren bir durum olmanın çok daha ötesinde anlam içermektedir. Bu kapsamda güvenlik politikasını Ulusal Güvenlik Strateji (National Security Strategy) Belgeleri üzerinden şekillendiren ABD'nin küresel bir perspektifte uluslararası sistemi ve aktörleri etkileyen bir güvenlik anlayışıyla hareket ettiği ifade edilmelidir. Bu kapsamda belge ABD'nin hem diğer devletlerle ilişkilerinin seyrinin geleceğini hem de bölge politikalarını ortaya koymaktadır.

Gerek müttefikleri gerekse öteki veya düşmanları açısından ABD'nin küresel ve bölgesel politika tercihlerinin en temel ve göstergesi olan Ulusal Güvenlik Strateji Belgelerinin analiz edileceği "Aralık 2017 Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi Bağlamında ABD'nin Karadeniz Politikası ve Türkiye" başlıklı bu çalışmada ilk olarak güvenlik ve ulusal güvenlik kavramlarına dair teorik bir tartışma yürütülecektir. Çalışmanın teorik altyapısı şekillendirildiği birinci başlıktan sonra ikinci başlıkta ABD'nin ulusal güvenliği ele alınacaktır. Çalışmanın üçüncü başlığı altında ABD'nin ulusal güvenliğinde Ulusal Güvenlik Strateji Belgelerinin rolü analiz edilecektir. Dördüncü ve son başlıkta ise Aralık 2017 tarihli son ABD Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi üzerinden ABD'nin Karadeniz politikası ve Türkiye boyutuna dair bir inceleme yapılacaktır.

Ulusal Güvenlik: Kavramsal ve Teorik Bakış

Uluslararası ilişkiler disiplinin başlıca tartışma ögeleri arasında yer alan güvenlik terimi; pozitif rahatlıktan negative giden bir ivmeyi sembolize etmekte ve Latince "secura (se+cura)" yani kaygıdan uzak olma anlamına gelmektedir (Birdişli ve Başurğan 2017: 60). Latince karşılığı "securitas" olan; endişeden uzak olma ve sükûnet anlamına gelen güvenlik kavramının Antik Yunan'a (ataraksia) kadar dayandığı düşünülmektedir. Bu minvalde söz konusu kavramın ilk kez Marcus Tullius Çiçero (M.Ö. 106-43) tarafından kullanıldığı iddia edilmektedir. Romalılar tarafından Orta Çağ'a kadar bu haliyle kullanılan kavram Orta Çağ'ın sonunda "certitudo" kavramına dönüşmüştür (KGDM 2017: 256). Türkçe güven sözcüğü eski Uygur Türkçesi'nden itibaren "itimat" anlamında kullanılan "güven" fiili ile aynı köktendir (Gülensoy 2011: 399). Güvenlik ise, Cumhuriyet döneminde güven sözcüğüne "lik" eki getirilerek emniyet anlamını karşılamak amacıyla türetilmiştir. 1945 yılında ilk defa Türkçe Sözlük'te yer alan güvenlik sözcüğünün Türk Dil Kurumu'ndaki tanımına bakıldığında Büyük Türkçe Sözlük'de güvenlik; toplum yaşamında yasal düzenin aksamadan yürütülmesi, kişilerin korkusuzca yaşayabilmesi durumu olarak tanımlanmaktadır (Büyük Türkçe Sözlük 2017). İngilizce karşılığı ise "security" olmakla beraber 1432 yılından itibaren literatürde bu haliyle kullanılmaktadır (Galare 2005: 1722).

Güvenlik alanındaki çalışmalarıyla tanınan Arnold Wolfers güvenliği objektif anlamda eldeki değerlere yönelik bir tehdidin olmaması, sübjektif

anlamda ise bu değerlere yönelik bir saldırı olacağına dair korku yaşanmaması olarak tanımlamıştır (Wolfers 1962: 150). Literatürde de sıkça atıf yapılan bu tanıma göre, objektif güvenlik herhangi bir tehlike olmayan durumu nitelerken subjektif güvenlik ise tehlike beklentisinin veya korkunun yaşanmadığı duruma işaret etmektedir (Baylis and Smith 2001: 255). Dolayısıyla objektif güvenlik filli/görünür olan üzerine inşa edilmişken subjektif güvenlik psikolojik etkenler üzerine inşa edilmiştir (Karabulut 2011: 10).

Ole Weaver'e göre ise güvenlik; uluslararası politikayı anlamada ve anlamlandırma temel bir kavramdır. Geleneksel uluslararası ilişkiler teorilerinin bir önermesi olan güvenliğin devletin bir görevi olduğu anlayışını reddeden Weaver, kavramın bu kadar yüzeysel ve sığ olmadığını ve farklı varyanslarının olduğunu ileri sürmektedir (Weaver 2004: 54). Bu noktada Weaver'ı destekleyen başka düşünürler ve bakış açıları da mevcuttur. Bu tartışma bağlamında birçok yazar güvenliğin temel değerlere yönelik tehditlerden özgür olunması anlamına geldiği konusunda hemfikir olsa da analizlerin temel odağı noktasında ayrışmalar söz konusudur. Bu noktada tartışmanın üç farklı tarafı vardır. Birinci grup analizlerin temel odağının ulusal güvenlik, ikinci grup uluslararası güvenlik, son grup ise bireysel güvenlik olması gerektiğini savunmaktadır (Baylis 2008: 71).

Güvenlik kavramını tanımlarken sürekli atıfta bulunulan tehdit olgusu da açıklanması gereken bir kavramdır. Modern devletin doğuşuyla Thomas Hobbes'tan bu yana devletlerin vatandaşlarına tesis etmekle mükellef olduğu en temel işlev olarak ele alınan güvenlik en basit ifadeyle bir tehditten korunmak olarak tanımlanabilir (Yalçın 2017: 18-19). Tehdit bir devlete başka devletlerden, devlet dışı aktörlerden veya çevresel faktörlerden gelebilir. Ancak geleneksel uluslararası ilişkiler yaklaşımlarında güvenlik ve tehdit olgusu devletler arası bir ilişki düzleminde ele alınmıştır (Yalçın 2017: 19).

Güvenliğin en geleneksel bakış açısıyla izah edilmesi halinde savunma olduğu ifade edilebilir. Hatta kimi çevreler tarafından bu perspektif daha da spesifikleştirilerek askeri savunma olarak ele alınmaktadır. Kavramı genişleterek ele alanlar ise askeri meselelerden çevresel faktörlere kadar geniş bir yelpazede güvenliği tartışmaktadırlar. Güvenlik çalışmalarının en önemli isimleri tarafından dahi tartışmalı bir kavram olarak izah edilen güvenlik; nihai olarak tehditten korunmak anlamına gelmektedir. Tehdidin her türlü-sünü içermeye müsait bu kavram tarihi bağlam içerisinde öncelikli tehdidin ne olduğuna göre farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu bağlamda Orta Çağ'da tehditleri tartışırken daha farklı olgular üzerine odaklanılırken Westphalia sonrası farklı tehditlerden bahsedilmiştir. Aynı durum Soğuk Savaş dönemi ve sonrası içinde geçerlidir. Örneğin Soğuk Savaş döneminde ideolojik tehditler, güvenliğin temel odak konularının başında gelirken Soğuk Savaş sonrası uluslararası radikal terör, sınır aşan mülteciler ve iklim değişikliğine bağlı sorunlar yeni tehditler olarak izah edilebilir. Ancak tarihin hiçbir döneminde askeri tehdit olgusu geçerliliğini yitirmemiş olup bütün tehdit-

lerin nihai olarak geldiği nokta da savaş ve çatışma düzleminde askeri bir tehdiye işaret etmektedir (Yalçın 2017: 59-60).

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle çerçeve bir kavram olduğu söylenebilecek olan güvenlik, belli bir özne ile birlikte ifade edilmediği takdirde bir boşluğu bünyesinde barındırır. Güvenliği tamlayan kavramlar eklendiğinde bir anlamda söz konusu boşluk ortadan kaldırılrsa dahi “ulusal güvenlik” tamlamasındaki belirsizliğin tamamen elimine edildiğini iddia etmek oldukça güçtür. Çünkü hem güvenlik hem de ulus kavramları net ve üzerinde konsensüs sağlanmış tanıma sahip değillerdir. Bu nedenden ötürü ulus kavramının da izah edilmesi mecburiyeti söz konusu olmaktadır (Birdişli 2016: 27). Latince nationem kökünden türeyen ulus/nation (Online Etymology Dictionary 2017); etimolojik anlamda ele alındığında Moğolca kökenden geldiği ileri sürülmektedir (Lewis 1992: 62).

Ulus kavramı, sosyal bilimlerin çeşitli disiplinlerine mensup akademisyenlerce üzerinde ziyadesiyle çalışılan bir kavram olmuştur. Bu nedenle tek bir tanım vermenin mümkün olmamasından dolayı kavram üzerinde çalışan sosyal bilimciler arasında öne çıkan akademisyenlerin tanımlarına yer vermek daha doğru olacaktır. Gaibernau’ya göre ulus; bir topluluk bilincine sahip, ortak bir kültürü paylaşan, açıkça belirlenmiş bir toprak üzerinde, ortak bir geçmişe ve gelecek projesine ve kendi kendini yönetme hakkına sahip bir toplumdur (Guibernau 1997: 92). Bernard Lewis ise ulus ile Arapça “millet” sözcüğünün aynı geldiğini iddia etmektedir. Aramice “milla” kökünden türeyen millet, kutsal kitaba insan topluluğunu tanımlamaktadır (Lewis 1992: 62). Anthony D. Smith’e göre ulus, tarihi bir ülkeyi/toprağı, ortak mitleri ve tarihi belleği, kitlesel bir kamu kültürünü, ortak bir ekonomiyi, ortak yasal hak ve görevleri paylaşan insan topluluğudur (Smith 2010: 32-33). Ernst Haas ise ulusu, kendini başkalarından ayıran özellikler etrafında birleştiklerine dair inanca sahip ve devlet yaratma ya da var olan devletlerini devam ettirme amacıyla sosyal olarak birleşmiş ve harekete geçmiş insan topluluklarıdır (Haas 1986: 726).

Çeşitli şekillerde tanımlanan ulus kavramının günümüzdeki anlamda kullanılması ise Fransız İhtilali’nin ortaya çıkardığı bir anlayışın ürünüdür. Devam eden süreçte Birinci Dünya Savaşı sonunda imparatorlukların tasfiyesi ile daha somut bir hal alan ulus kavramı, ulus-devlet olgusu ile doğrudan ilintidir (Birdişli 2016: 28). Siyasal yapıların ulus-devlete evrim sürecine bakıldığında ise 1618 yılında başlayan ve 1648 yılına kadar devam eden Otuz Yıl Savaşları sonunda tesis edilen Westphalia (Vestfalya) Barışı’nın milat olarak ele alındığı ifade edilebilir. Avrupa’nın en büyük ilk konferansı olarak sayılabilecek Westphalia’nın en önemli özelliklerinden biri; daha önceki toplantılar dini nitelikteyken, Westphalia’nın devlet, savaş ve iktidar sorunlarının tartışıldığı ilk laik nitelikte bir konferans olmasıdır. Papalık temsilcisinin dinlenmediği, Papa’ya imzalatılmayan konferansın sonucunda; Kilise’nin gücü sınırlandırılmış, Ausgburg Barışı’nın hükümleri yenilenmiş, Kutsal Roma İmparatorluğu’nun parçalanmışlığı uluslararası hukuk bakımında da onaylanmış ve Almanya’nın bölünmüşlük sorunu ortaya çık-

mıştır. Nitekim Avrupa, kendi yasalarına göre hareket eden, kendi siyasal ve ekonomik çıkarlarını izleyen bağımsız ve özgür devletlerden müteşekkil bir hale evrilmiştir. Bu noktadan hareketle belli kurallara göre hareket eden ve aralarında düzenli ilişkiler bulunan yapıların (devletlerin) oluşturduğu bütün olan uluslararası sistemin bugün anladığımız anlamda Westphalia Barışı ile ortaya çıktığı varsayımı kabul görmektedir (Sander 2011: 100-124).

14. Louis'in Fransa'da iktidara gelmesiyle birlikteyse Avrupa'da yerşermeye başlayan mutlakiyetçi ulus-devletin üstünlüğü söz konusu ülkede sağlanmıştır. Devam eden süreçte dünyanın globalleşmeye başladığı 1700-1850 dönemi uluslararası ilişkilerde önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. 16. ve 17. yüzyılın sorunlarına yanıt veren büyük monarşiler, bu dönemin ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmişlerdir. Globalleşme ve buna bağlı diğer gelişmelerin ürünü olan güçlü hükümetleri kuramayan monarşiler yerini ulus-devlete bırakmaya başlamışlardır. Böylece söz konusu dönem globalleşme sürecinin hızlanması ve ulus-devletin güçlenmesini beraberinde getirmiştir (Sander 2011: 124-144). 1648 Westphalia Düzeni ve Fransız İhtilali'nin getirdiği düşünceler üzerinden şekillenen ulusal güvenlik (Territorial Security), ulus devletlerin temel amaçlarında yer almıştır. Dolayısıyla ülke sınırlarını ve devletin egemenliğini korumayı amaçlayan bu yaklaşım ulusal güvenlik anlayışının temelini oluşturmuştur (Birdişli 2016: 28).

Ulus devletlerin güvenliklerini sağlamaya dair başlıca endişelerini ifade etmek amacıyla kullanılan ulusal güvenlik kavramının anlam bulması için uluslararası sistemin ulus devletlerden oluşması gerekmektedir. Bu kapsamda ulus devletin güvenliğinin gelişimini sağlayan her şey söz konusu devlet için yararlı, güvenliği azaltan olgu, eylem ve davranışlar zararlı olarak tanımlanmaktadır. En genel ifadeyle korku ve tehditlerden uzak olma durumu olarak tanımlanan güvenlik kavramının fiziksel boyutu olduğu gibi psikolojik boyutu da söz konusudur. Ancak tarih boyunca ulusal güvenlik bağlamında fiziksel boyut üzerinde durulmuş ve ulusal sınırları başka devletlerin tehdit ve saldırılarından uzak tutmak, devletlerin güvenlik anlayışlarının merkezinde yer almıştır. Bunun dışında uluslararası ticaret yapabilme ve doğal kaynaklara ulaşabilme gibi fiziksel diğer konular ise ikincil öneme haiz olmuştur. Geçmişte sürekli bir şekilde göz ardı edilen veya önemi kavranamayan psikolojik boyut ise fiziki bir saldırı gibi nesnel bir tehdit içermeyebilir. Bu noktada daha ziyade algılar ve psikolojik öğeler ön plana çıkmaktadır. Devletin ve halkının kendini güvende hissetmesi öznel yönleri olan bir olgudur (Erhan 2001: 78-79).

ABD Ulusal Güvenliği

ABD dış politikası ve ulusal güvenliği üzerine çalışmalar yapan Prof. Dr. Çağrı Erhan'a göre; Birinci Dünya Savaşı'ndan 1990'lara kadar ABD dış politikasını dört temel döneme ayırarak incelemek mümkündür. Buna göre (Erhan 2001: 80-88);

- **Birinci Dönem:** 1930'lu yıllarda başlatılacak bu dönem 1941 yılına kadar sürmüştür. Bu dönemin temel politikası ABD'nin Asya-Pasifik bölgesinde Japonya'nın yayılmacı eğilimlerini diplomasi yoluyla engellemeye çalışmaktı. Bu tarih aralığında ABD'li karar alıcılar Avrupa'da Hitler ve Mussolini'nin saldırgan politikalarından ziyade Uzakdoğu'daki gelişmeler üzerinde odaklanmışlardır. Çünkü bu bölgedeki gelişmelerin siyasal ve ekonomik çıkarlarını etkileme kapasitesinin daha yüksek olduğu düşünülmekteydi. Bu tercihin temelinde ABD'nin 1898 yılında İspanya ile yapılan savaştan sonra Filipinler'i ele geçirerek Asya'da toprak elde etmesiyle şekillenen dış politika anlayışı yer almaktadır. Fakat ABD'nin Birinci Dünya Savaşı'na girdiği 1917 yılından idealizm üzerinden dünyayı şekillendirmeye çalışan ABD Başkanı Woodrow Wilson'un 1921 yılında görevden ayrılıncaya kadar söz konusu olan küresel ölçekli dış politika izlemesi, bu dönemin istisnası olarak not edilmelidir. Birinci dönem ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'na girmesiyle kapanmıştır.

- **İkinci Dönem:** 1941-1945 yıllarını kapsayan bu dönemde ABD, fiili olarak İkinci Dünya Savaşı'nda yer almıştır. Bu dönemde askeri bakış açısı diplomasinin önünde yer almıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası Soğuk Savaş olarak adlandırılan dönemde söz konusu olacak ve ABD ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) arasında yaşanacak bazı temel anlaşmazlıklarında ilk sinyalleri bu dönemde alınmıştır. Bu anlaşmazlıklar; Orta ve Doğu Avrupa'da Kızıl Ordu'nun üstünlüğü, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) tarafından kurtarılan bölgelerde Moskova destekli komünist oluşumlar, Almanya'nın bölünmüşlüğünden kaynaklanan sorunlar, Kore ve Hind-i Çini bölgesindeki istikrarsızlıktır.

- **Üçüncü Dönem:** Uluslararası ilişkiler literatüründe Soğuk Savaş olarak tanımlanan İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1945 yılında başlayan ve SSCB'nin dağıldığı 1990'ların başlarına kadar devam eden süreçtir. Küresel liderlik mücadelesinde olan ve iki kutuplu uluslararası sistemde blok liderliği rolünü oynayan ABD ve SSCB arasındaki gerginlik ve rekabetin ana belirleyici olduğu bu dönemde tarafların nükleer silah kapasitesine ulaşmaları tehditlerin boyutunu da değiştirmiştir.

Yukarıdaki ana çerçeveden ve çalışmanın odaklandığı sorunsal üzerinden hareketle ABD'nin ulusal güvenliğini özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem üzerinden değerlendirmek daha faydalı olacaktır. Çünkü İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde ABD çıkarlarını ve tehditlerini kendi kıtası merkezinde ele alırken İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde küresel aktör olmasından dolayı çıkar ve tehditleri kendi kıtasıyla sınırlı tutmayıp global ölçekte ele almıştır.

Uluslararası sistemde küresel aktör olarak etkin bir dış politika izlediği 1940'lı yılların ortalarından itibaren ABD ulusal güvenliğinin iki temel ek-

sen üzerinden inşa edildiği iddia edilebilir. Bunlardan birincisi liberal ekonomik ve siyasi dünya düzeninin geliştirilmesidir. İkincisi ise Komünizm caydırılması ve çevrenmesidir (Betts 2004: 4). Bu iki temel eksenin ikinci sacayağını oluşturan etmenler 1990'lı yıllarda ortadan kalmıştır. 25 Aralık 1991 tarihinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılmasıyla birlikte komünist tehdit ortadan kalmıştır. Bu nedenle ABD ulusal güvenliği açısından komünist tehdidin caydırılması ve çevrenmesi sorunsalı da ortadan kalmıştır. Uluslararası ilişkiler uzmanları ve akademisyenleri ise bu duruma ilişkin olarak ABD'nin ulusal güvenliği noktasında ortaya koyduğu tehdidi yenerek bir başarı elde ettiğine dair tespitlerde bulunmaktadırlar. Ancak meseleye farklı bir perspektiften bakıldığında aynı tespitte bulunmak çok mümkün değildir.

Yukarıdaki paragrafın son cümlesinde belirtilen farklı bakış açısıyla meseleye bakıldığında iki husus gözetilerek bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. İlk olarak ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya koyduğu temel hedefin ne olduğunun tam anlamıyla tespit edilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda ABD'nin bir öteki ihtiyacı olduğu ve bununla mücadele üzerinden kendi çıkarlarının maksimize ettiği ileri sürülebilir. İkincisi ise "1990'larda SSCB'nin dağılması ABD ulusal güvenliği açısından bir başarı mıdır yoksa değil midir?" sorusudur. Bu soruya cevap verebilmek adına öncelikle konstrüktivist yaklaşıma atıfta bulunarak değerlerin çıkarları belirlediği önermesinden hareketle ABD'nin değerlerini empoze edeceği ve tehdit olarak göstereceği bir ötekinin olmaması durumunun ulusal güvenliğine etkisini tartışmak gerekmektedir.

SSCB'nin dağılmasının ardından sürece bakıldığında ABD'nin ulusal güvenliğinin merkezine komünist tehdit yerine Ortadoğu petrollerine garantili erişim ve teröristlerin küresel mücadele ile yıpratılmasının yerleştirildiği görülmektedir (Bingöl 2014: 137). Bu veriden hareketle ABD'nin ulusal güvenliği noktasında diğer aktörlerde de olduğu üzere öteki ihtiyacının mevcudiyeti açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Dolayısıyla ABD açısından SSCB'nin dağılmasından ziyade kontrol edilebilir bir tehdit olarak mevcudiyetini sürdürmesi daha tercih edilir bir seçenek olarak tartışılabilir. Netice itibarıyla ABD ulusal güvenliğinde gerek küresel sistemin gerekse iç siyasal sistemin dinamiklerinin zorlamasıyla dağılan SSCB'nin yerini enerji kaynaklarının kontrolü-yönetimi ve terör olgusunun aldığı ifade edilebilir.

ABD'nin Ulusal Güvenliğinde Ulusal Güvenlik Strateji Belgelerinin Rolü

Devletler dışarıdan herhangi bir tehdiye maruz kaldıklarında ve bundan etkilenmeleri durumunda iki temel tercihte bulunurlar. Bu bağlamda ya tehdidin etkisinin azaltılması için kendi başlarına bazı tedbirler alma doğrultusunda faaliyete geçerler ya da tehdidin kaynağındaki gerçek nedenlere inerek tehlikeyi tümünden ortadan kaldırmaya çalışırlar. Birinci tercihte bir ulusal güvenlik stratejisi izlenirken ikinci tercihte bir uluslararası güvenlik stratejisi söz konusu olur (Buzan 1991: 112). Bu noktada altı çizilmesi ge-

reken görüş ise devletlerin bu iki tercihten sadece birini tercih etmek zorunda olmamalarıdır. Daha açık ifadeyle devletler iki seçenektan birisini tercih edebilecekleri gibi birbirinden net olarak ayrılan ulusal güvenlik ve uluslararası güvenlik stratejisi izleyebilirler. Dahası söz konusu stratejiler birbirini tamamlayıcı nitelikte de olabilir. Bu tartışma bağlamında realistler devletlerin savunma önlemlerine dayalı bir ulusal güvenlik stratejisi izlemeleri gerektiğini savunurken liberaller devletlerin ulusal ve uluslararası güvenlik stratejilerinde gücün dört temel unsurundan (ekonomik, politik, askeri ve bilgisel) türetilmiş farklı enstrümanları kullanmalarını daha rasyonel bulmaktadırlar (İşyar 2008: 2).

Yukarıdaki paragrafta bahsedilen ulusal güvenlik ve uluslararası güvenlik üzerinden kavramsal tartışma bağlamında birkaç hususun belirtilmesinde yarar görülmektedir. Bu bağlamda ulusal güvenlik stratejisi çerçevesindeki eylemler tehdiye maruz kalan devletler tarafından gerçekleştirilirken uluslararası güvenlik stratejisi ise devletlerin aralarındaki ilişkilerin doğrudan ayarlanmasını gerektirir. Öte yandan devletlerin ulusal güvenlik stratejilerinin temelinde “self-help” (kendi başının çaresine bakma) mantığı yer almaktadır. Bu ise ekonomik kaynaklar başta olmak üzere yeterli kapasiteye sahip devletlerin izleyebileceği bir stratejidir (İşyar 2008: 3). Bu noktada Barry Buzan yeterli kapasiteye sahip olmayan devletlerin ulusal güvenlik stratejisi izlemelerinin rasyonel olmadığını iddia etmektedir (Buzan 1991: 333-334).

Ulusal güvenlik ve uluslararası güvenlik stratejisi bağlamında yürütülen kavramsal tartışmayı bir kenara bırakmak suretiyle ulusal güvenlik stratejisinin en genel ifadeyle bir devletin kendi ulusal güvenliğini uzun vadede sağlamaya yönelik planlaması olarak ifade edilebilir. Bu planlamada devletin tehdit olarak ele aldığı olgular ve tehditlere karşı koyma noktasındaki duruşu yer alır. Rasyonel olanın devlet için en güvenli durumu kuruluması olan bu anlayışta; her bir devletin kendine özgü tehditlere sahip olduğu ifade edilebilir. Devletlerin kendilerinin ve vatandaşlarının güvenliklerini sağlamak için ortaya koyduğu stratejiler sadece ulusal güvenlik strateji belgelerinden ibaret değildir. Örneğin “büyük strateji” ve “istihbarat stratejileri” devletler tarafından yayınlanmayan belgelerken ulusal güvenlik strateji belgeleri ise yayınlanan belgelerdendir. Bunun dışında terörle mücadele strateji belgesi gibi belgeler de mevcuttur (Yalçın 2017: 18-20). Büyük strateji ile savunma stratejisi arasında bir yerde konumlandırılacak ulusal güvenlik stratejisinin öncelikli meselesi adından da anlaşılacağı üzere güvenlidir. Hedeflerin önceden belirlendiği güvenlik stratejilerinde devletler, ekonomik büyümeden askeri tehditlere kadar geniş bir yelpazede güvenliklerini ilişkilendirirler (Yalçın 2017: 21-22).

Ekonomik meselelerden askeri konulara kadar geniş yelpazede güvenliği tanımlayan devletlerin başında gelen ABD'nin ulusal güvenlik mekanizmasının nasıl işlediğine bakıldığında ilk olarak 26 Haziran 1947 tarihli Ulusal Güvenlik Yasası'nı ele almak gerekmektedir. Ulusal Güvenlik Yasası'nda amacın hükümetin ulusal güvenlikle ilgili olarak ulusal askeri kuruluşların,

ordunun deniz ve hava kuvvetlerinin ve diğer birimlerin koordinasyonunu sağlayacak bir Genel Kurmay Başkanı ve sivil bir Savunma Sekreteri/Bakanı statüsü tesis etmek olduğu ifade edilebilir. Bahse konu mevzuat yürürlüğe konarken ABD'nin yasama organı olan Kongre; ülkenin gelecekteki güvenliği için kapsayıcı bir program ortaya konmasını hedeflemiştir (The National Security Act of 1947: 758). Bu amaçla tesis edilen yasa üç başlıkta düzenlenmiştir. Birinci başlık ulusal güvenliğin koordinasyonuna ilişkin düzenlemeleri içermektedir. Bu kapsamda Ulusal Güvenlik Konseyi (National Security Council), Merkezi İstihbarat Teşkilatı (Central Intelligence Agency) ve Ulusal Güvenlik Kaynakları Kurulu (National Security Resources Board) ele alınmıştır (The National Security Act of 1947: 758). Bu kurumlar zamanla birtakım dönüşümler ve değişimler de yaşamıştır. Örneğin 11 Eylül sonrası dönemde Anavatan Savunma Bakanlığı (Department of Homeland Security) ve ABD Kuzey Komutanlığı (US Northern Command) kurulmuştur (Bingöl 2014: 138).

Bu makale bağlamında Ulusal Güvenlik Yasası'nda odaklanması gereken iki husustan birincisi; Ulusal Güvenlik Konseyi'dir. ABD Başkanı'nın başkanlık edeceği Konseyin üyeleri; Dışişleri Bakanı, Savunma Bakanı, Genel Kurmay Başkanı, Kara, Hava ve Deniz Kuvvetleri Komutanları, Ulusal Güvenlik Kaynakları Kurulu Başkanı ve uzmanlardır. Konsey'in işlevi ise ulusal güvenliği içeren konularda ve ulusal güvenlikle ilgili iç, dış ve askeri politikaların entegrasyonunda Başkan'a tavsiyelerde bulunmaktır (The National Security Act of 1947: 758). İkinci husus ise; Ulusal Güvenlik Kaynakları Kurulu'nun ulusal güvenlik bağlamında strateji belirlenmesinde gerekli çalışmaları yapmakla görevli olduğudur (The National Security Act of 1947: 758).

Güvenlik mekanizmasının ve stratejilerinin temelini Ulusal Güvenlik Konseyi ve Ulusal Güvenlik Kaynakları Kurulu üzerinden şekillendiren ABD, uluslararası ilişkilere etkin ve geri dönülemez bir giriş yaptığı 1940'lı yıllardan günümüze küresel, bölgesel ve ulusal stratejik ortamın dinamiklerinde meydana gelen değişimler ile aktörlerin kapasite ve niyetlerindeki gelişmeleri karşılayabilmek için çeşitli ulusal güvenlik stratejileri geliştirmiştir (Bingöl 2014: 135). Diğer bir ifadeyle ulusal güvenliğin tesisi ve muhafazası için gerekli kurumsal ve hukuki düzenlemeleri yapan ABD'nin bu minvalde stratejisi ise "Ulusal Güvenlik Strateji Belgeleri"nde oluşturulmakta ve mevzu bahis belgeler kamuoyuyla da paylaşılmaktadır. Tasnif dışı bir doküman olan Ulusal Güvenlik Strateji Belgeleri, 1987 yılından beri Başkan tarafından her yıl yayımlanması gereken bir zorunluluk durumudur (Lucas 2015: 1). Ancak bu belgenin kapsadığı zaman aralığını Fransa veya Birleşik Krallık örneklerinin aksine belirtmeyen (Ocak 2016: 37) ABD'nin bilhassa uluslararası terörizm tehdidi kapsamında global düzeyde güvenlik stratejisi izlediği ifade edilebilir. Dolayısıyla ABD'nin ulusal güvenlik stratejilerini global düzeyde işlettiği görülmektedir. Bu kapsamda verilebilecek bir diğer örnek ise Genelkurmay Başkanı Orgeneral Şalikhvili döneminde 2010 yılına kadar vadelendirilen ve Joint Vision olarak adlandırılan güvenlik pla-

nıdır. Joint Vision çerçevesinde, bilgi ve teknoloji üstünlüğüne dayanarak, global düzlemde bir takım savunmacı ve çatışmacı güvenlik stratejileri belirlenmiştir. Bunlar; öldürücü kitle imha silahlarının geliştirilmesi, füze kalkanı projesinin dünya çapında hayata geçirilmesi, deniz aşırı askerî varlığın artırılması, istihbarat sistemine daha fazla önem verilmesi vb. (İşyar 2008: 19).

Aralık 2017 Belgesi Üzerinden ABD'nin Karadeniz Politikasını Türkiye Açısından Okumak

Avrasya'yı oluşturan Asya ve Avrupa kıtalarının ortasında yer alan Karadeniz bölgesi Soğuk Savaş sonrası dönemde dikkatlerin daha fazla odaklandığı bir bölge haline gelmiştir. Bu noktada ana dinamik olan SSCB'nin dağılmasına müteakip 1992 yılında açılan Ren-Tuna kanalıyla Kuzey Denizi'ne ve Volga-Don kanalıyla da Hazar Denizi'ne bağlanması Karadeniz'in stratejik ve ekonomik önemi daha da artırmıştır (Erol ve Demir 2012: 19). Böylece Karadeniz; SSCB'nin dağılmasıyla bir yandan güç boşluğu ve buna bağlı olarak nüfuz mücadelesinin yaşandığı diğer yandan açılan kanallardan dolayı ticari önemi artan daha stratejik bir bölge halini almıştır.

Soğuk Savaş dönemi boyunca ABD dış politikası açısından özne konumunda olmayan Karadeniz jeopolitiği; SSCB'nin dağılmasının ardından uluslararası sistemle eşgüdümlü bir şekilde yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu süreçte "Yeni Dünya Düzeni" mottosuyla küresel hegemonyasını sürdürmeyi amaç edinen ABD'nin Karadeniz politikası da söz konusu amaçla uyumlu olmuştur. ABD Ulusal Güvenlik Strateji Belgeleriyle benzer ve paralel perspektifler ortaya koyan "Büyük Satranç Tahtası" adlı eser ve "Genişletilmiş Karadeniz Projesi"nin temelinde yer alan anlayış; ABD hegemonyasına karşı olası rakiplerin gerçek rakip halini alması ve bölgesel ittifakların oluşmasının engellenmesidir. Bu doğrultuda 1997 yılında ilan edilen "Yeni Bir Yüzyıl İçin Amerikan Ulusal Güvenlik Stratejisi"nde eski Sovyet Cumhuriyetlerinin Avrupa Atlantik sistemiyle bütünleşmesinin hayati öneme haiz olduğu ifade edilmiştir. Bahse konu bölgeler arasında Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü (KEİÖ) bölgesinin olduğunu ifade etmek gerekmektedir (Canar 2012: 54). Bu minvalde ABD'nin Karadeniz bölgesine yönelik stratejisinin ana bileşenleri aşağıdaki gibidir (Erol ve Demir 2012: 21-27):

- Bölgede Kuzey Atlantik anlaşması Örgütü/NATO'nun genişlemesi
- Bölgede üs veya üsler kurma
- Enerji jeopolitiğini kontrol etme
- Ortak Transatlantik Politika uygulanması
- Bölge ülkelerinde kamuoyu oluşturma
- Yeni inisiyatifler geliştirme
- Rusya'yı kontrol etme

Post-Sovyet dönemde Karadeniz coğrafyasına ilgisi artan ve bölge stratejisini daha da belirginleştiren ABD, bağımsızlıklarını kazanan bölge devletleriyle NATO aracılığıyla ilişki kurmaya çalışmıştır. Günümüzde gelenen

noktada bu devletlerin bir kısmı Avrupa Birliği (AB) üyesi veya aday durumunda ve aynı zamanda bir kısmı da NATO üyesi olmuştur. ABD açısından önemli enerji kaynak ve koridorlarının bulunduğu bölgede Rusya Federasyonu'nun yeniden etkinlik göstermeye başlaması ise dengelerin ve jeopolitik hesapların değişmesine sebep olmuştur. Bu minvalde Rusya'nın Ukrayna'nın elinde bulunan Karadeniz limanlarını işgal etmesi ABD yönetiminin tepkisini çekmiştir. Konuya ilişkin olarak ABD'nin Ankara Büyükelçi Vekili Ross Wilson'un açıklaması aşağıdaki gibidir (Eşel 2015: 45):

“Amerikan perspektifine göre NATO şu an olduğu gibi gelecekte de Karadeniz coğrafyasını da içeren Avrupa-Atlantik coğrafyasının temel ve üstün nitelikli güvenlik kaynağı olmaya devam edecektir. Amerikan yaklaşımı, bölgeye doğrudan müdahale yerine müttefikler ve dost ülkeler aracılığıyla ve bu ülkelerin rahat hareket edebilecekleri çerçeveler dâhilinde güvenlik hususunda iş birliği ve eşgüdümü güçlendirme esasında harekete dayanmaktadır. ABD Karadeniz’de fiziki olarak varlığını tesis etmek peşinde değildir. Ancak ABD bölgede müttefikleri ve dost ülkeler aracılığıyla güvenlik ve iş birliğini güçlendirmeyi ve kalıcı kılmayı kendi ödevi bilmektedir.”

Günümüzde ABD merkezli uluslararası sistemin iki tür devlet tipini ortaya çıkardığı uluslararası ilişkiler alanında çalışan akademisyenlerin bir kısmı tarafından iddia edilmektedir. Bahsedilen iki tür devlet tipolojisinde bir tarafta ABD öbür tarafta ise diğerleri olduğu ileri sürülmektedir (Harknett ve Yalçın 2012: 499-521). Mevcut sistemin hamisi konumunda olan ve bu sistemden en fazla yararlanan aktör olan ABD'nin statükocu bir politika benimsemesi de doğaldır. Dolayısıyla Beyaz Saray yönetimi İkinci Dünya Savaşı sonrası kurdukları uluslararası düzenin devamını ve sistemin istikrarını tesis edici stratejiler belirlemeleri sık rastlanılır bir durumdur. Bu anlayışta mevcut düzene yönelik herhangi bir istikrarsızlık veya buna neden olabilecek herhangi bir olgu dahi en önemli güvenlik tehdidi olarak değerlendirilmektedir (Yalçın 2017: 33).

ABD'nin “ben-öteki” anlayışına uygun bir siyasi kişilik olan ve 8 Kasım 2016 tarihinde yapılan başkanlık seçimlerini kazanan Donald Trump, yukarıdaki belirtilen hassasiyetler ışığında Aralık 2017 tarihinde Ulusal Güvenlik Stratejisi'ni kamuoyuyla paylaşmıştır (Chicago Tribune 18 December 2017; FoxNews 18 December 2017; Liptak 2017). Belge incelendiğinde ilk olarak Trump'ın “Amerikalı Dostlarım” ifadesiyle başlayan kendi imzasını taşıyan beyanında niyetini ortaya koyan bir metin kaleme alındığı görülmektedir. Belgenin bu kısmında Trump şunları söylemiştir (NSS 2017: I-II):

“Amerikan halkı ABD'yi yeniden büyük yapmak için beni seçmiştir. Vatandaşlarımın güvenliğini, çıkarlarını ve refahını koruyacağıma söz verdim. Amerikan ekonomisini yeniden canlandıracağıma, ordumuzu yeniden inşa edeceğime, sınırlarımızı koruyacağıma, egemenliğimizi koruyacağıma ve değerlerimizi geliştireceğime söz verdim.

Başkanlığımın ilk bir yılı boyunca benim dış politikama şahit oldunuz. Bir ulus olarak egemenlik haklarımızı korumaya ve vatandaşlarımızın çıkarlarına öncelik veriyoruz. Amerika tekrar dünya sahnesinin lideri. Karşılaştığımız zorlukları saklamıyoruz. Onlarla yüzleşiyoruz ve tüm Amerikalıların güvenliğini ve refahını artırmak için fırsatlar peşinde koşuyoruz. Amerika Birleşik Devletleri son yıllarda şiddetlenen çok sayıda tehdidin olduğu olağanüstü tehlikeli bir dünya ile karşı karşıya kalmıştır. Göreve başladığımda serseri rejimler, tüm gezegeni tehdit eden nükleer silahlar ve füzeler geliştiriyorlardı. Radikal İslami terör gruplarının yıldızı parlıyordu. Teröristler, Ortadoğu'nun geniş arazilerini kontrol altına almıştı. Rakip güçler Amerikan'ın küresel çıkarlarının altını oyuyorlardı. İçerde, delikli (korunaksız) sınırlar ve uygulanamayan göçmen yasaları bir dizi güvenlik açıkları yarattı. Suç kartelleri, toplumumuza uyusturucu ve tehlike saçmaktaydı. Haksız ticaret uygulamaları ekonomimizi zayıflatmış ve yurtdışına emek göçü olmuştu. Savunma yatırımlarımızın yetersizliği ve müttefiklerimizle adi olmayan yük paylaşımı, bize zarar vermek isteyenlere davetiye çıkarmaktaydı. Çok sayıda Amerikalı değerlerimize, geleceğimize ve hükümetimize olan inancını/güvenini kaybetmişti.

Yaklaşık bir yıl sonra, ciddi zorluklar/meydan okumalar olmasına rağmen yeni ve farklı bir rota çiziyoruz.

Kuzey Kore'deki serseri rejime ve kusurlu bir nükleer anlaşma yapanların göz ardı ettiği İran diktatörlüğünün yarattığı tehlikeyle yüzleşmek karşın dünyayı harekete geçiriyoruz. Ortadoğu'daki dostluklarımızı yeniledik ve teröristleri ve aşırıçılık yanlılarını defedecek, finansmanlarını kesecek ve onların şeytani ideolojilerini itibarsızlaştıracak bölgesel liderlerle ortaklıklar kurduk. Suriye ve Irak'taki savaşta IŞİD'i (Islamic State of Iraq and Syria-ISIS-DEAŞ) ezdik ve onlar yerle bir olana değin devam edeceğiz. Amerika'nın müttefikleri ortak savunmamıza daha fazla katkıda bulunuyor ve en güçlü ittifaklarımızı dahi güçlendiriyor. Ekonomik saldırganlığı ya da haksız ticaret uygulamalarını tolere etmeyeceğimizi belirtmeye devam edeceğiz.

İçerde Amerika'nın hedefine olan inancı yeniden tesis ettik. Kurucu ilkelerimizi ve toplumumuzu başarılı kılan değerlerimizi yeniden ortaya koyduk. Ekonomimiz tekrar büyüyor. Amerika Birleşik Devletleri ordusuna tarihi yatırımlar yapıyoruz. Sınırlarımızı güçlendiriyor, ticaret ilişkilerini adalet ve karşılıklılık temelinde inşa ediyor ve Amerika'nın egemenliğini savunuyoruz.

Amerikan liderliğinin yeniden ortaya çıkması ve Amerikan'ın yenilenmesiyle bütün dünya yükseltiliyor. Bir yıl sonra bütün dünya Amerikan'ın güçlü, müreffeh ve güvenli bir ülke olduğunu bilecek. Amerikan halkını ve çıkarlarını tehdit eden ve dün-

yayı istikrarsızlaştıran tehlike ve meydan okumalarla mücadele ederek insanlarımızın ve dünyanın istediği daha iyi bir geleceği inşa edeceğiz.

Benim yönetimimce hazırlanan Ulusal Güvenlik Stratejisi, dünyadaki Amerikan etkisine ivme kazandırarak, güç yoluyla barışı muhafaza ederek, refahımızı artırarak ve yaşam tarzımızı ve Amerikan halkını koruyan bir stratejik vizyon ortaya koymaktadır. Önümüzdeki yıl boyunca bu güzel vizyonu –barış, özgürlük ve refahın bir arada olduğu kendi kültür ve idealleri olan bağımsız, egemen ve güçlü devletlerin olduğu bir dünya- takip edeceğiz.

Bu geleceğin peşinde dünyaya daha berrak düşünce ve açık gözlerle bakacağız. Amerika Birleşik Devletleri, müttefiklerimiz ve partnerlerimiz lehine bir güç dengesi kuracağız. Değerlerimizi ve ilhamımızı asla yitirmeyeceğiz, yükselteceğiz ve dinç tutacağız.

Her şeyden önemlisi Amerikan halkına ve onların çıkarlarına, refahına ve güvenine öncelik veren hükümeti savunma noktasında hizmet edeceğiz. Bu Ulusal Güvenlik Stratejisi “Önce Amerika” diyor.”

Trump'ın belgeye dair yazıkları üzerinden bir okuma yapıldığında ilk olarak Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nin öncekilerle paralel şekilde sadece iç politikaya odaklanmadığı sonucuna varılmaktadır. ABD'nin uluslararası çıkarlar ve bunlara yönelik tehditlerin tamamını ulusal güvenlik bağlamında ele alındığı görülmektedir. ABD siyasetinde sağ eğilimleri daha ağır basan Cumhuriyetçi Parti'nin adayı olarak Başkanlık koltuğuna oturan Trump'ın “Önce Amerika” anlayışıyla bir dış politika izleyeceği açık bir şekilde ifade edilmiştir. Ulusal güvenlik stratejisinin merkezine ekonomiyi koyacağını sinyallerini veren Trump, Radikal İslami terör grupları ve serseri rejimler tarafından gerçekleştirilen nükleer silah ve füzelerin hem ABD'nin güvenliğini hem de küresel güvenliği tehdit ettiğini ileri sürmektedir. Bu noktada radikal İslami terörist organizasyon olarak IŞİD/DAEŞ'i, serseri rejimler olarak ise Kuzey ve İran diktatörlüğünü işaret etmiştir. Uluslararası ticari ilişkilerin ülkesinin aleyhine olduğunu belirtilen Başkan, bir yandan ekonomik önlemler alacağını işaretlerini verirken diğer yandan da askeri kapasitesine vurgu yaparak sert güç unsurlarının altını çizmektedir.

Başkanın imzasıyla giriş kısmında genel çerçevesine dair ipuçlarının yer aldığı Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi 4 ana sütun üzerinden şekillendirilmiş olup bunların ardından belgede “Bölgesel Stratejiler” yer almaktadır. Bölgesel Bağlamda Strateji başlığının altında yer alan bölgeler; sırasıyla Hint Pasifiği, Avrupa, Orta Asya, Güney ve Merkez/Orta Asya, batı yarım küre (Amerika kıtası) ve Afrika'dır (NSS 2017: V-VI). Bu kapsamda ABD'nin Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi bağlamında bir Karadeniz politikası ortaya koymadığı ifade edilebilir. Bu iddiayı kuvvetlendiren daha önemli bir unsur

ise metnin içerisinde “Karadeniz”in geçmemesidir. Belgede doğrudan yer almamasına karşın gerek Avrupa’ya yönelik strateji gerekse ekonomik ve askeri rekabet ile nükleer güçlere ilişkin önlem ve içerikler üzerinden Karadeniz politikasının hangi yönde olacağına ilişkin öngörülerde bulunma imkanını tanımaktadır.

Karadeniz ile ilgili durumla aynı şekilde Türkiye ifadesi de belgede yer almamaktadır. Buna rağmen gerek Ortadoğu ve Avrupa stratejisi gerekse Güney ve Orta Asya stratejisinin Türkiye’den bağımsız olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Ayrıca IŞİD/DAEŞ ile mücadele, mülteci sorunu ve NATO konseptleri Türkiye’ye ilişkin dış politikanın alt yapı bileşenlerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla her ne kadar doğrudan bir başlık açılmamış veya Karadeniz ve Türkiye ifadeleri yer almamış dahi olsa Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi bölgesel strateji ile askeri, ekonomik ve politik meselelerden dolayı ABD’nin Karadeniz politikasının ve bu kapsamda Türkiye’nin rolünün açıklanabilmesi noktasında önem arz eden bir belgedir.

Söz konusu belge üzerinden bir okuma yapıldığında ilk olarak ele alınması gereken husus; ABD’nin Karadeniz politikasında en önemli aktörlerin başında gelen Rusya ve Rusya merkezli Karadeniz jeopolitiğini etkileyen gelişmelerdir. Bu kapsamda bakıldığında Trump yönetimi ABD’yi başat aktör olarak ele alırken üç ana meydan okumaya işaret etmektedir. Bunlar (NSS 2017: 25);

- Revizyonist güçler olarak tanımlanan Rusya ve Çin.
- Serseri devletler olarak tanımlanan İran ve Kuzey Kore.
- Uluslararası tehdit grupları. Özellikle Cihatçı terörist gruplar.

Üç ana meydan okumadan biri içerisinde yer alan Rusya’nın Washington yönetimi tarafından ABD’nin küresel liderliğini tehdit eden bir aktör olarak ele alındığı görülmektedir. Ancak söz konusu tehdidin sadece ABD’ye karşı olmadığı; onun müttefiklerine yönelik olduğu belirtilmektedir. Rusya ve Çin’in ABD’nin değerleri ve çıkarlarına zıt bir dünya şekillendirmek istediği ifade edilmektedir. Bu kapsamda Rusya’nın yeniden eski büyük gücüne geri dönmeyi arzu ettiği ve bunun için sınırlarına yakın bölgelerde nüfuz alanları oluşturmayı amaçladığı ileri sürülmektedir. Ancak ABD yönetimi belgede her devletin ulusal çıkarlarının farklı olduğu gerçeğinden hareketle söz konusu iki ülkeyle iş birliğine hazır olduğunu da ifade etmiştir (NSS 2017: 25). Rusya’nın sınırlarına yakın alanlardan bir tanesi de doğal olarak Karadeniz bölgesidir. Dolayısıyla ABD, bir yandan Rusya’yı tehdit olarak görmekte ama diğer yandan çatışma arzusunda olmadığını da ifade etmektedir. Çatışmadan ziyade iş birliğinin karşılıklı olarak çıkarlara hizmet edeceği anlayışına öncelik verileceği ancak bu sürecin işlememesi halinde rekabet gerekirse çatışmadan kaçınılmayacağına mesajı da verilmiştir.

Strateji belgeleri ile birlikte Genişletilmiş Karadeniz Projesi’ne bakıldığında Rusya’nın demokratik bir sisteme evrilmesinin ABD’nin çıkarları bakımından önemli olduğu görülecektir (Canar 2012: 56). Dahası ABD, Genişletilmiş Karadeniz Projesi’yle enerji güvenliği ve serbest ticaretin sürdürülebilir olmasını arzu etmektedir. Özellikle Rusya Federasyonu’na olan

enerji bağıllığını azaltmak amacıyla Hazar Havzası'nın enerji kaynaklarının arzı bağlamında tanker taşımacılığının ve boru hatlarının güvenceye alınması amaçlanmaktadır (Erol ve Demir 2012: 20).

Aralık 2017 tarihli Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'ne tekrar bakılması halinde küresel sistemdeki ABD etkisini zayıflatmayı ve ABD'yi müttefikleri ile ortaklarından ayırmayı amaçlayan Rusya'nın NATO ve Avrupa Birliği'ni (AB) tehdit olarak gördüğü ileri sürülmektedir. Ayrıca ABD'ye karşı en önemli varoluşsal tehdit olan nükleer sistemler ve siber kapasitesine yatırım yapan ve modern yöntemlerle yıkıcı bir şekilde ülkelerin iç işlerine müdahale eden Rusya'nın söz konusu hırsı ve askeri yeteneklerinin artışı Avrasya'da Moskova kaynaklı çatışma riskinin arttığı bir istikrarsızlık ortamı yarattığı da iddia edilmektedir (NSS 2017: 26). ABD yönetiminin bu endişesini haklı çıkaracak deliller olduğunu belirtmek gerekmektedir. Bu noktada Kafkaslar'da Gürcistan, Doğu Avrupa ve Karadeniz jeopolitiğinde Ukrayna merkezli gelişmeler belgedeki endişelere kaynaklık edebilecek hadiselerdir. Her iki örnekte de Rusya'nın sınırları dışında askeri yöntemler kullandığı görülmektedir. 2008 yılında Gürcistan'da gerçekleşen savaş (Bkz.: Deibert, Rohozinski, Crete-Nishihata 2012: 3-24; Cohen and Hamilton 2011: 14-36). sonrası Kafkaslar jeopolitiği önemli oranda değişmiş olup Gürcistan'ın egemenlik haklarına darbe vurulmuştur. Savaş sonunda ise uluslararası sistemde meşruiyeti tartışmalı olsa dahi Gürcistan'dan bağımsızlık ilan eden siyasal birimler söz konusu olmuştur. Bu bağımsızlık ilanlarının Rusya tarafından tanındığının da altı çizilmesi gerekir.

Ukrayna örneğinde ise Karadeniz jeopolitiğinin önemli bir parçası olan Kırım, Rusya tarafından ilhak edilmiştir (Mearsheimer 2014: 77-90; Kuzio 2007: 10-230; Green 2014: 3-10.). Bu örnekte İkinci Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da bir devletin başka devletin sınırlarını değiştirdiğine şahitlik edilmiştir (Erol 2014: 7-8). Rusya'nın Doğu Avrupa'da özellikle de Ukrayna üzerinde ciddi bir baskı kurarak Karadeniz bölgesinde söz konusu olan Batı lehine ve kendi aleyhine gerçekleşen jeopolitik değişime karşı önlem almaya çalıştığı görülmektedir (Gomart 2006: 17). Rusya'nın Ukrayna'nın Karadeniz kıyısındaki en önemli toprak parçası olan Kırım'ın ilhaki ABD'nin ve Avrupalı devletlerin ciddi anlamda tepkisini çekmiştir. Bu tepkinin temelinde Rusya'nın kendi aleyhine olan durumu Batı ve özellikle ABD aleyhine değiştirmeye yönelik revizyonist bir anlayışla hareket ettiği algısı yatmaktadır.

Rusya'nın Avrasya jeopolitiğinde askeri araçlarla veya sert güç kapasitesine yaptığı yatırımlarla krizler, istikrarsızlıklar ve kaotik durumlar yaratmasının dışında yumuşak güç araçları kullanımının da ABD için bir tehdit olarak algılandığı gözlemlenmektedir. Konu bağlamında Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi analiz edildiğinde Çin ve Rusya'nın etkilerini genişletmek ve küresel rekabette ABD'ye karşı avantaj elde etmek için gelişmekte olan ülkelere yatırım yaptıkları durumuna dikkat çekildiği görülmektedir (NSS 2017: 38). Bu kapsamda başta günümüzün Yeni İpek Yolu Projesi olarak da ifade edilen "Kuşak-Yol" Projesi'nin (Bkz.: Wang 2016: 455-463) ABD'li

karar alıcılar açısından bir tehdit olarak değerlendirildiği ileri sürülebilir. Beş güzergâhın söz konusu olduğu projede güzergâhların üçü denizden ikisi karadan geçmektedir. Bahse konu beş güzergâhtan bir tanesi Türkiye'den geçmekte ve Asya-Avrupa bağlamında stratejik güzergâhların tamamında Türkiye'nin kontrolü söz konusudur. Proje kapsamında Türkiye ve Çin'in ekonomik, kültürel, güvenlik ve jeopolitik alanlarda birbirini tamamlayan iki ülke konuma geleceği ve günümüzde proje bağlamında birtakım sorunlar olsa dahi bunların aşılması halinde iki ülkenin stratejik işbirliğine evrileceği iddia edilebilir (Durdular 2016: 91). Ayrıca projenin Rusya ve İran'ı üzerinden geçen kuşaklara sahip olması ve Karadeniz'in bu anlamda Hazar'la birlikte önem arz etmesi de bir diğer endişe sebebi olarak yer almaktadır. Bunun dışında Rusya'nın Türkiye ile Akkuyu nükleer santral inşası sürecinde ortak hareket etmesi de bir diğer örnek olarak gösterilebilir (Haber Türk 03.04.2018).

Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde değinilen bir diğer konu ise meselelerin ideolojik boyutu ve bunun ittifaklar sistemine etkisidir. Bu minvalde Sovyet komünizmi tehdidin ortadan kalksa dahi yeni bir Rus tehdidinin varlığına dikkat çekilmekte ve Rusya'nın Atlantik İttifakını zayıflatmak istediği vurgulanmaktadır. Dahası Rusya'nın bu amaçla yıkıcı yöntemlere başvurduğu tezi öne sürülmekte ve buna delil olarak Gürcistan ve Ukrayna'yı işgal ettiği belirtilmektedir. Ayrıca Rusya'nın komşularını da nükleer ve konvansiyonel askeri kapasitesiyle tehdit ettiği ifade edilmiştir (NSS 2017: 47). Bu tehdide karşın alınacak temel önlem olarak ABD ve Avrupalı müttefiklerin ilişkilerini derinleştireceği ve Atlantik İttifakı'nın Rus tehdidine ve yayılmacılığına, İran ve Kuzey Kore tehdidine karşı birlikte mücadele edileceği belirtilmektedir (NSS 2017: 48). Türkiye her ne kadar doğrudan ifade edilmese dahi NATO ve ikili ilişkiler üzerinden Atlantik İttifakı'nın önemli bir parçasıdır. Bu bağlamda ABD'nin bahse konu tehdide karşı iş birliğini derinleştireceği ülkeler arasında yer aldığı iddia edilebilir.

Atlantik İttifakı'nın güvenlik boyutunda en önemli kurumsal ve yapısal organizasyon olan NATO'nun Karadeniz bölgesine yönelik politikasında ana hedef, bölgede Batı'nın aleyhine bir jeopolitiğin engellenmesidir. Daha detaylı ifade etmek gerekirse NATO'nun amacı; bölgedeki Batı karşıtı hareketlerin bir tehdit halini almaması, enerji tedariki sorununun olmaması ve bölgedeki devlet veya devlet dışı aktörlerin silahlanmaları tehdidinin ortadan kaldırılmasıdır (Sherr 2008: 151-152). NATO'nun bu konsepti ile ABD Ulusal Strateji Belgesi'nin örtüştüğü görülmektedir. Bu bağlamda hem Karadeniz jeopolitiği hem de Türkiye bu sürecin önemli bir parçası olacaktır.

ABD açısından bir diğer önemli güvenlik konusu ise ekonomik güvenlik veya ticari güvenliğin tesis edilmesidir. Bu kapsamda denizlere serbestçe erişim; Washington yönetimi açısından ulusal güvenlik ve ekonomik refahın merkezi öneme sahip ilkesidir. ABD'nin refahı ve güvenliği denizlerde serbestlik ilkesi ile sıkı bir ilişki halindedir. Dolayısıyla ABD, bu anlayış çerçevesinde hareket eden kurumların varlıklarını ve faaliyetlerini desteklemeyi hayati derecede önemli görmektedir (NSS 2017: 40). Denizlerin serbestliği

ilkesine sıkı sıkıya bağlı olan ABD, uluslararası hukuka uygun olarak teritoryal sorunları ve deniz alanlarına ilişkin ihtilafları çözmek için çaba sarf edecektir (NSS 2017: 47). Bu noktada Karadeniz; hem deniz ticareti hem de Kırım başta olmak üzere çeşitli ihtilaflı bünyesinde barındırmasından dolayı ABD dış politikası açısından Rus yayılcılığı ve tehdidi karşısında önem arz eden başlıklar arasında yer almaktadır.

Trump'ın başkanlığında ilan edilen ilk ulusal güvenlik strateji belgesi olan Aralık 2017 tarihli belgede son olarak ise Türkiye ile Rusya arasındaki bir yakınlaşmanın ABD çıkarlarına aykırı olduğu düşünülmektedir (Cohen and Irwin 2006: 8-9; Erol 2013: 120). Bu ABD açısından iki önemli sorunsalı gündeme getirmektedir. Birincisi önemli bir müttefikin kaybedilmesi ve Atlantik İttifakı'nın güvelik ayağının darbe yemesidir. İkincisiyse başta Ortadoğu ve Karadeniz jeopolitiği başta olmak üzere bölge stratejilerine karşı bir direncin oluşması ve maliyetlerin artması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin Batı ekseninden kayması veya ABD ile ilişkilerinin ikincil öneme evrilmesi ve bunun yerini Rusya Federasyonu'nun alması Beyaz Saray yönetimi açısından istenilen bir durum değildir.

Sonuç

Uluslararası ilişkiler literatürü bağlamında ulus-devlet olgusunun ortaya çıkmasıyla birlikte devletlerin güvenliği olarak ifade edilen kavramın yerine ulusal güvenlik kavramının kullanılması daha tercih edilir bir durum olmuştur. Bu bağlamda çerçeve bir kavram olarak ifade edilebilecek olan güvenliğin tanımlayan kavramlarla daha belirgin bir hal aldığı ifade edilebilir. Dolayısıyla ulus devletlerin güvenliklerini sağlamaları durumuna işaret eden ulusal güvenlik fiziksel ve psikolojik boyutları olan korku ve tehditlerden uzak olma durumu şeklinde tanımlanabilir.

Realistlere göre doğa durumunun hâkim olduğu uluslararası ilişkilerde devletler, dış politika tercihlerini güvenliği merkeze alarak şekillendirmektedirler. Bu varsayımına yönelik eleştiriler olmakla beraber günümüzde karar alıcıların tercihlerinde güvenlik olgusunu göz ardı etmedikleri aşikârdır. Bu gerçeklik ABD'li karar alıcılar için de geçerlidir.

Uzun bir süre boyunca kendi kıtası dışıyla ilgili ve ilişkisi sınırlı olan ABD, özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası tesis edilen uluslararası sistemin en temel aktörlerinin başında yer almıştır. Gerek kendi iç dinamikleri ve kapasitesi gerekse uluslararası sistemin yapısal dayatmasının bir sonucu olarak ABD, iki kutuplu uluslararası yapıda Batı Bloku'nun lideri rolüyle küresel aktör olarak politikalarını şekillendirmiştir. 1990'lara gelindiğindeyse İkinci Dünya Savaşı sonrası tesis edilen uluslararası sistem yapısal bir değişiklik geçirmiştir. İki kutuplu yapının bir ayağını oluşturan Doğu Bloku dağılmış ve blok liderliğini üstlenen Sovyetler Birliği yıkılmıştır. Böylece ABD, küresel sistemin hamisi pozisyonuna daha net bir ifadeyle başat aktör konumuna gelmiştir.

Soğuk Savaş olarak adlandırılan ve 1990'lara kadar devam eden dönemin sona ermesinin ardından tek kutuplu bir yapıya evrilen uluslararası

sistemin başat aktörü ABD'nin dış politika tercihleri ve bu kapsamda ulusal güvenliği sadece kendi iç meselesi olmaktan çıkmıştır. Bu minvalde küresel bir boyut kazanan ABD'nin güvenlik algısı ve bu kapsamdaki strateji veya politikası hem uluslararası sistem için hem de diğer devletler için dikkat edilmesi gereken önemli parametrelerden birisi olmuştur.

ABD'nin dış politika tercihleri veya güvenlik politikasını okuyabilmek için başvurulabilecek en temel belge ise Ulusal Güvenlik Strateji (National Security Strategy) Belgeleri'dir. 26 Haziran 1947 tarihli Ulusal Güvenlik Yasası'yla güvenlik bağlamında karar alma mekanizmasının hukuki oluşumunu tesis eden ABD'de güvenlik politikası bağlamında iki önemli mekanizma ortaya çıkmaktadır. Bunlar; Ulusal Güvenlik Konseyi ve Ulusal Güvenlik Kaynakları Kurulu'dur. Bu iki kurum üzerinden güvenlik stratejisini şekillendiren ABD'nin küresel nitelik taşıyan ulusal güvenlik politikası Ulusal Güvenlik Strateji Belgeleri aracılığıyla kamuoyuyla paylaşılmaktadır. Bu belgelerde ABD'nin temel ilkeleri ve dış politika tercihleri, öncelikleri, tehdit ve çıkar algısı net biçimde ifade edilmektedir.

Söz konusu strateji belgelerinin en son kamuoyuyla paylaşılması ise Aralık 2017 tarihli Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'dir. Bu belge üzerinden ABD'nin Karadeniz politikası ve Türkiye'ye ilişkin bir okuma yapıldığında ilk olarak ifade edilmesi gereken husus; hem Karadeniz bölgesi hem de Türkiye'nin belgede bir kere dahi zikredilmemiş olmasıdır. Karadeniz ve Türkiye sözcüklerinin belgede yer almaması ABD'nin Karadeniz'e yönelik bir stratejisi veya Türkiye'ye ilişkin bir politikası olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu kapsamda ABD açısından gerek Karadeniz jeopolitiği gerekse Türkiye'nin merkezi bir öneme haiz olmadığı ifade edilebilir. Ancak gerek Türkiye gerekse Karadeniz jeopolitiğinin ABD'nin hem küresel hem de bölgesel projeksiyonlarında etki kapasitesi olan unsurlar olduğu belgenin satır araları okunduğunda anlaşılmaktadır.

"Önce Amerika" mottosuyla tesis edilen Aralık 2017 tarihli Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nin ekonomiyi merkeze alan bir yaklaşımla ABD'ye karşı küresel anlamda gerçekleşen meydan okumalara, uluslararası teröre ve bölgesel ve küresel güvenliği tehdit eden serseri devletlere odaklandığı görülmektedir. Belgede küresel meydan okuma gerçekleştiren aktörler Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti, uluslararası terörizm noktasında DAES ve serseri devletler olarak da Kuzey Kore ve İran'a vurgu yapılmıştır. Ekonomik boyutta ise uluslararası ticarete ilişkin projeksiyonların paylaşıldığı belgede denizlerin serbestliğinin vazgeçilmez bir ilke olduğu belirtilmiştir. Küresel liderliğine bir tehdit olarak ele aldığı Rusya Federasyonu ve denizlere ilişkin stratejisinin Beyaz Saray yönetiminin Karadeniz politikasına dair göstergeleri sunduğu görülmektedir.

ABD'nin Karadeniz bölgesine yönelik stratejisine genel perspektiften bakıldığında önceliklerinin NATO'nun yayılması ve etkinliğinin artması, bölgede üslerin kurulması, enerji jeopolitiğini kontrol etme, bölge ülkelerinde ABD yanlısı bir kamuyu oluşturma, yeni inisiyatifler geliştirme ve Rusya'yı kontrol etmek olduğu söylenebilir. Bu minvalde Soğuk Savaş son-

rası veya post-Sovyet dönemde Karadeniz bölgesine yönelik ilgisi artan ABD'nin küresel sistemdeki konumundan dolayı statükocu bir anlayışla hareket ettiği ve başka aktörlerin revizyonist politikalarını tehdit olarak gördüğü gözlemlenmektedir. Aralık 2017 tarihli Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi de bu anlayışa uygun şekilde kaleme alınmıştır.

Belgeye dair detaylı bir okuma yapıldığında doğrudan bir Karadeniz politikasının olmadığı görülecektir. Ancak Karadeniz; bir yandan bölgesel stratejiler başlığı altında ele alınan Avrupa stratejisinin bir parçası olmakta diğer yandan ise askeri ve ekonomik rekabet, nükleer güçlere ilişkin önlem ve içerikler ile denizlere ilişkin projeksiyonlar noktasında değerlendirilmektedir. Bu kapsamda revizyonist Rusya'nın Gürcistan ve Ukrayna'daki yayılmacı politikası bir tehdit olarak ele alınmaktadır. Bunun yanı sıra söz konusu devletin enerji güvenliği noktasında da potansiyel bir tehdit olduğu vurgulanmıştır. Rusya'nın sert güç araçlarının yanı sıra bölgenin gelişmekte olan ülkelerinde yumuşak güç araçlarıyla nüfuz elde etme girişimleri olduğu belirtilmektedir. Nitekim ABD'li karar alıcılar, Rusya'yı hem genelde hem de Karadeniz jeopolitiğinde Batı aleyhine bir revizyonist politika izlediği için potansiyel bir tehdit olarak görmektedir.

ABD açısından önem arz eden bir diğer husus ise ekonomik güvenlidir. Trump yönetimi tarafından hazırlanan Ulusal Strateji Güvenlik Belgesi'nde ABD'nin refahı ve güvenliğinin denizlerin serbestliği ilkesiyle doğrudan ilintili olduğu belirtilmiştir. Belgede yer alan bu bilgiden hareketle Rusya'nın Karadeniz'de tek taraflı revizyonist girişimlerin ABD açısından uzun vadeli sessiz kalınacak bir girişim olmadığı açıktır.

Karadeniz bölesine yönelik politikasının temel enstrümanlarından birisi olan NATO'nun Rusya tarafından tehdit olarak görülmesi ve Moskova yönetiminin NATO'ya karşı stratejiler geliştirmesi de belgede ele alınan bir durumdur. Bu kapsamda belgede Rusya'nın NATO karşıtlığı üzerinden ABD'ye karşı varoluşsal bir tehdit olarak nükleer sistemler ve siber kapasitesini geliştirmesi Avrasya'da Moskova kaynaklı çatışma riskini artıran bir durum olarak değerlendirilmektedir.

Karadeniz'e yönelik stratejisini Rusya tehdidi üzerinden inşa eden ABD yönetimi söz konusu belgede Türkiye'yi de Karadeniz gibi doğrudan ele almamıştır. Buna karşın belgede yer alan Ortadoğu, Avrupa, Güney ve Orta Asya stratejileri, DAES ile mücadele, mülteci sorunu ve NATO ile ilgili projeksiyonların Türkiye'den bağımsız ele alınacağını veya Türkiye açısından sonuçlar doğurmayacağını iddia etmek mümkün değildir. Söz konusu projeksiyonların tamamında hem NATO müttefiki hem de ikili müttefiklik ilişkisine sahip olduğu Türkiye ile iş birliğinin gerekliliği belgenin satır aralarında yer almaktadır. Gerek NATO ve bölge stratejileri gerekse uluslararası terörizm ve mülteci sorunu gibi tehditlerle mücadelenin ABD'nin müttefikleri ve dostlarıyla birlikte yapılacağı ifadesi Türkiye'yi de kapsamaktadır. Karadeniz jeopolitiği bağlamında Rusya tehdidine yönelik geliştirilecek projeksiyonlarda önem atfedilen Türkiye'nin Moskova ile yakınlaşması ise ABD açısından olumsuz bir durum olarak değerlendirilmektedir.

Sonuç itibarıyla ABD yönetimi tarafından uluslararası sistemin dinamikleri ve küresel konumunu baz alarak hazırlanan Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi'nde Türkiye ve Karadeniz'in birincil öneme sahip unsurlar olmadığı dolaylı olarak görülmekle beraber küresel rekabet noktasında her ikisinin de önemli parametreler olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bu kapsamda ABD açısından Karadeniz jeopolitiğinde ana hedefin Rusya'nın revizyonist eylemlerinin engellenmesi, bölge ülkelerinin ABD'ye yakın bir çizgiye çekilmesi, enerji koridorlarının ve ekonomik güvenliğin tesis edilmesi önem arz etmektedir. Türkiye ise ABD açısından müttefik kategorisinde yer alan bir devlet olduğundan Rusya ile yakınlaşması ABD çıkarlarına aykırı görülmektedir. Bu nedenle Türkiye hem NATO'nun hem de Atlantik İttifakı'nın güvenliği ve bekası ile Rusya tehdidinde karşı mücadelede kaybedilmemesi gereken bir aktör olarak değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

- BAYLIS John (2018). "Uluslararası İlişkilerde Güvenlik Kavramı", *Uluslararası İlişkiler*, 5 (18): 69-85.
- BAYLIS John ve SMITH Steve (2001). *The Globalization of World Politics, 2nd Edn*, Oxford: Oxford University Press.
- BİNGÖL Oktay (2014). "ABD Ulusal Güvenlik Stratejisinin Küresel Uygulayıcıları: Coğrafi Muharip Komutanlıklar", *Güvenlik Stratejileri*, 10 (19): 133-166.
- BİRDİŞLİ Fikret (2011). "Ulusal Güvenlik Kavramı'nın Tarihsel ve Düşünsel Temelleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 31 (2): 150-151.
- BİRDİŞLİ Fikret (2016). *Teori ve Pratikte Uluslararası Güvenlik*, 2. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- BİRDİŞLİ Fikret ve Aynur Başurgan (2017). "Güvenlik Politikalarının Konstrüktivist Bir Unsuru Olarak Güvenlik Kültürü ve Türkiye Örneği", *Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (4): 58-78
- BUZAN Barry (1991). *People, States, and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, 2. Edition, Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers.
- CANAR Burçin (2012). "Soğuk Savaş Sonrasında Amerika Birleşik Devletleri'nin Karadeniz Politikası", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67 (1): 49-80.
- COHEN Ariel and Conway Irwin (2006) "U.S. Strategy in the Black Sea Region", *The Heritage Foundation Report*, No: 1990, 13 December: 8-9.
- COHEN Ariel - Robert E. Hamilton (2011). *The Russian Military and the Georgia War: Lessons and Implications*, Strategic Studies Institute.
- DEIBERT Ronald J., Rafal Rohozinski and Masashi Crete-Nishihata (2012). "Cyclones in Cyberspace: Information Shaping and Denial in the 2008 Russia-Georgia War." *Security Dialogue*, 43 (1): 3-24.

- DURDULAR Arzu (2016). "Çin'in Kuşak Yol Projesi ve Türkiye-Çin İlişkilerine Etkisi", *Avrasya Etüdüleri*, 22 (49): 77-97.
- ERHAN Çağrı (2001). "ABD'nin Ulusal Güvenlik Anlayışı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56 (4): 77-93.
- EROL Mehmet Seyfettin (2013). "Post Sovyet Alanında Türkiye-Rusya İlişkileri: Sıfır Toplamlı Bir Oyun mu Yoksa Güvene Dayalı İşbirliği mi?", *Türkiye Cumhuriyeti-Rusya Federasyonu İlişkileri*, (Der.) Haydar Çakmak ve Mehmet Seyfettin Erol Ankara: Türkiye-Rusya Federasyonu Dostluk Derneği Yayınları.
- EROL Mehmet Seyfettin (2014). "Ukrayna-Kırım Krizi Ya da İkinci Yalta Süreci", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 41: 1-14.
- EROL Mehmet Seyfettin - Sertif Demir (2012). "Amerika'nın Karadeniz Politikasını Yeniden Değerlendirmek", *Gazi Akademik Bakış*, 6 (11): 17-33.
- EŞEL Gökhan (2015). "Değişen Karadeniz Jeopolitiğinde: Amerikan Faktörü", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1 (2): 45-64.
- GALARE P.G.W. (2005). *Oxford Latin Dictionary*, Oxford: Clarendon Pres.
- GOMART Thomas (2006). "The EU and RUSSIA: The Needed Balance Between Geopolitics and Regionalism", *IFRI Research Program*, Russia/NIS.
- GREEN James A. (2014). "The Annexation of Crimea: Russia, Passportisation and the Protection of Nationals Revisited", *Journal on the Use of Force and International Law*, 1 (1): 3-10.
- GUIBERNAU Montserrat (1997). *Milliyetçilikler 20. Yüzyılda Ulusal Devlet ve Milliyetçilikler*, Neşe Nur Domaniç (Çev.), İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- GÜLENSOY Tuncer (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. I, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güvenlik Terimleri Sözlüğü* (2017). Ankara: T.C. Kamu Düzeni ve Güvenliği Müsteşarlığı.
- HAAS Ernst (1986). "What is Nationalism and Why Should We Study It?", *International Organization*, 40 (3): 707-744.
- HARKNETT Richard J. ve Hasan Basri Yalçın (2012). "The Struggle for Autonomy: A Realist Structural Theory of International Relations", *International Studies Review*, 14 (4): 499-521.
- İŞYAR Ömer Göksel (2008). "Günümüzde Uluslararası Güvenlik Stratejileri: Kavramsal Çerçeve ve Uygulama", *Gazi Akademik Bakış*, 2 (3): 1-42.
- KARABULUT Bilal (2011). *Güvenlik: Küreselleşme Sürecinde Güvenliği Yeniden Düşünmek*, Ankara: Barış Kitabevi.
- KUZIO Taras (2007). *Ukraine Crimea Russia: Triangle of Conflict*, Vol. 47, Col: Columbia University Press.
- LEWIS Bernard (1992). *İslamın Siyasal Dili*, (Çev.) Fatih Taşar Kayseri: Rey Yayıncılık.
- LUCAS N. J. (2016). The 2015 National Security Strategy: Authorities, Changes, Issues For Congress, *Congressional Research Service*.
- MCSWYENEY Bill (1999). *Identity and Interests: Sociology of International Relations*, Cambridge: Cambridge University Press.

- MEARSHEİMER John J. (2014). "Why the Ukraine Crisis is the West's Fault: The Liberal Delusions that Provoked Putin", *Foreign Affairs*, 93: 77-90.
- National Security Strategy of the United States of America (2017 (NSS)-December 2017, The White House.
- OCAK Metin (2016). "Hangi Ögeler Ulusal Güvenlik strateji Belgelerini Oluşturmalıdır? Bir İçerik Analizi", *Kara Harp Okulu Bilim Dergisi*, 26 (1): 23-49.
- SANDER Oral (2011). *Siyasi Tarih İlk Çağlardan 1918'e*, 21. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi.
- SHERR James (2008). "Security in the Black Sea Region: Bact to Realpolitik?", *Southeast European and Black Sea Studies*, 8 (2): 141-153.
- SMITH Anthony D. (2010). *Milli Kimlik*, Bahadır S. Şener (Çev.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- WANG Yong (2016). "Offensive for Defensive: The Belt and Road Initiative and China's New Grand Strategy", *The Pacific Review*, 29 (3): 455-463.
- WEAVER Ole (2004). "Peace and Security: Two Concepts and Their Relationship", *Contemporary Security Analysis and Copenhagen Peace Research*, Stefano Guzzini, Dietrich Jung (Eds.), London and New York: Routledge: 53-67.
- WOLFERS Arnold (1962). *Discord and Collaboration: Essays on International Politics*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- YALÇIN Hasan Basri (2017). *Ulusal Güvenlik Stratejisi: ABD-İngiltere-Fransa-Rusya-Çin*, Strateji Araştırmaları Serisi 2, İstanbul: SETA Kitapları.

İnternet Kaynakları

- "Akkuyu Nükleer Santrali'nin Temeli Bugün Atılıyor", *Habertürk*, 03.04.2018, <https://www.haberturk.com/akkuyu-nukleer-santralinin-temeli-bugun-atiliyor-1902858-ekonomi>, (Erişim Tarihi: 10.09.2018).
- BETTS Richard K. (2004). "U.S. National Security Strategy: Lenses and landmarks", *The Princeton Project on National Security*, <http://www.princeton.edu/~ppns/papers/betts.pdf> (10.03.2013).
- Büyük Türkçe Sözlük, *Türk Dil Kurumu*, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5b8e8f17baf00.35775370 (Erişim Tarihi: 06.03.2017).
- LIPTAK Kevin (2017). "Trump unveils national security plan, blasts previous presidents", *CNN*, 19 December 2017, <https://edition.cnn.com/2017/12/18/politics/trump-national-security-strategy/index.html> (Erişim Tarihi: 04.05.2017).
- Online Etymology Dictionary, <https://www.etymonline.com/search?q=nationem> (Erişim Tarihi: 14.03.2017).
- The National Security Act of 1947 – July 26, 1947, Public Law 253, 80th Congress, Chapter 243, 1st Session, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/1947-07-26.pdf>

(Erişim Tarihi: 15.08.2018).

"Trump unveils new security strategy: "America is going to win", *Chicago Tribune*, 18 December 2017,
<https://www.chicagotribune.com/news/nationworld/politics/ct-trump-national-security-strategy-20171218-story.html> (Erişim Tarihi: 01.05.2018).

"Trump unveils new security strategy: 'America is going to win'", *FoxNews*, 18 December 2017,
<https://www.foxnews.com/politics/trump-unveils-national-security-strategy-america-is-going-to-win> (Erişim Tarihi: 02.05.2018).

BAĞIMSIZLIĞININ 27.YILINDA KIRGIZİSTAN'DA DEVLET DİLİNİN DURUMU

Gülzura CUMAKUNOVA*

ÖZ

Makale, Kırgızistan'ın devlet dilini, yakın geçmişi ve bugünkü durumu ekseninde değerlendirerek onun işlevsel fonksiyonlarını artırmanın yollarını, ülke içinden ve dışından devlet diliyle alakası olan bütün dillerle orantısını ülkenin dil siyaseti çerçevesinde dengeleme yollarına dikkat çekmeyi hedeflemektedir. Kırgız dili, Kırgızistan'ın 1991 yılında bağımsızlığına kavuştuğundan itibaren çok uluslu ülke halkının iletişim ihtiyacını tam karşılama görevini üstlenecek devlet dili statüsünü kazanmıştır. Ne var ki bağımsızlığın 27. yılına gelinen günümüzde devlet dili statüsünü tam anlamıyla yerine getiremediği, ulusal çapta siyasetin, ekonominin, teknolojinin, bilimin ve yüksek öğretimin dili seviyesine ulaşamadığı tespit edilmektedir. Kırgız dilinin devlet dili olarak yetersiz kalmasındaki nedenler, gerekli sosyal işlevlerin yerine getirilmeyişi gibi iç etkenlerden olduğu kadar, dünyadaki küreselleşmenin getirdiği kültürel tesirler gibi dış etkenlerden de kaynaklanmaktadır. Makalede devlet dilinin gelişmesini zorlaştıran engeller olarak devlet dilinin güçlendirilmesi ve yaygınlaştırılması mekanizmalarının yetersizliği, sonradan kabul edilmiş resmi dil arasındaki fonksiyon ayrımının netleştirilmemiş olmasına dikkat çekiliyor ve dilin iç kaynaklarını güçlendirici ve çok uluslu ülkede diller arası sorunları çözmeye yönelik bazı fikirler paylaşılacaktır. Makale, Kırgızistan'daki mevcut resmi dile ve hem ülke içinde hem de ülkenin dil politikaları bağlamında dışarıdan gelen resmi dille ilgili olarak, işlevsel rolünü geliştirme ve konumunu diğer tüm dillerle dengeleme yoluna dikkat çekmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırgız Dili, Rus Dili, Devlet Dili, Resmî Dil, Devletin Dil Siyaseti.

ABSTRACT

The article aims to draw attention to the current official language in Kyrgyzstan and the way of enhancing its functional role and balancing its position with all other languages, that are in relation to the official language, both within the country and those from outside within the

---

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, ORCID: 0000-0001-6882-2367, E-posta: gulzura@gmail.com

context of country's language policies. Kyrgyz language received the status of the state language after Kyrgyzstan gained independence in 1991. However, in 27 years of independence, it has not yet acquired the status of the state language in the full sense of the word, has not risen to the level of the language of politics, economics, technology, science and higher education on a national scale. The development of Kyrgyz as the state language, weakened by both internal factors, such as the lack of relevant social policies, and external factors, such as the different effects arising as a result of globalization. The report will identify the obstacles hindering the development of the state language, as well as to highlight some of the ideas attempting to strengthen internal language resources; with a view to find a solution which balances the need to unify a country with multiple ethnicities and solves the problems associated with a double official language.

Keywords: Kyrgyz, Russian, State Language, Official Language, State Language Politics.

Kırgızistan, ülkenin temel halkı Kırgızlar dışında birçok ulusun bir arada yaşadığı ülkedir. 1991 yılında bağımsızlığını kazanmadan önce o, Sovyetler Birliği'nin 15 sosyalist cumhuriyetinden biriydi. Sovyetler Birliği, birliği oluşturan cumhuriyetlerin sadece siyasi, ekonomik, açıdan değil, ideolojik açıdan da birbiriyle sıkı entegre olduğu dünyanın en güçlü ülkelerinden biri konumundaydı. Sovyetler Birliği'nde her sosyalist cumhuriyetin dili resmî statüye sahip ise de genel resmî dilin Rusça olması nedeniyle iletişimde iki dillilik esas alınmıştır.

75 yıllık sosyalist cumhuriyet tarihinde Kırgızistan'ın dil siyasetinde büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Kırgızlar bu zaman zarfında kendi ulusal alfabetini, edebî dilini oluşturdular, eğitim düzeyi yüzyılın başındaki %3'ten %100 oranına çıkartılmıştır. Sovyet Kırgızistan'ında ulusal dil ülkenin kültür, eğitim, ilim alanlarında epey gelişmeler kaydetmişti. XX. asrın 20'li yıllarında ilk eserlerini vermeye başlayan Kırgız edebiyatı, dünya uygarlığına Çengiz Aytmatov gibi bir dev yazar kazandırdı. Dünya destan sanatının tartışılmaz fenomeni sayılan Manas Destanı, bin yıl kadar sözlü yaşatılmasından sonra yazıya geçirilerek dünyanın kültür mirasları arasında layık olduğu yerini aldı. Kırgız dili her yönden araştırıldı, farklı seviyedeki gramerleri, sözlükleri, okul ve metodik kitapları, ansiklopedileri yazıldı. Yerel basın yayın organları Kırgız dilinde yayın yapacak seviyeye geldi. Bütün bu gelişmelere sadece 75 yıl gibi kısa zamanda ulaşıldığı dikkate alınırsa, gerçekten de Kırgızistan'ın kültür ve eğitim alanında büyük bir sıçrama olduğu inkâr edilmez.

Fakat bir yandan 75 yıl içine sığdırılan bu hızlı gelişmeler kaydedilirken, diğer yandan da halkın kendi diline olan güveninin gün geçtikçe azaldığı, yeni neslin bilimin, iletişimin dili olarak anadilini değil, Rusçayı tercih ettikleri gözlemleniyordu. Kırgız toplumunda 70'li yıllardan başlayan şehir-köy ötekileşme cereyanının en önemli faktörü olarak bir ulusun dilinin kendi fertlerini iki farklı sosyal gruba ayıracak güçte sahip önemli sosyal

unsur olduğu açıkça ortaya çıkmış oldu. Böylece Kırgızlar, birinci dil tercihini Rusçadan yana kullanan uluslar sırasında yerini aldılar. Kırklı-ellili yılların şehirli gençleri büyük şehirlerde Kırgızca orta eğitim veren tek-tük okul dışındaki Rus okullarından eğitim aldıklarından Rus dilli olarak yetiştiler. Ana dil iletişim zincirinin o kopmuş halkasının zararı günümüze kadar uzanmaktadır.

Artık biri Kırgız halkının bütün ulusal değerlerini kendinde barındıran, fakat Rusçaya tam hakim olamayışından birçok sosyal haklarından yararlanamayan kesim ile, Rusçaya tam hakim, şehirli olmanın verdiği bütün kültürel üstünlüklere sahip fakat ulusal ruhtan yoksun başka bir kesim arasındaki uçurum gittikçe artmıştı. Devlet, dil siyasetindeki yanlış hesaplarından dolayı bu problemin üstesinden gelemedi. Bunun birkaç sebebi vardı.

Resmi dil Rusça olduğundan cumhuriyetler arası, Merkezle iletişimin olduğu kadar çok uluslu Kırgızistan halkının iletişimi de Rusça üzerinden sağlanıyordu. Bu ortamda ancak kültürel ve orta eğitim ihtiyaçlarını, yerel yönetim ağını karşılamakla yetinen ulusal diller, yerel iletişim aracı görevini üstlenmekle sınırlı kaldılar. Ulusal ölçekte siyasetin, ekonominin, tek-nolojinin, bilim ve yüksek öğrenimin dili düzeyine yükselmedi.

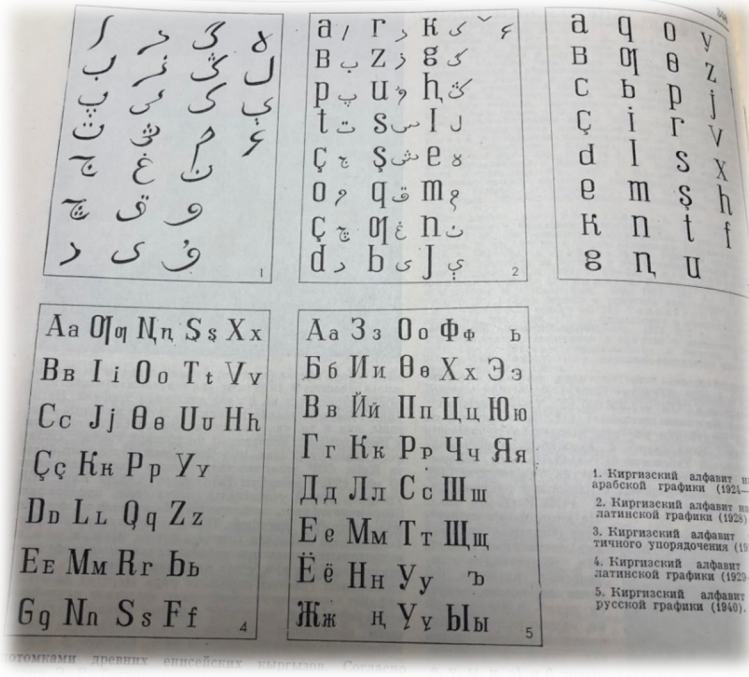
Sovyetler Birliği'nin kimilerine göre akıllı, öngörülü, kimilerine göre yanlış ulusal siyasetinin akıbeti, 1991'de kendi sonunu getirerek terkindeki birçok ülkeye egemenlik kazandırsa da, bu egemen ülkelerin onun bıraktığı ağır hasardan kolayca kurtulacağı zor gözüküyordu. Bu, her şeyden önce ülkenin bütün sosyal meselelerinin anahtarı konumundaki devlet dilinin karşılaştığı problemlerden açıkça görülmektedir. SSCB'den dağılan ülkelerde asrın başında aynı dili konuşan, aynı millî ruhu taşıyan halklardan bugün birbirinin dilinden ve ruhundan anlamayan, toplumca birbirinden ayrı düşen sosyal gruplar oluşmuş durumda. Bunların biri Cengiz Aytmatov'un dünya literatürüne kazandırdığı *Mankurt* tipinden, diğeri de o entelektüel ve mevki sahibi *Mankurt*'ların kahrını çeken gruptur.

Sovyet döneminden miras kalan, günümüzde de devletin dil siyasetine ayakbağı olmaya devam eden hususlar şu birkaç maddeyle özetlenebilir.

Kırgız dili, Kırgızistan'da yaşayan bütün halkların genel iletişim dili seviyesine gelememiştir. Hatta Kırgızların tamamının da Kırgız edebî dilini tam benimsedikleri söylenemez, bu dil ayrılığının derin bir sosyal ayrılığa yol açtığı da açıkça ortadadır. Yüksek devlet makamlarına ancak Rusçası iyi olanlar getirilir, bilimsel araştırmalar, ilmî tezler ve ilmî dereceler Moskova tarafından onaylandığından onların Rusça yazılması ve Rusça savunulması zorunlu hale getirilmişti. Bu durum, Kırgızların ve ülkede yaşayan diğer halkların devlet diline olan gereksinimini ve saygısını azaltan bir etkendi.

75 yıllık Sovyetler Birliği zamanında ülkenin resmî dili ve halkların ortak iletişim dili olan Rusça oldukça gelişmiş ve güçlenmiştir. Bu sürede Rusça, iç kaynak olarak Sovyetlere bağlı bütün halkların dillerinden ve dış kaynak olarak dünyada cereyan eden bütün gelişmelerden beslenmiştir. Dış kaynaklardan alınan kelimeler, terimler ulusal dillere Rus imlasındaki şekliyle geçmekteydi. Ulusal ve dış kaynaklardan alıntıları kendi telaffuzuna

uydurarak ödünçleyen Rus dili, aynı serbestliği ulusal dillere tanımamıştır. Rusçadan ve dışarıdan alıntıların Rus imlasıyla alınması prensibi, Rusçayı ulusal diller için tek dış kaynak konumuna getirmiştir. Bu da Kırgızcanın da içinde bulunduğu Türk dillerini bambaşka tipolojik özelliğe sahip bir dile bağımlı duruma düşürmüştür. Önceden sözlü olarak kabul edilen Arapça, Farsça, hatta Rusça alıntılar dilin iç kurallarına uydurulduğundan gerçek bir kazanç olduysa, yeni alıntılar Türkçenin tabiatına ters geldiğinden ulusal dillere hep yabancı kalmışlardır. Böylece ulusal dillerin yenilenme, üretme kapasitesi oldukça daraltılmıştır.

1. Arap yazısı esaslı Kırgız alfabeti (1924-1927)
2. Latin yazısı esaslı Kırgız alfabeti (1928)
3. Düzeltilmiş Latin esaslı Kırgız alfabeti (1929)
4. Latin yazısı esaslı Kırgız alfabeti (1929-1940)
5. Rus yazısı esaslı Kırgız alfabeti (1940)

1940 yılında ülke çapında Kiril esaslı alfabelere geçilmesi ile Rusçanın bütün harflerini eksiksiz barındıran ulusal alfabelerde yazılan her şey Merkez tarafından okunabilir, kontrolü sağlanabilir hale gelmiştir. Aynı asır içinde Arap, Latin, Kiril gibi dünyanın üç büyük alfabetini deneyen Türk dilleri, bu anlamda bir rekora imza atmışlardır. 1924 yılında kabul edilen Arap harfleri esaslı ilk Kırgız alfabetinde Kırgızca için gereksiz sayılan Arap harfleri çıkartılıp, Kırgız ünlülerini gösterebilecek yeni işaretler eklenmişti.

25 harften oluşan bu alfabenin Sovyet iktidarının ilk yıllarında halkın hızlı eğitime geçmesinde, edebî, bilimsel ve okul kitaplarının yayımlanmasında, Çağdaş Kırgız edebiyatı zemininin teşekkülünde büyük katkısı olmuştur (Cumakunova 2013:953).

Türk halklarının beraberce Latin yazısına geçmesi kararlaştırılan 1926 Bakü Kongresi'nden bir yıl sonra hazırlanan Latin esaslı Kırgız alfabesi, 1927'de Kırgız Hükümeti tarafından resmî olarak onaylanır. İlk onayından sonra iki kere daha değiştirilerek (1928; 1929) 25 ten 31 harfe çıkartılan bu alfabe, 1929'un sonunda ülkenin bütün yazım ve eğitim faaliyetlerinin yeni yazıya geçirilmesi ile tamamlanmış olur¹. Kırgızların bugüne kadar kullandığı üç yazı içinden Kırgız dili için en uygun olanının Latin alfabesi olduğunu, 1928-1940 yıllarında bu yazıyı kullanan eski nesil insanları hep övgüyle anlatmışlardır². Fakat bu kadar uğraşlarla elde edilen Latin alfabesinin ömrü pek uzun olmamıştır. Değişik alfabeler kullanan Sovyet halklarının Merkez ile ve aralarında sıkı iletişimin sağlanması, ulusal diller için ayrı, devlet dili olan Rus dili için ayrı yazı kullanma zahmetinden kaçınılması gibi gereksinimler öne sürülerek 1940 yılında ülke çapında Kiril alfabesine geçme kararı alınmıştır. 12 Eylül 1941'de Kırgız Parlamentosu tarafından onaylanan Kiril alfabesinin, Kırgız telaffuzuna ve fonetik kurallarına ters gelen bazı noksanlıkları, lüzumsuz harf kalabalığı, Kırgızcanın özelliklerini tam yansıtmaktan ziyade, mevcut Rus alfabe kadrosunun tam korunması gayesinden meydana gelmiştir (Cumakunova 2013:955). Türk dillerinin farklı sembollerle, farklı sayıda harf üreterek geliştirdikleri alfabelerinin farkı, fonetik sistemleri neredeyse aynı olan Kazakçanın - 43, Kırgızcanın - 36 harfli alfabelerinden de açık görülür. Bağımsızlıkla beraber tekrar Latin alfabesine geçerek Türk yazı birliği oluşturmaya çalışan diğer Türk cumhuriyetlerinden farklı olarak Kırgızistan hâlâ Kiril yazı ortamında kalmayı tercih etmektedir.

Sovyetler döneminde yabancı dillerden giren bütün yeni kavramlar ve terimler Rusça ya da Rus imlasına uydurulmuş şekliyle karşılanmıştır. Kırgız imlasının da temeline oturtulan bu prensip, Kırgızcanın da içinde olduğu Türk dillerini bambaşka tipolojik özelliğe sahip bir dile bağımlı hale getirmiştir. Neticede ulusal dilin tabiatına aykırı gelen ve morfo-fonolojik kalıbını bozan kelime ve kelime terkipleri meydana gelmiştir. Hazır terim alma alışkanlığı, Kırgız terminolojisinin yapım tekniklerinin gelişmesine, işlevselliğinin artmasına engel olmuştur. Sonuçta Terminoloji Komisyonu tarafından hazırlanmış onlarca alan terminoloji sözlükleri, halk diline sindirilmediğinden ömürlerini raflarda tüketmeye mahkûm olmuştur. Bunun zararı

¹ *Kırgızskaya sovetkaya sotsialisticeskaya respublika. Ensiklopediya. Spetsial'nyy tom. Frunze: Glavnaya redaktsiya KSE, 1982, s.348.*

² Cengiz Aytmatov'un "Sultanmurat" adlı uzun hikâyesinde bu yazı hakkında "Al kezde kırgızdar iykemdüü latin tamgasın okuču." (O zamanlar Kırgızlar esnek Latin yazısını okurlardı.) diye nitelendirmesi, alfabenin Kırgızcanın bütün harflerini eksiksiz karşılayabilen yeterliliğinden ve rahatlığından duyduğu memnuniyetinin ifadesidir (*Ç.Aytmatov. Çıgarmalarının segiz tomduk jynağı. 3.tom.s.245*).

da ilmî literatürün ve üslubun gelişmeyeişine, yüksek teknik eğitimde okul kitaplarının yazılmayışına neden olmuştur.

Daha çok ulusal edebiyat ile kültür alanlarının, orta eğitimin ve yerel yönetimin dili olmakla sınırlı kalan Kırgız dili, devlet çapında siyasetin, ekonominin, hukukun ve yüksek teknolojinin dili olamamıştır. Çünkü devletin dil politikasında ülke vatandaşlarının tümünün Devlet dilini istenilen seviyede bilmesini zorunlu kılan ortam ve mekanizmalar geliştirilmemişti.

Ulusal dilin yüksek öğretimde kullanılmayışı, üniversite okul kitaplarının, bilimsel çalışmaların yazılmayışı, ayrıca bütün alanlarda Kırgızca ders verecek akademik personelin yetiştirilmeyişi, kırsal kesim gençlerinin daha çok ulusal dilde eğitim veren sosyal bilimler fakültelerine, Rus dilli kesimin de Rusça eğitim veren teknik ve prestij alan fakültelerine yönelmelerini sağlamıştır. Bu da teknik elemanların ekseriyette Rus dillilerden oluşmasına yol açmıştır. Yüksek eğitimini sırf Rusça alan teknokratlar iş hayatlarını da Kırgızcaya hiç temas etmeyecek ortamlarda devam ettiriyorlardı. İşte bu kesim, daha sonra bağımsızlık döneminde Rusçanın tekrar resmî dil olmasının en şiddetli savunucularından olmuşlardır.

Ülkenin dil durumu ana hatlarıyla anlatılan durumda iken Kırgızistan, 1991 yılında bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsızlıkla beraber Kırgız dili Devlet dili statüsünü almış ve Kırgız Cumhuriyeti'nin 5 Mayıs 1993 yılında kabul edilen ilk Anayasası'nın 5. maddesinin 1. fıkrasına göre: *Kırgız Cumhuriyetinin devlet dili Kırgız dilidir* diye kanunlaştırılmıştır.

Kırgızistan'da ilk defa böylesine ciddi konulan devlet dili meselesi, ülkenin çok uluslu halkının ilk defa devlet dilini öğrenme bilincine varmasına vesile olmuştur. Bağımsızlıktan hemen sonra farklı iş yerlerinde, ilmî-teknik kurumlarda, büyük sanayilerde Devlet dilini öğrenme ihtiyacı duyan binlerce kişinin talebi üzerine Kırgız dili kursları açılmış, muazzam bir kampanya başlatılmıştı. 1992-1993 yıllarında Kırgız filologlarının çoğu ülkede büyük heyecan yaratan bu kampanya için seferber edilmişlerdi. Ben de bu gönüllüler serüvenine katılarak Bişkek'teki Agroprom (Tarım Sanayi Bakanlığı), Fizpribor zavodu (Fiziksel Cihazlar Fabrikası), İçişleri Başkanlığı gibi üç büyük kurumun Rus dilli elemanlarına Devlet dilini öğretmekte görevlendirilmiştim. Aralarında ana dilini bilmeyen Kırgızların da olduğu kursiyerlerimden hiçbirinin hükümetin bu kararına karşı ne itirazda bulduklarını ne şikâyet ettiklerini görmüşümdür. Hatta çoğu bu girişimi çok geç kalınmış bir girişim olarak dile getirerek devlet dilini büyük bir hevesle ve kararlılıkla öğrenmeye başlamışlardı. Şimdi dönüp baktığımızda, bağımsızlığın ilk yıllarında devlet diline duyulan o büyük ilginin, heyecanın Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası'nda da belirtildiği gibi, Kırgız dilinin bütün Kırgızistan vatandaşlarının ortak iletişim dili olma yolundaki kaçırılmayacak büyük bir fırsat, mutlak bir dönüm noktası olabilecek adım olduğunu, maalesef, sonu getirilmeden kaçırıldığını üzüntüyle belirtmemiz gerekir.

Ne var ki o heyecan, bağımsızlıktan 9 yıl sonra 25 Mayıs 2000 yılında yüksek teknik elemanlarının, entelektüellerin, sanayicilerin ülkeden göçü, halklar arası iletişimin zayıfladığı bahanesi ile Rus diline tekrar resmî dil

statüsünün kazandırılması ile söndürülmüştür. Kırgız Cumhuriyeti'nin 2. Şubat 2003 yılında yapılan referandumla değiştirilen Anayasa'sına 5. maddenin 2. fıkrası olarak *Kırgız Cumhuriyeti'nin resmî dili olarak Rus dili kullanılır* ibaresi eklenmiştir. Egemenliğin 27. yılına gelinen günümüzde Kırgız dilinin hâlâ da devlet dili fonksiyonunu ülke çapında yürütemeyişinin, ülkedeki farklı ulusların iletişim dili olamayışının esas nedeni işte bu kararlar başlamıştır. Kırgız Devletinin dil politikasının en büyük yanılması, halkını Rusça gibi gelişmiş, yıllardır aynı bölgede devletin resmî dili olma mekanizmaları geliştirilmiş güçlü bir dil ile, edebî dil olma tecrübesi 70, devlet dili olma tecrübesi daha 10. yılını bile doldurmamış, kullanım kapasitesini henüz genişletmemiş bir ulusal dil arasında tercih yapma durumunda bırakılmasıdır. Rus diline resmî dil statüsünün verilmesi ile Kırgız dilinin Devlet dili olarak ülkenin tüm vatandaşları tarafından benimsenme, öğrenme ve geliştirme ihtiyacı ortadan kaldırılmıştır. Çünkü Rusçaya resmî dil statüsünün verilirken Kırgız Cumhuriyeti'nin Resmi Dil kanununun 1. maddesinde: *"Kırgız Cumhuriyeti'nin resmî dili olarak halklar arası iletişimi ve ülkenin dünya ile entegrasyonunu sağlayacak dil tanınacaktır. Kırgız Cumhuriyeti'nin resmî dili Rus dilidir"* diye tanımlanmıştır.

Bağımsızlıktan beri çeyrek asır geçmesine rağmen, Kırgızcanın ülke Anayasa'sında ve Kırgızistan Cumhuriyeti Devlet dili Kanunu'nda belirtilen görevlerini yerine getiremeyişi; bunun aksine Rusçanın resmi dil statüsünü alarak Sovyetler zamanındaki imtiyazlı duruma tekrar geçmiş olmasının önemli üç iç ve dış sebebi vardır.

- Devlet dili ile resmî dil statülerinin kesinleştirilmemiş, kullanım alanlarının netleştirilmemiş olması;
- Devlet dilini koruma ve güçlendirme mekanizmalarının yetersizliği;
- Ülke ekonomisinin zayıf durumundan, işsizlikten dolayı 6 milyonluk nüfusun son verilere göre 800 bininin ülke dışında olması. Üstelik bu kesim nüfusun en aktif, en üretken 20-45 yaş arası Kırgız dili konuşurlarından oluşuyor. Bu durum ülke nüfusunun yedide birinin hayatını başka dili konuşarak sürdürmek zorunda kaldığı anlamına gelmektedir.

Uluslararası hukukta devlet dili ve resmî dil kavramları, devletlerin iç yapısına göre farklı nitelendirilse de çoğunda aynı anlamda: *"Belli bir devlet içinde ya da sınırları hukuki yönden belirtilmiş topraklarda başka dillere kıyasla anayasal yönden en yüksek statünün tanındığı dildir"* açıklaması ile tanımlanır.

1953 yılında UNESCO tarafından yayımlanan açıklama ile o güne kadar hep tartışma konusu olan devlet ve resmî dil kavramlarına netlik kazandırılmıştır. Ona göre, *Devlet dili, bir devletin yüksek sembollerinden biri olarak o devletin siyasi, sosyal ve kültürel alanlarının hepsinin entegrasyonunu yapmakla hükümlü dildir* açıklaması yapılmıştır.

Kırgızistan'ın iki dillilik konumuna geçmesinden sonra hem devlet, hem resmî dilin statüleri ayrı ayrı yasalarla belirtilmiştir.

2 Nisan 2004 tarihli 54 No'lu "Kırgız Cumhuriyetinin Devlet Dili Yasasına"³ göre devlet dilinin statüsü şu şekilde belirtilmiştir:

Kırgız dili, Kırgız Cumhuriyeti'nin esas temellerinden biri olarak, işbu yasa ve Kırgız Cumhuriyeti'nin diğer yasaları ile de öngörülmüş devletin bütün faaliyetlerinde ve yerel yönetiminde zorunlu olarak kullanılır.

25 Mayıs 2000 yılında kabul edilen "Kırgız Cumhuriyeti'nin Resmî Dil Yasası"na⁴ göre resmî dilin statüsü de şu şekilde belirtilmiştir:

Kırgız Cumhuriyeti'nin resmî dili, devlet dili ile beraber Kırgız Cumhuriyeti'nin devlet yönetimi, yasama ve yargı organlarının bütün alanlarında, aynı zamanda işbu yasa ve Kırgız Cumhuriyeti'nin başka yasaları ile öngörülmüş toplum hayatının diğer alanlarında kullanılan dildir.

Fakat bu açıklamalarda faaliyet alanları devlet dili için ...devletin bütün faaliyetlerinde ve yerel yönetiminde;

Resmî dil için de ...devlet yönetimi, yasama ve yargı organlarının bütün alanlarında... ve ...toplum hayatının diğer alanlarında ibarelerinin anlamları hemen hemen örtüştüğünden, Kırgızistan'da devlet dili ile resmî dilin kullanımında büyük çelişkiler yaşanmaktadır. Ne var ki, ülkenin dil siyasetindeki bu tür çelişkilerin devlet dilinin lehine gelişmediği apaçık ortadadır.

Kırgız Devleti'nin dil siyasetinde karışıklık yaratan noktalar, Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 2 Haziran 2014 tarihli 119 No'lu kararı ile yayımlanan **Kırgız Cumhuriyeti'nin 2014-2020 Yıllar Arası Devlet Dilini Geliştirme ve İyileştirme Ulusal Programı**'nda⁵ da tespit edilmiş olup, devletin 6 yıllık dil programının temelini de oturtulmuştur.

Kırgız Cumhuriyeti'nin 23 yıllık dil siyasetini özetleyerek analiz eden bu **Program**, Kırgızistan'ın dil politikasında devlet dilinin gelişmesini son derece sorunlu bulmuş ve acil çözümüne ihtiyaç duyulan hususları belirtmiştir:

- Kırgız dili, devlet yönetimi, iş yazışmaları, profesyonel iletişim ve yüksek öğretim alanlarında dikkate değer ilerleme kaydedememiştir;
- Devlet dilinin orta eğitimde ülke çapında okutulmasına rağmen başka dilli vatandaşların sadece onda birinin devlet diline hakim olduğu tespit edilmiştir;
- Resmî dil konumundaki Rus dilinin, ülke çapında orta ve yüksek meslek öğretiminde, bilimde, medyada, internette, iş ortamında, uluslararası görüşmelerde ve yönetimde üstün durumda olduğu saptanmıştır;
- Devlet dilinin tam kullanıldığı alanlar olarak sadece ilk ve orta eğitim, millî edebiyat, kültür, Kırgız medyası, ticaret ve toplumsal siyaset alanları gösterilmiştir.

³ Yasa, daha sonra beş kez (8 Aralık 2009 № 307, 21 Aralık 2010 № 8; 6 Ekim 2011 № 165, 25 Şubat 2013 № 33, 23 Haziran 2015 № 135) redaksiyondan geçirilerek yürürlüğe girmiştir.

⁴ Yasa, daha sonra iki kez (28 Temmuz 2008 №170, 25 Şubat 2013 № 33) redaksiyondan geçirilerek yürürlüğe girmiştir.

⁵ "Natsiyonal'naya Programma razvitiya gosudarstvennogo yazıka i soverşenstvovaniya yazıkovoy politiki v Kırgızskoy Respublike na 2014-2020 godı". *Sbornik ofitsiyal'nih dokumentov po gosudarstvennomu yazıku Kırgızskoy Respubliki*. Bişkek, 2014, 137-167.

• Kırgız dilinin ayrıca ekonomide, yüksek öğretimde, bilim ve araştırmada ve modern alan uzmanlarının yetiştirilmesinde yetersiz kaldığı ortaya çıkarılmıştır⁶.

Devlet dilinin bu kadar aciz duruma düşmesinin sebebi sadece yönetim hatalarına değil, Kırgız dil bilimcilerinin ve toplumun aydın kesiminin dil konusunda payına düşen görevleri layıkıyla yerine getirmedikleri ve onları teşvik müesseselerinin zayıflatılmış olması ile de bağlantılıdır. Bunlar,

- Kırgız dilinin iç kaynak imkânlarının yeterince araştırılmayışı, kelime ve terim yapım sisteminin güçlendirilmeyişi;
  - Dil araştırmalarının pratik çözümler üretecek şekilde genişletilmeyişi.
- Konuşma diline yönelik uygulamalı gramer, sözlük, rehberlik kılavuzlarının yetersizliği; hazırlananlarının kullanıma elverişsizliği;
- Çocukların yaş özelliklerine göre devlet dilinde orijinal ve çeviri kitaplarının yeterli derecede yayımlanmayışı;
  - Yüksek öğretimin Devlet dilinde yapılmasını sağlayacak ders kitaplarının yazılmayışı, metodolojisinin geliştirilmeyişi;
  - Eskiden dillerin ilmî araştırma merkezi olarak görev yapan ve devletin büyük mali desteği ile donatılan Bilimler Akademisinin Dil ve Edebiyat Enstitüsü faaliyetlerinin zayıflamış olması vb.
  - Terminoloji sözlüklerinin devlet dilinin ulusal ile evrensel değerler orantısını dikkate alarak kullanıma uygun şekilde hazırlanmayışı vb.

Kırgızistan'da devlet dilinin gelişmesini frenleyen etkenler, sadece ülkenin sosyal politikasından ileri gelen iç yaklaşımlardan değil dünya küreselleşmesinin getirdiği objektif nedenlerden de kaynaklanıyor. Küreselleşmenin ve Kırgızistan ekonomisinin sıkıntılı durumunun tetiklediği dış göç olaylarının da etkisiyle gittikçe ağırlığını artıran İngilizce, Çince, Türkçe, Japonca, Korece gibi diller de Kırgız devlet dilinin istenilen düzeye gelebilmesinde rekabet ortamı yaratmaktadırlar. Ülkede oluşan çok dillilik ortamında, elbette, diller ihtiyaç derecesine göre tercih edilir. Bu durumda, insanlar, bu ülkede yaşama ve bütün haklarından yararlanmaları için hiçbir zorunluluk getirmeyen devlet dilini ilk sıraya koymayacakları muhtemeldir. İş imkânı için gidecekleri ülkelerin dillerini öğrenmeye büyük çaba sarf eden Kırgızistan vatandaşlarının, doğup büyüdükleri, bütün nimetlerinden yararlandıkları ülkenin devlet dilini öğrenmeye ihtiyaç duymamaları ülkenin dil politikasını gözden geçirerek acil çözümler alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Sonuç

Kırgız diline, bu devlette yaşama ve çalışma hakkı verecek, Kırgızistan halklarının entegrasyonunu sağlayacak resmî iletişim dili kimliğini kazandırmadan devlet diline layık sorumluluk ve saygınlık elde edilmeyecektir. O

⁶ "Analiz tekuşçey situatsii". *Sbornik ofitsiyal'nih dokumentov po gosudarstvennomu yazıku Kırgızskoy Respubliki*. Bişkek, 2014,139-141.

nedenle, **Kırgız Cumhuriyeti'nin 2014-2020 Yıllar Arası Devlet Dilini Geliştirme ve İyileştirme Ulusal Programı**'nda devlet dilinin geleceği için öngörülen ve onun ülke hayatının her alanında kullanılmasını zorunlu kılacak hedeflerin hayata geçirilmesini sıkı teftiş ve teşvik edecek mekanizmaların geliştirilmesi lazım.

- Devlet dilini Kırgızistan halkının birliğini pekiştirecek güçlü iletişim aracı konumuna getirecek etkin dil siyaseti geliştirmek;
- Kırgızistanlı gençlerin ana dilleri yanında devlet dilini, resmî ve uluslararası dilleri de serbestçe konuşabilecek çok dilli nesil olarak yetiştirilmesini hedeflemek;
- Devlet yönetim organlarının işeyişinin (icra, yasama, yargı) devlet dilini serbest konuşabilecek uluslararası dil ölçme kadranının (C1)⁷ seviyesinde olması zorunluluğunu hayata geçirmek;
- İş yazışmalarının bütün türlerinin devlet dilinde yazılması ve kurumsal sitelerinde de devlet dilinde yer almalarını sağlamak vb.

Gösterilen hedefler, Kırgız Cumhuriyeti'nin devlet dilini güçlendirmenin 2014-2020 yıllar için öngördüğü programında yer alan çok yönlü çalışmaların sadece en önemli sayılan birkaçıdır. Programın belirlenen sürelerde⁸ gerçekleşmesi için de siyasi ve toplumsal iradenin sıkı takipte olması şarttır.

KAYNAKÇA

- ABDULDAYEV Esengul (1998). *Azırkı kırgız tili*. Bişkek.
"Analiz teküşçey situatsii". *Sbornik ofitsiyal'nih dokumentov po gosudarstvennomu yazıku Kırgızskoy Respubliki*. Bişkek, 2014: 139-141.
- AYTMATOV Çingiz (2008). "Erte kelgen turnalar"*Çıgarmalarının segiz tomduk jynağı*. Bişkek:Biyyiktik: C.(3): 167-279.
- BATMANOV İgor (1963). *Sovremenniy kirgizskiy yazık*. Frunze.
- CUMAKUNOVA Gülzura (2000). "Atatürk'ün Harf Devrimi ve Kırgızistan'daki Alfabe Meselesi". *Türksoy. Türk Dünyası Kültür, Sanat, Haber ve Araştırma Dergisi*. (2): 11-15.
- CUMAKUNOVA Gülzura (2013). "Kırgız Türkçesinin Latin Alfabesine Geçişinde Dikkate Alınacak Noktalar". *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*. IV (1), Ankara: 951-960.

⁷ Uluslararası dil hakimiyeti seviye ölçekleri (Dil hakimiyetinin Avrupa genelinde değerlendirme ölçeği şu seviyeleri öngörüyor: A- başlangıç (elementary) (A1- hayatta kalma seviyesi (the level of survival), A2- eşik öncesi seviyesi (prethreshold level); B- bağımsız kullanıcı (independent user) (B1- eşik seviyesi (the threshold level), B2 - ilerletilmiş eşik seviyesi (threshold advanced level); C- akıcı (fluency) (C1- yeterlilik seviyesi (proficiency level), C2- üstün yeterlilik seviyesi (the level of perfect proficiency).

⁸ Programın genel olarak üç etapta gerçekleştirilmesi öngörülmüştür: 1.etap 2014-2016 – Hazırlık (Preparatory); 2.etap – 2017-2018 – Ana (Main); 3.etap 2019-2020 – Düzeltici (Corrective).

Kirgizskaya sovetskaya sotsialističeskaya respublika. Ensiklopediya. Spetsial'nyy tom. Frunze: Glavnaya redaktsiya KSE, 1982.

“Konstitutsiya Kirgizskoy Respubliki”. (İzveçeniya). *Sbornik ofitsial'nih dokumentov po gosudarstvennomu yazıku Kirgizskoy Respubliki*. Bişkek, 2014: 115-118.

“Natsiyonal'naya Programma razvitiya gosudarstvennogo yazıka i soverşenstvovaniya yazıkovoy politiki v Kirgizskoy Respublike na 2014-2020 godı”. *Sbornik ofitsial'nih dokumentov po gosudarstvennomu yazıku Kirgizskoy Respubliki*. Bişkek, 2014: 137-167.

ORUZBAYEVA Bübiyna (1997). “Kirgizskiy yazık”. *Yazıki mira: Tyurkskiye yazıki*. Bişkek: 286-289.

“Postanovleniye Pravitel'stva Kirgizskoy Respubliki ot 26 marta 2013 goda №150. O sozdanii sistemı otsenivaniı urovnya znaniya gosudarstvennoğo yazıka “Kirgiztest”. *Sbornik ofitsial'nih dokumentov po gosudarstvennomu yazıku Kirgizskoy Respubliki*. Bişkek, 2014: 187.

“Ukaz Prezidenta Kirgizskoy Respubliki ot 1 iyulya 2013 goda UP №155. O merah po razvitiyu gosudarstvennogo yazıka i soverşenstvovaniı yazıkovoy politiki v Kirgizskoy Respublike”. *Sbornik ofitsial'nih dokumentov po gosudarstvennomu yazıku Kirgizskoy Respubliki*. Bişkek, 2014: 159-166.

“Ukaz Prezidenta Kirgizskoy Respubliki ot. 2 iyunya 2014 goda UP №119. O Natsional'noy Programme razvitiya gosudarstvennoğo yazıka i soverşenstvovaniı yazıkovoy politiki v Kirgizskoy Respublike na 2014-2010 godı”. *Sbornik ofitsial'nih dokumentov po gosudarstvennomu yazıku Kirgizskoy Respubliki*”, Bişkek, 2014: 134-159.

YUNUSALİYEV Bolot (1955). “Problema formirovaniya obşenarodnoğo kirgizkogo yazıka”. *Voprosi yazıkoznaniya*. (2): 30-41.

JULIUSZ SŁOWACKI'NİN BAŞKAHRAMANI "KORDIAN" ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Emrah GAZNEVİ**

ÖZ

Juliusz Słowacki Polonya edebiyatının drama ustası olarak kabul edilir. Kırk yıllık kısa yaşamında çok önemli tarihi olaylara tanıklık etmiş ve bunu şiirsel romanlarına yansıtmıştır. Üç perdeden oluşan "Kordian" başlıklı yapıtı Polonya romantizm dönemi edebiyatında çok önemli bir yer kazanmıştır. Üç birlik kuralının yok sayıldığı, gerçek ve gerçeküstü olayların iç içe geçtiği şiirsel drama olan bu yapıt, adını başkahramanı Kordian'dan alır. İlk perdede Kordian'ın aşk öyküsü anlatılır. Karşılıksız kalan aşkı uğruna intihara kalkışır, ama ölmez. İkinci perdede Avrupa'ya gittiği görülür. Bu seyahati Polonyalıların esaret altında yaşamalarının Avrupa'da hiç kimseyi ilgilendirmediğini anlaması açısından önemlidir. Art arda yaşadığı düş kırıklıklarından sonra, Mont Blanc tepesinde dönüşüm geçirir ve yepyeni bir Kordian olur. Polonya edebiyatında o döneme ait çoğu yapıtta olduğu gibi Kordian da ulusunun bağımsızlığını her şeyin üstünde tutan kahramana dönüşür. Düşmanla girişeceği savaş onun tutkusu olacaktır. Bunun nedeni, Polonya'da romantizm ideolojisinin ulusal değerleri korumak gibi özel bir amaç taşımasıdır. Üçüncü perde ise, Kordian'ın çara karşı suikast düzenleyen gruba katılması konu edilir. Bu çalışmada Kordian'ın kişiliği, dönüşümü ve Rus çarına karşı giriştiği savaş, dönem edebiyatının özellikleri çerçevesinde incelenecektir. Kordian'ın sözcük olarak Lehçe anlamına, Latince sözcük kökenine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Juliusz Słowacki, Kordian, Romantizm, Ulus, Bi-reycilik, Polonya.

ABSTRACT

Juliusz Słowacki is considered to be the master of the Polish drama. During the forty years of his short life, he had witnessed many significant historical events that he reflected in his verse novels. His three-act work called Kordian has gained an important place in Polish lite-

* Bu çalışma 18-20 Mayıs 2017 Tarihleri Arasında Düzenlenen II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

** Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, ORCID: 0000-0002-8734-5479, E-posta: emrah.gaznevi@istanbul.edu.tr

rature of the Romantic period. The drama, in which the rule of three unities is ignored and the realistic events intertwine with the surrealist ones, takes its name from the main character called Kordian as well. Act 1 tells about Kordian's love affair. It turns out to be an unrequited love, which leads the protagonist to a failed suicide attempt. In Act 2, he travels across Europe. This particular journey should be seen from the perspective of the fact that no one in Europe was interested in the fate of Poles forced to live in servitude. Following his successive disappointments, the main character goes through a change at the peak of Mont Blanc and becomes an entirely new Kordian. As it can be seen in most of the works of that period in Polish literature, Kordian turns to be a character putting the independence of his nation above all. Thus, fighting against the enemy becomes his passion afterwards. The reason is that the aim of the Romantic ideology in Poland was to preserve the national values. As a consequence, in Act 3 Kordian joins a group organising an assassination attempt on the tsar. In this paper, Kordian's personality, his change and fight against the Russian tsar will be examined within the characteristics of literature of the period. Also, the Polish and the Latin meaning of the protagonist's name will be analysed.

Keywords: Juliusz Słowacki, Kordian, Romanticism, Nation, Individualism, Poland.

Giriş

Polonya 1795 yılında bölünmüş ve haritalardan tümüyle silinmiştir. Artık, Rusya esareti altında varlığını sürdürmeye çalışan bir krallık olmuştur. Zamanla çar yönetiminin artan baskısına karşı ülke içten içe kaynar hale gelmiş ve Polonyalı yurtseverler 1830 yılında direnişe geçmiştir. Ne yazık ki, direniş sonucunda kaybeden yine Polonya olmuştur. Bağımsızlık için mücadele eden yurtseverler birer birer yakalanıp tutuklanmış ya da öldürülmeye başlamıştır. Kasım Ayaklanmasından sonra ülke daha fazla yaptırımlara maruz kalmış ve yaşam gittikçe zorlaşmıştır. Bu nedenle ülke çapında büyük bir göç dalgası başlamıştır. Aralarında Juliusz Słowacki'nin de bulunduğu pek çok ünlü şair bu göç hareketine katılmıştır. Şairlerin yapıtlarında yurt özleminin hissedilmesi bu yüzdendir. Ayrıca Polonyalıların özgürlük mücadelesi sırasında hatalarına ilişkin eleştiriler de yer alır. Her şeyden önemlisi Polonya ulus bilincini yapıtlarıyla yaşatmak, halkı yüreklendirmek, onlara moral olmak birincil görevleri olmuştur. Bağımsızlıklarına yeniden kavuşacaklarına dair inançlarını açıkça belirtmişler ve bu mücadelenin nasıl kazanılacağını yine yapıtlarıyla halka dolaylı olarak anlatmaya çalışmışlardır.

Slowacki'nin Hayatından Önemli Kesitler

Juliusz Słowacki 1809-1849 yılları arasında yaşayan üç büyük Polonyalı romantik şairlerden biridir, ayrıca Polonya dramasının babası olarak da görülür. 1833 yılında Cenevre'de, Polonya edebiyatının başyapıtlarında biri sayılan "Kordian" adlı üç perdeden oluşan şiirsel dramasını kaleme almıştır.

1834'de Paris'te basılan bu yapıtın Słowacki tarafından başta üçleme olarak tasarlandığı bilinmektedir, ancak ilk bölümden sonra devamı gelmemiştir. Söylentilere göre diğer kısımlar şair tarafından yok edilmiştir (bk. Taluy Yüce 2002).

Yaşadığı dönemde Polonya topraklarında Rusya İmparatorluğu'na karşı yapılan 1830 Kasım Ayaklanması patlak verdiği için Słowacki, bu başkaldırıya destek mahiyetinde yurtsever içerikli birkaç şiir yayımladı. Düşmanlara karşı şiirsel bir savaşa girişen Słowacki, çara karşı başkaldırı öngörüyordu. "*Tanrıyı doğurur Bakire! Kutsal anamız bizi dinle, bu türkü atalarımızın türküsüdür dizeleriyle başlayan Marş adlı şiir, kısa zamanda ayaklanmaya katılanların marşı oldu*" (Taluy Yüce 2002: 140). Bunun yanında bazı yapıtlarında topluma ve mevcut düzene karşı isyan eden, yaşadığı bir acı sonucu tümüyle değişen bireylerin konu edilmesi gibi romantizmin tipik motiflerine yer vermiştir. Söz konusu ayaklanma yenilgi ile son bulunca kendisini sınır dışı edilmiş buldu ve o zamandan beri yaşamını çoğu yurttaşı gibi siyasi bir göçmen olarak geçirdi. 1849 yılında yaşama veda eden Słowacki ulusal peygamber ününü kazanmıştır.

I. Kordian'ın Gençlik Dönemi ve Słowacki'nin Kordian'ında Safhalar

Juliusz Słowacki'nin çok ünlü yapıtları arasına giren Kordian adlı draması üç perde halinde karşımıza çıkar. I. perdede duygusal yapısı nedeniyle dünyanın acımasız düzenine ayak uyduramayan Kordian, çok hassas, içe kapalı kırsalda yaşayan bir çocuktur. On beş yaşındadır, ancak deneyimledikleri o yaştaki sıradan bir çocuğun görüp geçirdiği şeylerden çok daha farklı boyuttadır. Arkadaşı intihar etmiş ve sevdiği kız Laura aşkına yanıt vermemiştir. Tüm bunlar Kordian'ın varoluşsal bir boşluğa sürüklenmesine neden olmuştur. "*Kordian, bir monolog gerçekleştirir ve bu monolog, romantiklerin kuşağına özgü olan 'dönem hastalığını' ortaya koyar. Yaşamın saçma olduğunu anlar, amacı olmayan ve anlamdan yoksun olarak gördüğü tüm etkinliklerden sıkılır. Varoluşsal boşluk yüreğini kaplar*" (Kordian Streszczenie).

Melankolinin pençesinde olan Kordian, amaçsız bir yaşam sürmesi sonucu huzursuzdur ve "*Tanrım! Söküp al yüreğimden kırlangıç tedirginliğini, Yaşama ruh ver, önceden bildirdi ruhun amacını*" (Słowacki 1834: 25) şeklinde Tanrı'ya yalvararak bu huzursuzluğunu dile getirir. Yaşadığı tüm olumsuzlukların ardından, bir gün atıyla çıktığı gezintiden geri dönmez. Birinci perde atın tek başına eve gelmesiyle ve hizmetçinin "felaket, hem ne felaket. Naif delikanlı kendini vurmuş!" şeklinde haykırışlarıyla son bulur. Yalnızlık duygusu, aşkına karşılık bulamayışı, yaşamında bir amaç göremeyişi ve ruhunu kaplayan koca boşluk, Hamlet'teki kahramanın ikilemini anımsatırcasına kendi keline *yaşamak ya da yaşamamak* diyen Kordian'ı intihara sürükleyen nedenler arasında olmuştur.

II. perdede Kordian'ın ölmediği görülür. Bu kez Kordian Londra'da bir parkta, ağacın altında yaşamın anlamı üzerine derin düşüncelere dalmış bir vaziyette karşımıza çıkar. Park bekçisi, Kordian'ın yanına gelir ve birlikte paranın dünya üzerinde hâkimiyeti hakkında konuşmaya başlarlar. Bekçi

konuşurken son olarak Kordian'a dünyayı paranın yönettiğini, parayla asilik dâhil her payenin, her şeyin alınabileceğini ve bu yüzden her şeyin sahte olduğunu söyler. Romantizmin Fransız Devrimi'nden sonra kendinden söz ettirmeye başladığı, yani bir anlamda Fransız Devrimi'nin bir ürünü olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bekçi ile Kordian arasında geçen bu konuşmadan böyle bir sonucun çıkması çok anlamlıdır. Çünkü hatırlanacağı üzere, Fransız Devrimi paraya dayalı ekonomik düzene karşı bir devrim olmuştur. Daha sonra Kordian'ın İtalya'ya gittiği görülür. Bu sırada Kordian, Shakespeare'nin Kral Lear adlı oyununu okur. Bu yapıt sayesinde Kordian, hayal ve kurmaca ile gerçek yaşam arasında uçurumun olduğunu fark eder ve o uçurumun aşılabilir olduğunu anlar. İtalya'da aynı zamanda Wioletta adında bir kızla aşk serüvenine başlar. Daha önce aşk konusunda hayal kırıklığı yaşayan Kordian'ın sevgisine diğer kızlar gibi Wioletta da karşılık vermez. Dönemin özelliğini, yani tüm ilişkilerin metalaştığını, meta ilişkisine dönüştüğünü vurgulamak isteyen Słowacki, Wioletta'yı bencil, lüks ve para uğruna her şeyi yapabilen, sahtekâr ve içten olmayan biri olarak karşımıza çıkarır. Kordian servet sahibidir ve atının nalları altından yapılmıştır. Wioletta yalnızca o nallar için âşık gibi davranıp Kordian'la gezintiye çıkar. Wioletta'yı denemek isteyen Kordian, elindeki tüm servetini kaybettiğini söyler. Bunu duyar duymaz Wioletta "*servetinle birlikte beni de kaybettin!! Yoksulluk! Ah, yoksulluk bekliyor yine beni!!!...*" (Słowacki 1834: 64) diyerek Kordian'ı terk eder. Kahraman, aşkın bile yalnızca parayla değer kazandığı gerçeğiyle karşı karşıya kalmıştır.

Yapıtın en önemli bölümlerinden bir diğeri de Kordian'ın Vatikan'da papaya olan ziyaretidir. "*Sana hediye olarak kutsal Baba'dan kalan özel bir şey getiriyorum, Üzerinde yüz binlerce insanın öldürüldüğü toprak*" (Słowacki 1834: 68) diyerek ülkesinden bir avuç toprak verir ve bölünmeler sonucu yorgun düşmüş Polonyalıları kutsamasını ister. Papa, Polonyalıların durumu hakkında son derece kayıtsızdır, günlük meseleler üzerine konuşarak konuyu değiştirir. Son olarak Kordian'a ülkesinin başındaki çara itaat etmesi ve boyun eğmesi gerektiğini söyler. Bununla kalmayıp bir daha ona karşı ayaklanma çıkartılırsa, tüm Polonyalıları lanete uğratacağı yönünde tehditler savurur. Katolik bir papanın Ortodoks bir çara saygı duyulması için çağrıda bulunması da ayrıca son derece grotesktir (Wach 2006: 183).

II. Kordian'ın Dönüşümü

Artık yapıtın en önemli kısmına doğru yaklaşırken Kordian'ın romantik bir kahraman olarak doğaya kaçtığı görülür. Böylece isyanını belli etmek ister. Alplerdeki Mont Blanc tepesinde "Polonya, ulusların Winkelried'idir"¹ dediği sahne bu perdenin en önemli kısmını oluşturur. Kahraman kayıp, güçsüz, naif bir genç insandan, sınırsız ihtimalleri kabul etmiş bir insana dönüşüm

¹ Böylece Słowacki, 14. yy İsviçreli Arnold Winkelried'in Avusturya ile savaş efsanesine gönderme yapmış olur. Winkelried düşman mızraklarını göğsüyle karşılamış, kahramanca ve cesurca savaşması sonucu düşman sürüsünü yarmış ve zafer terazisinin kefesini İsviçre'ye doğru eğmiştir.

geçirir. Bunu okuyucusuna şu şekilde ifade etmek ister: "*Ben, dünya heykelinin üzerinde insan heykeliyim. Keşke zihinlerin tepesine tırmansam, keşke insanların düşünce piramitlerinin üzerinde olsam*" (Słowacki 1834: 72). Artık hayatı pahasına da olsa, kendinde ulusunu kurtarmak adına her şeyi yapma gücü bulur.

III. perdeye geçildiğinde taçlandırma komplosunun konu edildiği görülür. Sahne Rus çarının halk karşısında taçlandırılacağı Varşova meydanında geçer. Taçlandırma töreni gecesi maskeli bir grup kilisenin altında çara komplo düzenlemek üzere toplanır. Onlara göre bu komplo şarttır, çünkü Polonya Rusya'nın sürekli adaletten yoksun yaptırımlarına maruz kalmaktaydı. Ancak, son anda maskeli grubun çoğu bu suikasttan vazgeçer. Bunun altında yatan metni iyi değerlendirmek gerek. Suikasttan vazgeçmeleriyle birlikte çar suikastının Polonya'ya hiçbir yarar sağlamayacağı, Polonya tarihi boyunca hiçbir krala suikast girişiminde bulunulmadığı, kralı öldürmenin ahlaki, dini ve hukuki yönden kabul edilemez olduğu, Polonyalıların hiçbir zaman kral katili olamayacağı ve Polonya geleneklerinde böyle bir şeye yer olmadığı, geleneklerle ters düşülmemesi gerektiği, onlara uyulması ve saygı gösterilmesi gerektiği vurgulanır.

İçlerinden vazgeçme fikrine katılmayan birisi, suikast planı için oylama yapılmasını ister. Grupta komplonun düzenlenmesi gerektiğini düşünen yalnızca beş kişi olduğu sonucu ortaya çıkınca, oylama yapan kişi maskesini çıkarır ve onun Kordian olduğunu görürüz. "*Tanrım sana şükürler olsun, demek yalnızca beş oy!*" (Słowacki 1834: 105) şeklinde ironik söylemle hayal kırıklığını belirten ve hiddetlenen Kordian'a kimse yardım etmese bile, ulusunu kurtarma yolunda canını feda ederek çarı tek başına öldürmeye kararlıdır.

Kordian, süngü ve tüfeğine kuşanarak suikastı gerçekleştirmek için çarın yatak odasına ulaşmayı başarır. Ancak, yapacağı şey, kendisine bir anda kanlı kâbus, ahlaki açıdan kabul edilemez bir vahşet olarak görünür ve o an kapı önünde bayılır, askerler tarafından yakalanır. Böylece Słowacki, Kordian'ı komploya itiraz eden grubun olduğu tarafa yerleştirmiş olur. Kötülüğü kötülükle alt etmesine izin vermez. Mekân olarak komplo planının kilisenin altında kararlaştırılması cinayetin en başından beri alçakça, düşük değerde, hiçbir açıdan kabul edilemez oluşunun vurgulanması açısından da son derece semboliktir.

Kordian'a ölüm cezası verilmiştir, ama önce akıl sağlığı için hastaneye götürülür. Burada doktor kılığında girmiş şeytan sahnesinin ayrı bir önemi vardır. Doktor ona iki tane hasta gösterir. Hastalardan biri İsa'nın çarmıhı olduğuna, diğeri de gökyüzünü tuttuğuna inanır. Kordian bu iki hastanın deli olduğunu söyler ve o an doktor "*bu deliler gibi olmadığımı biliyorsun herhalde, değil mi? Sen görünmezi öldürmek istedin, hiç için feda olmayı*" (Słowacki 1834: 130) diyerek kahramanın Winkelriedizm ideasının esas itibarıyla psikolojik bakımdan hasta olan insanların düşüncelerine eş değer olduğuna inandırmaya çalışır. Suikastın delice bir iş olduğunu, yapanın da sadece deli olabileceğini vurgular. Yurtsever romantik kahraman "Özgürlük

uğruna kendini feda eden, kim olursa olsun insandır” yanıtını verse de iki akıl hastasının halüsinasyonunda kendi çabasının parodisini fark eder. Böyle yaparak aslında Słowacki, en büyük rakibi Mickiewicz’in Konrad’ı² gibi ulus kurtarıcısı rolü oynamanın artık mümkün olmadığı gerçeğinin altını çizmek ister.

Sahne Kordian’ı infazı için getirdikleri meydana geçer. Asker, infazı başlatmak için işaretini verir. Birden elinde çar tarafından Kordian’ın suçunun bağışlandığını gösteren belgeyle birlikte bir atlı görünür. Ateş emrini verecek olan asker onu görmez. Askerlere ateş iznini vermek için elini kaldırır ve drama bu şekilde son bulur. Ateş edildi mi edilmedi mi, atlı belgeyi ulaştırabilirdi mi ulaştıramadı mı, bu tür sorulara hiçbir biçimde yanıt bulunamaz.

Słowacki tarafından yapıtta sunulan olayların gerek tarihsel gerekse şairin yaşamından izler taşıdığı görülür. Kordian’da taç giyme komplosu başlıklı sahnede olanlar gerçek yaşamda da olmuştur. Drama, 1829 yılının mayıs ayında Varşova’da Polonya krallığı için taçlandırılacak olan Çar I. Nikolay’a yönelik hazırlanan suikasta bir göndermedir (Makowski 1995: 248). Bunun dışında Słowacki’nin biyografik motiflerine de rastlanır. Kordian’ın intihar eden arkadaşının gerçek yaşamda Słowacki’nin intihar ederek ölen arkadaşı Ludwika Spitznagla olduğu; Kordian’ın kendisinden yaşça büyük ve sevgisine kayıtsız kalan Laura’nın ise Słowacki’nin yine kendisinden büyük olan, aşkına karşılık vermeyen Ludwika Śniadecka³ olduğu rahatlıkla söylenebilir (Wach 2006: 182).

Romantizm sanat anlayışında romantik yazarlar, klasik yazarların aksine yapıtlarında kendilerini gizlemeyip, olaylar ve durumlar karşısında kendi duygu ve fikirlerini yansıtmaktan hiç çekinmemişlerdir. Nitekim Kordian’ı, Słowacki’nin 1830 Kasım Ayaklanması’nın çıkışına, gelişim sürecine ve yenilgiyle sonuçlanmasına yönelik eleştirisi olarak ele almak mümkündür. Bir başka ifadeyle, “*yapıt, Słowacki’nin Kasım Ayaklanması’nı görüp geçiren kuşağın siyasi ve ahlaki tutumuyla hesaplaşma girişimi olarak görülür, aynı zamanda Mickiewicz’in yapıtlarından ortaya çıkan optimizmle ideolojik-sanatsal zeminde polemığe girme girişimi olarak görülür*” (Streszczenia Lektur Kordian).

Latince ve XIX. yüzyıla ait Lehçe sözcükler irdelendiğinde kahraman Kordian’ın adının sembolik anlamlar taşıdığı sonucuna varılır. Latince “cor” ya da “cordis”, kalp anlamına gelir. Bu anlama uygun olarak başkahraman, gençliğinde hassas kalbi olan ve kalbiyle hareket eden birisidir. XIX.

² Mickiewicz’in Atalar adlı yapıtında önce aşk acısı çeken bu romantik karakter dönüşüm sonrası yurdunun bağımsızlığını her şeyden üstün tutan bir kahraman olmuştur. Tek başına da olsa düşmanla girişeceği savaşta yaşamını feda etmeye hazırdır. Toplam dört bölümden oluşan dramının ilk olarak 1823 yılında ikinci kısmı, sonra aynı yıl dördüncü kısmı, ardından 1832 yılında üçüncü kısmı ve son olarak 1860 yılında birinci kısmı çıkmıştır. Burada Atalar adlı eserin künyesini veriniz

³ Ludwika Śniadecka 1866 yılının kasım ayında İstanbul’da yaşamını yitirmiştir ve Polonezköy’de bulunan mezarlığa defnedilmiştir.

yüzyıla ait Lehçe sözlüklere bakıldığında da Kordian adının hiç de tesadüf olmadığı anlaşılır. Şöyle ki, "kordiaczny", kavgacı, cesur, kalbinde duygusallığı kalmamış, sert; "kordiak" ve "kordiała", gözü pek; "kordiana", insanın büyük bir yükten dolayı acı çektiği zaman yüreğinde hissettiği güçsüzlük; "kordialny", yürekli, samimi, yumuşak kalpli anlamlarına gelen sözcüklerdir. Kısaca, Kordian adı bir yandan isyancı ruh, aktivizm ve cüretkârlıkla, diğer yandan da hassas kalpli olmakla bağlantı oluşturmaktadır (Kordian / Znaczenie Imienia). Bunun dışında pek çok romantik kahraman gibi yalnız, hayata küsmüş, mutsuz bir aşk yaşamış, uçsuz bucaksız hayal gücüne sahip ve içinde bulunduğu gerçekliği kabul etmek istemeyen, kendini ayrıcalıklı gören bir bireydir. Bu yönüyle Kordian sıradanlığın ötesine geçen fikir arayışına girer. Ne var ki tüm girişimleri ve fikirleri boşa çıkar. Kendi arzularıyla gerçeklik arasında çok büyük farkların olduğunu görür, çaresizlik hissetmeye başlar. Tüm bunlar faaliyetini imkânsız hale getirir ve dünyaya karşı acizlik duygusunu doğurur. "*İnsanların soluk aldığı yerde ben soluğumu kaybediyorum. (...) Ben çaresiz! Katil Oedipus'un yaptığı gibi, yeryüzündeki tüm sfenkslerin bilmecelerini çözemem ki*" (Słowacki 1834: 39). Böylece Słowacki, Yunan mitolojisinden bir sahneye atıf yaparak Kordian'ın ayrıcalığını vurgulamak ister. Oedipus zamanında yol ağzına bir tür canavar olan Sfenks yerleşir ve geçen her yolcuya bilmecesini sorar. Bu bilmeceleri hiç kimse çözemez ve Sfenks ceza olarak onları yer. Yöre halkı için büyük tehdit oluşturan bu durumu kim sonlandırırsa o, tahta geçecektir. Bir gün yoldan geçen Oedipus'a sorulur o bilmece ve doğru yanıtı verir. Bunun üzerine Sfenks intihar eder, böylelikle tehlike ortadan kalkmış olur. Oedipus o günden sonra tüm halkın kralı ve her şeyden önce kurtarıcısı, kahramanı olmuştur. Başkahraman Kordian da kendine Oedipus görevi yükler, ulusunu içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak ister. Ancak, ona göre birden fazla Sfenks vardır, bu yolda yalnızdır ve kendisini çaresiz hisseder.

Polonya edebiyatında romantik kahramanlara ait ortak özelliklerin en başında bireycilik, "ben"cilik, şanssızlık, çevreyle ve dünyayla anlaşamama, mevcut toplumsal normlara uymama, hayallere kaçış, tutsak olan ulusunu savunma adına tek başına savaşıma gelir (Tomkowski 1998: 96). Kordian'ı romantik kahraman yapan şeylerin neler olduğunu ve kaderinin nasıl değiştiğini dramının her bir perdesine kısaca göz atarak açıklamak daha kolay olacaktır.

Kordian Üzerine Bir Değerlendirme

I. perde Kordian'ın gençlik dönemi olarak ele alınabilir. Bu dönemde Kordian yukarıda değinildiği üzere, çağın hastalığıyla, bir başka ifadeyle duygusallıkla yorgun düşmüş kırsalda yaşayan bir gençtir. Yaşama karşı isteksizdir, ilgisizdir ve yaşamın boş olduğu hissine kapılır. Çok hassas ve değişken ruh haline sahip, içinde bir anda birçok farklı duygular barındıran biri olarak karşımıza çıkar. Bu dünyada kendine uygun yer bulamayışı, Laura ile yaşadığı karşılıksız aşk, yalnızlık duygusu ve yaşamında bir amacının olmayışı Kordian'ı intihara sürükler. Görüldüğü üzere, intihar girişiminde duy-

gusal aşkın yanında felsefi varoluşçuluk boyut da kendini hissettirir. “Kordian’ın intiharı hayalleri karşılıksız bırakan, var olmayı değersizleştiren, varoluşu bir boşluğa dönüştüren, yaşama karşı varoluşsal uyumsuzluğun bir manifestosu da olabilir” (Witkowska vd. 2009: 331). Romantizme ait yapıtların büyük bir kısmında başkahramanlar intihara kalkışır. Bu, en temel motiflerdendir, ancak, Polonya romantizminde kahramanlar, intihar sonucu yaşamlarını kaybetmezler. Çünkü parçalanmış ulusunun bağımsızlığı için yaşamak ve savaşmak onların birincil görevi olmuştur.

II. perdeyi tüm düşlerini yitiren, yeni toplumla anlaşılamayan Kordian’ın çıktığı geziler kısmı olarak ele almak gerekir. Geziye çıkmasındaki temel amaç, dünyayı tanımak ve dünya hakkındaki fikirlerini, görüşlerini gerçeklikle karşılaştırmaktır (Wach 2006: 183). Kapitalist-burjuva düzenine ayak uyduramayan kahraman Alp Dağları’na gider. Kahramanın doğaya kaçmasının hiç de tesadüf olmadığını belirtmek gerek, çünkü romantik yazarların bir kısmı, feodal topluma dönüşü özler, sanayileşmiş kentler karşısında doğaya sığınır (Gürsel 1981: 8). Słowacki de kahramanını Alp Dağları’na göndererek bir kaçış ve sığınma imgesi yaratır.

Yaşadığı ikinci aşkın da kötü sonuçlanması, tiksiniç dünyada her şeyin para demek olduğu gerçeği ve papadan umduğu yardımı bulamaması, Kordian’ı hayal kırıklığına uğratan faktörler arasında olmuştur. Çok yer gezdiyse de -ki bu, artık kaçış olarak değerlendirilebilir- hiçbir yerde mutlu olmamıştır. Tam da burada bir soru doğmaktadır. Kordian’ın duyumsadığı ne tür bir hoşnutsuzluktur? Bu sorunun en güzel yanıtı şu şekilde verilebilir: “*coşumculuğun belirleyici özelliği, mevcut düzene karşı duyulan hoşnutsuzluktur. Başkaldırıdan çok kaçışa, sıkıntıya, giderek kentsoylu toplumundan tiksintiye yol açan bir hoşnutsuzluk*” (Gürsel 1981: 8).

Kordian, anamalcı toplum düzeni sonucu değişen değer yargılarının yanında kiliselerin çar yönetimiyle ters düşmemek adına yapılan haksızlıklara karşı sessiz kalmasından dolayı da son derece keyifsizdir. Son çare olarak gördüğü papadan umduğunu bulamayan Kordian’ın “*Çöktü duygular yeryüzünün tüm yollarına... Acı öpücüklerini satın aldım kadınların... Yığıldı kaldı Papa’nın kapı eşiğinde çocukluk inançları...*” (Słowacki 1834: 73) şeklinde devam eden sözleri isyanının ve uğradığı düş kırıklıklarının yansıması olarak değerlendirilebilir.

Son perde ise, Kordian’ın yer altı faaliyetleri için ayrılmış kısımdır. Polonya’nın geleceğini kurtarmak için harekete geçmiştir kahraman. Ancak bunu yaparken bireycilikten ve ben duygusunun ayrıcalığından hiçbir zaman vazgeçmemiştir. Bu durum, çara karşı bir grup suikastçının faaliyetlerinden son anda vazgeçtikten sonra kendisinin göreve tek başına, bireysel olarak devam edeceğinden anlaşılıyordu zaten. Kordian’ın romantik bir kahraman olarak böyle davranması çok anlamlıdır. Çünkü “*coşumcu duyarlığın temelinde sanatçının birey olarak yaşadığı, doğa ve toplumu ‘ben’iyle algıladığı bir dünya vardır*” (Gürsel 1981: 7).

Yapıtın diğer bir özelliği de ucu açık bir yapıya sahip olmasıdır. Başkahraman infaz edilecekken ateş emrini vermek için askerini elini kaldırdığı

andan sonra yapıt yazar tarafından sonlandırılır. Kordian'ın ucu açık bitirilmesi sonucu okuyucu kahramanın kaderi hakkında en ufak bilgi sahibi değildir. Kahramanın yaşayıp yaşamadığı hiçbir biçimde belirtilmez. Ancak, tahmin edilecek olursa, her ne kadar devamı gelmese de yapıt, yazar tarafından bir üçleme olarak tasarlandığı için Kordian büyük olasılıkla ölmemiştir.

Olay örgüsüne bakıldığında, bazı durumlarda sebep-sonuç ilişkisinin olmadığı görülür. Kesik kesik ilerleyen bir yapıt olarak değerlendirmek mümkün. Olay örgüsü kronolojik sıraya yerleştirilse de sahneler arasında boşluklar vardır ve okuyucunun elinde bu boşlukları giderecek hiçbir bilgi yoktur. Bir olayla ondan önceki olayın ya da daha sonraki olayın hiçbir bağlantısı yoktur. Bunun dışında üç birlik kuralı da yok sayılmıştır. Gerçek ve gerçeküstü olaylar bir arada sunulmuştur. Çok görkemli sahnelerin yanında, sokak dilinin kullanıldığı diyaloglar da yer alır. Kordian'ın şeytanla ya da aklını yitirmişlerle konuşması gibi grotesk sayılabilecek sahneler yapıta romantik özellik katan öğeler arasındadır.

Kordian'ın monolüğundan da söz edilecek olursa, Mont Blanc bilindiği üzere, Alpler'in ve Avrupa'nın en yüksek dağıdır. Bu bağlamda Kordian'ın Mont Blanc'a çıkması çok anlamlıdır. Çünkü Tanrı'ya yakınlığı en iyi burada duyumsayacaktır, kuşkusuz. Dağın zirvesinde olduğu an Kordian için kırılma anıdır, çünkü o esnada dönüşüm geçirir ve bu dönüşüm sonucu artık yaşamdaki varoluş amacını bulur. Tanrı, o an ona öyle bir ilham kaynağı olmuştur ki, bundan böyle ne pahasına olursa olsun ulusunun özgürlüğü için yılmadan, sonuna dek mücadele etmelidir. Bu yönüyle Słowacki, Mickiewicz'in aksine kahramanını Tanrı'yla çatıştırmaz.⁴ Kordian, Tanrı tarafından bahşedilmiş doğüstü yeteneklerini kullanarak tüm insanlığı bu savaşa davet etmeye çalışacak, bunu yaparken de İsviçreli ulusal kahraman Arnold Winkelried'den ilham alacaktır. "*Buzlardan yükseldi şövalyenin ruhu, topladı Winkelried düşmanın mızraklarını ve bastı bağrına, Ey halk! Winkelried dirildi! Polonya Ulusların Winkelried'idir! Geçmişte olduğu gibi yıkılacak da olsa, feda edecek kendini, götürün beni vatanıma bulutlar! götürün rüzgarlar! götürün ey kuşlar!*" (Słowacki 1834: 74) diyerek nereye giderse gitsin ülkesinden ayrı kalamayacağını anlar ve topraklarına geri döner. Kordian'a göre, Polonya'nın zulüm gören tüm Avrupa uluslarının 19.yy Winkelried'i olmalıdır. Böylece Słowacki, Polonya'ya rakibi Mickiewicz'ten çok farklı anlam yükler. "*Kordian'ın 'Polonya ulusların Winkelried'idir biçimindeki mottosu, Polonya'nın Mesihçi⁵ bir kurban olmasını tekrarlamaktan ziyade*

⁴ Mickiewicz'in başkahramanı Konrad, Büyük Doğaçlama adlı bölümde acı çeken ulusunun karşısında isyanını dile getirir. Bu isyan daha sonra Tanrı'ya karşı isyana dönüşür. Dünyayı iyi yönetemediğinden dolayı insanların mutsuz olduğunu söyler. Kendisini Tanrı kadar güçlü bulan Konrad, Tanrıyla düelloya girerek ondan sonsuz hükümdarlık ister ve insanların mutlu olacağı daha iyi bir dünya yaratacağını iddia eder.

⁵ Mickiewicz sürgün edilen Polonyalıları ile acılar çekmiş İsa arasında benzerliğe dayanan mesihçilik anlayışını oluşturmuştur. Tüm dünyayı kurtaracak olan Polonya'yı Mesih olarak görür ve "Polonya ulusların İsa'sı'dır" der.

farklı bir misyonunun açıklaması içerir" (Witkowska vd. 2009: 333). Ruslar tarafından yenilecek de olsalar, bağımsızlık uğruna bir olup ayaklanma başlatacak ve tüm Avrupa'ya ilham kaynağı olacaktır. Polonya romantizm döneminde ulus denince, Tanrı tarafından oluşturulan ruhsal birliktelik akla gelmelidir.

Yapıtta Słowacki'nin toplum değerlendirmesini de görmekteyiz. Słowacki, çarın taç giyeceği meydandaki manzarayı aktararak aslında toplumun ne kadar kayıtsız, duyarsız ya da bilinçsiz olduğunu, Polonya için apaçık bir tehdit haline gelen çarın taç giyme töreninde hissettikleri büyük heyecana dikkat çeker: "*Varşova'da kraliyet kalesinin önündeki meydan, civar evlerin perdelerle süslü pencereleri ve tıklım tıklım seyirci. Kırmızı kuşakla kaplanmış platform, meydanın büyük bir bölümünü kaplıyor, üstünde de dizi dizi süslü kadınlar oturuyor...*" (Słowacki 1834: 77). Bunun yanında son sahnede halkın infaz edilecek olan Kordian'ın yazgısıyla hiç ilgilenmediği görülür. Sadece izlemek için meydana toplanmıştır, son derece kayıtsızdır, çünkü özgürlük, birlik, ulus bilinci nedir bilmemektedir. Słowacki'nin böyle bir toplum tablosu çizmesinde bir amaç vardır. "*Burada Słowacki'nin vermek istediği ileti açıktır. Halk bilinçlendirilmedikçe, hiçbir savaş veya başkaldırı istenen sonuca ulaşamaz. Bu anlamda, Mickiewicz'in umut veren eserlerinden farklı boyutta bir eserle karşılaşılıyor. Bu eser, bu açıdan bakıldığında ayakları yere basan bir ileti taşıyor*" (Taluy Yüce 2002: 146).

Sonuç

Kordian gibi dramaların, özellikle Polonya edebiyatında romantizm dönemine ait yapıtların temel özelliklerinin başında ulusal sorunları ele almak gelir. Polonya halkı bağımsızlığın tekrar elde edilebilmesi için ayaklanmayı tek çare olarak görmekteydi, ancak, birtakım nedenlerden dolayı başarı sağlanamamıştı. İşte Słowacki, bu yapıtıyla özgürlüğünün peşine düşen bir ulusun acımasız Rus yönetimine karşı düzenlediği başkaldırının başarısızlıkla sonuçlanmasındaki nedenlerine, eksikleri ve zayıf etkileri üzerine analiz yaparak dikkatleri çekmek ister. Bunun yanında Kasım Ayaklanması'na katılanların siyasi, ahlaki ve psikolojik olgunluğa tam anlamıyla erişememiş, başarısızlık sonucunda nelerin olabileceğini düşünemeyecek kadar genç ve deneyimsiz insanlar olduğu mesajını vermek istemiştir. Bu yönüyle Kordian, Kasım Ayaklanması gibi Polonya tarihinde önemli bir yeri olan tarihsel olayı konu eden önemli yapıtlardan biri olarak edebiyat sahnesinde yerini korumaktadır. Mickiewicz'in bütünlüğü olmayan pek çok bölümün bulunduğu Pan Tadeusz adlı yapıtında da ana tema Polonya'nın ulusal bütünlüğünün sağlanması ve bağımsızlığının tekrar elde edilebilmesi için bir savaşın verilmesi gerektiğidir. Aynı zamanda bu savaşın kazanılmasına ve bağımsızlığın yeniden kazanılacağına dair inanç da vurgulanır.

KAYNAKÇA

- GÜRSEL Nedim (1981). "Yazın Akımlarının Oluşumunda Toplum-
sal/İdeolojik Yapının Yeri", *Türk Dili: Dil ve Edebiyat Dergisi Yazın
akımları*, Özel Sayı (349): 3-18.
- MAKOWSKI Stanisław (1995). *Romantyzm*, Warszawa: Wydawnictwa
Szkolne i Pedagogiczne.
- SŁOWACKI Juliusz (1834). *Kordian*, Paris.
- TALUY YÜCE Neşe (2002). *Polonya Edebiyatında Aydınlanma-Romantizm-
Realizm*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- TOMKOWSKI Jan (1998). *Literatura Polska*. Warszawa: Państwowy Instytut
Wydawniczy.
- WACH Alicja (2006). *Matura To Nie Boli-Romantyzm*, Łódź: Piątek Trzynas-
tego Wydawnictwo.
- WITKOWSKA Alina - Ryszard PRZYBYLSKI (2009). *Romantyzm*, Warszawa:
Wydawnictwo Naukowe PWN.

İnternet Kaynakları

- Kordian / Streszczenie Kordiana. <https://kordian.klp.pl/a-8617-3.html>
Web. (Erişim Tarihi: 20.04.2017).
- Kordian / Znaczenie Imienia Głównego Bohatera <https://kordian.klp.pl/a-5615.html>
Web. (Erişim Tarihi: 05.04.2017).
- Streszczenia Lektur Kordian Problematyka.
<https://www.bryk.pl/lektury/juliusz-slowacki/kordian.problematyka>
Web. (Erişim Tarihi: 01.05.2017).

Zeynalova T. (2018). "Azerbaycan Türkçesinde Hayvan Fizyolojisi İle İlgili Terimler ve Mecazî Anlamları", *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60: 146-162.

Makale Gönderim Tarihi: 11.09.2018; Yayına Kabul Tarihi: 22.11.2018

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE HAYVAN FİZYOLOJİSİ İLE İLGİLİ TERİMLER VE MECAZÎ ANLAMLARI*

Turane ZEYNALOVA**

ÖZ

Bu makalede, Azerbaycan Türkçesinde hayvanların fizyolojisine (yaşına ve cinsine) göre adlandırılması üzerinde durulmaktadır. Hayvanlarla ilgili terimler anlambilim yönleri itibariyle diğer kelimelerden yapı ve anlam bakımından ayrılmaktadır. Dilimizde hayvanların yaşları ve cinslerine göre adlandırılması göz önüne alındığında, bu kelimelerin çoğunlukla insanların günlük hayatlarında kendilerine yardımcı olan hayvanlara verdiği adlardan oluştuğu açıkça görülecektir. Onlara bu adların verilmesi de hayvanların insanlar için yaşamın ayrılmaz bir parçası olmasından kaynaklanmaktadır. Bu makalede, Azerbaycan Türkçesinin yazılı kaynaklarında, ağızlarında ve Türklükle ilgili belgelerde hayvanların yaşlarına ve cinslerine göre isimlendirilmeleri örneklerle gösterilmiştir. Aynı zamanda hayvan isimlerinin mecazî karakter kazanması ile birlikte bu sözlerin en eski çağlardan beri bazı insanları canlı biçimde karakterize etmek için imgesel olarak kullanıldığına ve bunlarla ilgili yığınla deyimler oluşturulduğuna işaret edilmektedir. Her halkın kendine ait insaniçincilik (antroposentrizm) yönünden mecazileşme (metaforizm) gayesiyle seçmiş olduğu hayvansal (zoonim) adlar kendi dilinde beşeri nitelikleri, fizikî güzelliği, aklı yetenekleri ile birlikte toplumsal bir çok ögenin oluşup gelişmesine de katkı sunmuştur. Bu mecazileşmede rastlanan hayvan isimlerinin de belirli kısımları yaş ve onların cinsiyete ilgili olanlardır. Bazı atasözlerimizde cins farkını bildiren kelimeler birbiriyle mecazî anlamlar oluşturmaktadır. Dilimizde yaşı bildiren kelimelerin sayısı ve mecazî anlamlar yüklenmesi cins farkını bildiren sözlere göre daha fazladır. Anlamında cins ve yaşla ilgili belirtileri olan bu terimler, atasözlerinde tamamen mecazî bir ilişkiye girerek deyimler ve atasözlerinin anlamının temeli olarak kendini gösteriyor.

* Bu makale, 26-28 Nisan 2017 tarihleri arasında Niğde'de gerçekleştirilen IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu'nda "Azərbaycan Dilindəki Yaş və Cinslə Bağlı Zoonimlər" başlıklı bildirin gözden geçirilerek genişletilmiş biçimindedir.

** Bakı Avrasiya Universitet, ORCID: 0000-0002-3445-1569, E-posta: turane.zeynalova.85@mail.ru (Aktaran: Seyfettin Altaylı, E-posta: altayli_s@yahoo.com).

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Hayvanlarla ilgili Terimler, Hayvanların Adlandırılması, Hayvanlarla İlgili Söz Varlığı

ABSTRACT

The article studies zoonyms, one of the lexico-semantic word-groups in the Azerbaijani language that is distinguished by its originality. It examines naming zoonyms according to age and gender identity. Zoonymic units are distinguished from other lexical-semantic word groups for their rich semantic structure and complex character. One of the distinguishing features of these words is their naming according to age, gender and some other characteristics. If we look at the naming the animals in our language according to age and gender difference, we see that names of domestic animals used at the agriculture are more frequently appear to be in such paradigmatic relationship. The reason for this is that such animals have important position in the lives of people and are inseparable part of their lifestyle. In this report we study examples of naming animals based on their age and gender in Azerbaijani literary language, dialects and Turkish written monuments. Zoonymic units by every nation for its anthropocentric metaphorication forms the information regarding humanic and mental qualities, appearance, in short, the characteristics that are important for that nation. Some of zoonyms used in this metaphorication are those related to age and gender. Number of words containing information on age and their metaphorication is higher than those related to gender. It should also be mentioned that these terms that carry age and gender qualities enter into a counter-semantic relationship to serve as a semantic nucleus of phraseologism and proverbs.

Keywords: Azerbaijani language, Terms about animals (zoonyms), the naming of animals, lexicology about animals.

Giriş

Hayvanlarla ilgili terimler sözlükte anlambilim yönünden pek geniş olmayan bir alanı kapsamaktadır. "Anlam yönünden birbirine yakın olan tematik kelime gruplarını inceleyen dilbilim dalına anlam bilim denmektedir. Bu alanla ilgili olan kelimeler birbirleriyle etimolojik olarak herhangi bir bağılıkları ve ilişkileri bulunmamakla birlikte ifade ettikleri olaylar ve kavramların yakınlığı doğrultusunda gruplanmaktadır" (Rəcəbov, 1982: 314). Hayvan ve kuş adlarının oluşturduğu anlambilim sahasında bulunan kelimelerin hem etimolojik hem de biçim yönünden aralarında herhangi bir bağ yoktur, ancak bu alandaki sözler ifade ettikleri kavramlara göre farklılık arz etmektedir.

Musa Adilov, "Anlambilim, insanların objektif dünyada belirli bir sahaya farklı yaklaşımından kaynaklanan dilin genel kelime sistemi içinde küçücük bir kısmını oluşturmaktadır." diyor (Rəcəbov, 1982: 315). Dilin zooloji ile ilgili alanı, hayvanlar ve kuşlarla ilgili terimlerin dâhil edilmesiyle oluşturulmuş, bu tür canlılara ait isimler tematik kelime gruplarıyla meydana getirilmiştir.

Anlambilim sahasında ilk çalışmaları yürütenlerden biri de Y. Trir'dir. Onun semantik alanında ileri sürdüğü teoriye göre, anlambilim alanının merkezini bir kavram veya başat bir mana oluşturmaktadır. Aslında bu kavram anlambilimle ilgili işaretlerin birliği manasını taşımaktadır. Bu birlik de genel kavram, tür kavramı ve temalardan ibarettir. Merkezde çok anlamlı bir bileşenin olması sayesinde merkezden uzaklaştıkça anlamla ilgili işaretler de azalmaya başlamaktadır (Rəcəbov, 1982:313). Bundan hareketle hayvan ve kuş adları ile ilgili sahanın oluşturduğu alanın merkezinde hayvan kavramı başat bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun çeşitli türleri de aslında daha küçük tematik gruplara bölünmüştür. Hayvanlar sistemleştirilerek tiplere, sınıflara, gruplara, ailelere, aileler cinslere, cinsler de türlere ayrılmıştır. Hayvan türlerinin adlarını bildiren terimler yaş ve cins farkına göre belirli küçük tematik bir sistem oluşturmaktadır.

Hayvan adlarını oluşturan kelimeler onların yaş ve cins farklarına göre birbirine yakın olması dolayısıyla anlambilim alanları ve küçük mikro sistemler oluşturulmuştur. Bu şekilde oluşturulan hayvan adları dünyanın bütün dillerinde mevcuttur. Ancak her dilin kendine has anlambilimle ilgili sözlerin sayısı ve bunların birbiriyle olan ilişkileri arasında belirli farklar bulunmaktadır. Buna örnek olarak Azerbaycan Türkçesinde evcil hayvanlara verilen isimlerin yaş ve cinsiyetine göre oluşan farklılıklar gösterilebilir. Bu tür adlandırmalar da her bir milletin kendi yaşam tarzı ve hayatında belirli ölçülerde yer alan hayvanlar konusundaki düşüncesiyle bağıntılı olarak karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde yaşına ve cinsine göre devenin yavrusuna **köşək**, erkek deveye **nər**, dişi deveye de **maya** denmektedir. Deve yavrusuna verilen bu isimler dünyanın diğer dillerinde aynı biçimde yer almamaktadır. Arapçada deveye yaşı, türü ve cinsiyetle ilgili olarak 200 kadar isim verilmiştir, ancak Azerbaycan Türkçesinde daha az sayıda isimlendirme mevcuttur. Her toplumun tarih boyu yaşadığı sosyal hayat ve karşılaştığı gerçekler diline de yansımış, bu da o toplumun akraba dillerinde çeşitlilik oluşturmuştur.

Y. V. Pines kelimeler arasında anlam ve biçim yönünden on yedi dolayında bir ilişkinin varlığına dikkati çekmiş, bunların her birinin de Azerbaycan Türkçesinde bulunduğunu kaydetmiştir. Kelimelerin anlam olarak keşişmesiyle birlikte biçim yönünden aralarında herhangi bir ilişkinin bulunmadığını da belirtmiştir. Pines bunun bir bütünü meydana getiren türlerden biri olduğunu, Azerbaycan Türkçesinde şekil ve anlam olarak bu türe son derece az rastlandığını, bazı evcil hayvanların erkeklerinin ve yavrularının isimlerini (*çəpiş*-“keçi+yavru”; *quzu* -“qoyun+yavru”; *qoç* -“qoyun-erkək”) anarak örneklendirmektedir (Pines, 1985:36). Aynı canlılar yaşları ve cinslerine göre farklı isimlerle anılmış olsalar da bu adlarla ilgili olarak ortaya çıkan düşünce ve bu düşünceden hareketle oluşturulan yeni kavramlar arasında bir yakınlık bulunmaktadır.

Bir dilin sözlük bilimindeki öğelerin çeşitli anlam ilişkilerine girdiği bilinmektedir. Dizinsel ilişkiler onlardan yalnızca bir tanesini temsil etmektedir. Kelime ve anlambilim sisteminin incelenmesi kelimelerin ayrı

ayrı ögeler içinde ve sözlükteki diğer gruplarla olan ilişkilerinin belirlenmesi ile mümkün olabilir (Cəfərov, 1984:7). Kuş ve hayvan isimlerini oluşturan kelimelerin bir kısmında da belirli dizinsel ilişkiler göze çarpmaktadır. Bu alana ait kelimelerin kendilerine has özelliklerinden biri onların yaş ve cins kategorilerine göre ayrıştırılması ve çeşitli isimlerle ifade edilmesidir. Hayvan adlarının yaş ve cinsine göre adlandırılmasına bakıldığında genelde halkın yaşamında önmeli bir yeri olan hayvanların isimlerinin bu dizinsel ilişkide yer aldığı görülmektedir. Hayvanların yaşını bildiren adların tamamının evcil hayvanlara ait olması bütün dillere has olan bir özelliktir.

1. Azerbaycan Türkçesinde Yaş ve Cins Anlayışı

Dil, objektif (nesnel) gerçekliklerin ve ilişkilerin belirli işaretlerle ifade edilmesi olayıdır. Objektif âlemde mevcut olan gerçekliklerden biri de cinsiyettir. Çünkü canlıların adları iki cinsle göre değişmiştir. Bu durum elbette dilde de yansımaları bulmuştur (Cavadov, 1985:183). E. Cavadov, Azerbaycan Türkçesi için cinsin anlambilim ifadesinin karakteristik olduğunu vurgulamış ve hem alınan hem de kendimize ait sözlerin cinsle göre farklı şekilde isimlendirilmesinde önemle rol oynadığına işaret etmiştir (Cavadov, 1985:183-184). Cins kategorisinin leksik yönden ifade edilmesi dilimizde az da olsa daha çok hayvan adlarında kendini göstermektedir. Ancak kelimelerin geneli canlıların cins yönünden farklılığı daha çok sentaktik olarak dile getirilmektedir: *erkək pişik* (kedi), *dişi pişik*.

Hayvanların cinsini gösteren *dişi* kelimesinin etimolojisi ilginçtir. A. Məmmədov'a göre bu söz Sümer mitolojisi ile ilgilidir (Əlizadə, 2011:5). A. Əlizadə, Yeva'nın adının *Ti* (di), *Ti* sözünün de *kaburga* ve *hayat veren* anlamına geldiğini belirtmiştir (Əlizadə, 2011:5). Əlizadə daha sonra erkek ve dişi anlayışı ile ilgili bazı isimlerin oluşum tarihinin oldukça eski, bunların da her halkın yaşam tarzı ve hayatıyla ilgili olduğunu, dildeki en eski kelimeleri oluşturduğunu ileri sürmüştür.

N. K. Dimitriyev, ilk cins anlayışının genel karakterli olduğunu, farklılaşan canlıların doğal işaretine göre iki gruba (erkek, kadın) cinslerine ayrıldığını vurgulamıştır (Əlizadə, 2011:3).

Türkçenin çeşitli kollarında ve Azerbaycan Türkçesinde *-e* ekine Arapça ve Farsça'dan alınan bazı kelimeler istisna olmak kaydıyla cins kategorisinde rastlanmamaktadır. Dilimizdeki cins kategorisi kelime bilgisi ve anlam bilim seviyesinde kendini göstermektedir. Azerbaycan Türkçesinde yaş ve cinsi bildiren sözler canlı varlıkların mensubiyetiyle ilgili olarak hem insan, hem de hayvan isimleriyle ilişkilidir. Yaş ve cinsle ilgili isimler bir hayli ilginç olan anlam bilim yönünden sahip oldukları özelliklere göre diğer kelime gruplarından farklılık göstermektedir. Azerbaycan Türkçesindeki hayvan isimlerinde daha çok yaş farkına göre çeşitli adlandırmalara rastlamaktayız.

Yaş bildiren hayvan ve insan isimlerinden bazıları arasında anlam bilimi yönünden belirli bir ilişki mevcuttur. A. Caferoğlu, "*Filolojide İnsan ve*

Hayvan Soy Birliği” adlı makalesinde insan ve hayvanlara ait olan bazı anlayışların birbirine yakın veya aynı kelimelerle ifade edildiğini belirtmiş ve bu kelimelerin etimolojisini anlam bilim yönünden izah etmiş, ailenin yeni dünyaya gelen ferdi ile henüz doğan hayvanın aynı kelime ile ifade edilmesinin Türklerde tarih boyunca görülen bir gelenek olduğunu *çağayavru*, *kiçik-küçük*, *oğul-oğlak*, *çocuk-çoçka-çoşka* şeklinde vurgulamıştır (Caferoğlu, 1961:15). İlginç olan ise kelimelerden birinin *bala* olmasıdır. Dîvânu Lûgati’t-Türk’te *bala* kelimesi kuş yavrusu olarak kaydedilmiştir. Bu söz yaşadığımız çağda dilimizde hem evlat, çocuk, oğul, hem de küçük ve körpe hayvan anlamında kullanılmaktadır. İlginç olan taraf ise *balala* – fiilinin yalnızca hayvanlar için kullanılmasıdır.

A. Hacıyeva, hayvan isimlerinin mecazî anlamlar yüklenmesi konusundan bahsederken insanların hayvan cinsini belirtme zarureti nadir durumlarda duyduğunu ve bundan dolayı da mecazî anlamın önce cinsiz yani nötr durumdaki isimlerden oluştuğunu kaydetmiştir. Yalnızca özel durumda olan bir cinsi belirtme ihtiyacı duyulmaktadır (Hacıyeva, 2006:89). Çeşitli hayvan ve kuş isimlerinin mecazî karakter kazanmasından bahsederken bunların tarihsel olarak en eski dönemlere kadar vardığına şahidi oluyoruz. İnsana ait nitelik ve özellikler, insanlara has olan belirli karakterleri tasvir eden hayvansal terimlerin kullanılmasının kökleri de paleolitik devirlere kadar uzanmaktadır. İnsan bu çağlarda kendini doğanın çok yakın bir üyesi olarak düşünmüş ve buna inanmıştır. O devirde insanın hayvan, hayvanın da insan donuna girebileceğine inanılmıştır. Aslında insanların hayvanlarla akraba olduğu tezi saklı olan totemsel efsanelerin oluşması da özellikle bu çağa rastlamaktadır (İnanc, 2007: 59).

Birçok eski halkla birlikte Azerbaycan Türklerini oluşturan bazı boyların ataları kendilerine ongun olarak bazı (antropomorfik ve zoomorfik) hayvanları seçtiğini, onlarla aynı kökten geldiğine veya kök olarak onlara yakın olduğuna inanmıştır (Seyidov, 1983:23). Birçok halk kuşlar, bitkiler, tabiat olayları, gök cisimleri ve bunların meydana gelmesiyle kendi kökleri arasında belirli bir bağın varlığına inanmış, tarihî gelişmelerini onlarla ilişkilendirmiştir. Bu mecazileşmede rastlanan hayvan isimlerinin de belirli kısımları yaş ve onların cinsiyle ilgili olanlardır.

Bazı atasözlerimizde cins farkını bildiren kelimeler birbiriyle mecazî anlamlar oluşturmaktadır. Dilimizde yaş bildiren kelimelerin sayısı ve mecazî anlamlar yüklenmesi cins farkını bildiren sözlere göre daha fazladır. Anlamında cins ve yaşla ilgili belirtileri olan bu terimler, atasözlerinde tamamen mecazî bir ilişkiye girerek deyimler ve atasözlerinin anlamının temeli olarak kendini göstermiştir. Sözlü halk edebiyatı örneklerinin geneli tezat temelinde oluşturulmuştur. Sebebi de tezatın insan karakterinin kendine has yönlerini, çeşitli sosyal ve doğal olaylarını bütün zıtlıkları ile yansıtmasıdır. Hayvanlarla ilgili deyimlerde de bu durum göze çarpmaktadır. Gösterilen mecazî yaklaşım aynı hayvanın çeşitli tür ve cinsleri arasında, diğer taraftan da başka kavramların yani hayvanların karşılaşması ile oluşmuştur. Dilimizde daha çok *it-pişik*, *at-it*, *at-eşşak*,

qoyun-qurd vb. hayvan isimleri mecazî çağrışımlarla birbiriyle ilişkilendirilmektedir. Örnek verirsek, “*atına eşşək demişəm, ya dəvənə köşək dedim?!*” (Bəydili, 2004:42), “*qurddan qorxan qoyun saxlamaz*” (Bəydili, 2004: 174) vb.

Azerbaycan Türkçesinin kelime-anlambilim sisteminde hayvan adlarının iki önemli kategorisi göze çarpmaktadır: 1. Ayrı hayvan türlerini bildirenler: *at, eşşək, qatır, dəvə, camış* (manda), *qoyun* vb. 2. Ayrı hayvan türlerinin yaş ve cins olarak farklarını belirtenler: *nər* (erkek deve), *maya* (dişi deve), *köşək* (deve yavrusu) vb. Manda, tavuk, koyun, keçi, domuz gibi hayvanların dışısının adı da genel tür adı olarak kullanılmaktadır (Cəfərov, 1984:38).

2. Atlarla İlgili Adlandırmalar

Azerbaycan Türkçesindeki at isimleri şu şekildedir: *qulun* – küçük at yavrusu; *qulan* – biraz büyümüş at yavrusu; *daylaq* – 6 ay ve iki yaşları arasında olan erkek at yavrusu; *dayça* – 1 yaşında erkek at yavrusu; *day-2* yaşında erkek at yavrusu; *ürgə* – genç erkek at; *ayğır* – damızlık erişkin at; *madyan* – erişkin dişi at (Cəfərov, 1984:39). Bu tematik gruba ait olan isimlerde hem yaş, hem de cinsiyet farkına göre çeşitli anlamlar göze çarpmaktadır.

At adlarının cinsi ve yaşına göre diğerlerinden farklı özelliklerine göre isimlendirilmesi, atın tarih boyunca Türk halklarının hayatında tuttuğu yer ve hayatlarının ayrılmaz bir parçası olmasıyla ilgilidir. Bu durumu eski eserlerde de görmekteyiz. Dede Korkut Destanlarında geçen at isimleri konusunda araştırma yapan ve bunları dil bilimi yönünden inceleyen E. Tanrıverdiyev, at sözünün sıkça geçtiğini ve çoğunlukla bunların destan kahramanlarının adlarında bir lakap gibi karşımıza çıktığını, atın Oğuz yigitlerinin arkadaşı, kardeşi olduğunu vurgulamıştır. Araştırmacı *at, ayqır, qulun, day, yund* gibi at isimlerinin destanlarda kullanıldığını, *madyan, daylaq, dayça,ürgə* gibi kelimelerin ise geçmediğini göstermiştir (Tanrıverdiyev, 2012:18).

Türklerin ata verdiği özel önem Orhon yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Hayvan, özellikle de at isimleri yazıtlarda sıkça geçmiştir. Türkler bindikleri atı defalarca denemiş, onların rengine, karakterine, koşmasına, duruşuna ve yaşına göre özel adlar vermiştir. Türklerde görülen bu gelenek Orhon yazıtlarında *ala, ak, azman, sarığ, turuk, az, kutluğ, boz, torık, öksüz, alka, cülü, adğır* gibi at isimleri şeklinde sıkça dile getirilmiş, çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde de kendi izini devam ettirmiştir (Bağırov, 2012:231-234). Bu durum Dede Korkut destanlarında da devam etmiştir.

Dîvânu Lûgati't-Türk'te at isimleri onların yaş ve cins farkına, görünüşüne göre çeşitli kelimelerle ifade edilmiştir. *Kulun* (Kaşğari-I, 2006:401), *bulak at* kısa boylu at (Kaşğari-I, 2006:381), *tösen* henüz binilmemiş tay (Kaşğari-I, 2006:400), *köçük* “at”, *adhğır* “aygır” (Kaşğari-I, 2006:159), *çilgü* al at (Kaşğari-I, 2006:424), *ketki* beli dar, sağrıları geniş at

(Kaşğari-I, 2006:428), *yund* (Kaşğari-I, 2006: 16) vb. sözler atla ilgili olan bir düşünceyi ifade etmektedir.

At, Türk milletinin hayatında önemli rol oynadığı için onun yaş ve cins farkları ile birlikte dış görünüşü, rengi de çeşitli adlar almasına sebep olmuştur. *Alapaça*, (sekil at) ayakları alacalı ata isim olarak verilmiştir. Sarımsı renkte olana *kürən*, kırmızımsı gri renklilere *səmənd* adı takılmıştır. Kırmızı renkli at güneş, ak renkli at uğurlu olarak kabul edilmiştir (Bünyadov-I, 2007:272).

Türkçenin ağızlarında rastlanan farklar ise çok ilginçtir. *Urye, urya* – üç yaşında erkek at (Axundov, 2007:520), *şiləxor, dayça* – iki yaşında at (Axundov, 2007:476 [Culfa], *kurik* – at yavrusu (Axundov, 2007:264) [Kəlbəcər], *daylağ* – bir yaşında at yavrusu (Axundov, 2007:120 [Tovuz]), *quray* – tay (Axundov, 2007:188 [Tabarasan]), *qurayça* – tay (Axundov, 2007: 316 [Dərbənd]), *qulix'* – kulun (Axundov, 2007:314 [Şəki]), *minəy* – üç yaşında at (Axundov, 2007:358 [Qazax]), *peşəkər* – yük atı (Axundov, 2007:396 [Başkeçid]), *əblağ* – alaca at (Axundov, 2007:154 [Lənkəran]), *bədəv* (bədəy) – koşucu at, süratli at (Axundov, 2007:48 [Şahbuz]), *day* – tay, bir yaşında at yavrusu (Axundov, 2007:120 [Şəki]), *day* – tay üç yaşında at yavrusu (Axundov, 2007:120 [Ağdam]), *yaşar* – bir yaşında olan at (Axundov, 2007:543 [Qazax]), *cilxor* – bir yaşında at (Axundov, 2007:79 [Basarkeçər]) vb.

Atla ilgili birkaç deyim: *At almamış mışını çalır* (TT. Minareyi çalmadan kılıfını hazırlıyor.), *at ilxısı, köpək sürüsü* (1. Çok gelen davetsiz konuk. 2. Çoluk çocuğu, üyeleri çok olan aile), *at kimi yatmaq* (ayakta uyumak), *at oynayı* (sürekli olarak gidilip elinen yer) (Altaylı, 2005: 66) vb.

3. Koyun ve Keçilerle İlgili Adlar

Halk arasında küçükbaş hayvanların yaşlarına göre aldıkları adlar vardır. Yeni doğanlara *əmlik*, altı aylık olana kadar *quzu*, iki yaşını bitirmemiş olanlara *toğlu*, üç yaşını bitirmemiş olanlara *şişək* (dişilere), *erkək* (erkəyi), üç yaşından büyük olanlara *qoç*, dişilere ise *anac qoyun* denmektedir. Keçinin yeni doğan yavrusuna *oğlaq*, bir yaşına kadar olanlara *çəpiş*, iki yaşını bitirmemiş olanlara *dıbir*, üç yaşını bitirmeyenlere *köər* (dişisi), *təkə* (erkek), üç yaşından büyük olanlara *keçi* (dişi), *erkəc* (erkek) denmektedir. Koyunlar ise renklerine göre *ağ, qara, qumral, boz* adlandırılmıştır. Kulakları kısa olan koyuna *kərə*, kulakları orta büyüklükte olanlara *kürə*, boynuzlu olanlara *kəlin* denmektedir (Bünyadov-I, 2007:237).

Sunduğumuz bu küçük tematik gruba ait sözler Dîvânu Lûgati't-Türk'te belirli fonetik ve leksikolojik farklarla geçmektedir. Örnek: *konçqar* – koç (Kaşğari-III, 2006:370), *sağlık* – dişi koyun (Kaşğari-III, 2006:458), *toklı* (Kaşğari-III, 2006:429), *oğlak* (Kaşğari-III, 2006:179) vb. Ahmet Caferoğlu *oğlak, oğlan, oğul* kelimelerinin aynı kökten oluştuğunu vurgulamıştır (Caferoğlu, 1961:6-8).

Ağızlarda kullanılan koyun ve keçi isimleri hem yaş, hem cins, hem de özelliklerine göre adlandırılmıştır. Örnek: *ögül* – koç (Axundov, 2007:386)

[Ordubad]), *davar* – koyun (Axundov, 2007:120 Təbriz]), *qozman* – yedi yaşında koyun [Füzuli], *maşdaq* – kuzu (Axundov, 2007:346 [Qax]), *gaday* – henüz doğmuş keçi yavrusu (Axundov, 2007:174 [Dərbənd]), *nüər* – iki yaşında keçi (Axundov, 2007:377 [Borçalı]), *motur*, *mücür* – erkek keçi (Axundov, 2007:364 [Qax]), *arğalı* – yaban koçu (Axundov, 2007:24 [Culfa]), *avşar* – sütü bol koyun (Axundov, 2007:79 [Füzuli]), *aşqal* – zayıf, damızlık için yararlı olmayan koyun (Axundov, 2007:27 [Şəmkir]), *aldəmən* – annesi ölmüş kuzu (Axundov, 2007:157 [Salyan]), *gabaç* – boynuzsuz keçi (Axundov, 2007:174 [Dərbənd]), *dıqı* – keçi yavrusu (Axundov, 2007:130 [Borçalı]), *dıqış* – bir yaşında keçi (Axundov, 2007:130 [Gədəbəy]), *kivar* – bir yaşında keçi (Axundov, 2007:257 [Qax]), *qaradış* – üç yaşından büyük olan erkek koyun (Axundov, 2007:279 [Kəlbəcər]), *korik* – keçi yavrusu (Axundov, 2007:259 [Kəlbəcər]), *şahı* – iki yaşında manda yavrusu (Axundov, 2007:454 [Mingəçevir]), *sibir (sübir)* – üç yaşında erkek keçi (Axundov, 2007:435 [Ordubad]), *sıvır* – iki yaşından büyük erkek keçi (Axundov, 2007:435 [Basarkeçər]), *vəcə* – keçi yavrusu (Axundov, 2007:432 [İsmayılı]), *toğlu* – toklu, altı aylık kuzu (Axundov, 2007:500 [Şəki]), *mələməz* – 6,7 yaşında erkek koyun (Axundov, 2007:350 [Qax]), *micir* – keçi yavrusu (Axundov, 2007:357 [Qax]), *dizman* – altı yaşında keçi (Axundov, 2007:138 [Ordubad]), *əzman* – 5 yaşında koyun (Axundov, 2007:168 [Hocavənd]), *çərə* – koyunun son yavrusu (Axundov, 2007:96 [Qax]), *carov* – kuyuksuz koyun (Axundov, 2007:76 [Dərbənd]), *öğü* – yaban koyunlarına nöbet tutan koç (Axundov, 2007:386 [Ordubad]), *köər* – iki veya üç yaşında keçi yavrusu (Axundov, 2007:260 [Gədəbəy]) vb.

Atasözleri ve deyimlerde de bu tematik gruba ait isimler birbiriyle hem yaş, hem de cins farkına göre zıtlık oluşturabilmektedir. Örnek: “*ağ qoyunun qara quzusu da olar*” (Bəydili, 2004: 22), “*qoyunun mələdiyın quzu mələməz*” (Bəydili, 2004:172) vb. “Koyun” kelimesi dilimizde karakter olarak son derece halim selim, sakin, sessiz kimseler için kullanılmaktadır. Özellikle bu ad sözlü kültürde bilgisizlik, ahmaklık, cahillik anlamlarını içermektedir. Bundan hareketle “*koyun sürüsü*” ifadesi dilimizde anlam olarak ilginç bir özellik kazanmıştır.

Bu grupta olan *keçi* adı Azərbaycan Türkçesinde mecazî anlam kazanarak bir kimsenin ters, inat aynı zamanda yaramaz, afacan, ele avuca sığmayan kız çocuklarını olumlu biçimde karakterize etmek için kullanılmaktadır. Kuzu ise son derece sakin, yumuşak karakterli kimseleri sembolize etmektedir. *Quzu balası* (“Kuzu yavrusu”) ifadesi (Məhərrəmli-İsmayılov, 2015:199) buna örnektir.

4. Sığır ve Manda İle İlgili Adlar Bu hayvanlar yaşları ve cinslerine göre halk arasında çeşitli adlarla anılmaktadır. Bunların karakteristik özelliklerine göre verilen isimler dil bilimi yönünden de ilginçtir. *Buzov*-sütten kesilmemiş sığır yavrusu; *dana* – 1-2 yaşında sığır yavrusu; *cöngə* – erkek sığır, tosun; *düyə* – henüz kösnememiş 1-2 yaşında sığır; *buğa* – *kələdamızlık* erkek sığır; *öküz* – iğdiş edilmiş erkek sığır (Cəfərov, 1968: 41).

Manda isimlerine geline; *balaq* – manda yavrusu, malak; *danaca* – 1-2 yaşında manda yavrusu; *kəlçə* – erkek manda; *düyəçə* – kösnümemiş 1-2 yaşında dişi manda; *kəl* – damızlık erkek manda; *camış* – kömüş, dişi manda (Cəfərov, 1968:41).

Divānu Lûgati't-Türk'te *inqək* (Kaşğari-I, 2006:172), *ud* – sığır (Kaşğari-I, 2006:355), *tadun* – bir yaşına kadar olan buzağı (Kaşğari-III, 2006:168), *buzağı* – (Kaşğari-I, 2006:438), *buka* – boğa (Kaşğari-III, 2006:214), *suw sığırı* – manda (Kaşğari-I, 2006:369) vb. isimler sığır türü hayvanların yaş ve cins farklarını belirtmektedir.

Ağızlarımızdaki sığır isimlerinde de belirli leksik ve fonetik farklılıklar vardır. Örnek: *buğasax* – boğa (Axundov, 2007:65 [Qax]), *bılbıla* – küçük buzağı (Axundov, 2007:54 [Qazax]), *bılıx* – henüz doğmuş buzağı (Axundov, 2007:54 [Ağdam]), *sığırbuğa* – iki yaşında erkek sığır (Axundov, 2007:432 [Qazax]), *buğarsax* – boğa (Axundov, 2007:65 [Gədəbəy]), *qanğur* – iri öküz (Axundov, 2007:277 [Qax]), *mırqız* – genç öküz (Axundov, 2007:355 [Şamaxı]), *sığır* – inek (Axundov, 2007:432 [Göyçay, Qax]), *xunacin* – düve (Axundov, 2007:230 [Dərbənd]), *tüməl* – kısa boynuzlu inek (Axundov, 2007:512 [Kürdəmir]), *kələ* – boğa (Axundov, 2007: 246 [Ağcabədi, Qazax]), *tüncü* – genç sığır (Axundov, 2007: 511 [Şuşa]), *noşa* – manda yavrusu (Axundov, 2007:376 [Gədəbəy]), *məqiy* – manda yavrusu (Axundov, 2007:350 [Qax]), *əvərə* – bir yaşındaki manda (Axundov, 2007:167 [Culfa]), *gedax* – erkek manda yavrusu (Axundov, 2007:175 [Kəlbəcər]), *tavar* – genç manda (Axundov, 2007:483 [Quba]), *bicəx* – dörd yaşındaki manda (Axundov, 2007:55 [Qax]), *badax* – manda yavrusu (Axundov, 2007:33 [Quba, Xaçmaz]), *balağ* (Axundov, 2007:37 [Ağdam]), *qanda* – yaşlı manda (Axundov, 2007:277 [Quba, Dərbənd]), *sığırboğan* – üç yaşındaki manda (Axundov, 2007:432 [Borçalı]), *dorba* – iki yaşında manda yavrusu (Axundov, 2007:141 [Ordubad]), *göybuynuz* – üç yaşında dişi manda (Axundov, 2007:187 [Tovuz]), *kalça* – bir yaşına kadar olan erkek manda yavrusu (Axundov, 2007:241 [Qazax]), *potuğ* (pota) – bir yaşında manda yavrusu (Axundov, 2007: 408 [Lənkəran]) vb.

Yaşı ve cinsi bildiren sığır isimleri hem yaş (*ev buzovundan kələ (öküz) olmaz, öküzü qaldırır altında buzov axtarmaq*) (Cəfərov, 2015:217), hem de cins farklılığına göre (*inək göz eləməsə buğa atılmaz*) (Cəfərov, 1968:41) anlambilim yönünden mecazi bir ilişki oluşturmaktadır.

Bu gruba ait olan *öküz*, *inək*, *camış* (*kömüş*, *manda*) gibi isimler de mecazi karakter almıştır. *Öküz* kelimesi dilimizde kullanılan ilginç sözlerden birisidir. Azərbaycan Türklerinin bilincinde *öküz* kelimesinin mecazi karakter kazanması bilişsel (cognitif) olarak iki yönde kendini göstermektedir. Birincisi zorbalığı, biçimsizliği, diğeri ise ahmaklığı ve kabalığı sembolize etmektedir. Bu anlayış da “öküz” kelimesi ile ilgili olarak türetilen deyimlerin anlamında kendini göstermektedir. *Öküz boyda* (öküz kadar), *öküz kimi baxmaq*, *öküz boyunduruğa baxan kimi baxmaq* (Öküz trene bakar gibi bakmaq), *öküz kimi böğürmək*, *öküzün böyüyü pəyədədir* (Altaylı, 2005:430) deyimleri bu anlayışlara örnek oluşturmaktadır.

Öküzün bir zamanlar özellikle de bazı Asya halklarında totem özelliği kazandığı bilinmektedir. Öküz (boğa, inek, buzağı) totemi antik dönemlerde Asya kıtasında yayılan bir inançtı. Kur'an-ı Kerim'in Bakara suresinde Yahudilerin ineğe tapınması ve Musa Peygamberin onları bu sapkınlıktan kurtararak tek olan Allah'a inanmaları için çaba göstermesi bu düşüncemiz için önemli bir gösterge niteliğindedir (İnanc, 2007: 60). Başkurt Türkleri amorf mitolojik varlıklar anlamında cin, iblis vb. adların içinde buğay/boğay kelimesinin varlığı dikkati çekmektedir. Önceleri olumlu bir tip olarak oluşturulan bu hayvansal terim İslam dininin kabul edilmesinden sonra kendi anlamını değiştirerek olumsuz tipleri ifade etmeğe başlamıştır (İnanc, 2007:61). Oğuz kelimesinin "öküz" den türemesi savı da Türkoloji alanında yapılan çalışmalarda dile getirilmiş bir düşüncedir. Oğuz boylarının kendi cetlerini aslında yarı zoomorfik Oğuz'la ilişkilendirdikleri, Oğuz'un annesinin Ay Kağan adlı ilahe, babasının ise öküz olduğunu vurguladıkları bilinmektedir (Seyidov, 1983: 27).

Bu gruba ait olan hayvan isimlerinin belirli bir kısmı insanın fiziki yapısı ile ilişkili olup hitap edilen insanın şişman olduğuna vurgu yapmaktadır. *İnək, camış (kömüş, manda)* vb. terimler de mecazî anlamda bir kimsenin oldukça şişman, dış görünüşünün ise anormal biçimde olduğunu bildirmek gayesiyle kullanılmaktadır

5. Deve İle İlgili Adlar

Dünyada deve besleyen birçok ülkede olduğu gibi Azerbaycan'da da iki tür deve beslenmektedir. Birisi iki hörgüçlü deve (Asya devesi) (*camel Bactrian-camelus Bactrianus*) (Önkal-Bozkurt, 1994:223), diğeri de tek hörgüçlü devedir (*camelus dromedarius*) (Altaylı-I, 2018:866). İki hörgüçlü devenin erkeğine *buğur*, dişisine *haça maya* denmektedir. Tek hörgüçlünün *lök* adlananı cins, *nər* ise melez olanıdır. Ner türünün dişisi *bütöv maya, balkı* türünün dişisi *mayagöyün* veya *carcar maya*, lök cinsinin dişisi *arvana* olarak adlandırılmıştır (Büyüadov-I, 2007:278). Bu grupta yaş farkına göre her deveye bir anlam yüklenmiştir. *Nər, maya, dəvə* ile *köşək* denen deve yavrusu arasında cins farklılığı göz önünde bulundurularak böylesi bir anlamlandırma *nər* ve *maya* isimleri arasında bulunmaktadır.

Orhon yazıtlarında *təbə, titir, buğra* (erkek deve), *ingən* (dişi deve) (Bağırov, 2012:234) ve Dîvânu Lûgati't-Türk'te geçen deve adları ile günümüzde kullandığımız isimler arasında kelime ve ses bilimi yönünden belirli farklar bulunmaktadır. Örnek: *botuk* – köşək (Kaşğari-III, 2006:207), *titir* – dişi deve (Kaşğari-III, 2006:263), *torum* – köşək (Kaşğari-I, 2006:395), *boğra* – erkek deve (Kaşğari-I, 2006:417) vb.

Ağızlarımızda deve ile ilgili olan yaş ve cins farklarını bildiren sözlere de rastlanmaktadır. Örnek: *biğır* – üç yaşındaki erkek deve (Axundov, 2007: 53 [Füzuli, Salyan]), *ləxcə* – bir yaşındaki erkek deve (Axundov, 2007:327 [Füzuli]), *nağ* – dişi deve (Axundov, 2007:367 [Tovuz]), *pəsərək* – tek hörgüçlü deve (Axundov, 2007: 401 [Şamaxı]), *arvana* – boz renkli dişi deve (Axundov, 2007:26 [Füzuli]), *yurdaqayıdan* – deve (Axundov, 2007:552

[Füzuli]), *haçamaya* – dişi deve (Axundov, 2007:192 [İmişli]), *daylağ* – deve yavrusu (Axundov, 2007:20 [Şamaxı, Füzuli]). Bu gruba ait olan isimler arasında hem yaş farkı (*atına eşşək demişəm, ya dävənə köşək?!*), hem de cins farkına (*maya doğar, nər doğmaz*) göre anlam yönünden bir ilişkinin varlığı göze çarpmaktadır.

Deve de Azerbaycan Türkçesinde son derece ters, sakar, inat, kinci, uyarıcı, tavırları yaşına başına uymayanlar, ahmak, cahil, kibirli, açgözlü, rüşvetçi, kaba, kayıtsız, hiddetli kimseler ve özellikle de kadınların görünüşü olarak oldukça kaba sabalığını ve şişmanlığını bildiren bir anlam ifade etmektedir.

Dävə durdu dam yıxdı (sakar, dikkatsiz kimseler için kullanılır), *dävə kimi daliya işəmək* (yaşı ilerledikçe çocukça düşünceler ve tavırlar sergilemek), *dävə kini saxlamaq, dävə kinli* (kinci), *dävə nalbəndə baxan kimi baxmaq* (ahmaklara has olan tavırla bakmak, korku, nefret ve endişeyle bakmak), *dävə navala udan kimi* (koca koca lokmalarla yemek yiyenler için kullanılır), *dävə oynayanda qar yağar* (yaşına ve mevkisine uygun davranmayanlar için söylenir), *dävə qulağında yatmaq* (dünyadan haberi olmamak, kayıtsız olmak), *dävəden yıxılıb hət-hötünü yerə qoymamaq* (kötü duruma düşse de kibrinden vazgeçmemek vakarını bozmamak, kendine toz kondurmamak), *dävəni aşıqlı udmaq* (açgöz, rüşvetçi), *dävəni çömçə ilə suvarmaq* (birine ihtiyacı olan şeyden çok az vermek), *dävəni dənği (palanı, yükü) ilə diri-diri yemək (udmaq)* (çok büyük bir şeyi kimselere hissettirmeden kendine mal etmek), *dävənin boynu kimi* (eğri, doğru olmayan şey), *dävənin qanadı olsa uçurmamış dam qoymaz* (beceriksiz, sakar kimseler için kullanılır), *dävəsi ölmüş Ərəb* (başına türlü belalar gelse de pek kayıtsız olan kimseler için söylenir) (Altaylı, 2005:177-178) şeklindeki deyimler bu düşüncemize örnek oluşturmaktadır.

Araplar ise “deve” sözünü “güzel kadın” anlamında kullanmaktadır.

6. Eşekle İlgili Adlar

Eşek adları da yaşları ve cinslerine göre farklı isimlerle dile getiriliyor. *Qoduq* – küçük eşek yavrusu; *sıpa* – iri eşek yavrusu; *erkək eşşək* – yaşlı erkek eşek; *qancıq eşşək* – dişi eşek (Cəfərov, 1984:40). Ağızlarda az da olsa bu gruba ilgili olarak birkaç tane söz vardır. Örnek: *xınta* – küçük eşek yavrusu (Axundov, 2007:222 [Ağdam, Füzuli]); *maça* – katır (Axundov, 2007:341 [Salyan]); *loğaçax* – eşek (Axundov, 2007:336 [Tabasaran]); *zırı* – erkek eşek (Axundov, 2007:544 [Başkeçid, Qazax]) vb.

Bu gruptaki sözler deyimlerde ve atasözlerinde genelde yaş farkına göre mecazî anlamlarda kullanılmaktadır. Örnek: “*Erkək eşşək, yanı qodulu?!*” (Bəydili, 2004:101), “*Atdan at olar, eşşəkdən qoduq*” “*Qoduq böyüyər, eşşək olar*” (Bəydili, 2004:167). Eşek kelimesi mecazî olarak iki duygululuk (ambivalanlık) terimlerini ifade etmektedir. Bu kelime insanın hem kaba, anlayışsız, dar düşünceli hem de olumlu olarak dayanıklılığını, çalışkanlığını tasvir etmektedir. Eşek terimi dilimizde mecazî olarak kaba, anlayışsız, inat, dar düşünceli, cahil, bilgisiz, kültürsüz vb. anlamları

kapsamış olsa da “çok çalışmak” anlamında tam olarak mecazî karakter kazanamamıştır, ancak “gibi” edatıyla birlikte bir benzetme oluşturmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde “eşşək” anlayışsızlığın, kabalığın sembolü olarak kullanılmaktadır. *Eşşək nə bilir zəfəran (plov) nədir, eşşək nə bilir cüməaxşamı (döşək) nədir, eşşək nə bilir xoşaf nədir* (anlayışı kıt, ahmak, iyiyle kötüyü birbirinde ayıramayan kimseler için kullanılır), *eşşəklik eləmək* (kaba davranmak), *eşşəyi palan tutan kimi tutur* (bir şeyin sahibine yakışmadığını bildiren kinayeli ifade), *eşşək kimi* (inatçı), *eşşəyimin qurd dayısıdı* (birine karşı yaltakça davranışlar sergileyenleri tenkit için söylenir), *eşşəyim ölüb başı qızıldı* (öldükten sonra değersiz birine gereğinden fazla değer verilirse kullanılır) (Altaylı, 2005:207-208) şeklindeki deyimler de bu düşüncemize örnek oluşturmaktadır.

7. Domuzla İlgili Adlar

Azerbaycan Türkçesinde domuz isimleri minimum seviyede yer almıştır. Bu gruba şu isimler girmiştir: *qaban* – yaşlı erkek domuz; *donuz* – yaşlı dişi domuz; *çoşqa* – domuz yavrusu, çoşka (Cəfərov, 1984:43). Ahmet Caferoğlu genelde Türkçede kullanılan *çocuk* ve *çoşka* kelimelerinin aynı kökten geldiğini ileri sürmekle birlikte diğer Türk boylarının *ufak* ve *çocuk* kelimelerinin insanın yavrusu anlamında kullanıldığını, *çocuk* kelimesinin İstanbul ağzına ait olduğunu ve daha sonra Kırım Türkçesine geçtiğini kaydediyor (Caferoğlu, 1961: 13-15).

Ağızlarda kullanılan domuz isimlerinin yaş ve cinslerini bildiren kelimeler şunlardır: *məkərçin* – dişi yaban domuzu (Axundov, 2007: 351 [Ağdaş]), *sipa* – domuz yavrusu (Axundov, 2007:433 [Quba, Zəngilan]), *xocu* – domuz yavrusu (Axundov, 2007: 227 [Qax]), *xırça* – domuz yavrusu (Axundov, 2007: 223 [Xanlar]), *pota* – domuz yavrusu (Axundov, 2007: 437 [Ağdaş, Zərdab]), *qoci* – küçük domuz yavrusu (Axundov, 2007: 306 [Zaqatala]).

İnsanların dış görünüşünün estetik olarak değerlendirilmesi, temiz olmaması da toplumların dikkatinden kaçmamıştır. Dünyanın birçok halkının dilinde temizliğe önem vermeyen, düzensiz, vurdumduymaz, şişman, cimri kimseler için “domuz” terimi ile deyimler oluşturulmuştur.

Donuz kimi (şişman; vurdumduymaz, kayıtsız), *donuzdan bir tük də çəksən qənimətdir* (cimri kimselerden ne alırsan kârdır) (Altaylı, 2005:193) deyimleri bu düşüncelere örnek oluşturmaktadır. Bu deyimlerde domuzun belirli özellikleri ile insanın bazı karakteristik hususiyetlerinin uygun olduğu vurgulanmıştır.

8. Köpekle İlgili Adlar

Köpek isimleri de cinslerine ve yaşlarına göre farklılık göstermektedir. *Köpək* (*canis familiaris*)- *köpekgillerden* (*canidae*) (Altaylı, 2018:1859), boy ve biçim bakımından pek çok cinsleri olan bir memelidir. Budizm inancına göre günah işleyen insanlar üçüncü defa dünyaya geldiklerinde köpek olarak doğacaklardır. Köpek eski Hint mitolojisinde ölümler ülkesinin muhafızı olmakla birlikte talihsizliğin de sembolüdür (Çatalbaş, 2011:54). Tü-

rklerde köpeğe pek itibar edilmemiştir. Oğuz'un İt Barak'la olan mücadelesi bilinmektedir (Ögel-I, 2010:189-190). Eski Türklerin inancına göre kerkes kuşu yaşlanınca iki yumurta yapmış ve kuluçkaya yatmış. Yumurtanın birisinden barak, diğerinden de kuş yavrusu çıkmış. Barak çok tüylü, en uzun koşan ve en iyi av avlayan köpek imiş. Kerkesin bu yavruları onun son yavruları olmuş (Kaşğari-I, 1992: 377-378).

Köpek çok iyi koku alan, memeli hayvan, *qancıq* – yaşlı dişi köpek, *küçük* – enik, küçük köpek yavrusu, *qancıq* – yaşlı dişi köpek, *enik* – büyük köpek yavrusu (Cəfərov, 1984: 43). Dîvânu Lûgati't-Türk'te kaplan, aslan, kurt ve köpek yavrusu *ənük* olarak kaydedilmiştir (Kaşğari-I, 2006:140). Azerbaycan ağızlarında da bu konuda belirli farklılıklar göze çarpmaktadır. Örnek: *zağlı* – köpek (Axundov, 2007:554 [Qax]), *kancık* – dişi köpek (Axundov, 2007:257 [Dərbənd]).

Ahmet Caferoğlu insan ve hayvan isimleri arasında biçim bilgisi ve anlam bilim yönünden ilginç benzeşlere dikkat çekmiştir. *Kiçi-kıçık-küçük* kelimelerini de bu düşüncesine örnek olarak sunmuştur. Bu isimlerden *küçük* sözünün Dîvânu Lûgati't-Türk'te köpek yavrusu anlamında değil "*ufak, küçük*" anlamında kullanıldığını, Azerbaycan Türkçesinde köpek yavrusu anlamına gelen *küçük* kelimesinin sonraki çağlarda oluştuğunu ileri sürmüştür. Böylelikle *küçük* ve *kiçik* kelimelerinin aslında *kiçi, kücü* olduğu, *bala-k* (*balaq*) ve *oğulak* (*oğlaq*) kelimelerinde de kullanılmış ve "-k" küçültme eki ile yapılmıştır. "*Hayvan yavrusu*", "*köpek yavrusu*" anlamında kullanılan *ənük* kelimesi diğer taraftan hem anlam bilim, hem de biçimbilim yönünden bu kelime ile ilişkilidir (Caferoğlu, 1961:9-12).

Bu kelime grubu içinde mecazî karakter kazananlar *it, köpek, kancık* gibi kelimelerdir. Dilimizde insanın huysuz, geveze, küfürbaz, kötü vb. gibi olumsuz özelliklerini karakterize etmek gayesiyle *it* ve *köpek* kelimeleri kullanılmaktadır. *Köpək kimi* ifadesi genelde "kuyruk sallayan, yaltak" insanlar için kullanılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde bu kelimelerle oluşturulan deyimler de önemli bir yere sahiptir. *Köpek sürüsü kimi* (haddinden fazla kalabalık bir grup), *itin ağzına sümük atmaq* (birine bir şeyi görmemesi, duymaması için bir şey veya rüşvet vermek) (Altaylı, 2005:338), *it ağzına düşmək* (kötü kimselerin diline düşmek), *it ağzına gəldik* (beklenmedik anda oluşan şey için genelde kadınlar kullanır), *it apararı olsun* (başımın sadakası olsun), *it aşığı* (çok zayıf kimse), *it ayağı yemiş kimi gəzmək* (çok dolaşmış yorulmuş), *it azarına tutulmaq* (kuduz olmak, kötü hastalığa yakalanmak), *it bağırsağına dönmək* (karmakarışık olmak, yapılması gecikmek), *it baxandan baxa bilməz* (buraya girme yetkisi yoktur), *it balasın yeyən kimi yemək* (aldığını inkâr etmek), *it başı bəzəmək* (dalga geçmek, komiklik yapmak), *it də getdi, ip də getdi* (elimizden uçup gitti, her şey kayboldu), *it dəftərində də adı olmamaq* (en ufak bir nüfuzu bile olmamak, saygı gösterilmemek), *it əlindən qarpmı yemək olmur* (neye elini atsan yüz kişi hücum ediyor), *it əsnəyib üstümüzə* (işler ters gidiyor), *it günündə (kökündə)* (çok kötü durumda), *it günündə kəlləpəzlik etmək* (yoksulluk içinde yaşamak), *it xılı (xızını) kimi (qədər)* (it sürüsü gibi,

çok, kalabalık), *it kimi bir-birini didmək* (durmadan kavga etmek), *it kimi yalan danışmaq* (hep yalan konuşmak), *itdən alıb itə vermək* (kepaze etmek), *itdən düşmüşə dönmək* (hakarete uğrayıp mahcup duruma düşmek) (Altaylı, 2005:315-317), bunlardan başka yığınla deyimler oluşturulmuştur, ancak makalemizin daha fazla uzamaması için onları buraya almayı uygun bulmadık.

Ahmet Caferoğlu, İslam dininin köpeği murdar bir hayvan olarak kabul etmesine rağmen Türk halklarında bu hayvanla ilgili düşüncenin pek değişmediğini, on iki hayvanlı Türk takviminde ve Türk efsanelerinde yer almasının buna örnek olduğunu vurgulayarak, *it, barak*, nadiren de *it barak* şeklinde geçtiğini kaydetmiştir (Caferoğlu, 1961:11). Bu ad yalnızca Azerbaycan Türkçesinde değil bazı Türk halklarında da özel isimlerle ilgili kelimelerin türetilmesinde de kullanılmaktadır.

9. Kedilerle İlgili Adlar

Kedi isimleri çift dizeli olarak kabul edilmiştir. Bunlar arasında cins anlayışı erkek ve dişi adları, yaş anlayışına göre *mavrı* (kedi yavrusu), *kite* (Lerik ağzında) adları ile dile getiriliyor. Divanü Lûgat-it Türk'te *çetik* (Kaşğari-III, 2006:388), *küvük muş* (Kaşğari-III, 2006:163) kelimeleri ile dile getirilmiştir. Kaşğari, Çiğil ağzında *muş* (kedi) adının *çetük* şeklinde ifade edildiğini kaydetmiştir (Kaşğari-III, 2006:134).

10. Tavuklarla İlgili Adlar

Evcil hayvanların basilar dişilerinin adıyla anılmıştır. Bu gruba *cücə* (civciv), *fərə* (ferik – dişi tavuk), *xoruz* horoz (erkek tavuk), *beçə* piliç (genç erkek tavuk), *didavan* civciv (yumurtadan ilk çıkan civciv) (Axundov, 2007:133 [Qafan]) vb. girmektedir. Bu adlardan oluşan ifadelerde de anlambilim yönünden zıtlık göze çarpmaktadır. Örnek: “*Dünənkı cücə bugünkü xoruza ağıl öyrədir*”, “*evdə xoruz, çöldə (bayırda) fərə*” (Dünkü civciv bugünkü horozu akıl veriyor) (Evde horoz, dışarıda ferik) (Cəfərov, 2015:103). Bu isimler içinde horoz kibirlilik, kötü bir davranışta bulunma, kavgacı vb. gibi karakteristik özellikleri tasvir için kullanılmıştır. *Xoruz kimi* benzetme ise bir kimsenin yanağının kırmızı, sıhhatli diğer taraftan kavgacı birisi olduğunu da karakterize etmektedir. Bu anlam deyimlerimizde de kendine yer edinmiştir. *Xoruz göz* (muhteris; güçlü), *xoruz kimi davakar* (kavgacı), *xoruz kimi özünü çəkmək* (kasınmak, şişinmek), *xoruz yük eləmək* (yüklemek) (varını, yoğunu elinden almak), *xoruzu qoltuğuna verilmək* (kovulmak) (Altaylı, 2005:292), *toyuğuna da kiş deməmək* (rahatsız etmemek), *toyuq bir qıçlıdır ki, bir qıçlıdır* (düşüncesinin yanlış olduğunu bile bile aksini kabul etmemek, dediğinden dönmemek), *toyuq kimi hinə girmək* (akşamdan eve kapanmak), *toyuq qoyuqdur su içir (bir də) dönüb Allaha (göyə) baxır* (insafsızlık ve gaddarlık etme Tanrı'nın gücüne gider) (Altaylı, 2005:508) deyimleri bunlar vasıtasıyla yapılmıştır.

11. Diğer Adlar

Ağızlarda evcil hayvanlarla birlikte diğer canlıların da yaş ve cins farkını bildiren kelimeler göze çarpıyor. Örnek: *xirnək* tavşan yavrusu (Axundov, 2007:226 [Cəbrayıl]), *xoruzboz* erkek sülün (Axundov, 2007:229 [İmişli]), *parə* fare yavrusu (Axundov, 2007:393 [Şəki]), *xirtix* tavşan yavrusu (Axundov, 2007:226 [Gədəbəy]), *kafdarsıyır* yaşlı kurt (Axundov, 2007:240 [Ucar]), *pələqulaq* yaşlı çakal (Axundov, 2007: 398 [Qax]), *cuanək* tavşan yavrusu (Axundov, 2007: 81 [Bakı]), *bilbil (bılı)*, ördek yavrusu (Axundov, 2007: 54 [Borçalı]) vb. Neftçala ağzında *bılış*, Kürdemir, Salyan ağzlarında *bılı* ördek yavrusu, Lenkeran ve Masallı ağzlarında ise ördek anlamında kullanılıyor. K. İmamquluyeva bu adlarda “küçücük olmak” anlamına denk gelen *bi+1/bi+1* biçim birimlerinin (morfemleri) Türkçenin elementleri olduğunu *bala*, *bülbül*, *bıldırcın* gibi kelimelerin kökünde bu morfemin olduğunu ileri sürüyor (İmamquluyeva, 2013: 23). Azerbaycan Diyalektoloji Sözlüğünde kuş adları, özellikle de yabani kuşların sayısı hayli fazladır.

Hayvan isimlerinin özellikleri söz konusu olunca onların mecazî özellik kazanması ve adlandırmadaki rolünden bahsetmek gerekmektedir. Diğer dillerde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de bazı bitki adları dilin en eski dönemlerinden başlayarak hayvanların karakteristik olarak fiziki yapısına ve belirli bir organına benzetilerek isimlendirilmiştir. Doğal olarak böyle isimler mecazî düşüncelerle oluşturulmuştur. S. Abdullayev kelime yapımı konusundaki boşluklar ve yetersizliklerin mecazlarla ortadan kaldırıldığını savunarak şöyle demiştir: “Şayet insan en eski dönemlerden başlayarak öğeleri ve olayları tam olarak yansıtabilseydi, imkânsız olan bu durum yapılmış olsa idi mecazlara da ihtiyaç kalmamış olurdu. Eğer “kurdağız”, “tavşandudak” gibi kelimeler yerine bu anlamı tam olarak karşılayabilecek sözler bulunmuş veya yapılmış olsaydı mecazî karakterli bu kelimelerin yapılmasına da ihtiyaç kalmazdı. İlk canlı isimlendirme örnekleri olan “bağayarpağı”, “devedabanı”, “keklükotu” gibi kelimelerde anlama ve değerlendirme motivasyonu artık eskimiş ve bitmiş hale gelmiş durumdadır” (Abdullayev, 2013:526).

Bu tür isimlerin oluşmasına sebep olan öğeler arasındaki benzerlikle birlikte aynı öğeyi adlandırmak için doğrudan bir ismi belirleme kaynağı bulunmamaktadır. Azerbaycan Türkçesinde anılan hayvan adları da bu sürece dâhildir. Örnek olarak *eşşəkarmudu*, *dəvədabanı*, *xoruzpipiyi*, *atqulağı*, *itbaşı*, *qatırquyruğu*, *eşşəkqulağı*, *qoyunqulağı*, *köpəkdili*, *keçibuyunuz*, *pişikpəncəsi*, *inəkəmcəyi*, *keçiqulağı*, *donuzquyruq*, *quzugöbəyi*, *öküzgözü* vb. isimler yaş ve cins farkına göre farklılık gösteren hayvan adlarından türetilmiştir.

Bu süreç, hayvansal adların yardımı ile bitkilerin isimlendirilmesi durumu başka dillerde de kendini göstermektedir. Bunun sebebi de insan yaşamında hayvancılığın tarihinin ziraattan çok daha önceye kadar ait olması gösterilebilir.

Sonuç

Bir dildeki kelimeler içerisinde hayvan adları küçük bir yer kaplamaktadır. Bu isimlerin bazıları o canlının yaş ve cinsine göre çeşitli şekillerde dile getirilmektedir. Dilimizde bulunan sözlerin çok cüzi bir kısmını oluşturan hayvan isimlerinin bazıları o canlının yaşına ve cinsine göre çeşitlilik arz etmektedir. Hayvanların yaşını ve cinsini bildiren sözlerin sayısı bu hayvanların insanların hayatında tuttuğu yere ve statüye göre değişmektedir. Bu hayvanlarla bağlı isimlendirmelerin kökü de çok eski devirlere kadar uzanmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDULLAYEV Sərxan (2013). *Qeyri-Səlis Dilçilik Təcrübəsi*, Bakı: Victory.
- ADİLOV Musa (1988). *Qanadlı Sözlər*, Bakı: Yazıçı.
- AXUNDOV Ağamusa (2007). *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti*, Bakı: Şərq-Qərb.
- ALTAYLI Seyfettin (2005). *Azərbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara: Prestij Yayınları.
- ALTAYLI Seyfettin (2018). *Azərbaycan Türkçesi Sözlüğü*, C. I, Ankara: TDK Yayınları.
- BAĞIROV Adil (2012). *Onomologiya Problemləri*, C II, Bakı: Elm və Təhsil.
- BƏYDİLİ Cəlal (Məmmədov) (2004). *Atalar Sözləri Bakı: Öndər Nəşriyyatı*.
- BÜNYADOV Teymur (2007). *Azərbaycan Etnoqrafiyası*, C I, Bakı: Şərq-Qərb.
- CAFEROĞLU Ahmet (1961). "Türk Onomastığında Köpek Kültü", *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı*.
- CAFEROĞLU Ahmed (1968). "Filolojide İnsan ve Hayvan Soybirliği", *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı, Belleten*.
- CAVADOV E. İsim (1985). *Azərbaycan Dilinin Semasiologiyası (Oçerklər)*, Bakı: Elm.
- CƏFƏROV Qüdrət (1984). *Azərbaycan Dilinin Leksik-Semantik Sistemi*, Bakı: Elm.
- ÇATALBAŞ Resul (2011). "Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi", *Turan-Sam*, C. 3, S. 12.
- ДМИТРИЕВ Николай. К (1962). О Грамматическом Роде В Азербайджанском Языке // Строй Тюркских Языков. М. (=DMİTRİEV Nikolay. K (1962). *O Grammatičeskom Rode V Azerbaydjanskom Yazıke // Stroy Türkskih Yazıkov. M*).
- ƏLİZADƏ Afina (2011). "Azərbaycan Dilində Cins Bildirən Söz və Söz Birləşmələri Haqqında", *Türkologiya*, IV (4).
- HACIYEVA Aytən (2006). *Zoometoforizmlər (İngilis və Azərbaycan Dillərinin Materialları Əsasında)*, Bakı: Nurlan.
- İMAMQULİYEV Kifayət (2013). "Quşçuluq Terminlərinin Tarixi-Dialektoloji Aspektdə Fonosemantik Təhlili", *AMEA, Türkologiya*, II (2).
- İNANC Etibar (2007). "Azərbaycan Dili Leksikasının Nəzəri Problemlərinə Dair Tədqiqlər", III (3).

Turane Zeynalova

- KAŞĞARI Mahmut (1992). *Dîvânu Lüğati't-Türk*, Çev: Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAŞĞARI Mahmud (2006). *Divanü-Lüğat-it Türk* (Haz: Ramiz Əskər), Bakı: Ozan.
- MƏHƏRRƏMLİ Qulu - İSMAYILOV Rafiq (2015). *Azərbaycan Dilinin Frazеologiya Lüğati*, Bakı: Altun Kitab.
- МЕМЕТОВ А. О. (1980). Терминах Родства В Крымско-Татарском Языке // Сов. Тюркология, № 6. (=МЕМЕТОВ А. О. (1980). *Terminah Rodstva V Krımsko-Tatarskom Yazıke* // Sov. Türkologiya, VI (6).).
- ÖGEL Bahaeddin (2010). *Türk Mitolojisi*, C I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- PİNES Y.V. (1985). *Sözlər Arasında Məna və Şəkilcə Münasibətlər (Azərbaycan Dilinin Semasiologiyası) (Oçerklər)*, Bakı: Elm.
- RƏCƏBOV Əbülfəz (1982). *Dilçilik Problemləri*, Bakı: Mütərcim.
- SEYİDOV Mirəli (1983). *Azərbaycan Mifik Təfəkkürünün Qaynaqları*, Bakı: Yazıçı.
- TANRIVERDİYEV Əzizxan (2012). *"Dədə-Qorqud Kitabı"nda At Kultu*, Bakı: Nurlan.

Yıldız H. (2018). "Atebetü'l-Hakayık'ta Algı Fiilleri",
Karadeniz Araştırmaları, XV/60: 163-181.

Makale Gönderim Tarihi: 01.11.2018; Yayına Kabul Tarihi: 22.11.2018

ATEBETÜ'L-HAKAYIK'TA ALGI FİİLLERİ

Hüseyin YILDIZ*

ÖZ

Atebetü'l-Hakayık Edib Ahmet Yükneki tarafından yazılmıştır ve Karahanlı Türkçesi döneminde yazılan İslami dönem Türkçe ilk eserler arasında yer almaktadır. Dinî ve tasavvufi konuları işleyen manzum didaktik bir eserdir. Dilbilimcilerin çeşitli yönlerden incelediği mental fiillerin alt gruplarından birini *algı fiilleri* oluşturmaktadır. Yabancı kaynaklarda *perception verbs*, *sensory perception verbs* ve *sensation verbs* terimleri kullanılmakta olup, zaman zaman *cognitive verbs* başlığı altında da ele alınan algı fiilleri üzerine yapılan sınıflandırmalar genellikle 'beş duyu organı' temellidir. Algı fiilleriyle ilgili olarak gerek Viberg, Levin, Sweetser, framenet, Ibarretxe-Antuñano, González Orta, Gunnarsdóttir, Blendae vb. araştırmacılar tarafından yabancı dil; gerekse Kuliev, Yaylagül, Kamchybekova, Şahin, Seçkin, Ayan ve Türkdil, Gökçe, Yıldız vb. araştırmacılar tarafından Türk dili temelli akademik çalışmalar yapılmıştır. Edib Ahmet Yükneki'nin kaleme aldığı Atebetü'l-Hakayık metnindeki algı fiillerinin *göz*, *kulak*, *burun*, *tat* ve *temas* fiilleri olarak beş grupta ele alınacağı bu çalışmada, bahsedilen beş grupta sınıflandırılan fiiller örnek cümlelere bağlı olarak ve bağlam içinde gösterilerek analiz edilecek, böylelikle dinî-tasavvufi içerikli bir eser üzerinden yazarın ve dönemin zihin dünyası anlaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Türkçesi, Atebetü'l-Hakayık, mental fiiller, algı fiilleri

ABSTRACT

Atebet al-Hakayık was written in Karakhanid by Edib Ahmet Yükneki, which is placed in the first Turco-Islamic period's literary works. It is a didactic-poetic work having religious and mystical scope. One of the sub-groups of mental verbs examined by linguists in various aspects is the perception verbs. In various sources, the terms *perception verbs*, *sensory perception verbs* and *sensation verbs* are used and the classifications on the perception verbs, which are also discussed under *cognitive verbs* from time to time, are generally based on essential 'five sense'. Several studies are conducted on different languages by vari-

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Ordu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0002-8055-7946, E-posta: turkbilimci@gmail.com

ous researchers such as Viberg, Levin, Sweetser, framenet, Ibarretxe-Antuñano, González Orta, Gunnarsdóttir, Blendae and so on and on Turkish by Kuliev, Yaylagül, Kamchybekova, Şahin, Seçkin, Ayan and Türkdil, Gökçe, Yıldız and so on. In this study, the perception verbs that can be found in Atebet al-Hakayık written by Edib Ahmet Yükneci will be discussed in five different groups: *eye, ear, nose, taste* and *contact* verbs. The verbs will be classified in these groups and be analyzed by showing in related context, depending on example sentences. So that, the intelligence and ideas of the author and his era will be tried to be understood through a religious-sufistic content.

Keywords: Karakhanid Turkish, Atebet al-Hakayık, mental verbs, perception verbs

1. Giriş

Türk-İslam edebiyatının ilk eserleri arasında sayılan *Atebetü'l-Hakayık* metnindeki algı fiillerinin değerlendirileceği bu çalışmada, öncelikle Türkiye Türkologlarının son zamanlarda ilgisini çekmeye başlayan mental fiiller konusuyla ilgili olarak bazı terimlerin açıklanması ve eser hakkında kısa birkaç bilgi verilmesi faydalı olacaktır. Bu sebeple, bu çalışmada öncelikle *mental fiil, algı fiili* gibi terimler açıklanacak, ardından algı fiillerinin sınıflandırılması ve örnekleri üzerinde durulacaktır. Terminolojiyle ilgili ayrıntılı bilgiler verildikten sonra eser hakkında kısa bilgiler verilecektir.

1. 1. Algı Fiilleri (*Verbs of Perception*) Terimi ve Algı Fiillerinin Sınıflandırılması

Türk dilindeki mental fiiller konusundaki çalışmaların tarihi son 20-25 yılı kapsamaktadır. Ancak dünya dilleriyle ilgili yapılan çalışmalarla kıyaslandığında, mental fiil çalışmalarının tarihi çok daha eskiye gitmektedir. Özellikle teknolojinin gelişmesiyle beyin araştırmalarının daha detaylı yapılabilmesi, bu konudaki çalışmaların da derinleşmesine imkân vermiştir.

“Mental fiil nedir?” sorusunun cevabı Biber 2003’ten hareketle madde-ler halinde şöyle verilebilir (107-108):

- *Mental (zihinsel) durum ve aktiviteleri karşılamaktadırlar.*
- *Semantiğinde fizikî bir hareket bulunmaz.*
- *Bazı fiiller isteğe bağlı, bazıları istem dışı oluşabilir.*
- *Geniş bir anlam yelpazesine sahiptir:*
  - *Mental durumlar ve süreçler (düşünmek, bilmek vb.)*
  - *Duygular, davranışlar veya arzular (sevmek, istemek vb.)*
  - *Algılar (görmek, tatmak vb.)*
  - *İletişimi algılama (okumak, duymak vb.)*
- *Pek çok mental fiil, anlam bakımından kısmen aktif mental hareketleri karşılamaktadır: (TV izlemeye) karar vermek, (ders) çalışmak vb.*
- *Bazı mental fiiller anlam bakımından diğerlerine nazaran daha fazla durum belirtirler: bir hareketten ziyade bir durumu tanımlarlar ve hoşlanmak, korkmak, nefret etmek ve tercih etmek gibi duygu ve davranışı gösteren pek çok fiilin yanı sıra inanmak, hatırlamak, anlamak gibi mental durumları da karşılarlar.*

Dilbiliminin yanı sıra psikoloji, psikanaliz, nöroloji, nöropsikoloji, çocuk gelişimi, eğitim bilimleri, reklamcılık vb. pek çok alanla da bağlantılı olan mental fiiller, esasen disiplinlerarası çalışmalara hitap edebilmektedir.

Mental fiillerin sınıflandırılması ve sınıfların adlandırılmasıyla ilgili olarak, bu konuda çalışmalar yapanlara bakıldığında bir fikir birliğinden söz edilememektedir. Sözelimi Croft, *Case Marking and the Semantics of Mental Verbs* başlıklı çalışmasının "The Phenomenon" altbaşlığında *mental verbs* ve *psych verbs* terimlerini eşdeğer sayarak, söz konusu fiilleri *perception* 'algı', *cognition* 'bilis' ve *emotion* 'duygu' (1993: 55) şeklinde üç gruba ayırırken; García-Miguel 2005'te aynı üç grup için *feeling* 'duygu', *perception* 'algı' ve *cognition* 'bilis' terimleri kullanılmaktadır. İkisi arasındaki tek fark 'duygu' teriminin farklı kelimelerle ifade edilmesidir. Halliday 2014'te de mental süreçler dörde ayrılmıştır, ancak bu sefer adlandırma Croft 1993'e göre çok daha farklıdır: *seeing* (*seeing*), *thinking* (*thinking*), *wanting* (*wanting*) ve *feeling* (*feeling*). Üç görüş karşılaştırıldığında, şu tablo ortaya çıkmaktadır:

Tablo 1. Mental fiil sınıflandırmalarında terminoloji farklılığı

	Mental Fiil Sınıfları		
	1	2	3
Croft 1993	<i>perception</i>	<i>cognition</i>	<i>emotion</i>
García-Miguel 2005	<i>perception</i>	<i>cognition</i>	<i>feeling</i>
Halliday 2014	<i>seeing</i>	<i>thinking</i>	<i>feeling</i>

Bu tablodaki üçlü kalıp dışında, mental fiilleri farklı sınıflandırmalara tâbi tutanlar da vardır. Sözelimi, Viberg, *Polysemy and Differentiation in the Lexicon, Verbs of Physical Contact in Swedish* (1999) başlıklı çalışmasında mental fiilleri altı gruba ayırmaktadır: *üstüllük* (*metalinguistic*), *sözlü iletişim* (*verbal communication*), *algı* (*perception*), *bilis* (*cognition*), *istek* (*desire*) ve *diğerleri* (*other mental*).

Mental fiiller üzerine Türk diliyle ilgili sayılı çalışma yapılmış olup, bu çalışmaların bir kısmı mental fiillerin bir kolu üzerinedir. Mental fiil sınıflandırmaları söz konusu olduğunda, araştırmacılar genellikle üç ana başlık konusunda ittifak etmişler, ancak terminoloji konusunda bazı farklı görüşler belirtmişlerdir.

Türkiye'deki çalışmalara bakıldığında mental fiiller, Yaylagül 2005'te dört, Şahin 2012'de, Yıldız 2016, Yıldız 2017 ve Özeren-Alan 2018'de ise üçer kolda ele alınmıştır:

Tablo 2. Türkiye'deki mental fiil sınıflandırmalarında farklılıklar

	Mental Fiil Sınıfları			
	1	2	3	4
Yaylagül 2005	<i>duyu</i>	<i>duygu</i>	<i>anı ve uslamlama</i>	<i>açıklama</i>
Şahin 2012	<i>idrak (kognitif)</i>	<i>duygu</i>	<i>algılama</i>	-
Yıldız 2016	<i>biliş</i>	<i>psikolojik durum</i>	<i>algı</i>	-
Özeren-Alan 2018	<i>biliş</i>	<i>psikolojik durum</i>	<i>algılama</i>	-

Yaylagül 2005'teki tasnifin önceki üç gruplu tasniflerden farkı, diğerlerinde *cognitive verbs* karşılığında bulunan ve içine iletişim, konuşma vb. fiilleri de alan ilk gruptan bu son kısmı çıkarması ve dördüncü grubu bu şekilde oluşturmasıdır. İletişim fiilleri olarak da adlandırılan (Erdem 2007¹) bu grup, Yaylagül 2005'te 'açıklama fiilleri' adını almıştır.

İngilizcede genel olarak *perception verbs* olarak adlandırılan ve Yaylagül 2005'te *duyu fiilleri* şeklinde Türkçeleştirilen grup, Şahin 2012'de ve Özeren-Alan 2018'de 'algılama fiilleri', Yıldız 2016'da ise 'algı fiilleri' şeklinde adlandırılmıştır. Bu konuda yapılan, biri yüksek lisans (Türkdil 2013), diğeri doktora (Kamchybekova 2010) olmak üzere, iki tezde de *duyu fiilleri* terimi tercih edilmiştir.

Bilim adamları arasında duyuların sayısına ve özelliklerine dair araştırma ve tartışmalar devam etse de, algı fiilleri söz konusu olduğunda genellikle 'beş duyu organı' temelli sınıflandırmalar yapılmıştır. Bununla ilgili olarak, gerek Viberg, Levin, Sweetser, framenet, Ibarretxe-Antuñano, González-Orta, Gunnarsdóttir, Blendae vb. araştırmacılar tarafından yabancı diller; gerekse Kuliev, Yaylagül, Kamchybekova, Şahin, Seçkin, Ayan-Türkdil, Gökçe, Yıldız, Özeren-Alan vb. araştırmacılar tarafından da Türk lehçeleri temelli çalışmalar yapılmıştır.

Algı fiilleri için yabancı kaynaklarda *perception verbs* (Viberg 1983, Muskens 1993, Ibarretxe-Antuñano 1999, Benedetti 2012, Leech 2013, Neagu 2013, Blendea 2015), *sensory perception verbs* (Rojo-Valenzuela 2005), *sensation verbs* (Chu-Ren-Hong 2005) terimleri kullanılmakta olup, zaman zaman *cognitive verbs* (Montoya Reyes 2008) başlığı altında konunun ele alındığı da görülür.

Türk lehçelerindeki algı fiillerine dair çalışmalar, yabancı dillere nazaran henüz yeni sayılsa da; konunun Kuliev, Yaylagül, Şirin, Kamchybekova, Şahin, Gökçe, Yıldız, Özeren-Alan gibi araştırmacılar tarafından incelendiği ve Türkçe kaynaklarda bazen *algılama fiilleri* (Şahin 2012, Özeren-Alan 2018), bazen *duyu fiilleri* (Yaylagül 2005, Kamchybekova 2010, Seçkin

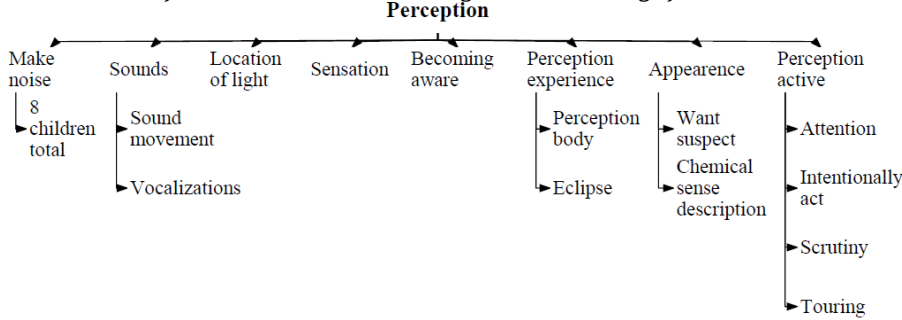
¹ Erdem 2007'de mental fiillerin tasnifi konusuna değinilmemiş ve iletişim fiilleri dışında mental fiil kategorisiyle ilgili bilgi yer almadığından Tablo 2'ye dahil edilmemiştir.

2014, Ayan-Türkdil 2014, 2015, Hirik 2017), bazen de *algı fiilleri* (Gökçe 2015, Yıldız 2016) şeklinde adlandırıldığı görülmektedir.

Algı fiilleri konusunda detaylı çalışmalara imza atan Viberg'in 1984 ve 2001'de yayımladığı çalışmalarında dikkat çekici sonuçlara ulaşılmıştır. *The verbs of perception: a typological study* (1984: 123-162) ve *The verbs of perception* (2001: 1294-1309) isimli çalışmalarında Viberg farklı dil ailelerine mensup 53 dilden örneklerle tipolojik bir inceleme yapmış, tipik örneklerini *gör-(mek)*, *işit-(mek)*, *dokun-(mak)*, *tat-(mak)* ve *kokla-(mak)* şeklinde gösterdiği algı fiillerinin semantik genişleme eğilimi olduğu belirterek aşağıdaki hiyerarşiyi tespit etmiştir (Gökçe 2015: 6): *sight* 'görme' > *hearing* 'işitme' > *touch* 'dokunma' > *smell/taste* 'koklama/tatma'.

Sweetser, *From Etymology to Pragmatics* isimli çalışmasında 'Sense-perception verbs in English and Indo-European' başlığı altında algı fiillerini üç grupta sınıflandırmıştır: 1. Görme, 2. İşitme ve 3. Koklama, Tatma ve Dokunma Algı kavramıyla ilgili bir diğer sınıflandırma ise frameNet'e aittir. California, Berkeley'deki *International Computer Science Institute*'te yürütülen FrameNet projesinde 170.000 örnek cümleli 10 binden fazla kelimeyi içeren çalışmalar bulunmaktadır (w-frame).

Şema 1. FrameNet'de kategorize edilen algı şeması

Levin, EVCA'da algı fiillerini (*verbs of perception*) dört grupta değerlendirmiş (1993: 185-188), dokunma fiillerine ise algı fiilleri altında yer veremeyip, ayrı bir başlık altında temas fiilleri (*Verbs of contact: Touch verbs*) grubunda ele almıştır (1993: 155-156). EVCA'daki veriler şu şekilde tablolaştırılabilir:

Tablo 3. Levin 1994'ten uyarlanan algı fiilleri

		İngilizce Fiiller	Türkçe Fiiller
Algı Fiilleri	Görme (<i>See verbs</i>)	<i>detect, discern, feel, hear, notice, see, sense, smell, taste</i>	<i>tespit etmek, fark etmek, hissetmek, işitmek, farkına varmak, görmek, duyumsamak, koklamak, tatmak</i>

	Gözlem (Sight verbs)	<i>descry, discover, espy, examine, eye, glimpse, inspect, investigate, note, observe, overhear, perceive, recognize, regard, savor, scan, scent, scrutinize, sight, spot, spy, study, survey, view, watch, witness</i>	<i>gözüne çarpmak, keşfetmek, gözüne ilişmek, incelemek, dikkatle bakmak, anlık bakmak, gözden geçirmek, incelemek, not etmek, gözlemlemek, gizlice dinlemek, algılamak, ayırt etmek, gözetmek, tadını çıkarmak, tarayıcıda görüntülemek, kokusunu almak, dikkatle incelemek, gözetlemek, değerlendirmek, gözlemek, irdelemek, göz gezdirmek, görüntülemek, izlemek, tanık olmak</i>
	Gözetleme (Peer verbs)	<i>check, gape, gawk, gaze, glance, glare, goggle, leer, listen, look, ogle, peek, peep, peer, sniff, snoop, squint, stare</i>	<i>kontrol etmek, alık alık bakmak, bakakalmak, gözünü dikmek, göz atmak, göze batmak, google'da arama yapmak, kötü niyetle bakmak, dinlemek, bakmak, dikizlemek, kaçamak bakmak, burnuna çekmek, gizlice aramak, gözlerini kısarak bakmak, boş boş bakmak</i>
	Uyarı (Stimulus subject perception verbs)	<i>feel, look, smell, sound, taste</i>	<i>hissetmek, bakmak, koklamak, ses vermek, tatmak</i>
Temas Fiilleri <i>Verbs of contact</i>	Dokunma (Touch verbs)	<i>caress, graze, kiss, lick, nudge, pat, peck, pinch, prod, sting, stroke, tickle, touch</i>	<i>okşamak, sıyırmak, öpmek, yalamak, dirsekleme, sıvazlamak, gagalamak, çimdiklemek, dürtmek, batmak, vurmak, gıdıklamak, dokunmak</i>

Levin 1994'teki bu sınıflandırma Reyes'de de aynen kullanılır (2008, 150). Kuliyevev, *Semantika Glagola v Tyurkskih Yazıkov* başlıklı çalışmasında algı fiillerini dört grupta incelemiş ve o da EVCA'da olduğu gibi *dokunma* fiillerini bu gruptandırmaya dâhil etmeyerek ayrı bir grupta değerlendirmiştir.

Kuliyev'in sınıflandırması şu şekildedir:

Tablo 4. Kuliyev 1998'de verilen algı fiilleri tasnifi

<p>Глаголы зрительного восприятия // Algılama Fiilleri (Kuliyev 1998: 86-102)</p> <p>1. глаголы зрительного восприятия (глаголы зрения) // gör-sel algı fiilleri (görünüm fiilleri) (86-93): gör-, bak-, seyret-</p> <p>2. глаголы слухового восприятия // işitsel algı fiilleri (93-101): işit-, dinle-, kulak ver-</p> <p>3. глаголы обоняния // koku algı fiilleri (101-102): kokla-, kok-</p> <p>4. глаголы вкусового восприятия // tat algı fiilleri (103) : tat-, tadına bak-</p> <p>Глаголы ощущения // Hissetme fiilleri (Kuliyev 1998: 181): hisset-, duy-, ayıl-, sızla- don-, ısın-, titre-, üşü-, uyuş-, sıkış-, yan-, kavrul-, kızar-, gıcılka-, kaşın-, zonkla-.</p>
--

Algı fiilleri Jaeckel-Doğanata tarafından 2006 yılında hazırlanan *A dictionary of Turkish verbs: in context and by theme* (DTV) başlıklı çalışmada *The Body and The Senses* (Beden ve Duyular) sınıfının alt başlıklarında yer almaktadır. Buna göre algı fiillerinin tasnifi şu şekildedir:

Tablo 5. DTV'de algı fiillerinin bulunduğu sınıflar (2006)

	Alt Sınıf	Örnek Veriler
24. Duyum <i>Sensation</i>	24:6 – duymak <i>sense</i>	<i>duy-(mak), hisset-(mek), sez-(mek)</i>
27. Görme <i>Vision</i>	27:12 – görmek <i>see</i>	<i>fark et-(mek), gör-(mek), görül-(mek), seç-(mek), seçil-(mek)</i>
	27:13 – bakmak <i>look at</i>	<i>/DAn, A/ bak-(mak), etrafa bak-(mak), gözle-(mek), /I/ izle-(mek), /I/ seyret-(mek)</i>
	27:14 – incelemek <i>scrutinize</i>	<i>gözden geçir-(mek), incele-(mek), muayene et-(mek), muayeneden geçir-(mek), tetkik et-(mek)</i>
	27:16 – göze çarpmak <i>glare</i>	<i>/A/ dik dik bak-(mak)</i>
48. İşitme <i>Hearing</i>	48:10 – dinlemek <i>listen</i>	<i>/I, üzerinden, DAn/ dinle-(mek), dinlen-(mek)</i>
	48:11 – işitmek <i>hear</i>	<i>duy-(mak), işit-(mek), kaçır-(mak), yakala-(mak)</i>
62. Tatma <i>Taste</i>	62:7 – tatmak <i>taste</i>	<i>tadına bak-(mak), tat-(mak)</i>
69. Koklama <i>Odor</i>	69:6 – kokmak <i>have an odor</i>	<i>/θ/ kok-(mak)</i>
	69:8 – koklamak	<i>kokla-(mak)</i>

	<i>smell sth</i>	
71: Kokma <i>Stench</i>	71:4 – kötü kokmak <i>stink</i>	<i>kok-(mak)</i>
73. Dokunma <i>Touch</i>	73:6 – dokunmak <i>touch</i>	<i>/A/ dokun-(mak), /A/ el sür-(mek), /A/ temas et-(mek), yokla-(mak)</i>
	73:8 – vurmak <i>stroke</i>	<i>okşa-(mak), sev-(mek)</i>
74: Dokunma <i>Duyuları</i> <i>Sensations of</i> <i>Touch</i>	74:5 – sızlamak <i>tingle</i>	<i>kaşın-(mak)</i>

Algı fiilleriyle ilgili olarak Yıldız 2016'da önerilen sınıflandırmada altı alt grup bulunmakta olup, bunlardan üçüncüsü ve altıncısı hariç diğerlerinde başka alt gruplar da bulunmaktadır. 'Algı Fiilleri' kategorisinde toplamda 20 terimin kullanıldığı sınıflandırma şu şekildedir:²

Tablo 6. Yıldız 2016'da uygulanan algı fiilleri tasnifi

-Göz Fiilleri	1. Görme Fiilleri 2. Görünme Fiilleri 3. Bakma Fiilleri	4. Gözlem Fiilleri 5. Gözetme Fiilleri 6. Gösterme Fiilleri
-Kulak Fiilleri	1. İşitme Fiilleri 2. Dinleme Fiilleri	
-Tat Fiilleri		
-Burun Fiilleri	1. Kokma Fiilleri 2. Koklama Fiilleri	
-Temas Fiilleri	1. Dokunma Fiilleri 2. Sarma Fiilleri	3. Tutma Fiilleri 4. Vurma Fiilleri
-Denge Fiilleri		

1. 2. Atebetü'l-Hakayık Üzerine

Çalışmanın ana kaynağı, Yüknekli Edib Ahmed tarafından yazılarak XII. yüzyılda Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg'e sunulan *Atebetü'l-Hakayık* (AH) isimli eserin Reşid Rahmeti Arat tarafından üç nüshası karşılaştırılarak hazırlanan neşre dayanmaktadır. Bu neşirde Arat, sırasıyla A (Semerkand), B (İstanbul-Ayasofya) ve C (İstanbul-Topkapı) nüshalarını karşılaştırmış ve bir tür edisyon kritik yayınlamıştır.

Yusuf Has Hacib'in eseri Kutadgu Bilig gibi *mütekarib* vezninde yazılan eserin kurgusu şu şekildedir:

² Bu sınıflandırmada alışılmışın dışında olan, *denge fiilleri grubudur*. Bu akademik çalışmalar neticesinde tartışmalı olan duyu sayısı meselesiyle ilgilidir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bu makalede bk. 3. dipnot.

A	
I. Tanrının Medhi Hakkında (1.-20. satırlar / 10 beyit)	
II. Peygamberin Medhi Hakkında (21.-30. satırlar / 5 beyit)	
III. Dört Sahâbenin Medhi Hakkında (31.-40. satırlar / 5 beyit)	
IV. Büyük Emîr Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in Medhi Hakkında (41.-68. satırlar / 14 beyit)	
V. Kitabın Yazılması Hakkında (69.-80. satırlar / 6 beyit)	
VI. Bilginin Faydası ve Bilgisizliğin Zararı Hakkında (81.-128. satırlar / 12 dördlük)	
VII. Dilin Muhafazası Hakkında (129.-176. satırlar / 12 dördlük)	
VIII. Dünyanın Dönekliği Hakkında (177.-224. satırlar / 12 dördlük)	
IX. Cömerdliğin Medhi ve Hasisliğin Zemmi Hakkında (225.-264. satırlar / 10 dördlük)	
X. Tevâzû ve Kibir Hakkında (265.-293. satırlar / 7 dördlük)	
XI. Harislik Hakkında (294.-316. satırlar / 6 dördlük)	
XII. Kerem, Hilm ve Diğer İyilikler Hakkında (317.-380. satırlar / 16 dördlük)	
XIII. Zamânenin Bozukluğu Hakkında (381.-464. satırlar / 21 dördlük)	
XIV. Kitab Sâhibinin Özrü Hakkında (465.-484. satırlar / 5 dördlük)	
B	
I. Edib Ahmed Hakkında (Müellifi mechûl) (485.-488. satırlar / 1 dördlük)	
II. Edib Ahmed Hakkında (Emîr Seyfeddin) (489.-492. satırlar / 1 dördlük)	
III. Edib Ahmed Hakkında (Büyük Emîr Arslan Hoca Tarhan) (493.-512. satırlar / 10 beyit)	

Eserdeki bölüm başlıklarından³ hareketle eserde sıklıkla mental söz varlığına başvurulduğu tahmin edilebilir. Daha çok insan zihninin ürünü olan ve biliş, psikolojik durum, algı bildiren bu tür sözler, dar anlamda yazarın, geniş anlamda ise dönemin zihin dünyasını aydınlatmada önemli ipuçları sunmaktadır.

³ Burada bu ifadeyi açmak gerekmektedir. Öncelikle mental söz varlığı ifadesi zihinle ilgili olarak kullanılan düşünce, duygu ve algı içerikli söz varlığı için kullanılmıştır. Bir başka ifadeyle *sev-(mek)*, *sevil-(mek)*, *sevin-(mek)*; *düşün-(mek)*, *üzül-(mek)*, *kokla-(mak)* gibi fiiller nasıl *mental fiil* kategorisine giriyorsa, bu fiillerle ilgili olan *sevgi*, *sevinç*, *düşünce*, *üzüntü*, *koku* gibi isim türünden kelimeler de *mental isim* kategorisine girmekte ve bu sebeple de ilgili kelimelerin tümü *mental söz varlığı* adı altında değerlendirilmektedir. Dolayısıyla eserdeki başlıklar arasında *mental fiiller* terimi gibi kelimeleri aramak yerine, o başlıklarda geçen *medih* (= *övgü*, bkz. I., II., III., IV. başlık), *bilgi* ve *bilgisizlik* (bkz. VI. başlık) vb. ifadelerin mental kategoriler arasında olduğunu bilmek, eserde mental fiillere yer verildiğini düşünmeye yetmektedir. Eser tarandığında görülecektir ki, pek çok beyit veya dördlükte bu fiillerden birine kolayca rastlanabilmektedir. Söz gelimi eserin ilk beytini ele alalım: ilahi öküş hamd ayur men sanga / seniñ rahmetiñdin umar men oña "Tanrım, (daima) sana çok hamdederim (Arat 1992: 41); (daima) senin rahmetinden hayır umarım." (Arat 1992: 83). Bu beyitte geçen *hamd ay-(mak)* 'hamdetmek' ve *um-(mak)* 'ummak' fiilleri *mental fiillerin biliş* fiilleri kategorisine girmektedir. AH'deki biliş ve psikolojik durum fiilleri taramızdan yayına hazırlandığı için burada bu konu üzerinde etraflıca durmaya gerek görmüyoruz.

2. Atebetü'l-Hakayık'ta Algı Fiillerinin Dağılımı

AH'deki algı fiilleri incelendiğinde *göz, kulak, tat, temas*, kısmen de *koku* fiillerine rastlanmaktadır⁴.

2.1. Göz Fiilleri⁵

AH'de, 27 yerde toplam sekiz göz fiili tespit edilmiştir. Bunların üçü diğer bir fiilin türevi (*kör-* > *körün-*, *küdez-* > *küdezil-*, *bak-* > *bakın-*) olup, ikisi *köz* kelimesiyle birleşik fiil (*köz yum-*, *köz aç-*) oluşturmuştur.

2.1.1. *kör-* 'görmek, bakmak'⁶

- (1) [17-18] *ölügdin tirig hem tirigdin ölüg / çıkarur körür sen muni keç ana* 'O dirileri öldürdüğü gibi, ölüleri de diriltir, görürsün, bunu iyi bil'
- (2) [C 61-62] *siyaset riyaset kiyaset kerem / ziyadət ula 'adl eşit kör'* *muni* 'Siyaset, riyaset, kiyaset, kerem (ve bunlara) adaleti ekle; bunları işit ve anla'
- (3) [71-72] *kıtabımnı körgen eşitgen kişi / şahımnı du'a' birle yad kılsu tip* 'kitabımı gören (yahut) işiten (her) kes şahımı dua ile yad etsin'
- (4) [93-94] *bilig bildi boldı eren belgülüg / biligsiz tirigle yitük körgülüg* 'insan bilgisi ile tanınır; bilgisiz hayatta iken, kaybolmuş sayılır'
- (5) [99] *bağa körgil emdi uğa sınayu* 'şimdi, anlayarak ve sınayarak etrafa bakıver'
- (6) [113] *biliglig kişi kör bilür iş öğin* 'bilgili adam, her işin zamanını bilir'
- (7) [171-172] *şamuğ yaşru işiñ bolup aşkara / bu körgen eşitgen şaşa külmesün* 'bütün gizli işlerin aşıkara olup, gören ve duyan sana gülmesin'
- (8) [217-220] *bu ajun ma körmekke körklüg taşı / vëlikin içinde tümen na-hoşı / bakıp taş bezekin körüp sen muña / köñül bamakıñ bil haça'lar başı* 'bu dünyanın da dıştan görünüşü güzeldir, fakat içinde binlerce nahoşluk vardır; bakıp, dış süsünü görerek, senin ona gönül bağlaman, bil ki hataların başıdır'
- (9) [237-240] *ağı er biligni yete bildi kör / anın sattı malın şena' aldı*

⁴ Terimlerde geçen *göz, kulak, tat, temas ve koku* kelimelerinden ikisinin organ adı olması, diğerleriyle kıyaslandığında bir problem gibi görülebilir. Ancak *tat* yerine *dil* kelimesi kullanılsa, dilin tek işlevi 'tat-(mak)' olmadığı için *dil fiilleri* gibi bir terimleştirme adı altında *konus-(mak)* vb. fiiller de yer alabilirdi. Aynı şekilde burun organının da *kokla-(mak)* dışında *nefes al-(mak)* işlevine de sahip olduğu hatırlanmalıdır. Halbuki *kulak* organının işlevi sesleri duymak, işitmek, dinlemektir; göz organının işlevi görmek, bakmaktır. Bu sebeple 'duyma' fiilleri diyerek, 'dinleme' fiilleri gibi fiilleri dışarda bırakmamak için kulak fiilleri; 'görme' fiilleri diyerek de 'bakma' gibi fiilleri dışarda bırakmamak için de göz fiilleri terimleri tercih edilmiştir. Zaten göz fiilleri kategorisinin alt gruplarından birini de *görme fiilleri* oluşturmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldız 2017.

⁵ Bu çalışmadaki sınıflandırmada Yıldız 2017'deki tasnif esas alınmıştır.

⁶ Kutadgu Bilig'deki *kör-* fiilinin kullanımıyla ilgili olarak bkz. Gökçe 2015.

⁷ Diğer nüshalarda *kör-* yerine *uk-* geçiyor.

kör / *tirildi ulamsız ulamı bolup / ajunda at edgü kodup bardı kör* 'cömert adam bilgiyi yedebildi, bak; malını onunla sattı ve sena aldı; muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı; bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti'

- (10) [273-274] *ķamuġ ķazġanıġlı ajun malını / yiyümedi bardı körüġ ħalini* 'dünya malını kazananların hepsi (onu) yiyemeden gitti, hâllerini görün'
- (11) [320] *veġlikin körerke tözü börklüg ol* 'fakat görünüşte hepsinin borkü vardır'
- (12) [359-360] *miġ er dostuġ erse öküķ körmegil / bir er duşman erse anı azlama* 'bin kişi dostun olsa, çok görme; bir kişi duşman olsa azımsama'
- (13) [423-424] *kim ol malsız erse ol erni körüp / yüz evrüp keġerler yumup közlerin* 'malı olmayanı görünce, başlarını çevirip, gözlerini yumarak geġerler'
- (14) [457-458] *ķamuġ tegdeġi neġ ķazadın erür / uķuřsuzlar anı sebebđin körür* 'başa gelen her şey kaderden gelir, anlayışsızlar onu sebepten bilirler'
- (15) [485] *toġa körmes erđi edibniġ közi* 'Edib'in, anadan dogma, gözü görmezdi'
- (16) [505-506] *köp ilni körür biz edib sözini / bile bilmegendin ular özini* 'bir çok kimseleri görüyoruz ki, edibin sözünü anlayamadıkları için, kendilerini üzerler'

2.1.1.1. körün- 'görünmek'

- (17) [417-418] *uvut yitti yindip bulunmaz yıdı / ħalal yigli kanı körünmez bodı* 'utanma kayboldu; araştırmakla kokusu dahi bulunmaz; helal yiyen hani, vücudu bile görünmez'

2.1.2. köz yum- 'göz yummak, gözünü kapatmak, görmemek'

- (18) [423-424] *kim ol malsız erse ol erni körüp / yüz evrüp keġerler yumup közlerin* 'malı olmayanı görünce, başlarını çevirip, gözlerini yumarak geġerler'

2.1.3. köz aç- 'göz açmak, görmek'

- (19) [C 221] *niķab kötrür ajun birer köz açar* 'dünya bazen peġesini kaldırır ve gözünü açar' || [AB 221 ... yüz ...]

2.1.4. küdez- 'gözetmek, korumak'

- (20) [129-130] *eşitgil biliglig negü tip ayur / edebler başı til küdezmek tiyür* 'Dinle, bilgili ne diyor: edeplerin başı, dili gözetmektir'
- (21) [157-158] *küdezgil tiliġni kel az kıl sözüġ / küdezilse bu til küdezlür özüġ* 'dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes; dil korunursa, kendin korunmuş olursun'
- (22) [345] *küdezgil aya dost uluġlar ħaķın* 'ey dost, büyüklerin hakkını gözet'

2.1.4.1. küdezil- 'gözetilmek, korunmak'

- (23) [157-158] *küdezgil tiliġni kel az kıl sözüġ / küdezilse bu til küdezlür özüġ* 'dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes; dil korunursa,

kendin korunmuş olursun'

2.1.5. bak- 'bakmak, görmek'

- (24) [77-78] *bezedim kıtabnı nevadır sözün / **bakıġlı** okıġlı asıġ alsu tip* 'gören ve okuyan istifade etsin diye, kitabı nadir sözler ile süsledim'
- (25) [99] ***baka körgil emdi uġa sınyu*** 'şimdi, anlayarak ve sınyarak etrafa bakıver'
- (26) [217-220] *bu ajun ma körmekke körküġ taşı / vėlikin içinde tümen na-ġoşı / **bakıp** taş bezekin körüp sen muġa / köñül bamaġın bil ġaġa'lar başı* 'bu dünyanın da dıştan görünüşü güzeldir, fakat içinde binlerce nahoşluk vardır; bakıp, dış süsünü görerek, senin ona gönül baġlaman, bil ki hataların başıdır'

2.1.5.1. bakın- 'bakınmak, gözden geçirmek'

- (27) [369] *ne iş utru kelse aġa keġ **bakın*** 'hangi işle karşılaşırsan, onu iyice gözden geçir'

2.2. Kulak Fiilleri

AH'de, 7 yerde iki kulak fiili tespit edilmiştir. Bunların altısı *eşit-(mek)* fiiline ait olup, birinde *kulak* kelimesiyle birleşik fiil (*kulak tut-*) oluşturulmuştur.

2.2.1. eşit- 'dinlemek'

- (28) [21-22] ***eşit emdi kaç söz ġabib faızlındın / uġuş huş yititip sözümni aġa*** 'Şimdi peygamberin fazlından birkaç söz dinle; akıl ve dikkatini bileyip, sözümü anlamaġa çalış'
- (29) [61-62] *sıyaset rıyasət kıyasət kerem / ziyadət ula 'adl **eşit** uġ munı* 'Siyaset, riyaset, kıyasat, kerem (ve bunlara) adaleti ekle; bunları işit ve anla'
- (30) [71-72] *kıtabımın **körgen eşitgen** kişi / şahımın du'a' birle yad kılısu tip* 'kitabımı gören (yahut) işiten (her) kes şahımı dua ile yad etsin'
- (31) [129-130] ***eşitgil biliglig negü tip ayur / eġebler başı til küġezmek tiyür*** 'Dinle, bilgili ne diyor: edeplerin başı, dili gözetmektir'
- (32) [147-148] ***eşit büt bu sözke kamuġ taġda ten / turup tilke yüknüp taġarru' kıılır*** 'dinle ve bu söze inan ki, vücut her sabah kalkıp, eğilerek, dile yalvarır'
- (33) [171-172] *kamuġ yaşru işin bolup aşkara / bu **körgen eşitgen saġa külmesün*** 'bütün gizli işlerin aşıkâr olup, gören ve duyan sana gülmesin'

2.2.2. kulak tut- 'dinlemek, kulak vermek'

- (34) [265-268] *yana bir kereklig sözüm bar saġa / ayayın men anı **kulak tut** maġa / ol ol kim teġebbürni yirdin salıp / tevazu'nı berk tut yapuş keġ aġa* 'sana lüzumlu bir sözüm daha var, bana kulak ver, onu (sana) söyleyeyim; o (söz) şudur: kibri yere çalıp tevazuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl'

2.3. Tat Fiilleri

AH'de, 9 yerde beş tat fiili tespit edilmiştir. Bunların üçü *tat-(mak)* fiilinin türevi (*tatı-, tatur-, tatıt-*) olup, ikisinde *tatıg* kelimesiyle birleşik fiil (*tatıgın bil-, tatıgsız er-*) oluşturulmuştur.

2.3.1. *tatı-* 'tatmak'

- (35) [27-28] *anıñ ögdısındin tatur bu tilim / anıñ meğhı bolsa şeker şehd aña* 'Onun medhinden ağızım tatlılanır; onun yadı, dilim için, şeker ve baldır'
- (36) [209] *süçüg tattıñ erse açığka anun / birin kelse raħat kelür renc onun* 'eğer tatlı tattın ise, acıya hazır ol; rahat birer birer gelirse zahmet onar onar gelir'
- (37) [439-440] '*aşel kayda erse bile arısı / arı zehri tatıgı* 'aşeldin oza 'bal nerede ise, arı beraberdir; baldan önce arının zehri tadılır' || [B 440 ... *tatar...* ; C 440 ... *tatku ...*]
- (38) [466] *okısa tatur til yimiş teg 'aşel* 'dil okursa, bal yemiş gibi, tatlı olur'

2.3.2. *tatıgın bil-* 'tadını bilmek'

- (39) [106] *bilig tatıgın ay dost biliglig bilür* 'bilginin tadını, ey dost, bilgili bilir'

2.3.3. *tatıgsız er-* 'tatsız gelmek'

- (40) [109] *biligsizke ħağ söz tatıgsız erür* 'bilgisize doğru söz tatsız gelir' || [BC 109 ... *tatıksız ...*]

2.3.4. *tatur-* 'tatttırmak'

- (41) [205-208] *ajun külçirer baz alın kaş çatar / bir elgin tutup şehd birin zehr katar / 'aşel taturp ilkin tamağ tatıtıp / kiğinrek kağağka sunup zehr katar* 'Dünya gülümser, fakat yine alın buruşturur ve kaş çatar; bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar; önce baldan tattırarak, ağızı tatlılandırır; biraz sonar kadehe zehir katarak, sunar'
- (42) [262-263] *yıgar yimez içmez tutar berk anı / taturmaz eseninde tuz dostıña* 'toplar, (fakat) yemez, içmez ve onu sıkı tutar; sağlığında dostuna tuz (bile) tattırmaz'

2.3.5. *tatıt-* 'tatlılandırmak'

- (43) [205-208] *ajun külçirer baz alın kaş çatar / bir elgin tutup şehd birin zehr katar / 'aşel taturp ilkin tamağ tatıtıp / kiğinrek kağağka sunup zehr katar* 'Dünya gülümser, fakat yine alın buruşturur ve kaş çatar; bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar; önce baldan tattırarak, ağızı tatlılandırır; biraz sonar kadehe zehir katarak, sunar'

2.4. Koku Fiilleri

AH'de, *kok-(mak)*, *yıt-(mak)* gibi koku fiilleri bulunmamaktadır. Bir yerde geçen *yıdı bulunma-(mak)* mecazi bir anlam içermektedir.

2.4.1. *yıdı bulunma-* 'kokusu (dahi) bulunmamak, kokmamak'

- (44) [417-418] *uvut yitti yindip bulunmaz yıdı / ħalal yigli ħanı*

körünmez boğı 'utanma kayboldu; araştırmakla kokusu dahi bulunmaz; helal yiyen hani, vücudu bile görünmez'

2.5. Temas Fiilleri

AH'de, 8 yerde 6 temas fiili tespit edilmiştir. Ancak bunlar arasında *tokı-(mak)*, *teg-(mek)* fiillerinin olmaması dikkat çekmektedir.

2.5.1. (elig) tut- 'elden) tutmak'

(45) [29-30] *bu kün tegsü mindin dürud ol yarın / elig tuttaçımķa egirse muña* 'Yarın, derde düşersen, elimden tutacak olan o (resule) bugün benden salat ve selam erişsin' || [A 30 ... *tud(d)açımķa* ...; BaC 30 ... *tuttaçımķa* ...]

(46) [205-208] *ajun külçirer baz alın kaç çatar / bir elgin tutup şehd birin zehr katar / aşel tatrup ilkin tamak tatıtıp / kiğinrek kaçdāķķa sunup zehr katar* 'Dünya gülümser, fakat yine alın buruşturur ve kaç çatar; bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar; önce baldan tattırarak, ağzı tatlılandırır; biraz sonar kadehe zehir katarak, sunar'

(47) [433-434] *seniñ malıñ ol mal aşındurduķuñ / saña hşreť ol tek tutup turduķuñ* 'senin malın, öbür tarafa geçirdiğin maldır; elinde tuttuğun (mal ise) senin için ancak, hasrettir'

2.5.2. ur- 'vurmak'

(48) [461-462] *ķaıza kelse yügrük yüğürmes urup / ķaıza ķaytarılmaz ķatıđ ya ķurup* 'koşanın (koşmaması) mukadderse, vursan da koşmaz; kuvvetli yay kurmakla kader geri çevrilemez'

2.5.3. sançıl- 'batmak'

(49) [455-456] *ķaıza birle sançılur ađaķķa tiken / ķaıza birle ilnür tuzaķķa elik* 'ayağa diken kader ile batar, geyiği tuzağa düşüren kaderdir'

2.5.4. kuç- 'kucaklamak'

(50) [222] *yazar ķol kuçar teg yana terk kaçar* 'kucaklayacak gibi kollarını açar, fakat hemen kaçır'

2.5.5. yapuş- 'yapışmak, sarılmak'

(51) [267-268] *ol ol kim teķebbürni yirdin salıp / tevazu'nı berk tut yapuş keç aña* 'o (söz) şudur: kibri yere çalıp tevazuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl'

2.5.6. çal- 'yere vurmak, çalmak'

(52) [447-448] *hşislerni kötrüp nefisni çalıp / azu ķutsuz ajun ķarıp mu munar* 'hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor; yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı?'

3. Tespit ve Değerlendirmeler

3.1 AH'de toplam 512 satır bulunmakta olup, 22 algı fiili 52 yerde toplam 62 kez geçmektedir. Algı fiillerinin özellikleri göz önünde bulundu-

bulduğunda AH'de, algı fiillerinin yaklaşık %10 oranında⁸ bir sıklığa sahip olması önem arz etmektedir. Bu durum, AH'nin didaktik bir metin olarak duyulara hitap etmesiyle açıklanabileceği gibi, algı fiillerinin sıklığının da bu durumda etkili olduğu düşünülebilir.

3.2 AH'deki algı fiillerinin sıklığı ve dağılımı şu şekildedir:

Göz Fiilleri (27): *kör-(mek), körün-(mek), köz yum-(mak), köz aç-(mak), küdez-(mek), küdezil-(mek), bak-(mak), bakın-(mak)*

Kulak Fiilleri (7): *eşit-(mek), kulak tut-(mak)*

Tat Fiilleri (9): *tatı-(mak), tatığın bil-(mek), tatıgsız er-(mek), tatı-tur-(mak), tatıt-(mak)*

Koku Fiilleri (1): *yıdı bulunma-(mak)*

Temas Fiilleri (8): *tut-(mak), ur-(mak), sançıl-(mak), kuç-(mak), ya-puş-(mak), çal-(mak)*

3.3 AH'deki algı fiillerinin geneline bakıldığında dönem itibarıyla,

a. Eski Türkçedeki algı fiillerinin bazılarının yer almadığı görülmektedir. Sözelimi Yaylagül 2005 ve Yıldız 2016'da yer alan *kulak fiilleri* arasında *tuy-* 'duymak', *tıñla-* 'dinlemek' fiillerinin; yie Yıldız 2016'da yer alan *temas fiilleri* arasında ise *tokı-* 'dokunmak' fiilinin metinde görülmemesi dikkat çekmektedir. Bu fiillerin eserde geçmemesinde bağlam içinde eş dizimli olarak uygun düşmemesi etkili olabileceği gibi, bazı örneklerde şairin vezin ve kafiye kaygısından da söz edilebilir.

b. Eski Türkçedeki algı fiilleriyle bazı farklılıklar görülmektedir. Mesela, Yıldız 2016'da *teg-(mek)* 'değmek, ulaşmak, varmak' fiilinin AH'de 'erişmek, ulaşmak' anlamında kullanılması, *temas fiili* olarak metinde bir anlam yüklenmemesi dikkate değerdir.

3.4 AH'deki göz fiillerinin diğer algı fiillerinden sık geçmesi, genel eğilime uygundur.⁹ Bununla beraber bazı göz fiillerinin mental fiiller arasında geçiş sağlayarak *biliş* fiili olarak da değerlendirilebileceği görülmektedir.

a. C 61-62'deki *siyaset riyaset kiyaset kerem / ziyadət ula 'adl eşit kör*

⁸ Bu oranı hesaplamak için metindeki sayılardan hareket edilmiştir. 512 satırdan oluşan AH'de 52 farklı yerde 62 algı fiilinin geçmesi dikkate alınmış ve $52/52=9,84$ sonucundan hareketle yaklaşık %10 oranı tespit edilmiştir. Bu sonuç, eserde geçen her 10 satırdan birinde algı fiilinin bir örneğine rastlandığını göstermektedir.

⁹ Bu eğilimi tespit etmek için *mental fiiller* ya da *algı fiilleri* alanında yapılmış dört tezin verileri AH'deki verisiyle kıyaslanabilir:

Fiil Türü	Kamchybekova 2010	Şahin 2012	Türkdil 2013	Yıldız 2016	AH
Göz	101	12	56	55	27
Kulak	39	9	19	24	7
Tat	52	1	39	17	9
Koku	34	2	21	28	1
Temas	54	3	58	126	8

Kamchybekova 2010, Şahin 2012, Türkdil 2013 ve Yıldız 2016'daki farklı algı fiillerinin sayısal dağılımına göre *temas* fiilleri ve göz fiilleri en çok verisi bulunan gruplardır.

- munı* 'siyaset, riyaset, kiyaset, kerem (ve bunlara) adaleti ekle; bunları işit ve anla' dizelerinde geçen *kör-(mek)* fiiline Arat tarafından 'anlamak' anlamı verilmiştir. Bunun bir sebebi, diğer nüshalarda *kör-(mek)* fiili yerine *uk-(mak)* fiilinin kullanılması olduğu kadar, bir diğer sebebi de GÖRMEK ANLAMAKTIR algısıdır (krş. 'UNDERSTANDING IS SEEING = ANLAMAK GÖRMEKTİR' Lakoff-Johnson 2010: 132-134, Gökçe 2015: 67-71, Díaz-Vera 2016: 62).
- b. 113'teki *biliglig kişi kör bilür iş öđin* 'bilgili adam, her işin zamanını bilir' ve 457-458'deki *ķamuđ tegdeçi neđ ķazadın erür / uķuşsuzlar anı şebēbdin körür* 'başa gelen her şey kaderden gelir, anlayışsızlar onu sebepten bilirler' dizelerinde *kör-(mek)* fiiline Arat tarafından 'bilmek' anlamı verilmiştir. Bu durum, GÖRMEK BILMEKTİR algısıyla ilgilidir (krş. 'UNDERSTANDING IS SEEING = ANLAMAK GÖRMEKTİR' Lakoff-Johnson 2010: 287, Gökçe 2015: 63-67, Díaz-Vera 2016: 62).
- c. 93-94'te *bilig bildi boldı eren belgölüg / biligsiz tirigle yitük körgülüg* 'insan bilgisi ile tanınır; bilgisiz hayatta iken, kaybolmuş sayılır' ve 359-360'ta *miđ er dostuğ erse öķüş körmegil / bir er dūşman erse anı azlama* 'bin kişi dostun olsa, çok görme; bir kişi düşman olsa azımsama' dizelerinde geçen *kör-(mek)* fiillerine Arat tarafından ilkinde 'sayılmak', ikincisine ise 'görmek' anlamı verilmiştir. Ancak, metne farklı bir açıdan bakılacak olursa, ikisindeki anlamın da 'sayılmak, kabul edilmek, kabullenilmek' şeklinde yorumlanabileceği görülür. Bu durum, GÖRMEK KABULLENMEKTİR algısıyla ilgilidir (krş. Díaz-Vera 2016: 62).
- 3.5. AH'deki bazı algı fiillerinin birlikte kalıp ifade ya da ikileme oluşturacak şekilde kullanıldığı görülmektedir. Bunlar bazen aynı gruptan algı fiilleri olabilirken, bazen de farklı gruplardan algı fiilleri olabilmektedir.
- a. C 61-62'deki *siyaset riyaset kiyaset ķerem / ziyadet ula 'ādī eşit kör munı* 'Siyaset, riyaset, kiyaset, kerem (ve bunlara) adaleti ekle; bunları işit ve anla', 71-72'deki *ķıtabımnı körgen eşitgen kişi / şahımnı du'a' birle yad ķılsu tip* 'kitabımı gören (yahut) işiten (her) kes şahımı dua ile yad etsin' ve 171-172'deki *ķamuđ yaşru işiğ bolup aşkara / bu körgen eşitgen saña külmesün* 'bütün gizli işlerin aşikar olup, gören ve duyan sana gülmesin' dizelerde *kör-(mek)* ve *eşit-(mek)* fiilleri farklı algı gruplarında olmalarına rağmen birlikte kullanılmıştır.
- b. 99'daki *baķa körgil emdi uķa sınayu* 'şimdi, anlayarak ve sınıyarak etrafa bakıver' dizesinde aynı algı grubunda olan *bak-(mak)* ve *kör-(mek)* fiilleri birlikte kullanılmıştır.
- 3.6. AH'de *kok-(mak)*, *yıt-(mak)* gibi koku fiillerine yer verilmemesi dikkat çeken bir diğer noktadır.

Sonuç

AH'deki bölüm başlıklarına bakılarak sözcükler genel olarak incelendiğinde mental fiillerin sıklıkla geçtiği görülmektedir. Ancak mental fiillerin bir kolu olan algı fiilleri incelendiğinde *tuy-(mak)*, *tıjla-(mak)*, *tokı-(mak)*, *teg-(mek)*, *kok-(mak)* gibi bazı temel algı fiillerine¹⁰ yer verilmediği görülmektedir. Bu durum, hem eserin konusuyla hem de eserin hacmiyle ilgili olsa gerektir. Eserdeki algı fiilleri ele alındığında ise en sık göz fiillerine rastlandığı görülmür. Üstelik göz fiillerinden bazıları *biliş fiili* işlevi de yüklenmişlerdir. Metinde, bazı durumlarda aynı algı grubundan, bazen ise farklı gruplardan fiillerin birlikte kullanımlarına da rastlanmaktadır.

Konusu itibarıyla, mental fiiller açısından dikkat çeken AH'nin *biliş* ve *psikolojik durum* fiilleri bakımından da incelenmesi, eserin zihin yapısını ortaya koymada önemli rol oynayacaktır.

KAYNAKÇA

- AH = ARAT, R. R. (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki. Atebetü'l-Hakayık*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYAN, E.; Y. TÜRKDİL (2014). "Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Görme Duyu Fiilleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7/35: 26-41.
- BENEDETTI, M. (2012). "Valency Alternations with Perception Verbs in Indo-European Languages", *The Indo-European Verb Proceedings of the Conference of the Society for Indo-European Studies*, (Los Angeles 13-15 September 2010), Ed. H. C. MELCHERT, Reichert Verlag, Wiesbaden: 1-6.
- BIBER, D. et al (1999). *Grammar of Spoken and Written English*, London: Longman.
- BLENDEA, S. (2015). "Prototypical Meanings in Perception Verbs", *Annals of the Constantin Brâncuși*. University of Târgu Jiu, Letter and Social Science Series, 2: 92-97.
- CHU-REN, H.; Hong, J. (2005). "Deriving Conceptual Structures Form Sense: A Study of Near Synonymous Sensation Verbs", *Journal of Chinese Language and Computing*, 15/3: 1-13.

¹⁰ Temel algı fiilleri, sözlükteki ilk anlamı algı fiili olan fiillerdir. Örneğin Türkiye Türkçesindeki *gör-(mek)* fiilinin Güncel Türkçe Sözlük'te 20 anlamı bulunmaktadır. Bunlardan ilk üçü şu şekildedir: (-i) 1. Göz yardımıyla bir şeyin varlığını algılamak, seçmek: *Merdivenin başındaki paravanın arkasında garip bir sahne gördüm.* -A. Gündüz. 2. Anlamak, kavramak, sezmek: *Türk iradesinin ne demek olduğunu da sen göreceksin.* -R. E. Ünaydın. 3. Yanına gidip konuşmak: *Bugün müdürü göreceğim.* Bu durumda birinci anlamı 'temel algı fiili' kabul etmekteyiz. İkinci anlam olan 'anlamak, kavramak, sezmek' karşılıkları ise, başka bir kategoriye, yani biliş fiilleri kategorisine ait olup anlama fiilleri grubunun yardımcı biliş fiili sayılmaktadır. Çünkü anlama fiilleri grubunun temel biliş fiili *anla-(mak)* fiilidir.

- CROFT, W. (1993). "Case Marking and The Semantics of Mental Verbs", *Semantics and The Lexicon*. Ed. J. PUSTEJOVSKY, Kluwer Academic, Dordrecht: 55-72.
- DÍAZ-VERA, J. E. (2016). Coming to Past Senses: Vision, Touch and Their Metaphors in Anglo-Saxon Language and Culture. *The Five Senses in Medieval and Early Modern England*. (Edt. Annette Kern-Stähler, Beatrix Busse, Wietse de Boer). Leiden / Boston: Brill, 36-68.
- DTV = JAECKEL, R.; E. G. DOĞANATA (2006). *A Dictionary of Turkish Verbs: in Context and by Theme = Örnekli ve Tematik Türkçe Fiiller Sözlüğü*, Washington: Georgetown University Press.
- ERDEM, M. (2017). "Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde İletişim Fiilleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/2: 94-103.
- EVCA = LEVİN, B. (1993). *English Verb Class and Alternations: A Preliminary Investigation*, Chicago: University of Chicago Press.
- GARCÍA-MIGUEL, J. et al (2005). "Verbs, Semantic Classes and Semantic Roles in the ADESSE project", *Proceedings of the Interdisciplinary Workshop on the Identification and Representation of Verb Features and Verb Classes*, Saarbrücken, 28 febrero-1 marzo 2005.
- GÖKÇE, F. (2015). "Kutadgu Bilig'de Kör- 'Görmek': Çok Anlamlılık, Metafor ve Gramerleşme", *Türkbilig*, 29: 59-76.
- HALLIDAY, M. A. K. (2014). *Halliday's Introduction to Functional Grammar*. London-New York: Routledge.
- HİRİK, E. (2017). "Türkiye Türkçesi Duyu Fiillerinde Anlam ve Kelime Sıklığı İlişkisi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2017/41: 53-74.
- IBARRETXE-ANTUÑANO, B. I. (1999). *Polysemy and Metaphor in Perception Verbs: A CrossLinguistic Study*, University of Edinburgh, Edinburgh. (Unpublished Doctoral Thesis)
- KAMCHYBEKOVA, K. (2010). *Kırgız Türkçesinde Duyu Fiilleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- KOPTAGEL-İLAL, G. (1991). *Tıpsal Psikoloji, Tıpta Davranış Bilimleri*, Ankara: Güneş Kitabevi.
- KULİYEV, G. K. (1992). *Semantika Glagolov V Tyurkskikh Yazzykakh*, Baku: Akademiya Nauk Azerbaydzhana.
- LAKOFF, G.; JOHNSON, M. (2010). *Metaforlar. Hayat, Anlam ve Dil*. İstanbul: Paradigma.
- LEECH, G. (2013). *Meaning and the English Verb*, London-New York: Routledge.
- MONTOYA REYES, A. (2008). "The presence of cognitive verbs in mathematical texts (1800-1900) of the Coruña Corpus", *Icame Journal*, 32: 139-155.
- MUSKENS, R. A. (1993). "Perception Verbs", *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Edts. R. E. ASHER; J. M. Y. SIMPSON, New York: Pergamon, 6: 2999-3000.

- NEAGU, M. (2013). "What is Universal and What is Languagespecific in The Polysemy of Perception Verbs?", *RRL*, LVIII/3: 329-343.
- ÖZEREN, M.; ALAN, İ. (2018). "Kırgız Türkçesinde Mental Fiiller", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 61: 203-224.
- ROJO, A.; J. VALENZUELA (2005). "Verbs of sensory perception: An English-Spanish comparison", *Languages in Contrast*, 5/2: 219-243.
- ŞAHİN, S. (2012). *Türkmen Türkçesinde Mental Fiiller*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- SEÇKİN, K. (2014). "Mental Fiiller Bağlamında Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı", *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu (Uludağ Üniversitesi, 4-7 Aralık 2013) Bildirileri*, Bursa, II: 921-929.
- SWEETSER, E. (1990). *From Etymology to Pragmatics*, Cambridge: Cambridge University Press, 32-37.
- TÜRKDİL, Y. (2013). *Anlam Bilimi Açısından Kazak Türkçesinde Duyu Fiilleri*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- VIBERG, Å. (1983). "The Verbs of Perception: A Typological Study", *Linguistics*, 21: 123-162.
- VIBERG, Å. (1999). "Polysemy and differentiation in the lexicon, Verbs of physical contact in Swedish", *Cognitive Semantics, Meaning and Cognition*, Ed. J. AUWOOD; P. GÄRDENFORS, Benjamins, Amsterdam: 87-129.
- VIBERG, Å. (2001). "The verbs of perception. Language Typology and Language Universals", *An International Handbook*, Red. M. HASPELMATH et al, De Gruyter, Berlin: 1294-1309.
w-frame = <http://framenet.icsi.berkeley.edu/> (Erişim Tarihi: 01.04.2016)
- YAYLAGÜL, Ö. (2005). "Türk Runik Harfli Metinlerde Mental Fiiller", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2/1: 17-51.
- YILDIZ, H. (2016). *Eski Uygurcada Mental Fiiller*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- YILDIZ, H. (2017). "Eski Uygurcada Göz Fiilleri", *Journal of Old Turkic*, 1/1: 145-213.

Uzunkaya U. (2018). "Eski Uygurca Fiziki Coğrafya Terimleri Üzerine",
Karadeniz Araştırmaları, XV/60: 182-200.

Makale Gönderim Tarihi: 14.10.2018; Yayına Kabul Tarihi: 23.11.2018

ESKİ UYGURCA FİZİKİ COĞRAFYA TERİMLERİ ÜZERİNE

Uğur UZUNKAYA*

ÖZ

Tarihî Türk dilinin bir kolu olan Eski Uygurca dinî ve din dışı metinlerin kaleme alındığı ve bu yönüyle de çeşitli kavram alanlarına ait söz varlığını içerisinde barındıran önemli bir dönemdir. Tarihî Türk dilleri üzerinde yapılan söz varlığı çalışmaları, incelenilen dillerin sadece coğrafyası ve kültürü hakkında bilgi vermekle kalmamakta; aynı zamanda dönemin sosyal ve ekonomik yaşamına da ışık tutmaktadır. Tarımdan hayvancılığa, ev gereçlerinden müzik aletlerine vb. birçok alana ait terimin yer aldığı bu metinler dil ve kültür çalışmalarına kaynaklık etmektedir. Bu sebeple yazılı kaynakların muhtevasını incelemek ve söz dağarcığını belirlemek, o kültürün tarihî ve coğrafi sınırlarını çizmeye yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda, bu yazıda belirlenebildiği kadarıyla Eski Uygurca dinî ve din dışı metinlerde geçen fiziki coğrafya terimleri üzerine bir deneme hazırlanması amaçlanmıştır. Çalışmada yer alan fiziki coğrafya terimleri *Doğal Kaynaklara İlişkin Terimler* ve *Yapısal Jeomorfoloji Terimleri* olarak iki bölümde incelenmiştir. Ayrıca ilk bölümü oluşturan *Doğal Kaynaklara İlişkin Terimler* kendi içerisinde *Ormanlar, Dağlar, Tepeler; Toprak; Su Kaynakları* ve *Kıta* olmak üzere dört kısımdan, *Yapısal Jeomorfoloji Terimleri* isimli ikinci bölüm ise *Akıntı Jeomorfolojisi Terimi* ve *Kıyı Jeomorfolojisi Terimleri* olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Fiziki Coğrafya Terimleri, Söz Varlığı, Terminoloji

ABSTRACT

Old Uyghur, a branch of the historical Turkic languages, is an important period in which religious and non-religious texts are produced and contains the vocabulary relating to various concepts. The vocabulary studies on historical Turkic languages do not only give information about the geography and culture of the languages studied; they also shed light on the social and economic life of that period. These texts, which contain the terms on many subjects such as agriculture,

---

* Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0003-4534-9305, E-posta: uguruzunkaya@gmail.com

husbandry, household items, musical instruments, etc., are among the source of language and cultural studies. For this reason, analyzing the content of written sources and determining their vocabulary helps to draw the historical and geographical boundaries of that culture. In this context, this paper aims to prepare a study on the terms of physical geography documented in religious and non-religious texts in Old Uyghur. The terms of physical geography in this paper have been studied in two subtitles of *Terms of Natural Resources* and *Structural Geomorphology Terms*. In addition, *Terms of Natural Resources*, the first part of the paper, consists of four sections: *Forests, Mountains, Hills; Soil; Water Resources* and *Continent*. The second part of the paper, *Structural Geomorphology Terms* consists of two sections: *Fluvial Geomorphology Terms* and *Coastal Geomorphology Terms*.

Keywords: Old Uyghur, Terms of Physical Geography, Vocabulary, Terminology

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın sonu ile yirminci yüzyılın başında Doğu Türkistan'da yapılan kazılar neticesinde elde edilen Türkçe yazmalar, Eski Uygurca çalışmalarının temelini oluşturmaktadır. Bu dönemde elde edilen yazmaların Batılı araştırmacılar tarafından keşfi ve akabinde neşri, tarihî Türk dilinin İslam öncesi kolunun dil bilgisel özelliklerini, söz varlığını ve bununla ilişkili olarak da Uygurların sosyo-kültürel yapısını ve dinî inançlarını aydınlatmaktadır. Çoğu tercüme olarak kaleme alınan bu dinî eserler Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlık gibi dinî muhitlerin inanç çeşitliliğini içerisinde barındırır.

İpek Yolu üzerinde Alman, Rus, Japon ve Fransız araştırma heyetlerinin çalışmaları ile günümüze pek çok Uygurca yazma gelebilmiştir. Bugün Uygurca olarak kaleme alınmış olan yazılı kaynaklar genellikle *Budist Uygur edebiyatı* ve *Manihaist Uygur edebiyatı* olarak dinî çevrelerin ışığında tasnif edilmektedir. Bunlara ilaveten az sayıda da olsa Turfan bölgesinde Hristiyanlığın Nesturi mezhebine ait metinler de mevcuttur. Bunların dışında Uygurlar arasındaki satış, değiş-tokuş, kiralama, evlat edinme, rehin, azat etme, vasiyet ve çeşitli konularda kaleme alınan sivil belgeler de vardır. Yazılı kaynaklar sayesinde tarımdan hayvancılığa, konar-göçer yapıdan yerleşik yaşama kadar sosyo-kültürel, toplumsal ve iktisadi dönüşümünü takip edebildiğimiz Uygurların kaleme aldıkları eserler içerisinde ilgili döneme ait birçok terime ve bir başka deyişle dil malzemesine erişebilmekteyiz. Bunlardan biri fiziki coğrafya terimleridir ve bu terimler Uygurların yaşadıkları Orta Asya bölgesinin hem yer şekilleri hakkında bilgi vererek Uygur yerleşik alanlarının sınırlarını çizmemize yardımcı olur, hem de Uygurların nerelerde yaşadığı, en çok hangi coğrafi yapıda bulunduğu gibi sorularla, Uygurların coğrafi dağılımının izlerini takip edebilmemizi sağlar.

Fiziki coğrafya en genel anlamda yeryüzündeki coğrafi yer şekillerini inceleyen bir alan olarak tanımlanmaktadır. Doğal kaynaklar ve jeomorfolojik şekiller fiziki coğrafyanın araştırma alanına girer. Bu bağlamda bu çalışmada Eski Uygurca metinlerle tanıklanan fiziki coğrafya terimleri *Doğal Kaynaklara İlişkin Terimler* ve *Yapısal Jeomorfoloji Terimleri* olarak iki bölümde incelenecektir. Ayrıca ilk bölümü oluşturan *Doğal Kaynaklara İlişkin Terimler* kendi içerisinde *Ormanlar, Dağlar, Tepeler; Toprak; Su Kaynakları* ve *Kıta* olmak üzere dört kısımdan, *Yapısal Jeomorfoloji Terimleri* isimli ikinci bölüm ise *Akıntı Jeomorfolojisi Terimi* ve *Kıyı Jeomorfolojisi Terimleri* olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır.¹

1. Doğal Kaynaklara İlişkin Terimler

Yüksek platolar tarafından ayrılmış doğu-batı ekseninde dağların, geniş çöllerin ve bozkırların oluşturduğu Orta Asya coğrafyası, farklı yüzey şekillerini bir arada barındırır. Sıcak yazların, soğuk kışların ve geçgündüz arasındaki ciddi ısı farkının etkisiyle şiddetli karasal iklimin hâkim olduğu bu coğrafya geniş düzlüklere, yüksek dağlara ve akarsulara sahiptir. Öyle ki, bu coğrafya çoğu seyyahın seyahatnâmesinde yer verdiği önemli konulardan olmuştur.

Tarihî süreçte çoğu medeniyetin üzerinde yaşadığı bir bölge olan Orta Asya, özellikle İpek Yolu güzergâhının mukimleri hakkında yazılan çoğu seyahatnâmenin başında tasvir edilir. Bunlardan biri olan Tamîm ibn Baħr, Uygur seyahatnâmesine bölgenin iklimine ilişkin bilgi vermekle başlar: “Tamîm b. Baħr al-Muṭawwi’i onların (yani Türklerin) ülkesinin çok soğuk olduğunu ve orada (sadece) yılın altı ayı süresince seyahat edilebileceğini bildirir.” (Minorsky 1948: 283).

Tamîm ibn Baħr, Uygurlara seyahatine ilişkin bir diğer notunda ise bölgenin coğrafi özelliklerini şöyle tarif eder: “O (Tamîm b. Baħr), bir köy yahut kasaba olmayan; ancak otlak ve pınarların olduğu steplerde yirmi gün seyahat etti.” (Minorsky 1948: 283).

Bu bölümde belirleyebildiğimiz kadarıyla, Eski Uygurca dinî ve din dışı eserlerde yer alan doğal kaynaklara ilişkin terimlerin kısa köken bilgisi açıklamaları yapılacak ve metinlerden örnekler sunulacaktır. Buna ek olarak yeri geldikçe bu konuda yazılmış Orta Asya coğrafyasına ışık tutan seyahatnâmelere atıflar yapılarak düşüncelerimiz temellendirilecektir.

¹ Bu çalışmanın örneklem alanını Eski Uygurcanın dini ve din dışı yazılı kaynakları oluşturmaktadır. Bir makale olarak planlanan bu çalışmanın sınırları sebebiyle korpus olarak yalnızca tarihi Türk dilinin bu dönemi ele alınmıştır; ancak elbette burada bahsi geçen terimlerin her biri birtakım fonetik ve semantik farklılıklarla bugün modern Türk dillerinin çoğunda yer almaktadır. Çalışmanın alt başlıklarında ele alınan terimler yazı içerisinde ilk kez bahsedildiklerinde okuyucuya farkındalık sağlaması için koyu olarak yazılmıştır. Bizimle bu konudaki değerli fikrini paylaşan ve yazının genelinde sunduğumuz metin örneklerinin teknik yapısının nasıl daha iyi olabileceğine ilişkin kıymetli katkılarını esirgemeyen anonim hakemimize teşekkürü bir borç biliriz.

1.1. Ormanlar, Dağlar, Tepeler

Ormanlar, dağlar ve tepeler Orta Asya coğrafyasının sınırlarının belirlenmesinde öne çıkan doğal kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu konuyla ilgili olarak Tamīm ibn Baħr Uygurlara seyahatinde coğrafya hakkında şunları kaydeder: “O (Tamīm b. Baħr), bu gölün kare biçimli bir gölet olduğunu ve içinde envai çeşit ağaçları barındıran yüksek dağlarla çevrili olduğunu belirtir.” (Minorsky 1948: 284). Bir başka örnekte ise, Çin elçisi Wang Yen-Te Uygur seyahatnâmesinde Orta Asya’nın, bir diğer deyişle ziyarette bulunduğu Uygur coğrafyasının arazisine ilişkin şunları kaydeder: “Biz sonra Huang-yang-p’ing (Sarı Koyun Düzlüğü)’den geçip gittik. Bu arazi yumuşaktır ve Sarı Koyun yetiştirir. Biz bir çölden geçtik [burada su yoktur], bütün seyahat edenler [yanlarında] su taşırlar.” (İzgi 1989: 43). Tüm bunlar Orta Asya coğrafyasının öne çıkan doğal kaynaklarını oluşturan gölleri, dağları, ağaçları, çölleri tarif etmekte ve bu coğrafyanın yer şekilleri hakkında bilgi vermektedir.

Eski Uygurca metinlerden doğal kaynaklara ilişkin yansıyan ilk terim **al(a)ŋ**’dır. Sözcük ‘yüksek arazi, engebeli arazi (?)’² olarak tanımlanmaktadır. ED’de sözcüğün anlamının belirsiz olduğu belirtilerek, sözcük ‘düz açık alan’ ve özellikle ‘orman içindeki açık, düz bölge’ olarak anlamlandırılır (Clauson 1972: 147a). UW’de sözcüğün kökeni hakkında Sevortyan’a dayanılarak *a:l ~ *a:l- gibi bir isim veya bir fiil kökünden, yahut *a:la ~ *a:la- ‘uzaklık, mesafe’ veya ‘açık, uzak olmak’dan, yahut *al+aŋ* ~ *al-aŋ* veya *ala+aŋ* ~ *ala-aŋ*’dan geldiği belirtilir. Sözcüğün anlamı soru işaretiyle ‘yüksek arazi, engebeli arazi’ olarak verilmiştir (Röhrborn 2015: 87; ayrıca aynı anlamlarda krş. *alaŋ* Doerfer 1965: 120, 544. maddebaşı; *alaŋ* Nadalyaev vd. 1969: 33b; *alan* ‘orman içinde düz ve ağaçsız yer’ Tietze 2002: 141b).

[tör]t ulug işig [su]v kodı suv iyä barsar ol suvuŋ adakı [a]ndag bolsar [u]lug kumka tursar suv kum al(a)ŋka yetlinsär ol balık öz ton [k]urug kum üzä kalmışça “Dört yüce iş. Su aşağıya (doğru) gitse, o suyun ağzı (döküldüğü yer) gibi olsa, büyük kuma ulaşırsa, su kum tepeliklerinin altında yok olsa, (sonra) o balık kendi derisi (gibi) kuru kum üzerinde kalmış gibi” (Zieme 1969: 8-9²¹⁻²⁷).

tüz yagız yer üztänginiŋ örki sugulmaksız kudulur sular al(a)ŋda bälgürmiş agınmaksız kudulur akınlar “Düz, kahverengi toprakta yetkin yüksekliğin kurumaksızın devamlı akan ırmaklar(ı) yüksek arazide belirmiş, devamlı akan akıntılar” (Zieme 1975: 113²¹⁻²³).

Eski Uygurca metinlerde rastlanan bir diğer doğal kaynaklara ilişkin terim **arig**’dır ve ‘orman, çalılık’³ olarak anlamlandırılmaktadır. UW’de *arig* (II) olarak gösterilen sözcüğün anlamı ‘orman, çalılık’ olarak verilmiştir. UW’de ayrıca Sevortyan’ın *arig* (II) için *a:r- ~ ar- ‘(önünden) akmak,

² Sözcük bu anlamıyla Ernte 22 ve ZiemeTexterg’te tanıklanmıştır.

³ Sözcüğün bu anlamıyla tanıkladığı yerler için bk. Röhrborn 2015: 242-244.

(suya) girmek' kökünden türediği görüşüne yer verilir (Röhrborn 2015: 242; ayrıca krş. *arıg* (II) Nadalyaev vd. 1969: 51b).

anta basa amravan atl(i)g arıgta bir [äski tüp] tutur bo tüp kenyo-lun tegm[ä] viyakiran atl(i)g [sastr] oron ärmiş "Daha ötede, doğuda Āmravana adlı orman vardır. Bu ormanda eski bir kök vardır. Bu kök Bodhisattva Asaṅga'nın Xian-yang-lun adlı Vyākaraṇa-śāstra'yı yazdığı yerdir." (Ölmez-Röhrborn 2001: 41⁹⁶⁻¹⁰²).

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan bir diğer doğal kaynaklarla ilgili terim olan **art** 'dağ silsilesi, sıradağ, dağlar'⁴ olarak anlandırılmaktadır. Clauson, sözcüğün temelde 'ense' anlamında olduğunu bununla birlikte, 'dağ geçiti (iki yükseklik arasındaki bir çukur, tıpkı ense gibi)' ve 'herhangi bir şeyin arka kısmı' anlamlarında da kullanıldığını söyler (Clauson 1972: 200b). UW'de sözcüğün *ar-* 'yaya dolaşmak, gezmek' fiilinden bir türetme olduğu düşüncesinin ispatlanamaz olduğu belirtilerek 'ense, sırt, arka' ve 'dağ silsilesi, sıradağ, dağlar' anlamları verilmiştir (Röhrborn 2015: 265; ayrıca aynı anlamda krş. *art* (II) Nadalyaev vd. 1969: 55b).

bägimsinmäyük bæg bolsar, bältir sayu bärgä salur; atakınsınmayuk atıg bulsar, art sayu mayakayur "Bey sahibi olmayan bey olsa, her dört yol ağzına kamçı koyar; şöhrete lâıyk olmayan kişi şöhret bulsa, her dağ silsilesi(ne) işaret koyar." (Rachmati 1937 : 54₅).

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan **kötki** ise 'dağlık arazi, tümsek, engebe, tepe'⁵ anlamlarında bir doğal kaynağı oluşturmaktadır. ED'de sözcüğün anlamının 'tepecik, tümsek' olduğu belirtilerek etimolojisinin Türkçede açık olmadığı ve belki alıntı bir sözcük olduğu belirtilir (Clauson 1972: 702b). OTWF'de ise *kötgi* şeklinde yer verilen bu sözcüğün anlamının 'yumru, çıkıntı' ve genel olarak 'tepecik veya höyük' olduğu belirtilerek Eski Türkçede tanıklanabilen bir kökünün olmadığı, ancak *kötür-* 'kaldırmak, yükseltmek' fiilindeki gibi bir kökten gelebileceği belirtilir (Erdal 1991: 322; ayrıca aynı anlamda krş. *kötki* Nadalyaev vd. 1969: 319b).

örü kodı yerlärig kızä oy kötki yerlärig tüzä sapan tutup savılu kararu kurıp tarıyu kätmän çapıp kävilü olormadın "yukarı (ve) aşağı yerleri dolaşarak vadi (ve) tümsek yerleri düzelterek saban tutup bükülerek kararıp zayıflayarak tarlayı sürerek sivri kazma vurup incelterek oturmadan..." (Zieme 1975: 113₃₅₋₃₇).

Eski Uygurca metinlerle belirlenen **säjir** ise 'uçurum, dağ eteklerindeki tepeler'⁶ anlamıyla karşımıza çıkmaktadır. ED'de sözcük 'dağın (yatay ve dikey) çıkık kısmı' dolayısıyla da 'duvarın (köşe veya destek) çıkık kısmı' olarak anlandırılmıştır (Clauson 1972: 840b; ayrıca krş. *säjir* Nadalyaev vd. 1969: 495b).

⁴ Sözcüğün bu anlamıyla tanıklandığı yerler için bk. Röhrborn 2015: 265-266.

⁵ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla Ernte 35; BT 9 131, 30 ve 78, 19; BT 23 339, 1026; TT VI 308 ve UigTot 756'da tanıklanmıştır.

⁶ Sözcük bu anlamıyla belirleyebildiğimiz kadarıyla BT 9 206 v 4, 198.1, 60.4, 102 v 8, 82 v 7, 183 v 27 ve BT 25 4340'ta tanıklanmıştır.

elig bāg[niŋ] küvānç körgülük tak sāñirin yämirkälir üçün ulug toyın ätözün b(ä)lgürtüp iki y(e)g(i)rmi bärä yerdä utru yadag baru y(a)rıkap k/... y(a)rıkadı “Hükümdarın₂ kibir görmek için, endişe uçurumunu bozmak için, büyük keşiş bedeni gözücü on iki bärä yere doğru yaya gidip buyurdu” (Tekin 1980: 166₃₋₈).

Hemen bütün Türk dillerinde karşımıza çıkan **tag** sözcüğü Eski Uygurcada da aynı anlamda ‘dağ’⁷ olarak geçmektedir. ED’de ‘dağ’ anlamı verilen bu sözcüğün kimi ses değişiklikleriyle tarihî ve çağdaş Türk dillerinin tümünde mevcut olduğu belirtilmiştir (Clauson 1972: 463a; ayrıca aynı anlamlarda krş. *tag* (I) Nadalyaev vd. 1969: 526b; *dağ* ‘yüksek tepe’ Tietze 2002: 545a).

azu tag içintä azu ädgü arıg äv bark içintä ärsär yer kazmamış kargäk öñräki täg titigin ök suvamış yaratmış kargäk ötrü tört yınaktın t(ä)ñridäm pra sankaylar asmış kargäk “Ya dağ içinde ya da iyi, temiz ev-bark içinde ise, (bir) yer kazmamalı, önceki gibi balçık ile sulamalı, sonra dört tarafa ilahi sancak asmalı” (Zieme 2000: 69_{D006-D010}).

korum kaya täg yıgılzun tag täg tälim bugday bolzun oraka koymazkan toşgan bolzun kedirdin turup kördäçikä käreğüçä közünzün “Kaya₂ gibi yığılsın, dağ gibi çok buğday olsun. Çukura koymadan doldurulmuş olsun. Batıda durup görececek olana çadır gibi görünsün” (Zieme 1975: 115₉₅₋₉₉).

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan bir diğer doğal kaynaklarla ilgili terim olan **yar** ise ‘kayalık, uçurum’⁸ olarak anlamlandırılmaktadır. ED’de sözcüğün anlamı ‘uçurum, yarık’ olarak verilmiş ve *yar-* ‘yarmak’ fiili ile eşesli olduğuna değinilerek sözcüğün esas anlamının ‘su tarafından aşındırılan bir ırmağın dik kıyısı’ veya ‘su tarafından dağlık alan boyunca açılan yar’ olduğu belirtilmiştir (Clauson 1972: 953b; ayrıca krş. *yar* (II) Nadalyaev vd. 1969: 238b).

olar korsuz bolzun altnki ulug kavlalikka suv yolu biz karşa açari virya açari olar almış kavlalık ortaki yar içintä ärür “Onlar zararsız olsun. Aşağıda bulunan büyük sebze bahçesine su yolu. Biz Karşa Açari, Virya Açari onların almış olduğu sebze bahçesinin ortasındaki kayalık içindedir.” (SUK II Ex01: 64₂₂₋₂₄).

Eski Uygurca metinlerde geçen bu terimler yüksek ve engebeli arazisiyle, orman ve çalılıklarıyla, sıradağlarıyla, tepeleriyle, uçurumlarıyla ve kayalıklarıyla Orta Asya coğrafyasını ve bununla ilgili olarak da bu coğrafyanın metinlere nasıl yansıdığını göstermektedir.

1.2. Toprak

Doğal kaynakların en başında gelen toprak hakkında, Uygur seyahatnâmesinde Çin elçisi Wang Yen-Te bu coğrafyaya ilişkin şunlardan bahseder: “Biz sonra Mao-nü Wang-tzu K’ao-tao kabilesini geçip gittik.

⁷ Sözcük SUK II Ex01-13, WP02-9; Ernte 20, 96, 88; Hochzeit 16; BT 3 326, 347, 363, 793, 1026; BT 5 266, 665; BT 23 D006, H012, H126, H147 ve daha birçok Uygurca metinde tanıklanmıştır.

⁸ Sözcük belirleyebildiğimiz kadarıyla SUK II Ex01-7 ve Ex01-24’te karşımıza çıkmaktadır.

Seyahate devam ederek Liu-k'o sha'ya (Liu-k'o çölü) girdik. Kum üç *ch'ih* derinliğinde idi. Atlar [orada] yürüyemiyordu. Bütün seyahat edenler develere biniyordu. [Orada] *wu-ku* (beş hububat) yetişmez. Kumda büyüyen bir ot vardır. *Teng-hsiang* diye isimlendirilir. [Bu] yemek için toplanmaktadır (İzgi 1989: 45-46).

Aynı zamanda Wang Yen-Te bölgede bulunan kum tepeliklerinden de bahseder: “Biz sonra Lou-tzu dağından geçip gittik. Burada hiç oturan yoktur. Kum tepeliklerde seyahat ederken, bir kimse güneşe [bakarak] saat söylüyordu. Sabahleyin güneşi arkasında hisseden bir kimse, akşamleyin güneşe doğru hareket ediyordu. Güneş battığı zaman duruluyordu.” (İzgi 1989: 46).

Uygurlara ilişkin seyahatnâmelerden biri olan Tamīm ibn Baħr'da da toprağa ilişkin başka bir unsur gözlemlenmektedir. Tamīm ibn Baħr, Dokuz-Oğuz hükümdarına Kimāk yolunu sorar ve hükümdarın, bu bölgenin Tarāz'dan yedi fersah uzak olduğunu ve Kimāk hükümdarının bu mevkisinden tedarikleri taşıyan binicinin sekiz günde seyahat ettiğini belirtir: “Bu çöller, bozkırlar ve ovalar uçsuz bucaksız ve otlaklar ile pınarlarla doludur ve onlar da Kimāk'ların meralarıdır.” (Minorsky 1948: 284).

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan toprağa ilişkin ilk terim terim **adız**'dır ve sözcük '(su yolları, su arkları arasındaki) parsel, arazi, toprak parçası'⁹ olarak anlamlandırılır. UW'de '(su yolları, su arkları arasındaki) parsel, arazi, toprak parçası' olarak anlamlandırılan sözcüğün kökeni **ad-* 'ayrılmış olmak' fiiline dayandırılır ve bazı metinlerde <t> ile yazılmasına karşın *adız* şeklinde okunması gerektiği belirtilir. Ayrıca, Altayca bir köke dair araştırmamızın şimdiye kadar doyurucu olmadığına ve her şeyden önce genellikle sözcüğümüzle ilgili olarak kurulan Moğ. *atar* 'hiç işlenmemiş tarla' sözcüğünün semantik sebeplerden dolayı kendini iyi koruduğuna değinilmiştir (Röhrborn 2015: 34-35; ayrıca krş. *atız* 'küçük tarla' Clauson 1972: 73b; *atız* Nadalyaev vd. 1969: 67a).

bäkinij baçakñij kañlı yolu bo yernij ađak adızınij içintä ol bo yernij nägü ymä irti berti yok “Bäki'nin, Baçak'ın kağı yolu, bu yerin sonu, (bu) toprak parçasının içindedir. Bu yerin hiçbir *irt bert* (vergisi) yok.” (SUK II Sa07: 16₂₀₋₂₂).

bo ok yernij tipmsai tay bugu ögän kıdıgınta yazı kiçigtä bir uluğ adız “Bu yerin Tipmsai (?) Taybugu kanal sınırında Yazı Kiçig'te büyük bir arazi” (Zieme 1974: 298₁₉₋₂₀).

Eski Uygurca metinlerde rastlanan bir diğer toprağa ilişkin terim ise **öläj**'dir ve sözcük 'otlak, mera, çayırılık, çimen'¹⁰ anlamındadır. *öläj* sözcüğünün yapısı ise OTWF'de *öl+äj* şeklinde verilerek Uygurca metinlerin Çince kaynaklarına göre 'sulak veya göl ve göletler serpştirilmiş toprak alan' olarak anlamlandırılmıştır. Bu etimolojinin zayıf tarafı ise,

⁹ Sözcüğün bu anlamıyla tanıklandığı yerler için bk. Röhrborn 2015: 35.

¹⁰ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla SUK II Sa08-4, WP04-20, Mi29-4'te tanıklanmıştır.

burada kısa ünlülü olmasına karşın, *öl* sözcüğünün Türkmencede uzun ünlülü olmasındandır. Erdal, şahsi iletişimine dayarak, Doerfer'in *ölän* sözcüğünün Moğolcadan geri ödünçleme olabileceği bilgisine yer verir (Erdal 1991: 160; ayrıca aynı anlamda krş. *ölän* Nadalyaev vd. 1969: 383b; Clauson 1972: 147b).

yunt yıl törtünç ay säkiz y(ä)girmikä (?) biziñä mausi ädgü bäg ogulka biz ikägükä yuñlaklık kümüş k(ä)rgäk bolup ügüz içintäki açgu ölänni toyınçogka tokuz stır kümüşkä sibilkasar üskintä togru tomluğu satdım "At yılı, dördüncü ay(in) on sekizi(nci gününde), bize Mausı Ädgü Bäg Oğul'a, biz ikimize kullanmak için gümüş gerekli olup nehir içinde açılacak olan merayı Toyınçog'a dokuz *stır* gümüşe Sibilkasar'ın önünde doğrudan sattım." (SUK II Sa08: 18₁₋₆).

Eski Uygurca metinlerde gözlemlenen toprağa ilişkin bir diğer terim ise **ölänlik**'tir ve sözcük 'sulak alan; bahçe'¹¹ olarak anlamlandırılmaktadır. Sözcüğün yapısının *ölän+lik* şeklinde olduğu açıktır.

kişi üzä t(ä)ñri tüşüräyin tep sakınsar olormış yerig körklä yazı hualıg çäçäklig ölänlik yer suv sakınmış k(ä)rgäk "İnsan üzerine tanrı indireyim diye düşünse, oturduğu yeri güzel bir düzlük, çiçekli, sulak (bir) alan (olarak) düşünmeli." (Bang-Gabain 1931: 332₁₂₂₋₁₂₄).

Eski Uygurca metinlerde rastlanan toprağa ilişkin bir diğer terim **say**'dır ve 'ova; taşlık; çöl'¹² olarak çevrilmektedir. ED'de sözcüğün anlamı 'taşlarla kaplı düz arazi bölgesi, taşlık çöl' olarak verilmiştir. Ayrıca Clauson, sözcüğün tüm modern dillerde (Osmanlıca hariç) genellikle anlam genişlemesiyle 'kuru taşlık nehir yatağı; aralıklı su akışına sahip ırmak veya akarsu; denizde veya ırmaktaki sığ su veya sığ yer' anlamlarında da yaşadığını belirtir (Clauson 1972: 858a; ayrıca krş. *say* Nadalyaev vd. 1969: 481b).

änäyü nirvana bar tep adkanıp birök sansartın ünäyin tep küsäsär inçä k(a)ltı kayak saytakı sakıgı edärmış täg ärür "Sadece Nirvāna var diye yanlış biçimde düşünüp (*grh-*) samsārādan çıkayım, diye isterse bu, sanki (bir) geyiğin çöldeki serabı takip etmesi gibi olur." (Yiğitoğlu 2011: 36; 60₉₄₋₉₆).

Eski Uygurca metinlerle tanımlanan toprakla ilgili bir diğer terim ise **yazı**'dır ve 'ova, düzlük, açıklık arsa'¹³ olarak anlamlandırılır. ED'de *yaz*-fiilinden geldiği belirtilen *yazı* sözcüğü 'geniş, açık ova' olarak anlamlandırılmıştır (Clauson 1972: 984b; ayrıca aynı anlamda krş. *yazı* Nadalyaev vd. 1969: 251a).

... ülüşkä t(ä)gmişi sıkap ögänt(ä)ki yazılartın almış ... ku kırataki turuk ögäçüktin almış on şıg yer "... parçaya ulaşanı Sıkap kanalındaki ovalardan almış. ... tarladaki Turuk Ögäçük'ten almış on şıg yer" (SUK II WP04: 139₁₈₋₁₉).

¹¹ Sözcük TT V A 123'te tanımlanmıştır.

¹² Sözcük belirlenebildiği kadarıyla Ernte 129; SUK II Sa08-11 ve Köñül 95'te tanımlanmıştır.

¹³ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla SUK II WP04-18; BT 9 70.5, 63 v 8, 68.1, 171.3, 173 v 6, 68.10, 5.23; HT X 456 ve diğer Uygurca metinlerde de geçer.

Toprağa ilişkin terimler bakımından Eski Uygurca metinler, parselleriyle, bahçeleri ve sulak alanlarıyla, otlak ve meralarıyla, ova ve düzlük alanlarıyla ve çölleriyle belirgin bir yeryüzü şeklini tasvir etmektedir.

1.3. Su Kaynakları

Akarsular, göller, göletler, nehirler ve çaylar yeryüzündeki belli başlı su kaynaklarını oluşturur. Uygurlara ilişkin seyahatnâmesinde Tamîm ibn Baħr su kaynaklarına ilişkin şu bilgiyi paylaşmaktadır: “Tamîm ibn Baħr (göle) büyük ve küçük yüz elli nehirden, Tibet yönünden ve Dokuz-Oğuz ile Kîmâk yönünden su girdiğini söyler.” (Minorsky 1948: 284).

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan su kaynaklarına ait ilk terim **akın** ‘nehir, dere’¹⁴ olarak anlamlandırılmaktadır. ED’de *ak-* fiilinden geldiği belirtilen sözcüğün temelde ‘dere, akıntı’ anlamında olduğu ve metaforik olarak da ‘yağmacı akını’ anlamına sahip olduğu belirtilir (Clauson 1972: 89b; ayrıca aynı anlamda krş. *akın* Nadalyaev vd. 1969: 48b). Sözcük UW’de ‘akıntı, akma’ anlamlarında geçer (Röhrborn 2015: 80).

çoğlug yahnılg şaznılg taloyka ağır ayaglıg akın suvlar arıtı tıdılmaksızın aka kudulu başlatı “İşiltılı₂ öğretili denize, saygılı₂ dereler₂ tamamen engelsizce akmaya başladı.” (Tezcan 1974: 32₁₂₆₋₁₂₉).

Eski Uygurca metinlerle belirlenen su kaynaklarına ait bir başka terim ise **köl** ‘göl’¹⁵dür. ED’de sözcüğün, doğal veya yapay herhangi bir büyüklükte su birikintisi, genellikle de ‘göl’ veya ‘gölcük’ anlamlarında olduğu ve Kâşgarî hariç hiçbir yerde ‘deniz’ veya ‘nehir’ anlamlarında kullanılmadığı belirtilir (Clauson 1972: 715a; ayrıca aynı anlamda krş. *köl* (I) Nadalyaev vd. 1969: 313b).

... i şıg kösür yer ... köl üzä suvaklıg on şıg yer bo yerläрни sıkıdu mädz bilä täñ yezün “şığ toprak yer ... gölde sulama kanalı, on şığ yer, bu yerleri Sıkıdu Mädz ile eşit (olarak) kullansın” (SUK II Mi25: 171₂₀₋₂₃).

Eski Uygurca metinlerde rastlanan bir diğer su kaynağına ilişkin terim olan **ögän** ‘nehir, dere, küçük akarsu; kanal’¹⁶ olarak anlamlandırılmaktadır. ED’de Clauson, sözcüğün ‘dere’ anlamında olduğunu ve bağlamdan bir ırmaktan daha küçük bir şeyi gösterdiğini belirtmiştir. Ayrıca Uygur sivil metinlerinde sözcüğün sınırlarının tanımlanmasında birkaç kez toprakla ilişkili olarak geçtiğine değinilmiştir (Clauson 1972: 109b; ayrıca aynı anlamda krş. *ögän* Nadalyaev vd. 1969: 379a).

bo yerniñ sıçısı örü yınak ögän ağırar öñtün yınak toyıçak (?) yeri ağırar kodı yınak ögän lusay yeriñä bargu ögän ağırar “Bu yerin sınırını kuzey

¹⁴ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla BT 3 127, 345 ile Ernte 23’te tanıklanmıştır.

¹⁵ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla SUK II WP04-9, 20, Mi25-21; Hochzeit 20; BT 3 912, 223; BT 5 435; BT 9 202 v 14, 174 v 8, 51 v 23; BT 13 27.6 ve HT X 977’de tanıklanmıştır.

¹⁶ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla SUK II Sa01-15, Sa02-9,10,11,18, Sa03-3,15,20, Sa04-2,11,19, Sa05-10, Sa06-3,16, Sa07-15,18, Sa08-8,10, Sa09-8,13,14,18, Sa10-3,8(2),14, Sa13-7,8, Lo04-4, WP04-5,18, Mi25-13; BT 3 982; BT 9 31 v 4 ve BT 27.8 ve daha birçok Uygurca metinde tanıklanmıştır.

tarafında nehir ayırır. Doğu tarafında Toyıçak'ın yeri ayırır, güney tarafta nehir, Lusay tarafına giden nehir ayırır." (SUK II Sa02: 69-11).

taki birök ärklig bağ işi küçin tutup alayın (?) yulayın tesärlär bo ok ögäntä bo yer t(ä)ñinçä iki yer yaratu berip yulup alzun "Ve eğer güçlü bey gücünü₂ kullanıp geri satın alayım derse, tam bu nehirde bu yere denk hazırlayıp geri satın alsın." (SUK II Sa07: 16₁₃₋₁₆).

özäk ise Eski Uygurca metinlerde karşımıza çıkan su kaynaklarına ilişkin bir başka terimdir. Sözcük 'küçük vadi, küçük su yolu, çay'¹⁷ olarak anlamlandırılmaktadır. ED'de 'küçük vadi' anlamı verilen sözcüğün, *öz* isminin üzerine küçültme ekinin gelmesiyle oluştuğuna değinilir (Clauson 1972: 285a; ayrıca aynı anlamda krş. *özäk* (I) Nadalyaev vd. 1969: 395a). Ayrıca OTWF'de sözcüğün yapısına dair bilgi verilmesine ilaveten, TT V B 122'de *öz* ismi ile iki terimli olarak görüldüğü belirtilir ve anlamı ise 'küçük su yolu, çay, dere' olarak verilerek modern dillerde yaşadığına değinilmiştir (Erdal 1991: 41).

ol kertgünçi üzä özlärdäki özäklärdäki yava çigidäm suvlardaki ögänlärdäki sargan otı yaşı yaş bolarnı alıp kut vahşik t(ä)ñrilärkä ağır ulug ulug eliglärkä hanlarka ançolasar "O imanla vadilerdeki, küçük vadilerdeki tohum, çiğdem; sulardaki, derelerdeki sargan otu, tazesini taze, bunları alıp kutsal iyi ruhlu tanrılara saygıdeğer, itibarlı hükümdalara₂ takdim etse" (Bang-Gabain 1931: 348₁₂₂₋₁₂₅).

Eski Uygurca metinlerde rastlanan bir diğer su kaynağına ilişkin terim ise **kısıl**'dir ve sözcük 'dağ boğazı; vadi, dere'¹⁸ olarak anlamlandırılmaktadır. ED'de *kıs-* fiilinden türediği belirtilen sözcüğün anlamı 'dar vadi, geçit' olarak verilmiş ve ayrıca Kuça yanındaki bir yerin coğrafi adı olarak kullanıldığı belirtilmiştir (Clauson 1972: 667b; ayrıca aynı anlamda krş. *kısıl* (I) Nadalyaev vd. 1969: 447b).

sukavadi uluşnuñ okıtıǵı una bo manıştan özäntä on uygur el uluşnuñ ugrayu soka basruki un abo ništa aryadan kısılta "Sukhāvātī Devleti'ne niyaz. Bu düz manastır içinde, On Uygur Devleti'nin sağlam₂ desteği olan bu yassı olağanüstü manastır vadisinde..." (Zieme 1985: 189₁₋₅).

Metinlerle tanımlayabildiğimiz bir diğer Eski Uygurca terim ise **su**'dur ve 'akarsu, dere, su kanalı, çay'¹⁹ olarak anlamlandırılmaktadır. ED'de *suv* sözcüğünün anlam genişlemesiyle başka yerlerde *su* şeklinde ve 'akarsu, ırmak' anlamlarında kullanıldığına değinilir. (Clauson 1972: 781a).

tüz yagız yer üzätänginiñ örki sugulmaksız kudulur sular al(a)ñda bälgürmiş aqınmaksız kudulur akınlar "Düz kahverengi toprakta yetkin yüksekliğin kurumaksızın devamlı akan ırmaklar (ve) yüksek arazide belirmiş, devamlı akan akıntılar" (Zieme 1975: 113₂₁₋₂₃).

¹⁷ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla TT V B 122 tanımlanmıştır. Sözcüğe BT 23 D020'de de rastlamamıza karşın anlamı "Spirale (?) // helezon" şeklinde verildiğinden buraya dâhil edilmemiştir.

¹⁸ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla BT 9 85.12 ve BT 13 59.5'te tanımlanmıştır.

¹⁹ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla Ernte 22'de tanımlanmıştır.

taloy da Eski Uygurca metinlerde rastladığımız su kaynaklarına ilişkin terimler arasındadır. Sözcük ‘deniz, okyanus’²⁰ anlamındadır. ED’de *taluy* olarak yer verilen sözcüğün köken itibarıyla özellikle ‘deniz’ anlamında olduğuna, ancak daha sonra herhangi bir büyüklükteki su kütesine verilen isim olarak kullanıldığına değinilir. Ayrıca Clauson, sözcüğün Çince *da* ‘büyük’ sözcüğü ile *lei* ‘su’ anlamındaki sözcüklerden oluştuğunu ve sözcüğün eski dönemde Moğolcada *dalay* şeklinde olduğunu, belki de doğrudan Çince den alıntılandığını söylemektedir (Clauson 1972: 502a; ayrıca krş. *taluy* Nadalyaev vd. 1969: 529b).

aramay tonanıñ alkış tükädi ya kutlug bolzun ymä kim inçip ol tört tavip yertinçünün körki tütrüm tärin taloy ügüzünün türki törttin şınarkı tağlarınñ börki “birinci ay, kaplanın övgüsü bitti. Ey kutlu olsun! Yine öyle ki böyle o dört ılımlı yeryüzünün güzelliği, derin₂ ulu okyanusun gücü dört taraftaki dağların başlığı...” (Zieme 1975: 113₁₆₋₂₀).

Eski Uygurca metinlerle tanıkladığımız bir başka su kaynağına ilişkin terim ‘nehir, ırmak’²¹ anlamıyla karşımıza çıkan **ügüz**’dür. ED’de *ögüz* şeklinde okunan sözcük ‘ırmak, nehir’ olarak anlamlandırılmış ve Moğolcada *üyer* şeklinde ödünçlendiği belirtilmiştir (Clauson 1972: 119b; ayrıca krş. *ögüz* (II) Nadalyaev vd. 1969: 382a). Ayrıca sözcük *taloy* ile birlikte ‘okyanus’ manasında bir ikileme oluşturmaktadır.

ämğäkliglärig ozgurup ädgülüg asıg bertäçi tugmak ölmäk sansarlıg taloy ügüzüg kächtäçilärkä yoriguluk barguluk kemi köprüg boltaçılar üçün “İzdiraplıları kurtarıp iyi fayda verecek doğum-ölüm şamsaraya mensup olanlar okyanusu geçeceklere yürümek için, gitmek için gemi, köprü olacaklar için...” (Wilkens 2007: 134₁₂₈₇₋₁₂₈₉).

Eski Uygurca metinlerle tanıkladığımız bir başka su kaynağına ilişkin terim ise **yul**’dur ve sözcük ‘çay, dere, küçük nehir’²² anlamlarında geçmektedir. ED’de sözcüğün anlamı ‘su kaynağı, pınar’ olarak verilmiştir (Clauson 1972: 917b; ayrıca aynı anlamda krş. *yul* Nadalyaev vd. 1969: 277b). Uygurcada sözcük *yul* şeklinin yanında *yuul* olarak da kaydedilmiştir ve anlamı ‘dere, küçük göl, sular (göller, ırmaklar, denizler)’ olarak belirtilmiştir.

çivaçivak kalavañki garudi çitri asiri yüklüg yuy käkük çıntanlıg lenhualıg yuul ögän çımsız körklä bälgürdi tözün maytrı bodisatav täñrim “Sülün (Skr. *jivakajivaka*), guguk kuşu (Skr. *kalaviñka*), Garuda (Skr. *garuḍa*), Citra (Skr. *citrā*), Asura, tüyle donatılmış tavus kuşu, kartal, sandallı ve lotus çiçekleriyle donatılmış dereler kusursuz güzel belirdi.” (Tezcan 1974: 69₉₈₀₋₉₈₄).

²⁰ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla Ernte 19; BT 3 122, 127, 1000; BT 9 168.21, 183 v 20, 16.3, 159 v 27 vd.; BT 13 12.50, 21.2, 39.18 ve daha birçok Uygurca metinde tanıklanmıştır.

²¹ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla BT 3 122.2, 345, 392, 670 vd. satırlarda; BT 9 183 v 2, 150 v 26, 168. 21, 16.3, vd. satırlarda; BT 13 39.18’de, BT 25 1288, 1410, 2095, 2864 ve 2983’de ve daha birçok Uygurca metinde yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır.

²² Sözcük belirlenebildiği kadarıyla Hochzeit 20; BT 3 982; BT 9 192.2, 53.4, 31.11, 139.28, 139.28, 139 v 20, 139.12, 140.21, 31 v 11 ve diğer Uygurca metinlerde de geçer.

Eski Uygurca metinlerle tanıkladığımız su kaynağına ilişkin son terim ise küçük ‘su kaynağı, çırçır’²³ anlamındaki **yulak**’tır. ED’de ‘küçük su kaynağı’ olarak anlandırılan (Clauson 1972: 925a) sözcüğün yapısı OTWF’de *yul* sözcüğünün üzerine gelen *+ak* küçültme ekiyle açıklanmış ve ayrıca ‘küçük pınar’ olarak anlandırılmıştır (Erdal 1991: 40; ayrıca krs. *yulak* Nadalyaev vd. 1969: 278a). Ancak sözcüğün anlamı tam olarak ‘çırçır’ olmalıdır.

tal söğütlär ikin ara ärdinilig yul yulaklar bolur söğütlärdä taştın luklun etip yoritguluk ärdinilig kurikerlär bolur “Dal, ağaçlar ikisinin arasında mücevherle süslü çay (ve) çırçır olur. Ağaçların dışında geyik ve çan yapıp yaşatmak için mücevherle süslü kule tapınaklar olur.” (Tekin 1980: 95¹¹⁻¹⁵).

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan tüm bu terimler, denizleriyle, nehirleriyle, gölleriyle, dereleriyle, çaylarıyla, çırçırlarıyla ve vadileriyle genelde bir Orta Asya coğrafyasını tasvir etmektedir.

1.4. Kıta

Eski Uygurca metinlerle tanıklanan **dıvıp, dävıp** sözcüğü ‘kıta’²⁴ anlamına gelmekte ve sözcük Toharca A’da *dvip* ve Sanskritçe’de ise *dvīpa* (Edgerton 1953: 274b) şeklinde görünmektedir.

üç änjäm sansar içindäki bir älig oronlarta üç dıvıpdakılar ok äşidgäli bolurlar “Üç bölünmüş *samsāra* içindeki kırk bir yerde, üç kıtadakiler de duyabilirler.” (Tezcan 1974: 56⁷³³⁻⁷³⁵).

tıdıgsız bolmakı ärsär tört dävıp sumir tagta ulaşı äd nomlarka tıdıgsız ärür “Engelsiz olmaya gelince, dört kıta Sumeru Dağı’nda daima mal mülk (ve) öğretilere engelsizdir.” (Zieme-Kara 1978: 62⁸⁵⁻⁸⁷).

2. Yapısal Jeomorfoloji Terimleri

Bu bölümde *yapısal jeomorfoloji terimleri, akıntı jeomorfolojisi terimi* ve *kıyı jeomorfolojisi terimleri* olmak üzere iki kısımda incelenecektir.

2.1. Akıntı Jeomorfolojisi Terimi

Coğrafi bir terim olarak *akıntı jeomorfolojisi* terimi akarsuların yeryüzü üzerinde oluşturduğu şekilleri ifade eder. Eski Uygurca metinlerle tanıklayabildiğimiz akıntı jeomorfolojisine ilişkin tek terimimiz **adak**’tır ve sözcük ‘bir nehrin başka bir nehre veya denize döküldüğü yer, ağız’²⁵ şeklinde anlandırılmaktadır. Clauson’a göre esasen ‘ayak’ anlamına gelen sözcük, Moğolcada *adak* olarak ödünçlenmiştir; fakat görünüşe göre sadece metaforik anlamda ‘(dağın) eteği, (ırmağın) ağızı, son’ anlamlarındadır. Sözcük modern dillerde *ayak* ve benzeri şekilde yaşarken, bazı dillerde *adak* şeklinde Moğolcadan yeniden ödünçlenmiş şekilde yaşar (Clauson 1972: 45a). UW’de ise ‘bitiş, bitiş noktası, bir nehrin başka bir nehre veya denize döküldüğü yer, ağız, son’ (Röhrborn 2015: 18)

²³ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla BT 9 139, 12, v 20’de tanıklanmıştır.

²⁴ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla BT 3 734 ve UigTot. 85’te tanıklanmıştır.

²⁵ Sözcük bu anlamıyla ZiemeTexterg 23’de tanıklanmıştır.

anlamlarında geçen sözcük, belirlenebildiği kadarıyla ZiemeTexterg 23'te tanıklanmıştır:

[tör]t ulug işig [su]v kodı suv iyä barsar ol suvuñ adakı [a]ndag bolsar [u]lug kumka tursar suv kum al(a)ñka yetlinsär ol balık öz ton [k]jurug kum üzä kalmışça “Dört yüce iş. Su aşağıya (doğru) gitse, o suyun ağzı (döküldüğü yer) gibi olsa, büyük kuma ulaşa, su kum tepciklerinin altında yok olsa, (sonra) o balık kendi derisi (gibi) kuru kum üzerinde kalmış gibi” (Zieme 1969: 8-9₂₁₋₂₇).

2.1. Kıyı Jeomorfolojisi Terimleri

Yapısal jeomorfolojinin bir kolunu oluşturan kıyı jeomorfolojisi de deniz ve göl kıyılarında oluşan yeryüzü şekillerini inceleme konusu olarak seçer.

Eski Uygurca metinlerde rastlanan kıyı jeomorfolojisine ilişkin ilk terimimiz **agız**'dır ve anlamı '(bir gölün) suyunun dışarıya aktığı yer, savak'²⁶ olarak verilmektedir. UW'de sözcüğün kökenine ilişkin Hamilton'un görüşünün *ag* 'uyuluk arasındaki yer, ara(lık), açıklık' olduğuna değinilerek Menges'in de bu sözcük hakkındaki bir etimolojisinin olduğu ancak inandırıcı olmadığı belirtilir (Röhrborn 2015: 65).

anın ol ügüz suvıñ bärü bo kölkä kalgülük toş agızın yemirip suvug öñi kemişmişlärin körti “Ayrıca o nehir suyunun, bu yana, bu göle gelmesi için göl (suyunun dışarı aktığı yer olan) savağını tahrip edip suyu farklı (tarafa) fırlattığını gördü” (SuvKaya 1994: 318₈₋₁₁; Röhrborn 2015: 67).

arku ise Uygurca metinlerle tanıklayabildiğimiz bir diğer kıyı jeomorfolojisine ait sözcüktür ve anlamı 'dere yatağı, boğaz, dağ geçiti'²⁷ olarak verilir. UW'de sözcüğün etimolojisi hakkında, Sevortyan'ın **a:r-* ~ *ar-* 'önünden akmak' köküne *-ku* sonекinin eklenmesi görüşü ile Clark'ın yine aynı şekilde bir hipotezi olan **ar-* 'arada olmak' köküne *-ku* ~ *-gu* sonекinin eklenmesiyle oluştuğu fikrine yer verilir (Röhrborn 2015: 255; ayrıca aynı anlamda krş. *arku* Nadalyaev vd. 1969: 54b; Clauson 1972: 215a).

tümän berä taglarda arkular satgap bulıtıg tumanıg bardı öñräkilärniñ barmış b(ä)lgüsinçä “On bin 'bere' dağlarda bulutu dumanı vadiler aralar, [oralarda] öncekilerin gittiği iz doğrultusunca gitti” (Ölmez 1994: 85; 114₁₆₃₂₋₁₆₃₄).

ötrü anupudat yuul suvın ötgürdi t(a)vgaç eliniñ säkiz ulug arkularında “Sonra Anavatapta Gölü'nün suyunu Çin İmparatorluğu'nun sekiz büyük dere yatağının içine geçirtti” (Röhrborn 1991: 24₁₀₅₋₁₀₇).

'Dağ geçiti, dar ve derin vadi'²⁸ anlamında kullanılan **oprak** ise Eski Uygurca metinlerde rastladığımız bir diğer kıyı jeomorfolojisi terimidir. ED'de *opra-* 'yıpranmak' fiilinden türediği belirtilen *oprak* sözcüğünün 'pejmürde, eski püskü', özellikle de kıyafetin ve bundan dolayı, daha sonra genelde 'giysi'nin, ancak herhangi bir şey için de 'eski, parçalara ayrılıp

²⁶ Sözcüğün bu anlamıyla tanıklandığı yerler için bk. Röhrborn 2015: 67.

²⁷ Sözcüğün bu anlamıyla tanıklandığı yerler için bk. Röhrborn 2015: 256.

²⁸ Sözcük bu anlamıyla belirlenebildiği kadarıyla BT 9 194 v 24 ve 194 v 28 ile UigTot 106'da tanıklanmıştır.

dağılmış' anlamı taşıdığı kaydedilmiştir (Clauson 1972: 13b). UigTot'da Zieme ve Kara, sözcüğün Räsänen'in EtymWb'de geçen *ubry*'la karşılaştırılmasını ister (Zieme-Kara 1978: 65, 106. dipnot). Räsänen'in EtymWb'deki kaydı şöyledir: Orta Türkçe *ubry* 'çukur, vadi'; Osmanlıca *ubruk* aynı anlamda, Orta Türkçe *uvruğ* 'dağ kesiği' (Räsänen 1969: 508b; ayrıca krş. *oprak* Nadalyaev vd. 1969: 368b).

ädgü oprak ärsär tag üñüri ärsär vrharta sañramta ulañılarta kirip yaşar bolup ozaki korkınç äyinçkä korkup ol oronka ilinip "İyi vadi ise, dağ mağarası ise, bir Vihâra'da (veya) Sañgharâma'da ve başkalarında girip yaşayıp önceki korkuyla₂ korkup o yere iltihak edip" (Zieme-Kara 1978: 65₁₀₆₋₁₀₈).

Eski Uygurca metinlerle tanıklayabildiğimiz bir diğer terim ise **öz**'dür. Sözcük 'dağ deresi, (yabanıl) vadi, dere'²⁹ olarak anlamlandırılmaktadır. ED'de sözcüğün anlamı 'vadi' vb. şeklinde verilmiştir (Clauson 1972: 278b). Ayrıca sözcük BT 23'te '(wildes) Tal // (yabanıl) vadi, dere' ve DhâSü 13'te 'Gebirgsbächen (?) // dağ dereleri' olarak çevrilmiştir.

t[äñri] t(ä)ñrisi burhan y(a)rılıkadı b[i]rök kayu el [uluş ö]zkä san[ıg y]er oron ulatı [urular] kunçuylar [yu]ltuz[la]r adasıña kädilip [ ]kä [bo] darni nom bitigig [bitisär] "Devatadeva Buddha buyurdu: Eğer herhangi bir ülke, vadiye ait yer(ler) ve bunun gibi genç erkekler (ve) prensesler (kötü) yıldızların tehlikesinden etkilenip bu Dhârañisütra'yı yazsa" (Zieme 2005: 86_{E39-E43}).

bo darni sözlämişig umagaylar ämgätgäli birök yoriyur ärkän ulug ügüzlärdä ärkäçläñür köllärdä özlärdä agulug lular muyuzlug lular korkınçig ulug madarlar yäklär akşazlar başkan balıklar muyuz bagalar eşidsärlär olar bo darni sözlämişig kântün ök ongay yaşgaylar "Bu dhârañinin oku(n)masını dinlediklerinde, onlar (gezgini) rahatsız edemeyecekler. Eğer büyük ırmaklarda, dalgalanan göllerde veya dağ derelerinde, zehirli ejderhalar, zırlı ejderhalar, korkunç büyük göl canavarları, *Yakşalar*, *Rākşasalar*, başkan balıkları ve kaplumbağalar bu dhârañinin oku(n)masını dinlerlerse, kendisini de kolay gizlerler." (Röhrborn 1976: 92-94₁₂₋₁₆).

Eski Uygurca metinlerde rastlanan kıyı jeomorfolojisine ilişkin son terimimiz **tarmut**'tur ve 'dağlardaki dağ geçidi ve akarsu yatağı, dağ ırmağı'³⁰ anlamında kullanılmaktadır. Sözcük ED'de hapaks bir unsur olarak gösterilerek, *tarma-* fiilinden geldiği belirtilmiş ve anlamı ise Kāşğari'ye dayanılarak 'dağlardaki dağ geçidi ve akarsu yatağı' olarak verilmiştir (Clauson 1972: 549b; ayrıca krş. *tarmut* Nadalyaev vd. 1969: 538a). Zieme ise BT 13 neşrinde geçen, *tarmut* sözcüğüne şimdiye kadar sadece Kāşğari'de tanıklandığına yer vermekle birlikte, sözcüğün anlamını Clauson'a göre açıklar. Zieme'ye göre eğer BT 13'te geçen *tama* kalıplaşmış zarfı *tam-* 'damla damla akmak'dan geliyorsa, doğrusu *tarmut* sadece

²⁹ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla DhâSü 13; TT V B 122 ve BT 23 E40'ta tanıklanmıştır.

³⁰ Sözcük belirlenebildiği kadarıyla BT 13 18.12'de tanıklanmıştır.

'akarsu yatağı' değil, aynı zamanda 'dağlar arasında kalan vadideki ırmak' olarak da anlamlandırılmalıdır. Ancak Zieme metinde geçen bu ibarenin anlamının muğlak olduğunu belirtmiştir (Zieme 1985: 113).

tarmut tama tümänin (?) tükäyür tuprak tıgrayu taş tugsar tınl(ı)g tıgrayu tiş tugar tıns(ı)z tugsar t(ä)k turur tuymakl(ı)g tugsar tözükä tusulur "Dağlar arasında kalan vadideki ırmak, damla damla akar (?) ve on binde (?) son bulur (?). Toprak pekişip taş oluşsa; canlı somutlaşıp dış çıksa; cansız doğsa tek o var olur. Sezgili doğsa, her şeye yarar." (Zieme 1985: 113₁₂₋₁₆).

Bu bölümde değindiğimiz Eski Uygurca metinlerden tanıklanan *agız, arku, oprak, öz* ve *tarmut* gibi terimler, göl ve dere gibi çeşitli su kaynaklarının oluşturduğu yeryüzü şekillerine açıklık getirmektedir.

Sonuç

Orta Asya coğrafyasında uzun yıllar yaşamış olan Uygurlar, dinî ve din dışı olmak üzere birçok yazılı kaynak bırakmışlardır. Bugün bu metinler başta dil araştırmaları olmak üzere tarih ve kültür hayatına ilişkin sağlam veriler sunmaktadır. Bir toplumun üzerinde yaşadığı coğrafyadan ayrı düşünülmemeyeceği hesaba katıldığında, yazılı kaynaklar o toplumun yerleşim ağı, yaşam alanları, sosyo-kültürel yapısı ve coğrafi izleri hakkında bilgi veren önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. Eski Uygurca yazmalar fiziki coğrafya terimleri bakımından incelendiğinde ise, *Doğal Kaynaklara İlişkin Terimler* bakımından konunun *Ormanlar, Dağlar, Tepeler; Toprak; Su Kaynakları; Kıta* gibi alt başlıklarda ve *Yapısal Jeomorfoloji Terimleri* bakımından da *Akıntı Jeomorfolojisi Terimleri* ve *Kıyı Jeomorfolojisi Terimleri* gibi alt başlıklarda incelenmesi yerinde olacaktır.

Doğal Kaynaklara İlişkin Terimlerin ilki olan Ormanlar, Dağlar, Tepeler konusunda *al(a)η* 'yüksek arazi, engebeli arazi', *arıg* 'orman, çalılık', *art* 'dağ silsilesi, sıradağ, dağlar', *kötki* 'dağlık arazi, tümsek, engebe, tepe', *sähir* 'uçurum, dağ eteklerindeki tepeler', *tag* 'dağ' ve *yar* 'kayalık, uçurum' anlamlarında karşımıza çıkmaktadır. Bu veriler ormanlarıyla, dağlarıyla, sıradağlarıyla, tepeleri, tümsekleri ve kayalıklarıyla Orta Asya coğrafyasının şekil özelliklerini özetlemektedir.

Toprak bakımından *adız* (su yolları, su arkları arasındaki) parsel, arazi, toprak parçası', *ölänlik* 'sulak alan; bahçe', *ölän* 'otlak, mera, çayırılık, çimen', *say* 'ova; taşlık; çöl' ve *yazı* 'ova, düzlük, açıklık arsa' karşımıza çıkan terimler arasındadır. Bu terimler otlaklardan meralara, sulak alanlardan bahçelere ve ovalardan çöllere kadar Orta Asya coğrafyasının bitki örtüsünü tasvir etmektedir.

Su Kaynakları bakımından da Eski Uygurca metinlerde *akın* 'nehir, dere', *köl* 'göl', *ögän* 'nehir, dere, küçük akarsu; kanal', *özäk* 'küçük vadi, küçük su yolu, çay', *kısıl* 'dağ boğazı; vadi, dere', *su* 'akarsu, dere, su kanalı, çay', *taloy* 'deniz, okyanus', *ügüz* 'nehir, ırmak', *yul* 'çay, dere, küçük nehir' ve *yulak* 'küçük su kaynağı, çırçır' anlamlarında karşımıza çıkmaktadır. Bu terimler de Orta Asya coğrafyasının büyüklü küçüklü su kaynaklarına işaret etmektedir.

Yapısal Jeomorfoloji Terimleri bakımından akarsuların jeomorfolojik oluşumlarını inceleyen *Akıntı Jeomorfolojisi Terimi* olarak 'bir nehrin başka bir nehre veya denize döküldüğü yer, ağız' anlamında *adak*'ı tespit ederken, denizlerin ve göllerin yeryüzünde oluşturduğu şekilleri inceleyen *Kıyı Jeomorfolojisi Terimleri*'nde de *agız* '(bir gölün) suyunun dışarıya aktığı yer, savak', *arku* 'dere yatağı, boğaz, dağ geçiti', *oprak* 'dağ geçiti, dar ve derin vadi', *öz* 'dağ deresi, (yabanıl) vadi, dere' ve *tarmut* 'dağlardaki dağ geçidi ve akarsu yatağı, dağ ırmağı' gibi terimleri tespit edebilmekteyiz.

KISALTMALAR

APAW	Abhandlungen der Preußischen Akademie der Wissenschaften
BT 3	Tezcan 1974
BT 5	Zieme 1975b
BT 9	Tekin 1980
BT 13	Zieme 1985
BT 23	Zieme 2000
BT 25	Wilkens 2007
DhāSū	Röhrborn 1976
ED	Clauson 1972
Ernte	Zieme 1975a
EtymWb	Räsänen 1969
Hochzeit	Zieme 1981
HT X	Mirsultan 2010
Köñül	Yiğitoğlu 2011
Moğ.	Moğolca
OTWF	Erdal 1991
Skr.	Sanskritçe
SPAW	Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften
SUK II	Yamada 1993
SuvKaya	Kaya 1994
TDK	Türk Dil Kurumu
TT V	Bang-Gabain 1931
TT VI	Bang-Gabain-Rachmati 1934
TTK	Türk Tarih Kurumu
UigLand	Zieme 1974
UigTot	Zieme-Kara 1978
UW	Röhrborn 2015
vd.	ve diğer
ZiemeTexterg	Zieme 1969

KAYNAKÇA

- BANG Willi – Annemarie von GABAIN (1931). *Türkische Turfan-Texte V*, Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1931: 14. 323-356.)
- BANG Willi – Annemarie von GABAIN – G. R. RACHMATI (1934) *Türkische Turfantexte VI. Das buddhistische Sūtra Sekiz Yükmäk*, Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1934: 10. 93-192.)
- CLAUSON Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- DOERFER Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit. 1. Mongolische Elemente im Neupersischen [1963]. 2. Türkische Elemente im Neupersischen: alif bis tā [1965]. 3. Türkische Elemente im Neupersischen: ġīm bis kāf [1967]. 4. Türkische Elemente im Neupersischen (Schluss) und Register zur Gesamtarbeit [1975]*, Wiesbaden. (Akademie der Wissenschaften und der Literatur [Mainz]. Veröffentlichungen der Orientalischen Kommission. 16, 19, 20, 21.)
- EDGERTON Franklin (1953). *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary*, Volume II: Dictionary, New Haven.
- ERDAL Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz.
- İZGİ Özkan (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KAYA Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MINORSKY V. (1948). "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. XII/2: 275: 305.
- MİRSULTAN Aysima (2010). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie X. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain ediert, übersetzt und kommentiert*: Wiesbaden.
- NADALYAEV Vladimir M. - D. M. NASILOV - E. R. TENİŞEV - A. M. ŞÇERBAK (1969). *Drevnyurkskiy Slovar'*, Leningrad: Izdat. Nauka, Leningradskoe Otd. (Akademiya Nauk SSSR. Institut Yazıkoznaniya)
- ÖLMEZ Mehmet (1994). *Hsüan-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşamöyküsü VI. Bölüm*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ÖLMEZ Mehmet – Klaus RÖHRBORN (2001). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain, hrsg., übersetzt und kommentiert*, Wiesbaden.
- RACHMATI [ARAT] Reşid (1937). *Türkische Turfan-Texte VII. Von Dr. G. R. Rachmati. Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*, Berlin. (APAW. Phil.-hist. Kl. 1936, 12).

- RÄSÄNEN Martti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae: 17, 1).
- RÖHRBORN Klaus (1976). "Fragmente der uigurischen Version des „Dhāraṇī-Sūtras der großen Barmherzigkeit". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*. CXXVI (126): 87-100.
- RÖHRBORN Klaus (1991). *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie v. Gabain, hrsg., übersetzt und kommentiert*, Wiesbaden.
- RÖHRBORN Klaus (2015). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Neubearbeitung. II. *Nomina-Pronomina-Partikel*. Band 1: *a-asvık* [Türkçe başlık: *Uyurca Sözlük*. İslam öncesi Orta Asya Türkçe metinlerinin dil malzemesi. Yeniden düzenlenmiş baskı. I. *İsimler-Zamirler-Edatlar*. 1. Cilt: *a-asvık*]. Stuttgart: Steiner.
- TEKİN Şinasi (1980). *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāsika-Schule*. T. 1-2, Berlin. (Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte. 9.)
- TEZCAN Semih (1974). *Das Insadi-Sūtra*, Berlin. (Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. 6. Berliner Turfantexte 3.)
- TIETZE Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati. Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*, Birinci cilt A-E, İstanbul-Wien: Simurg.
- WILKENS Jens (2007). *Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kṣanti Kılğuluk Nom Bitig*, Turnhout. (Berliner Turfantexte 25.)
- YAMADA Nobuo (1993). *Uigurubun keiyaku bunsho shūsei. Sammlung uigurischer Kontrakte*. Eds. Oda Juten, Peter Zieme, Umemura Hiroshi ve Moriyasu Takao. 2. cilt, Osaka.
- YİĞİTOĞLU Özlem (2011). *Köñül Tözin Ukıtdaçı Nom ve Salt-Bilinç Öğretisi*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- ZIEME Peter (1969). "Zwei Textergänzungen zu A. von Le Coq's 'Türkische Manichaica aus Chotscho. III". *Rocznik Orientalistyczny*. CXXVI (32)/2: 7-18.
- ZIEME Peter (1974). "Ein uigurischer Landverkaufsvertarg aus Murtuq". *Altorientalische Forschungen*. I (1): 295-308.
- ZIEME Peter (1975a). "Ein uigurischer Erntesegegn". *Altorientalische Forschungen*. III (3): 109-143.

- ZIEME Peter (1975b). *Manichäisch-türkische Texte*, Berlin. (Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte 5.)
- ZIEME Peter – György KARA (1978) *Ein uigurisches Totenbuch, Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang, British Museum Or. 8212 (109)*, Budapest. (Bibliotheca Orientalis Hungarica. 22.)
- ZIEME Peter (1981). "Ein Hochzeitssegen uigurischer Christen". *Scholia, Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde. Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag*, Wiesbaden: 221-232.
- ZIEME Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtungen der Uiguren*, Berlin. (Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte. 13.)
- ZIEME Peter (2000). *Vimalakīrtinirdeśasūtra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto*, Turnhout. Berliner Turfantexte. 20.)
- ZIEME Peter (2005). *Magische Texte des uigurischen Buddhismus*, Turnhout. (Berliner Turfantexte. 23.)

Bozok E. (2018). "Derleme Sözlüğüne Bir Katkı: kıyıda kulakta",
Karadeniz Araştırmaları, XV/60: 201-205.

Makale Gönderim Tarihi: 28.05.2018; Yayına Kabul Tarihi: 22.11.2018

DERLEME SÖZLÜĞÜNE BİR KATKI: KIYIDA KULAKTA

Emrah BOZOK*

ÖZ

Tarih boyunca Türk kimliği, gerek boy teşkilatlanması gerek yaşantı biçimi sebebiyle bir çatı altında birden çok boyu barındırmıştır. Boy mensupları kendilerine özgü seslendirme ve biçimlendirmeleriyle Türk dilinin söz varlığına her zaman katkı sağlamıştır. Tarihi söz varlığında yer alan ancak günümüz ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanımdan kalkmış çoğu sözcüğü, ağızlarda görebilmek mümkündür. Derleme Sözlüğü'nün Anadolu insanının anadilindeki sözcüklerin veya halkın Türkçeleştirerek günlük dilde kullandığı sözcüklerin tümünü içermesi ise imkânsızdır. Çünkü derleme dediğimiz kavram bir süreçtir. Zamanla eldeki verilere yenileri eklenecektir. Samsun ağızı da derleme çalışmaları açısından zor bir dil sahasıdır. Gerek merkez konumu gerek tarihi, sosyal ve siyasi sebeplerden çok sayıda göç olayı yaşamış ve bu nedenle demografik yapısı karışık bir hali arz etmektedir. Burada yaşayan Türkçe söz varlığının tespiti de bu ölçüde zor olmaktadır. Çalışmaya konu olan ve Samsun ilinin Çarşamba ilçesi ağızında tespit edilen kıyıda kulakta ifadesinin Türk dilinin tarihi kaynaklarına da gidilerek benzer dil mantığı ile oluşturulmuş şekillerinin de varlığına değinilmiştir. Bu çalışmada Samsun ili Çarşamba ilçesi ağızında kullanılan kıyıda kulakta ikilemesinin dillik ölçütler çerçevesinde tespiti yapıp Derleme Sözlüğü'nde yer alması teklif edilmektedir.

Anahtar Sözcükler: İkileme, kıyı kulak, Ağız, Derleme.

ABSTRACT

Throughout history, Turkish identity has housed more than one family under one roof due to the family organization and the way of life. Family members have always contributed to the vocabulary of Turkish language with their unique voiceover and formations. Located today's standards, but Turkey is no longer used in most Turkish word on the vocabulary, it is possible to see in the mouth. It is not possible for the collections to include all the words used in the language or the words of the Anatolian people in their mother tongue or

---

* Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Kızıltepe, Mardin, ORCID: 0000-0001-5369-7487, E-posta: emrahbozok@gmail.com

Turkish language. Because what we call compilation is a process of process. Over time, new data will be added. Samsun mouth is a difficult language field in terms of compilation studies. Both the central location and historical, social and political reasons Samsun has experienced a large number of migration events. Therefore, its demographic structure presents a mixed state. It is difficult to determine the vocabulary of Turks living here. Similar forms of expression of the subject, which is the subject of the study and found at the mouth of Çarşamba district of Samsun, were also found in the historical period texts of the Turkish language. In this study, kıyıda kulakta hendiadyoin which is used at the mouth of Çarşamba district of Samsun province is determined within the framework of the philological criteria and it is proposed to be included in the Compilation Dictionary.

Keywords: Hendiadyoin, kıyı kulak, Vernacular, Compilation.

Giriş

Türk dilinin en eski sözlüğü olan Divanü Lügati't-Türk, aslında Türk boylarının ağızlarından Kaşgarlı Mahmud'un eliyle bir derlemedir. Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lügati't-Türk ile başlatmış olduğu bu derleme geleneği, Cumhuriyet döneminde Derleme Sözlüğü ile devam etmektedir. Divan, bir miras bilip bu mirasa sahip çıkıldığının en önemli göstergesi, Cumhuriyet döneminde başlayan ve Anadolu'nun dört bir köşesinden binlerce sözcük derlenerek hazırlanan Derleme Sözlüğüdür. Derleme Sözlüğü 1930'lu yıllarda başlayan ve 1960'lı yıllara kadar farklı çalışma başlıkları altında aralıklarla sürmüş ve tüm çalışmalar bir araya getirilerek toplamda on iki cilde ulaşmıştır.

Samsun, Karadeniz'in kıyı şeridinde ve coğrafi olarak ulaşım yollarının keşiştiği bir merkez konumundadır. Bu özelliklerinden dolayı Samsun bugün olduğu gibi geçmişte de göç alan bir yerleşim yeridir. Samsun, Kafkaslardan, Karadeniz'in doğusu ve batısından, İç Anadolu'dan ve Cumhuriyet döneminde mübadil olarak Rumeli'den gelen farklı Türk boylarına mensup aileler veya çeşitli sebeplerden burada bulunan insanlar sayesinde farklı etnik mensubiyetleri olan demografik bir yapıya sahiptir. Samsun'un bu demografik yapısı kültürel birikim açısından bir zenginlik oluştursa da bu durumun olumsuz bir sonucu olarak ağız çalışmaları açısından zor bir çalışma sahasıdır.

2000'li yılların başında yaklaşık beş yıl süreyle dar saha çalışması esas alınarak Samsun Ağızı üzerine yürütülen çalışma sonucuna göre, Samsun ili bünyesinde yerli ağız olarak iki ana grup tespit edilmiştir. Canik Dağlarının güneyindeki ilçeler ile kuzeydeki sahil kesimi bu iki ana grubu oluşturur ve her iki grubun içerisinde ağırlıklı olarak da merkezi yerleşimlerde Kıpçak boyu ağzının etkileri görülür. Dağlık ve merkezin dışındaki yerleşim yerlerinde Oğuz boyunun ağız özellikleri de görülmektedir (Erdem 2006: 638).

İkilemelerin kendisini oluşturan sözcüklerin temel anlamlarından bazen kısmen bazen de tamamen sıyrılarak oluşturduğu yeni yapı, birlikte yeni ve tek bir anlamı karşılması ve çekim sırasında, çoğu zaman her iki

unsurun da aynı eki alması gibi özellikleri ikilemelerin tanınması ve tespit edilmesi için önemli bir işaret olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk dilinin ilk yazılı belgelerinden itibaren görülen sözcük türlerinden ikilemeler, dilde kalıp ifadeler olarak tanımlanmakta ve Türk dilinin kalıcı bir mirası olarak yalnızca yazılı metinler ile sınırlı kalmayıp ağızlarda da varlığını sürdüren bir değeridir.

Orhun Yazıtlarında görülen ve dağda taşta, dışarıda, uzakta anlamını karşılayan *ıda taşda* (T I, B4) ikilemesinin Türkiye Türkçesi'nde ve ağızlarında *dağda taşda, dağda bayırda, ovada kırdada, yazıda yabanda, bayır-bucak, ırım kırım, bucak bucak, köşe bucak, kıyıda bucakta, kıyıda köşede, kıyıda kenarda, kenarda köşede* olmak üzere ikilemeli bir yapıda hatta *der tepe düz, dağ taş yaban, yazı dağ taş* gibi üçlemeli olarak daha da zenginleştirilmiş halde eş dizimlerinin varlığı tarafımızdan daha önce tespit edilmiştir (Bozok 2017). Söz konusu çalışma sırasında Samsun ili, Çarşamba ilçesinde tıpkı Türkiye Türkçesinde yukarıda verilen ikilemelerin benzeri *kıyıda kulakda* ~ *gıyıda gulahda* ifadesinin kullanıldığını tespit ettik. İfadenin yöre insanları tarafından [*Orda, kıyıda kulakta vardır birşeyler. Bi bah bakalım gıyıda gulahda neler var?*] şeklinde günlük dilde kullanımları gözlemlenmiştir.

Kıyıda kulakta ifadesiyle ilgili yazılı metinlerde tanımlama yapamadık ancak yöreye ait insanların günlük hayatlarındaki kullanımlarından teyit edilerek ikilemenin karşıladığı anlamın "kenarda köşede" olduğu tarafımızca tespit edilmiştir. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde yapıyı oluşturan ifadelerle baktığımızda *kıyı* sözcüğünün karşıladığı "*kara ile suyun birleştiği yer; kenar, periferi, sahil, ıssız, tenha yer*" (TS 2011: 1432) anlamıyla hem sözcüğü hem de *kıyıda bucakta, kıyıda köşede* (TS 2011: 1432) şeklindeki ikilemeli yapıdaki varlığıyla sözcüğün *kıyıda kulakta* benzeri bir yapı oluşturduğu görülmektedir.

Yukarıda da verdiğimiz örneklerde eş dizimi oluşturan *kıyı* sözcüğünün anlam ve şekil özellikleri açısından *kıyı kulak* ikilemesinde kullanılma sebebi açıktır. Ancak, *kulak* sözcüğünün temel anlamı, ilk bakışta buradaki anlamı uygunluk arz etmektedir. Türkiye Türkçesinde temel anlamı duyu organı olan *kulak* sözcüğü, "7. coğ. Akarsuların ve özellikle göllerin karaya giren ve durgunlaşan yerleri." (TS 2011: 1518) anlamını da karşılamaktadır. Bu anlamıyla yer belirtmesi bakımından içinde bulunduğu ikileme bağlamında değerlendirilebilir ama tam olarak anlamı bütünleyip *kıyıda kenarda, kenarda köşede* anlamını karşılamamaktadır. Çünkü yazıtlardan itibaren bu anlamı veren ikilemeleri oluşturan sözcüklerin ortak özelliği, "dağ, taş, yazı, çöl, düzlük, kıyı, köşe, kenar" gibi yer anlamı bildiren sözcüklerle eş dizimlilik oluşturmalarıdır (Bozok 2017).

Çarşamba'nın ağız özelliklerinde baskın olarak Kıpçak ağzının etkili olması tespitinden hareketle, Kıpçak grubuna mensup Türk dillerinin sözlüklerine baktığımızda *kıyı* sözcüğünü anlamsal açıdan bütünleyerek eş dizim oluşturacak *kulak* sözcüğü tanımlanmaktadır. Kıpçak grubuna mensup Karaçay-Malkar Türkçesinde *kulak* sözcüğü, "*sarp vadi, boğaz.*" anlamını

karşılama ve “*Maravçu kirmegen kulakda kıyık köb bolur. Avcı girmeyen vadide geyik çok olur.*” (Tavkul 2000: 280) örneğinde geçmektedir. Bu ifade, bize *kulak* sözcüğünün *kıyı kulak* ikilemesinde Kıpçak tesiriyle kullanılabileceğini göstermektedir.

Kıyı kulak ~ gıyı gulağ ikilemesi, bugüne kadar derlenememiş ya da yazılı eserlerde tespit edilememiştir. Osmanlı Türkçesi dönemine ait yazılı eserlerde tespit edilmiş *yazı yaban* “*dışarıda, her yerde*” (TTS 1996: 4176) ifadesi ile Derleme Sözlüğünde bu ikileme ile aynı bağlamda *dağ, bayır, dere, tepe* anlamını karşılayan *ırım girim* ve her yan, her yer anlamını karşılayan *ırım kırım* gibi *kıyıda kulakta* ikilemesine benzer ifadeler yer almaktadır. Söz konusu ikileme Derleme Sözlüğünde “*Trımı girimi dolaştım, Bor’un görmediğim yiri galmadı.*” - “*Bugün ırım kırımı dolaştım bir kalem bulamadım.*” (DS 1993: 2486) şeklinde görülmektedir.

Sonuç

Yukarıda elde edilen bulgular değerlendirildiğinde *kıyı* ve *kulak* sözcükleri aynı ek ile çekimlenerek birlikte aynı anlamı karşıladığından ikileme olarak kabul edilmelidir. Çünkü daha önce tarafımızdan Türkiye Türkçesi ve ağızlarında tespit edilmiş olan *dağda taşda, dağda bayırda, ovada kırdada, yazıda yabanda, bayır-bucak, ırım kırım, bucak bucak, köşe bucak, kıyıda bucakta, kıyıda köşede, kıyıda kenarda, kenarda köşede* (Bozok 2017) ikilemeleriyle aynı anlam dairesinde yer almaktadır.

Samsun ili Çarşamba ilçesi ağızında Kıpçak tesirinin bulunması *kıyıda kulakta* ikilemesini tespit etmemize ve bu ikilemeyi açıklamamıza imkân vermektedir. Türk dilinin en eski metinlerinden itibaren benzer yapıların olması ve *kıyı* sözcüğünün bu yapıların içinde yer alması; Kıpçak grubu mensubu olan Karaçay-Malkar Türkçesinde *kulak* sözcüğün yer belirten bir anlamı karşılaması bize *kıyıda kulakta* ikilemesinin tıpkı daha önceki ve çağdaşları gibi “*kenarda köşede*” anlamını karşıladığını göstermektedir.

Yukarıda sıraladığımız verilerden hareketle Samsun ili, Çarşamba İlçesi ağızında tespit ettiğimiz *kıyıda kulakta ~ gıyıda gulağda* ikilemesi, “*kenarda, köşede*” anlamını karşılamaktadır. Tespitimizin Derleme Sözlüğüne bir katkı sağlamasını ve ileride sözlüğün yeni baskılarında bir madde olarak yer almasını umut ediyoruz.

KAYNAKÇA

- BOZOK Emrah (2017). "Yazıtlarda Geçen ıda taşda ifadesinin Türkiye Türkçesinde ve Ağızlardaki Karşılıkları", *IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, İnönü Üniversitesi, 2-4 Kasım, Malatya.
- DS: *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü* (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDEM Mehmet Dursun (2006). "*Samsun Ağızları*", *Geçmişten Geleceğe Samsun Sempozyumu*, Haz.: Doç. Dr. Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi adına Otak Form-Ofset: 637- 642.
- TAVKUL Ufuk (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TS: *Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TTS: *XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MESLEK YÜKSEKOKULU MEKATRONİK EĞİTİMİNİN İNCELENMESİ (ARTVIN İLİ ÖRNEĞİ)

Musa MARUL*
Erman AYDIN*

ÖZ

Yapılan bu çalışmada, Artvin ilinde üretim sektörüne ara eleman yetiştiren Meslek Yüksekokulu (MYO) mekatronik programının fiziki yapısı, önemi ve öğrenci sayısı araştırılmıştır. Artvin Çoruh Üniversitesi Hopa MYO'da teknik bölüm olarak eğitim veren mekatronik programının 2010 yılından 2016 yılına kadar öğrenci sayısı ortaya konulmuştur. Öğrenci kontenjanının 41 kişilik olduğu programda 7 yılın ortalama öğrenci sayısı 33,08 olarak tespit edilmiştir. Ön lisans Mekatronik eğitimi veren Rize, Trabzon, Ordu, Çorum, Sinop ve Sakarya illerinde 2017 yılında yeni sistemdeki ortalama öğrenci sayısı 24,83 iken son 3 yılda 37,55 olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu programlara yerleştirme sonuçları incelenmiştir. Bu 6 ilin, son 3 yıldaki öğrenci sayıları ve Hopa MYO'nun 7 yıllık öğrenci sayısı ortalaması dikkate alınarak, kapatılan mekatronik programının 2017 ve 2018 yılındaki öğrenci sayısı tahmin edilmeye çalışılmıştır. 2017 yılında Artvin Çoruh Üniversitesi Borçka Acarlar MYO'daki 41 kişilik kontenjana 2 öğrenci yerleşmiştir. Bu düşüşün sebepleri araştırılarak ortaya konmuştur. 2018 yılı ön lisans mekatronik programının Türkiye geneli yerleştirme oranını yaklaşık %99,31 olduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak Artvin Çoruh Üniversitesinde kapatılan mekatronik programının gerekli teknik alt yapıya sahip Meslek Yüksek okulları bünyesinde tekrar açılması gerektiği ve tekrar açılması durumunda Türkiye geneli yerleştirme oranına ulaşabileceği kanısına varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mekatronik Eğitimi, Meslek Yüksekokulu, Mekatronik Yerleşme, Artvin, Hopa

ABSTRACT

In this study, the physical structure, importance and student population of Mechatronics program in Vocational Schools (VS) that train intermediate staff for production sector in Artvin province is investi-

* Öğr. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Elektronik ve Otomasyon Bölümü, Mekatronik Programı, ORCID: 0000-0003-4874-6058, E-posta: akumusa@artvin.edu.tr

* Öğr. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Elektronik ve Otomasyon Bölümü, Kontrol ve Otomasyon Teknolojileri Programı, ORCID:0000-0002-9568-1966, E-posta: ermanaydin@artvin.edu.tr

gated. The number of students in training program as a technical department in Artvin Çoruh University Hopa VS from 2010 to 2016 is presented. In Hopa VS the average number of students of the last seven years, whose quote is 41 students, is determined as 33.08. In Rize, Trabzon, Ordu, Çorum, Sinop and Sakarya province giving associate degree Mechatronics education, the average the number of students in new systems in 2017 is determined as 37.55 while 24.83 in the last three years. Then, the results of placement in 2018 is examined. According to the number of students in these six provinces in the last three years and Hopa VS, the average number of students of the last seven years, the number of students of closed Mechatronics program in 2017 and 2018 years is tried to be estimated. In 2017, Artvin Coruh University Borcka Acarlar VS quota is 41 students, which the results of placement is two students. The reasons of this number is investigated and revealed. The rate of placement of mechatronic associate degree program throughout Turkey is determined about %99.31. As a result, it is concluded that mechatronics program closed in Artvin Coruh University should be reopened within Vocational High schools having the necessary technical infrastructure and in the case of reopening It can reach to the rate of placement throughout Turkey.

Keywords: Mechatronics Education, Vocational Schools, Mechatronics Placement, Artvin, Hopa

Giriş

Ülkelerin gelişmesinde ve kalkınmasında sanayileşmenin temel unsuru olan bilgi, beceri ve iş alışkanlıklarına sahip yüksek verimi gerçekleştirecek kalifiye insan gücünün yetiştirilmesi gerekmektedir. Kalifiye elemanların bilgi ve becerisi, ekonomik başarının temelidir. Mesleki kurslar özellikle iki amaca yöneliktir. Bir tarafta genç insanlara başarılı bir meslek yolu hazırlamak, diğer yandan ekonomiye vasıflı eleman yetiştirmektir. Günümüzde, hızlı teknolojik değişme ve dünya düzeyindeki yapılaşma değişiminde Mesleki Teknik Eğitimin öneminin çok büyük olduğu herkes tarafından bilinen ve söylenen bir gerçektir. Geleceğimizin teminatı olan gençlerimizin bilgi, istidat ve kabiliyetlerini geliştirecek, gerekli bilgi, beceri, davranışlar ve birlikte iş görme alışkanlığı kazandırmak suretiyle hayata hazırlanmasında ve ülkemizin kalkınmasında en önemli unsur haline gelmesinde mesleki eğitimin önemi çok büyüktür.

Teknolojideki hızlı gelişmeler günümüzdeki mesleklerin yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılmaktadır (Karabulut vd. 2011). Bilim ve teknolojideki gelişmelere eş zamanlı olarak hızla gelişen endüstrinin ihtiyaç duyduğu teknik insan gücünün yetiştirilmesi amacıyla Meslek Yüksek Okullarında (MYO) eğitim ve öğretim verilmektedir. MYO 'da verilen eğitimin kalitesinin artırılması için öncelikle uygulamalı ve teorik bilgilerin belli bir plan içinde sistematik olarak ilerlemesi gerekli bir durumdur. Profesyonel eğitimde pedagoğların da eğitimin her seviyesinde uzman akademisyenlerle eş zamanlı ölçme ve değerlendirmesi gereken konularda ortak hareket etmesi MYO'da kaliteyi arttıracak ve buna bağlı olarak öğrenci sayısında

artış sağlanmış olacaktır. Kalite odaklı çalışan ve eğitimini bu doğrultuda veren üniversiteler her zaman bir adım önde olacaklardır.

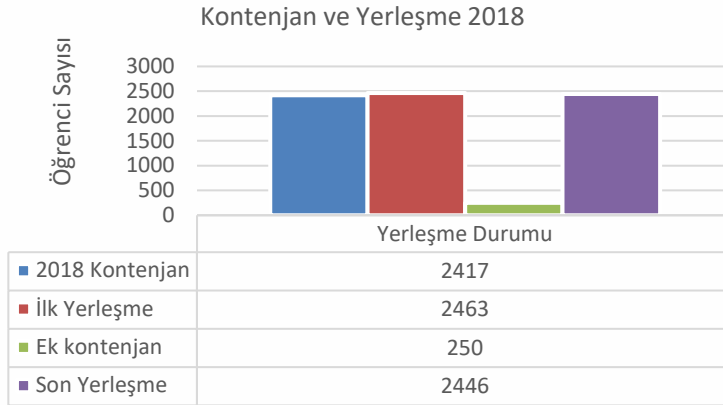
Ön lisans Mekatronik eğitiminde laboratuvarında kontrol sistemlerinin uygulanması günümüzde çok önemli bir hale gelmiştir. Laboratuvar eğitimindeki temel amaç aşağıdaki soruları yanıtlayabilecek becerileri öğrencilere kazandırmaktır:

- Bir sistemin modeli nasıl elde edilir?
- Bir kontrol sistemi nasıl tasarlanır ve ayarlanır?
- Bir sistemin ilgili değişkenlerinin değerini belirlemek için bir gözlemci nasıl tasarlanır?
- Bir sistemin kontrol kodları nasıl yazılır?

Teorik bilgi ve deneyim isteyen özel sektör, laboratuvar destekli eğitim alan öğrencileri tercih etmektedir (Padula vd. 2013). Bu durum da MYO ların sektörde ne derece önemli olduklarını ortaya koymaktadır.

Türkiye’de Mekatronik Eğitimi

Mekatronik iki klasik mühendislik dalı olan makine ve elektrik-elektronik mühendisliklerinin yanı sıra bilgisayar, kontrol ve yazılım mühendisliklerine de dayanan mühendislik tasarımı ve üretiminde kullanılan yeni bir yaklaşımdır. Mekatronik mühendisliği diğer mühendislik dallarına göre daha fazla ürüne yönelik bir mühendislik dalıdır. Günümüzde esnek üretimin önemli olduğu sanayi alanında mekatronik alanına ihtiyaç artmaktadır. Türkiye’de gelişen sanayi ve teknolojik ürünleri, üretim ve tasarım aşamasının her adımında kontrol yeteneğine sahip kalifiye bireyler yetiştirmek için 1990’lardan sonra mekatronik eğitimi yaygınlaşmaya başlamıştır (Ak-pınar 2006). 2017 yılı içinde Türkiye’de ön lisans seviyesinde altısı vakıf üniversitesi olmak üzere altmışaltı tane üniversitede mekatronik programı eğitimi verilmektedir. (YÖK 2018a). Bu üniversitelerin çoğunda eğitimi verilen mekatronik programının ikinci öğretiminde de eğitim verilmektedir. 2018 ÖSYM yerleşme verileri Şekil 1’de gösterilmiştir (OSYM. 2018a,b).

Şekil 1. 2018 yılı Türkiye geneli ön lisans mekatronik programı kontenjan ve yerleşme verileri

2018 yılında ön lisans seviyesinde mekatronik programının Türkiye genelinde okul birincileri dahil 2463 kontenjan açılmıştır. Bu kontenjanda ilk yerleşmede 250 kontenjan boş kalmıştır. Bu kontenjanın 233'ü ek yerleştirmeye dolmuştur. Bu verilere göre programın yerleştirme oranının yaklaşık olarak % 99,31 olduğu görülmektedir.

Türkiye'nin teknoloji ve bunlara bağlı üretilen teknolojik ürünlerin artırılması bu alanda çalışan kişilerin kalifiye iş gücüne dayanmaktadır. Meslek Yüksek Okullarında eğitim alan öğrencilerin teorik bilgilerin yanı sıra uygulamalı eğitim almasıyla gerçekleştirilebilir. Yüksekokullarda verilen uygulamaya yönelik dersler verimlilik açısından önemli olduğu kadar, öğrencinin özgüveni açısından da son derecede önemlidir. Mekatronik alanında uygulamalı eğitim, öğrenciler için gerçek dünya problemlerini çözme yeteneklerinin geliştirmesi açısından çok önemlidir (Wang vd. 2012). Karadeniz bölgesi ve çevresinde mekatronik eğitimi veren Rize, Trabzon, Ordu, Çorum, Sinop ve Sakarya illerindeki son 3 yılın öğrenci sayılarına ait veriler Tablo 1'de verilmiştir. Tablo 1'e göre ön lisans Mekatronik eğitimi verilen 6 üniversitenin 2018 yılındaki öğrenci sayısının yaklaşık 2015, 2016 ve 2017 yılındaki öğrenci sayılarının ortalaması olması beklenmektedir.

Tablo 1: Karadeniz bölgesi ve çevresindeki bazı illerde ön lisans mekatronik programı ve kontenjanları (YÖK 2018b)

Üniversite	Yıl	Öğrenin	Kontenjanı	Yerleşen Öğrenci Sayısı	Ek Kontenjanı	Ek Kontenjan ile Yerleşen	Yerleşen Toplam Öğrenci Sayısı
KTÜ Sürmene Abdullah Kanca MYO	2017	1.ö	41	41	2	1	40
	2016	1.ö	41	41	2	2	41
	2015	1.ö	41	41	6	6	41
Sakarya MYO	2017	1.ö	47	47	3	1	45
	2016	1.ö	46	44	2	2	46
	2015	1.ö	41	35	6	6	41
Ordu Teknik Bilimler MYO	2017	1.ö	52	21	31	0	21
	2016	1.ö	51	51	4	4	51
	2015	1.ö	51	51	6	6	51
Sinop MYO	2017	1.ö	60	11	51	1	12
	2016	1.ö	61	51	10	10	61

	2015	1.ö	41	35	6	6	41
Recep Tayip Erdoğan Ünv.. Teknik Bilimler MYO	2017	1.ö	36	12	24	1	13
	2016	1.ö	36	31	5	5	36
	2015	1.ö	31	26	5	5	31
Hitit Üniversitesi Teknik Bilimler MYO	2017	1.ö	47	18	29	0	18
	2016	1.ö	46	43	3	3	46
	2015	1.ö	41	39	2	2	41
Ortalama	2017	1.ö	47,2	25,0	23,3	0,66	24,66
	2016	1.ö	46,8	43,5	4,33	4,33	46,83
	2015	1.ö	41,0	3,83	5,16	5,16	41,00
	2015 2016 2017	1.ö	45,0	34,4	10,9	3,38	37,55

OSYM verilerine göre 2018 yılında ek yerleştirme dâhil yerleşen öğrenci sayısı Tablo 2'de verilmiştir. Tablo 2 incelendiğinde 2017 yılında sınavsız geçiş sisteminin kaldırılması ile YGS-1 sınavından gerekli puanın alınmamasıyla özellikle meslek lisesi öğrencilerinin yerleşememeleri sebebiyle boş kalan kontenjanlar, 2018 yılında hem meslek lisesi hem de Anadolu ve diğer lise öğrencileri tarafından doldurulmuş durumdadır. En fazla öğrenci sayıları sanayi şehri ve büyük şehir olma avantajı sayesinde Sakarya ilinde olurken bunu Trabzon, Ordu, Sinop ve Çorum illeri takip etmektedir. Bu durum bize ön lisans mekatronik bölümünün 2017 yılında yaşadığı azalan öğrenci sayısı probleminin sadece sınav sistemi değişikliği sebebi ile olmadığını aynı zamanda yeni durumun öğrenciler tarafından tam olarak anlaşılammış olmasından da düşünülmektedir.

Tablo 2: Türkiye genelinde bazı illerde 2018 ön lisans mekatronik programı kontenjanları (OSYM 2018 a,b)

Üniversite	Yıl	Öğrenin	Kontenjanı	Yerleşen Öğrenci Sayısı	Ek Kontenjanı	Ek Kontenjan İle Yerleşen	Toplam Yerleşen Öğrenci Sayısı
KTÜ Sürmene Abdullah Kanca MYO	2018	1.ö	46	46	3	3	46
Sakarya Üniv. Sakarya MYO	2018	1.ö	52	52	0	0	52
Ordu Üniv. Teknik Bilimler MYO	2018	1.ö	31	31	2	2	31

Meslek Yüksekokulu Mekatronik Eğitiminin İncelenmesi (Artvin İli Örneği)

Sinop Üniv. Sinop MYO	2018	1.ö	30	30	3	3	30
Recep Tayip Erdoğan Üniv. Teknik Bilimler MYO	2018	1.ö	31	31	3	3	31
Hitit Üniversitesi Teknik Bilimler MYO	2018	1.ö	31	31	2	2	31

Ayrıca Tablo 3'de belirtildiği üzere 2017 yılında bir üniversiteye yerleşmek için tercih yapma hakkına sahip 1.846.880 öğrenci olduğu halde tercih dahi yapmamış 994.766 öğrenci olduğu da göz önüne alındığında, özellikle büyük üniversiteler haricindeki üniversitelerin kontenjanlarının neden boş kaldığı anlaşılabilir (OSYM 2017).

Bununla birlikte Artvin iline yakın olan Ardahan, Kars, Iğdır, Erzurum, Muş ve Samsun, Yozgat, Bartın, Karabük, Zonguldak gibi illerin birçoğunda yüksekokul seviyesinde mekatronik programlarının olmadığı ve bazılarının ise mekatronik eğitiminde öğrenci alımı yapmadığı görülmüştür (YÖK 2018a).

Tablo 3: 2017 yılı üniversiteye giriş sınavı kontenjanları (OSYM 2017)

	Lisans			Önlisans			Toplam		
	Kontenjan	Yerleşen	Boş	Kontenjan	Yerleşen	Boş	Kontenjan	Yerleşen	Boş
Devlet Üniversiteleri	373.642	346.671	26.971	346.068	218.434	127.634	719.710	565.105	154.605
Vakıf Üniversiteleri	83.536	67.496	16.040	85.295	52.113	33.182	168.831	119.609	49.222
K.K.T.C. Üniversiteleri	14.890	8.054	6.836	5.441	2.741	2.700	20.331	10.795	9.536
Diğer Ülkelerdeki Üniversiteler	1.699	725	974	100	54	46	1.799	779	1.020
Toplam	473.767	422.946	50.821	436.904	273.342	163.562	910.671	696.288	214.383

Artvin İlinde Mekatronik Eğitimi

Üniversitelerde verilen mesleki ve teknik eğitim ilk önce bulunduğu bölgedeki sanayi potansiyelini referans alarak eğitim kalitesini arttırmaktadır (Ottestad vd. 2007). Günümüzde üniversite-sanayi işbirliği hem bölgesel hem de ülkenin gelişmesi açısından önemli kesişme noktalarından biri durumundadır. Artvin Çoruh Üniversitesi'nin Hopa Meslek Yüksekokulu 2010 yılında ülkemizin ve bölgenin sanayi sektörünün faydalanacağı donanımlı ve alanlarında iyi yetiştirilmiş ara eleman ihtiyacını karşılamak için ilk öğrenci alımına başlamıştır. 2017 yılına kadar Hopa MYO bünyesinde bulunan mekatronik programının öğrenci sayısı Tablo 4'de verilmiştir. 2017 yılında Hopa MYO'da kapatılan mekatronik programı Artvin-Borçka ilçesinde bulunan Borçka Acarlar Meslek Yüksekokulu bünyesinde tekrar kurulmuştur. 2016-2017 eğitim öğretim döneminde Hopa MYO bünyesinde bulunan 5 akademisyenin kadrosu Borçka Acarlar MYO bünyesine alınarak 2017-2018 eğitim öğretime başlanması hedeflenmiştir. Hopa MYO bünyesindeki mekatronik programının 2010-2016 eğitim öğretim döneminde gelen öğrenci

sayısı Tablo 3’de gösterilmiştir. Tablo 3’de belirtilen öğrenci sayılarına göre mekatronik programının 2010 yılından 2016 yılına kadarki öğrenci sayısının ortalama 33,08 olduğu gözükmektedir. Mekatronik programının Hopa MYO’da ortalama 7 yıllık doluluk oranı yaklaşık %80,69 dur. ÖSYM’nin 20+20 kontenjan uygulamasından dolayı bu doluluk oranının yaklaşık %50’sini sınavla gelen öğrenci profili oluşturmuştur.

Tablo 4: Hopa MYO Mekatronik Programı öğrenci sayısının yıllara göre dağılımı (YÖK 2018)

Yıl	Öğrenin	Kontenjanı	Yerleşen Öğrenci Sayısı	Kayıt Yaptıran Öğrenci Sayısı	Ek Kontenjanı	Ek Kontenjan ile Yerleşen	Ek Kont. ile Kayıt Yaptıran Öğrenci Sayısı	Toplam Öğrenci Sayısı
2010	1.ö	40	40	29	11	11	8	37
2011	1.ö	40	40	35	5	5	4	39
2012	1.ö	40	40	25	8	8	5	30
	2.ö	0	0	0	40	22	18	18
2013	1.ö	40	40	34	6	6	6	40
	2.ö	40	19	10	30	4	2	12
2014	1.ö	40	40	28	12	14	12	40
	2.ö	40	38	33	7	8	6	39
2015	1.ö	41	41	35	6	6	6	41
	2.ö	41	30	23	18	18	11	34
2016	1.ö	41	39	38	3	1	1	39
	2.ö	41	28	20	21	9	9	28
Ort.	1.ö ve 2.ö	37,0	32,91	25,83	13,9	9,33	7,33	33,08

Meslek Yüksek Okullarında ÖSYM’nin 2017 yılı içinde 150 sınav puanı barajı uygulamasını başlatarak 20+20 kontenjanındaki 20 öğrenci kontenjanını kaldırarak bu kontenjanın hepsini sınavla alma kararını başlatmıştır. Bu uygulama neticesinde Borçka Acarlar MYO’ya kayıt yaptıran öğrenci sayısı Tablo 5’de gösterilmiştir. Tablo 5’de belirtildiği üzere öğrenci sayısında çok önemli oranda azalma olduğu görülmektedir. Öğrenci sayısının azalmasının tek sebebi olarak sınavsız geçiş uygulamasının kaldırılarak yerine sınavlı geçiş uygulaması getirilmesi gözükse de asıl sebebi tek başına bu durum oluşturmamaktadır. Bunun yanında; nüfusun, sanayinin, ekonominin, Meslek Yüksekokulu için öğrenci kaynakları olan Mesleki ve Teknik Liselerin çok olduğu Arhavi, Kemalpaşa, Fındıklı, Ardeşen ve Pazar gibi ilçelerinde bulunduğu, kara ve hava ulaşımın çok daha kolay olduğu Hopa ilçesinden

Mekatronik bölümünün Borçka ilçesine alınmasından da kaynaklı olduğu düşünülmektedir.

Tablo 5: Borçka A. MYO mekatronik programı öğrenci sayısının yıllara göre dağılımı (YÖK 2018)

Yıl	Öğrenin	Kontenjanı	Yerleşen Öğrenci	Kayıt Yaptıran Öğrenci	Ek Kontenjanı	Ek Kontenjan ile Yerleşen	Ek Kont. ile Kayıt Yaptıran Öğrenci	Toplam Öğrenci Sayısı
2017	1.ö	40	2	2	0	0	0	2
	2.ö	40	0	0	0	0	0	0
2018	1.ö	0	0	0	0	0	0	0
	2.ö	0	0	0	0	0	0	0

Hopa ilçesinin Sarp sınır kapısına yakın olması, sosyal, fiziki şartlarının diğer ilçelere oranla daha gelişmiş olması, Karadeniz sahil yolunun bu bölgeden geçmesi ve bununla beraber diğer ilçelere göre sanayi bakımından, uluslararası ticaret limanı ve çay fabrikası gibi kurum-kuruluşlara da sahip olması bu ilçeyi bir adım önde tutarak, öğrenciler tarafından tercih edilebilirliğini arttırmaktadır. Öyle ki en çok 2.Ö öğrencisinin bulunduğu 2014 ve 2015 eğitim öğretim dönemlerinde hastanelerde, çay fabrikalarında, limanda, emniyette, tarım kredi alanında ve daha birçok farklı kurum kuruluşta çalışmakta olan kişiler Hopa MYO Mekatronik bölümünü tercih etmişlerdir.

Hopa MYO'da Laboratuvar Kapasitesi

Endüstrinin öncelikli ve temel hedeflerini gözeterek, güncel bilgiler ile donatılmış, dünyayla rekabet edebilecek mühendis adayı ve tekniker yetiştirmeyi amaçlayan üniversitemiz Doğu Karadeniz'in parlayan yıldızıdır. Türkiye'nin ileri teknolojiler geliştirebilecek mühendis adayları ve teknikerlerini yetiştirecek bilgi birikimine ve teknolojik altyapıya sahip olduğu akademik kadrosu ve laboratuvar imkânlarıyla ön plana çıkmaktadır. Artvin Çoruh Üniversitesi'nin Hopa MYO bünyesinde bulunan 3 adet donanımlı laboratuvarı bulunmaktadır. Bunlar bilgisayar laboratuvarı, elektrik-elektronik laboratuvarı ve makine laboratuvarlarıdır. Mekatronik programında eğitim alan öğrenciler bilgisayar laboratuvarında elektronik devre kartı çizimi, bilgisayarda programlama, bilgisayar destekli tasarım ve bilgisayar destekli imalat (AutoCAD ve TopSOLID) eğitimi olarak 2D ve 3D üretim odaklı CAD/CAM tasarım yapabilmektedir. Eğitim alan öğrenciler elektrik-elektronik laboratuvarında temel konuları öğrenerek uygulamalı bir şekilde eğitim-öğretim süreçlerini tamamlamaktadırlar. Makine laboratuva-

rında teknik çizim, temel malzeme bilgisi, sertlik ölçümü, kaynak, torna, freze ve CNC konularında uygulamalı eğitim almaktadırlar. Makine laboratuvarındaki makine-donanım altyapısı Tablo 6'da ve elektrik-elektronik laboratuvarı makine-donanım listesi Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 6: Hopa MYO makine laboratuvarı makine-donanım listesi

Adı	Adet	Adı	Adet
Universal torna tezgâhı	1	Transpalet	1
Freze tezgâhı	1	Elektronik kumpas	3
CNC Torna tezgâhı	1	Manuel kumpas	6
CNC Freze tezgâhı	1	Mikrometre	3
Yarı otomatik testere	1	Manyetik tabanlı mikrometre	1
Pnömatik deney seti	2	Kılavuz- Pafta takımı	2
Sütunlu matkap	1	Çanta kaynak makinesi	2
Sertlik ölçme cihazı	1	MIG -MAG kaynak makinesi	1
Masa üstü manüel taşlama makinesi	1	Mengene	4
Çift diskli yüzey zımparalama makinesi	1	Numune kesme makinesi (Cut)	1
Metal mikroskobu	1	Elektronik mikrometre	1
Kompresör	1	El mengenesi	5
Avuçlama makinası	1	Küçük el mengenesi	2

Hopa MYO bünyesindeki laboratuvar makine-donanım-ekipman kaynakları Şekil 2, Şekil 3 ve Şekil 4'de gösterilmiştir. Mekatronik programında okuyan öğrenciler proje eğitimleriyle 3 laboratuvarı etkin bir şekilde ders dışında da kullanmaktadır.

Tablo 7. Hopa MYO elektrik-elektronik laboratuvarı makine-donanım listesi

Adı	Adet	Adı	Adet
Yürüyen Bant Eğitim Seti	1	Dikey Şerit Testere	1
Çanta Tipi PLC Eğitim Seti	3	Takım Asma Panosu	1
Asansör Eğitim Seti	1	DC Motor	2
Elektromekanik Kumanda Eğitim Seti	2	AC Motor	4
Scada Eğitim Seti	1	Elektrikli Matkap	1
Gravür Matkap	5	Şarjlı Matkap	1

Meslek Yüksekokulu Mekatronik Eğitiminin İncelenmesi (Artvin İli Örneği)

Güç Kaynağı	15	Şarjlı Vidalama	1
Frekans Jeneratörü	5	Avuç İçi Taşlama	1
Osiloskop	5	Ütü	6
Ayarlı Havya	2	Havya	9

Şekil 2. Makine Laboratuvarı'nda bulunan bazı cihazlar

Şekil 3. Elektrik- Elektronik Laboratuvarı'nda bulunan bazı cihazlar

Şekil 4. Bilgisayar Laboratuvarı genel görünüm

Mevcut laboratuvar altyapısı incelendiğinde ileri seviyede teknik altyapının olduğu görülmektedir. Bu makine-donanımlar bir mekatronik teknikerinin sahip olması için gerekli teknik bilgi ve beceri altyapısını sağlayabilecek düzeydedir.

Sonuç

Yapılan bu çalışmada Meslek Yüksekokulu seviyesinde özellikle Karadeniz bölgesi ve çevre illerde (Rize, Trabzon, Ordu, Çorum, Sinop ve Sakarya) yer alan ön lisans mekatronik programı öğrenci sayılarının yıllara göre dağılımı irdelenmiş olup, Artvin ili için kontenjan durumları, öğrenci sayıları ve laboratuvar kapasitesi Hopa MYO-Borçka A. MYO bağlamında incelenmiştir. Elde edilen sonuçlar şunlardır:

- Ardahan, Kars, Iğdır, Erzurum, Muş, Bayburt, Samsun, Yozgat, Bartın, Karabük, Zonguldak ve Bolu illerinde mekatronik eğitiminde öğrenci alımı olmadığı görülmüştür.
- Artvin ilindeki mekatronik eğitiminin 2010-2016 yıllarındaki Hopa MYO öğrenci sayısı ve 2017-2018 yılındaki Borçka Acarlar MYO bünyesindeki öğrenci sayıları karşılaştırılmış, 2017 yılı içinde Artvin ilinin Mekatronik eğitimi alan öğrenci sayısı 2 olarak tespit edilip 2018 yılında ÖSYM tarafından kontenjan verilmemesi sebebiyle öğrenci alımı yapılamadığı belirlenmiştir.
- Mekatronik eğitimi veren Artvin ili dışındaki 6 ilin (Rize, Trabzon, Ordu, Çorum, Sinop, Sakarya) verilerine göre 2015 2016 ve 2017 yıllarında ortalama öğrenci sayısı 37,55 iken 2017 yılının yeni sistemdeki öğrenci sayısının ortalaması 24,83 olduğu tespit edilmiştir.

- 2017 yılı içinde en düşük öğrenci sayısı olan ilin 11 öğrenci ile Sinop olduğu, 2017 yılı içinde Artvin iline komşu olan Rize ve Trabzon'daki öğrenci sayısının sırasıyla 13 ve 39 olduğu tespit edilmiş olup 2018 yılındaki öğrenci sayısının sırasıyla 31 ve 46 olduğu görülmüştür
- 2017 ve 2018 yılı için diğer illerdeki öğrenci sayısı ile Artvin'deki mekatronik programı öğrenci sayıları karşılaştırılmış ve Artvin ilinin öğrenci sayısında çok büyük düşüşler olduğu görülmüştür.
- Artvin ili için mekatronik eğitiminde öğrenci sayısı düşüşlerinin sebebi 2017 yılında uygulamaya başlanan YGS-1 sınav türünden 150 sınav barajı olarak gösterilse de bunun yanında; nüfusun, sanayinin, ekonominin, Meslek Yüksekokulu için öğrenci kaynakları olan Mesleki ve Teknik Liselerin çok olduğu Arhavi, Kemalpaşa, Fındıklı, Ardeşen ve Pazar gibi ilçelerinde bulunduğu, kara ve hava ulaşımın çok daha kolay olduğu Hopa ilçesinden Mekatronik programının Borçka ilçesine alınmasının da etkili olduğu düşünülmektedir.
- Mekatronik bölümünün 2017-2018 Eğitim öğretim yılında Borçka Acarlar MYO bünyesine taşınmayarak, Hopa MYO bünyesinde kaldığı varsayıldığı takdirde, geçmiş yılların sayısal verileri göstermektedir ki; mekatronik eğitimi öğrenci sayısının en azından 2017 yılı içinde 6 ilin (Rize, Trabzon, Ordu, Çorum, Sinop, Sakarya) ortalaması olan 24,83 civarlarında olabileceği tahmin edilmektedir.
- Ön lisans seviyesinde mekatronik programının Türkiye geneli yerleştirme oranının 2018 yılı içinde yaklaşık %99,31 olduğu tespit edilmiş.
- Sonuç olarak Türkiye geneli 2018 yılı ön lisans mekatronik programının yerleştirme oranı göz önüne alındığında, Artvin Çoruh Üniversitesinde kapatılan mekatronik programının gerekli teknik alt yapıya sahip Meslek Yüksek Okulları bünyesinde tekrar açılması gerektiği ve tekrar açılması durumunda Türkiye geneli yerleştirme oranına ulaşabileceği kanısına varılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKPINAR Burhan (2006). "Mechatronics education in Turkey", *Mechatronics 16*: 185-192.
- FABRIZIO Padula, - Visioli ANTONIO (2013). "An Approach for Teaching Automatic Control in a Laboratory of Mechatronics", *IFAC Proceedings Volumes, 46* (17): 214-219.
- KARABULUT Abdurrahman, - Musa MARUL (2011). "Mesleki ve Teknik Eğitimde Eğitim Modeli Tasarımı", *Milli Eğitim 40/191*: 78-85.
- OTTTESTAD Morten - Geir HOVLAND, Sara PERSSON, ROBBERSMYR K.ejel.G., & Jochen POHL (2007). "A Survey of Mechatronics Education in the Nordic and Baltic Countries", *Conf. on Mechatronics Systems and Materials (MSM)*, 3.
- WANG Yu, YU Ying, XIE Nan, XIE Chun, - Xiao FENG (2012). "Exploration of Practical-Oriented Teaching in Mechatronics Engineering Education", *Frontiers in Computer Education 133*: 105-112.

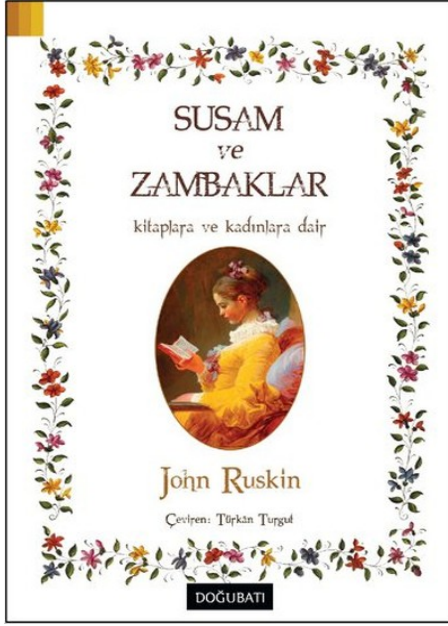
İnternet Kaynakları

- OSYM (2017) ÖSYS Yerleştirme Sonuçlarına İlişkin Sayısal Bilgiler
<https://dokuman.osym.gov.tr/pdfdokuman/2017/OSYS/YER/YSay%204%B1sal%20Bilgiler15082017.pdf>
- OSYM (2018a). YKS Ek Yerleştirme Sonuçları
<https://www.osym.gov.tr/TR,15342/2018-yks-ek-yerlestirme-sonuclari-aciklandi-28092018.html>
- OSYM (2018b). YKS Yerleştirme Sonuçlarına İlişkin Sayısal Bilgiler
<https://www.osym.gov.tr/TR,15288/2018-yks-yerlestirme-sonuclarina-iliskin-sayisal-bilgiler.html>
- YÖK (2018a). Mekatronik Programı Bulunan Tüm Üniversiteler
<https://yokatlas.yok.gov.tr/onlisans-program.php?b=30031>
- YÖK (2018b). YÖK Ön lisans Atlası Mekatronik Programı Bulunan Tüm Üniversiteler <https://yokatlas.yok.gov.tr/>

BAY RUSKİN'İ TANIR MISINIZ?

Şaziye DİNÇER*

Bir Kafka romanı okuyan Ahmet Hamdi Tanpınar, kapıcısı tarafından garipsenir. Roman dediğimiz şey bir takım hayallerden ibaret değil midir? Ona göre Tanpınar'ın kendisi ve memleketi adına faydalı şeyler dururken böyle romanla falan filan zaman kaybetmesi yanlışır (Gülsoy 2017: 5). Bu okuma meselesi çoğumuzun zihnini kuralamaz mı? Okumanın önemi hemen her yaşta, hemen herkesçe dile getirilir. Neden az okuduğumuza ilişkin bir yığın araştırma yapılır, istatistikler verilir, başka ülkelerle kıyaslamalar yapılır. Gazetelerde okumanın önemi üzerine haberler, dergilerde yazılar çıkar. Okunması gereken temel eser listeleri, ölmeden önce

okunması gereken kitap listeleri yayınlanır. Acaba tuğla cesametinde bir Tolstoy romanı olan Anna Karenina neden klasiktir? Evli bir kadının başka bir adamla yaşadığı aşkın etrafında örülü bu sayfaların içinde geçmişten bugüne bir yığın insan neler bulmaktadır? Bunları şimdilik bir kenara bırakalım.

Kadınları etkin biçimde topluma kazandırabilmek için onlara nasıl bir eğitim verilmelidir? Güçlü bir toplumu oluşturan tüm bireyler ister kadın isterse erkek olsunlar donanımlı olmak zorundadırlar. Fakat bu söylendiği kadar kolay gerçekleştirilebilecek bir iş de değildir. Zira yukarıda bahsetti-

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0002-8927-2672, E-posta: saziyedincer35@gmail.com

ğimiz okuma meselesinde olduğu gibi kadınların eğitim, hak ve vazifeleri konusunda da geçmişten günümüze tartışmalar sürmektedir. Esasında birbirlerine bağlı olan her iki konuyu da merak eden okurun John Ruskin'in "Susam ve Zambaklar" adlı eseriyle tanışması gerekir.

1864 yılında verilmiş iki konferansın metinleşmesiyle oluşan bu kitap Cemil Meriç'e göre "kitap için yazılmış en güzel eser"dir. (2009: 108). Meriç kitabı Marcel Proust'un Fransızca çevirisinden okumuştur. Meriç, Proust'un eseri yalnız tercüme etmekle yetinmediğini, elli sekiz sayfalık bir girişle eseri ve Ruskin'i tanıttığını belirtir (2009: 113). Bu bilgi Ruskin'e verilen önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Kitabın dikkat çekici bir adı vardır: **Susam ve Zambaklar**. Susam hani şu bildiğimiz masaldaki "Açıl susam açıl"daki susamdır. Bizi kralların hazinelerine ulaştıran sihirli sözcük Ruskin'in lügatında kitabı çağrıştırmaktadır. Hem de bu "hiçbir bekçiye ihtiyaç göstermeyen, soyguncusu, yağmacısı arttıkça zenginleşen" bir hazinedir. (Ruskin 2016: 70). Zambaklar ise kadınları sembolize eder. Zambak sembolü bizim edebiyatımızda da kadın için Mehmet Rauf tarafından, oldukça tartışmalı eseri "Bir Zambak Hikayesi"nde kullanılmıştır.

John Ruskin, 1819'da Londra'da doğmuştur. Oldukça tutucu bir dönem olan Victoria Dönemi İngiltere'sinin sanata bakışını etkilemiş bir eleştirmen ve düşünürdür. Varlıklı bir ailenin oğlu olarak dünyaya gözünü açmıştır. Annesi, Ruskin'e İncil'i; babası ise 18. yüzyıl klasiklerini okutmuştur. Babasının yazması ve çizmesi için sürekli olarak yönlendirdiği Ruskin, resim galerini gezer, doğa gezileri yapar. Bu onun resme bakışını etkilemiş manzara resmine özel bir önem vermiştir. (Eczacıbaşı Sanat Asiklopedisi 1997: 1593). Susam ve Zambakların hikâyesini ise Marcel Proust şöyle anlatır:

"Kralların Hazineleri'nin Ruskin'in, Manchester yakınlarında Rusholme Belediyesinde, Rusholme Enstitüsüne bir kütüphane kurulmasına yardım amacıyla 6 Aralık 1864 okuma üzerine verdiği bir konferans olduğu biliniyor. 14 Aralık'ta Ancoats'ta okulların açılmasına yardım amacıyla kadının rolü üzerine 'Kraliçenin Bahçeleri' başlıklı ikinci bir konuşma gerçekleştirdi. Life and Work of Ruskin-Ruskin'in Yaşamı ve Eserleri isimli olağanüstü çalışmasında Collingwood şunları söyler: 'Bütün o 1864 senesi boyunca, Carlyle'ye yaptığı olağan ziyaretler haricinde sürekli evdeydi. Ve ne zamanki aralık ayında, en popüler eseri hâline gelecek Susam ve Zambaklar isimli dersleri vermeye başladı, o zaman düşüncesinin en ışıltılı renklerinde onun fiziksel ve entelektüel sağlığının en iyi durumunda olduğunu ayırt edebildik. İleri sürdüğü kahramanca aristokratik ve stoacı idealde, kitapların halk kütüphanelerinin değeri konusunda sürekli ısrar etmesinde, Londra kütüphanesinin kurucusu Carlyle ile yaptığı söyleşilerin yankısını bulabiliriz.'" (2014: 25).

Susam ve Zambaklar dilimize çevirisi Türkân Turgut tarafından yapılmış, Doğu Batı Yayınları tarafından da 2016 yılında yayımlanmıştır. 104 sayfadan oluşan kitabın 9-21 sayfaları arasında ön söz ve Ruskin hakkında

çevirenin bilgilendirmesi yer almıştır. “Kralların Hazinesi” isimli ilk konferans, kitabın 25-72 sayfaları arasında; “Kraliçelerin Bahçeleri” isimli ikinci konferans ise 75-104 sayfaları arasındadır.

Kralların Hazinesi

Bu konferansın konusunun ne olduğunu Ruskin ikinci konferansın başında şu şekilde ifade eder: “*Birinci konferansta sorduğum, ‘Nasıl?’ ve ‘Ne okumalı?’ gibi sorular, kendimize ciddi bir şekilde sormanızı istediğim, ‘Neden okumalı?’ gibi çok daha temel bir sorudan doğmuştur.*” (Ruskin 2016: 75). Ruskin’e hak vermemek elde değildir, okumamız gerektiği hakkında sürekli bir şeyler işitiriz ama neden okumamız gerektiği hakkında pek az söz duyarız. Çünkü okumanın iyi olduğu kendiliğinden kabullenilmiş farz edilir, dolayısıyla okuması gerektiği söylenen insanın aklına “neden okuyayım?” sorusunun gelmediği düşünülür. Ruskin bu oldukça geniş konunun bir kaç noktası üzerinde duracağını belirterek söze girer. Çocuklarının iyi yetişmesi için kendisinden fikir alan ailelerden bahseder. İlerlemenin iyi bir evde oturmak, iyi bir işte çalışmak gibi hayatın maddi taraflarıyla ilişkilendirilmesinin yanlışlığı üzerinde durur. Ruskin iyi eğitimin temelinde kitaplar ile kurulmuş sıkı ilişkiyi görür. Belki iyi arkadaş seçme konusunda gerektiği kadar seçici olamayabiliriz. Fakat kütüphanemizden istediğimiz kitabı seçmekte özgürüz:

“Bir kitabı okuduğunuz taktirde öbürünü okuyamayacağınızı, bugün kaybettiğiniz şeyi yarın kazanamayacağınızı biliyor musunuz? Kraliçeler ve krallarla konuşabilmeniz mümkünken , gidip evinizdeki hizmetçiyle veya seyis yamağıyla dedikodu yapar mısınız? Yahut da çeşitli ülkelerden ve çağlardan seçilip gelmiş, geçip giden günler kadar çok, dünya kadar geniş bu güçlü insan topluluğunu barındıran şu ölümsüz sarayın kapıları her zaman size açık dururken, sırf başkalarından saygı görebilmek gibi bir gaye ile, şu veya bu gibi bir topluluğa girebilmek ve orada kendinizi gösterebilmek için, alâde kimselerle itişip kakıştığınız için böbürlenmeye kalkar mısınız?” (Ruskin 2016: 35).

İnsanın eğitimi için böylesi bir kral hazinesinden istifade etmesi dururken hem de herhangi bir karşılık ödemeksizin, yalnız kendi çalışmasının karşılığı olarak, ikbali başka bir yerde aramasını esefle karşılar.

Okumak tuhaf bir iştir aslında: “*Okumak dediğimiz bu süreç kabaca, bir yüzey üzerindeki işaretlere bakarak bir takım sözcüklerin, imgelerin , duyguların zihinde canlandırılmasıdır. Metnin bir cümlesini okuduğumuzda zihnimize tamamen bize özgü, başkasının zihninde olmayacak şekilde bir imge canlanmaktadır.*” (Gülsoy 2017: 87). Öyleyse bu garip bir deneyimdir, başka kimsenin deneyimine benzemeyen yalnız bize özgü okuma ve kendimize mal etme sürecidir. Aslında buna kendi başına bir serüvendir desek de yanlış olmaz. Fakat Ruskin iyi kitap ve kötü kitap ayrımı yapar ve iyi kitabı da kendi içinde ikiye ayırır: Bunlar günlük kitaplar ve her zaman için geçerli olan kitaplardır. Günlük kitapları belli bir zaman biçiminde okuyup geçeriz.

Fakat diğerlerine yaşam boyu yeniden döner, pek sık istifade ederiz. Ruskin'in bu söyledikleri bize Hugo Von Hofmannsthal'ın "Kitaplar" isimli demesindeki şu sözleri çağrıştırır:

"Şu evrenler için en az gerçek olanı, düşlerin en ürkütücüsünü, şu gerçek denilen şeyi hep onlarda bulabiliriz. Varlığımız kitaplarla bezenmiştir. En önemsiz gündelik konuşmalarımız, telgraf tellerinde ötüşen serçeler gibi gelip konarlar onlara. İnsanın onları sıkıcı bulduğu topunu birden güpegündüz korkunç bir karabasan gibi gördüğü anları olur. Ama onların 'dört duvar arasında iç açmağa uzanan eller' olduklarını duyduğumuz günler de vardır. İçlerinden birkaçına, hiçbir ölçüye sığmayan bir bağlılıkla vurduğumuzu yavaş yavaş anladığımız da olur." (Hofmannsthal 2017: 79).

Peki kitap nasıl okunmalıdır? Bir maden işçisi gibi, evet yanlış duymadınız Ruskin elinize iyi bir kitap geçtiğinde ne yapmanız, kendinize hangi soruları sormanız gerektiğini şöyle ifade eder: *"Bir Avusturyalı maden arayıcısı gibi çalışmaya hazır mıyım? Kazma ve küreklerim iyi iş görecektir mi? Kollarımı sıvadım mı? Gücüm kuvvetim yerinde mi? Moralim yüksek mi?"* (Ruskin 2016: 38). Ruskin'in söyledikleri mübalağa değildir, iyi bir kitap maden arayan kişi titizliğiyle okunursa bir anlam kazanabilir. Sonuçta esas olanın nicelik yani çok fazla sayıda kitap okumak olmadığı, okumanın bir nitelik işi olduğunun altını çizerek. Şaşırtıcı da bir örnek verir; insan Britanya Müzesi'ndeki tüm kitapları okusa da cahil kalabilir, fakat dikkatli biçimde on sayfayı kavrayarak okursa o taktirde bilgili olabilir. Ayrıca iyi eğitim görmüş bir kişi birçok dil bilmeyebilir, yalnız kendi dilini bilebilir fakat onu iyi bir şekilde bilir. Kendi diline en iyi biçimde hakimdir, kelimelelerin etimolojilerini bilir. Kitaba nüfuz etme meselesine özel bir önem verir. Bunun nasıl olması gerektiğini Milton'un bir şiirini çözümleyerek açıklar. Köksüz uydurmaca kelimelerin karşısındadır, ne anlama geldiğini bilmeden kullanılan bu kelimeler çünkü bu kelimeler *"...bukalemun gibidirler; bazı hayvanların üzerinde yaşadıkları toprağın rengini almaları gibi, bu kelimeler de insanın hayal ülkesinin rengini alırlar; orada beklerler ve birdenbire insanın üstüne atlayarak onu pençeleri arasına alırlar."* (Ruskin 2016: 40). Yazarların kelime tercihleri olduğunun iyi bir yazarın kelimeleri rastgele seçmediğinin üzerinde, Milton örneğinden hareketle durur. Kelimeler, onların anlamları yazarlar elinde işlenirler. Ruskin'in bu sözlerinin benzerine Akşit Göktürk'te de rastlarız: *"Yazınsal metinlerin geliştirdiği iletişim olanakları, dilin genel çevrimine yeni anlatım biçimleri olarak katılır, hem gündelik kullanıma daha önce varolmayan, en azından devingen bir biçimde varolmayan gücüllükler kazandırır, hem de daha sonra gelecek yeni yazınsal yaratılar için bir birikim oluştururlar. Yazın yaşamı, yaşam ise yazını aydınlatır böylece. Söz ile dil arasındaki sürekli etkileşimdir bu."* (Göktürk 2016: 45).

Bu bölümü bitirmeden önce Ruskin'in altını çizerek kitap okuyanları rahatlatarak şu fikirlerini belirtelim: Altını çizerek okumak bir askerin deposundan ihtiyacı olan silahı alışı ya da bir ev kadının kendine lazım olan

baharatı dolabında buluşu gibidir. Aradığımızın nerede olduğunu bilmek, bulmak için elzemdir.

Kraliçelerin Bahçeleri

İkinci konferansın konusu kadınların hak ve vazifeleridir. Yalnız böyle ifade etmek eksik kalabilir, aslında bu ikinci konferansta birincisiyle bağlantılı eğitimin daha ötesi yetiştirilmeyle alakalıdır. Tabii Ruskin'in söylediklerini okurken bu görüşlerin Victoria Çağı gibi oldukça tutucu bir dönemde dile getirildiklerini gözden ırak tutmamamız gerekir. Bir başka husus kadınlar üzerine tartışmanın 20. yüzyıl boyunca da devam ettiği feminist hareketlerin kadının hakkı ve vazifesi gibi konuları başka bağlamlarda da tartıştığıdır. Bugün için Ruskin'in bu söyledikleri bize yeni şeyler olarak görünmeyebilir. Çünkü onun konferansı verdiği günden bugüne kadınlar yeni haklar kazanmış, bu haklar gündelik hayatın olağan bir parçası olmuşlardır. Konferansın başında temel düşüncesini şu şekilde açıklar:

"Eğitim ve edebiyatın, ancak huzur verici, faydalı dolayısıyla da krallara has gücü –önce kendimizi, sonra da kendi vasıtamızla çevremizi tesir altına alan bu gücü – kuvvetlendirecek şekilde yönetildiği taktirde faydalı olabileceğine inanıyorum; bu bakımdan şimdi sizinle birlikte şu nokta üzerinde duracağım: Yüksek seviyeli bir eğitimin varabileceği bu muhteşem, bu kral-lara has olan güçten kadınların payına ne düşecektir? Kadınlar-dan ne dereceye kadar kraliçelere has olan gerçek bir güce ulaşmaları beklenebilecektir? Burada 'güç' deyince kadınların sadece aile fertleri arasında değil, içinde yaşadıkları çevrede de gerçekten güçlü olmalarını anlıyorum. Ve eğer kadınlar, iyilikle, tathlıkla, hoşluk ve zariflikle muhteşem bir şekilde güçlü olmanın önemini anlamışlar ve bu güçlerini gerektiği şekilde kullanmayı öğrenmişlerse, bu derece güzel ve iyi, bu kadar yumuşak bir gücün sağlamış olduğu düzen ve güzellik, bizim kadınların hüküm sürmüş oldukları beldeleri, 'Kraliçenin Bahçeleri' olarak isimlendirmemizi haklı göstermeyecek midir?" (Ruskin 2016: 77).

Ruskin, sadece kraliçenin bahçelerinde hüküm sürecektir kadınların hak ve vazifelerinden söz edilmesini yadırgar. Çünkü ona göre kadının hak ve vazifelerini erkeğinkinden ayrı düşünmek yanlış olur. Böylesi bir ayrılığa gitmek, erkeği kadının efendisi olarak görmek sanki birbirlerinden ayrı, uzlaşamayan davaları olan iki cins gibi addetmek olur. Kadını yalnızca erkeğe hizmet edecek bir cins olarak görmenin "ahmakça" olduğunun altını çizer. Zira kendi başına varlığı olmayan bir gölgenin erkeğe faydasının dokunmasını beklemek hata olur. Bundan sonra Shakespeare, Walter Scott gibi edebiyatçıların yaratmış oldukları kadın karakterler üzerinde durur.

Kadın ve erkeği aynı şartlarda değerlendirmekten yana değildir zira onlar "birbirlerini tamamlarlar, birbirlerine benzemezler." (Ruskin 2016: 92). Dolayısıyla da mutlu olabilmeleri karşılıklı olarak birbirine bağlıdır.

Kadının gerçek yerinin evi olduğunu düşünür, yuvayı mutlu bir ocağa çevirmek onun elindedir.

"Fakat bunu başarabilmek, üzerine düşen vazifeleri hakkıyla yerine getirebilmek için kadının hiçbir şekilde hata işlememesi – insan denen yaratık için bu ne derece mümkün olur bilmem- gerektiğini görmüyor musunuz? İdare eden, yöneten kadın olduğuna göre her şey kusursuz, her şey mükemmel olacaktır. Kadın daima iyi olmalı ve hiç bozulmamalıdır; kadın içgüdülerinden ileri gelen yanılmaz ve aldanmaz bir zekâya sahip olmalı, zekâsını kendini yükseltmek için değil, kendinden bir şeyler vermek, nefsinden feragat etmek için kullanmalıdır; zekâsını kocasını aşabilmek için değil, daima kocasının yanında yer alabilmek için kullanmalıdır; zekâsını yersiz ve sevgisiz bir gururun dar sınırları içinde değil, son derece değişik şekilde ve seve seve gösterdiği içten gelen bir nezaketle (nezaket çok değişik şekillerde ortaya çıkabilir, kadındaki gerçek değişiklik de ancak bu olabilir) ve hizmet ederken gösterdiği alçakgönüllülükle kullanmalıdır." (Ruskin 2016: 93).

Bu zor işin altından kalkabilmesi için önce kadına bedenen sonra tabii ruhen iyi yetişmesini sağlamak gerekir. Fakat asla baskıdan yana değildir, kadına yapılan baskının ruhunda silinmez yaralara yol açacağı kanaatini taşır. Kadının bedeni kuvvetlendirildikten sonra sıra birtakım bilgilere gelir. Bu bilgiler kadının doğuştan getirdiği adalet duygusunu ve sevgiyi geliştirmelidir. Kadın ne iş yaparsa hangi ilim dalında çalışırsa çalışsın öğrendiği şeyler onu *"Alçakgönüllülük Vadisi"*ne getirmelidir. Öyleyse kadınlar kafalarını lüzumundan fazla meşgul edecek şeyler okumamalıdır. Bunun nedeni böylesi kitapların kötü oluşu değil kadınların hassas oluşlarıdır. Ve yine kadınlara pek fazla ağır olmayan edebi eserler okutulmalıdır. Bir erkeğin görevi evini dışarıdan gelecek her türlü zarar ve tehlikeden korumaksa kadınının de evin içinin düzenini sağlamak böylece yuvayı içerden ayakta tutmaktır. Ruskin, kadının gücüne özel bir önem verir ve şöyle söyler: *"Siz kadınlar şayet isteseydiniz bu dünyada ne savaş olurdu ne de haksızlık; bunların tek sorumlusu sizlersiniz"* (2016: 104). Bu, Tefvik Fikret'in *"Bir Kız Mektebi İçin"* isimli şiirinin başına yazdığı şu sözleri anımsatır: *"Kızlarını okutmayan bir millet, oğullarını mağnevi öksüzlüğe mahkûm etmiş demektir; husrânına ağlasın!"* (Fikret: 58).

İtiraf etmeliyiz ki Ruskin'in kadınlar ile ilgili ileri sürdüğü fikirler günümüze gelindiğinde yer yer eskimiştir. Fakat kitap ile ilgili söyledikleri pırıl pırıl durmakta, canlılığını korumakta ve dimağımızı zenginleştirmeye devam etmektedir. O zaman Ruskin'in ifadesiyle "bu hazineyi yağmalamak" için harekete geçmenin, kitabın kapağını çevirip yolculuğa çıkmanın tam sırasındır.

KAYNAKÇA

- GEVGİLİLİ Ali, HASOL Doğan vd. (1997). *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.
- FİKRET Tevfik : *Rübâb-ı Şikeste*, Haz. Fahri Uzun, İstanbul: İnkılâp Yayınları. (Tarih Yok)
- GÖKTÜRK Akşit (2016). *Okuma Uğraşı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÜLSOY Murat (2017). *Büyübozumu: Yaratıcı Yazarlık*, İstanbul: Can Yayınları.
- HOFMANNSTHAL Hugo Von (2017). *Kitaplar*, Çev. Doğan Aksan, *Türk Dili Dergisi Sayı 118*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MERİÇ Cemil (2009). *Bu Ülke*, Haz. Mahmut Ali Meriç, İstanbul: İletişim Yayınları.
- RUSKİN John (2016). *Susam ve Zambaklar*, Çev. Türkan Turgut, Ankara: Doğu Batı Yayınları.

İnternet Kaynakları

- Prohust Marcel, Okuma Üzerine, Çev. Kemal Ergezen, Digital Kitap: https://books.google.com.tr/books?id=ZgrCBwAAQBAJ&pg=PA6&hl=tr&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false, (Erişim Tarihi: 15.10.2018).

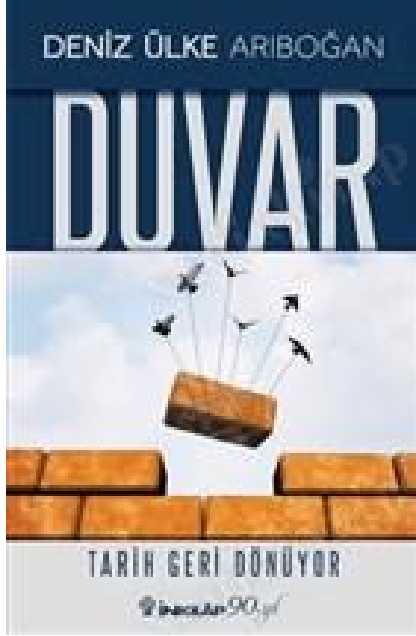
Ünalmiş A. N. (2018). "Arıboğan Deniz Ülke (2017). "Duvar Tarih Geri Dönüyor", İstanbul: İnkılap Yayınları, 208 s., ISBN: 978-975-10-3842-5", *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60: 226-228.

Makale Gönderim Tarihi: 19.11.2018; Yayına Kabul Tarihi: 22.11.2018

ARIBOĞAN Deniz Ülke (2017). "Duvar Tarih Geri Dönüyor", İstanbul: İnkılap Yayınları, 208 s., ISBN: 978-975-10-3842-5

Ahmet Nafiz ÜNALMIŞ*

Deniz Ülke Arıboğan tarafından kaleme alınan "Duvar Tarih Geri Dönüyor" isimli eser, duvar metaforu üzerinden ülkelerin "düşman" ya da "öteki" olarak tarif ettiklerine karşı gösterdikleri savunma mantığını anlatmaktadır. Mümkün olduğu kadar yalın bir dille yazılan eserde disiplinler arası bir yaklaşımdan faydalanılarak duvar metaforu üzerinden ülkelerin yürüttüğü politikaların tarihsel, sosyolojik ve siyasi analizi yapılmıştır. Bu bağlamda eser, okuyucunun konuya geniş bir perspektiften bakmasına imkân tanımaktadır. Her bölümün sonunda anlatılan konuya dair çeşitli dijital kaynakların yer aldığı karekodlar yerleştirilerek, kitapta yer alan bilgilerin ötesine geçilmiş ve okuyucunun konuyu daha iyi anlaması sağlanmaya çalışılmıştır. Arıboğan'a göre

küreselleşmeye, göçe, askeri yayılmacılığa, siber tehlikelere karşı örülen duvarlar nihayetinde demokrasiye karşı örülmekte ve otoriter sistemlerin yükselişiyle bu süreç devam etmektedir. Demokrasinin geri çekilme yaşadığı içinde bulunduğumuz çağ, çok yakında kendi antitezini üreterek tekrar

* Dr., Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, ORCID: 0000-0001-5043-6396, E-posta: nafizunalmis@gmail.com.

demokratik zemine girecektir. Kitabın ana fikri bu görüş üzerine bina edilmiştir.

Eser, sekiz bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde insanlığın duvarlarla ilişkisi; şehirlerin etrafında beliren ilk surların ortaya çıkışıyla başlatılmış ve daha sonra duvarların, egemenliğin bir nişanesi konumuna gelmesiyle devam etmiştir. Duvarlar, bir taraftan içerisinde yaşayan insan topluluğunun güvenliğini sağlarken diğer taraftan da duvarın her iki yanında kalanlar açısından düşman veya öteki olarak tanımlanan ve endişe üreten bir merkez olma özelliğini göstermiştir. Bu bölümde yazar, duvarların insanların kendini koruma psikolojisinden hareketle biz ve öteki olarak tarif edilen Hobbesçu korku ve güvenlik ikilemi gibi kavramlar açısından oynadığı rollere değinmiştir.

Kitabın ikinci bölümünde, küreselleşmenin henüz yüzyılın başında umut vaat ettiğini ancak ulusal sınırları belirgin hale getiren duvarların, dünyayı heterojen hale dönüştürmesi sonucu; yabancı düşmanlığı, radikal dincilik gibi toplumları farklılaştıran unsurları ön plana çıkardığı vurgulanmıştır. Dünyada AB başta olmak üzere İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan birçok birliğin can çektiği; Berlin Duvarı'nın yıkılışı nasıl rekabetçi ve çatışmacı bir politik anlayışın çöktüğünü simgeliyorsa, Trump'ın Meksika'ya yönelik duvarı gündeme taşımalarının da geçmişteki çatışmacı geleneğin yeniden doğduğunu simgelediği belirtilmiştir.

Arıboğan kitabın üçüncü bölümünde, küresel konjonktürde yaşanan gelişmelerle, mülteci akımları ve endüstri 4.0'ın gelişmeye başlamasıyla ülkelerin dışarıdan kontrolsüz biçimde gelebilecek tehlikelere karşı duvarlı önlemler almakta olduğunu anlatmıştır. Avrupa'da popülizmin yükselişi ve sağ partilerin iktidara gelmesinin de duvara dayalı korumacılığın sembolü haline geldiği belirtilmiştir. Ayrıca bu bölümde Avrupa sınırlarını kaplayan çitlerin ve duvarların inşa edilmesinin amil sebepleri arasında; Avrupa'da yükselen sağ hareketin, Avrupa'da yaşayan Müslümanların resmi statüsünün önüne geçmek istemesinin yanı sıra Müslüman mültecilerin girişlerini engellemek ve geniş kitlelerin sempatisini kazanmaya çalışması gösterilmiştir.

Dördüncü bölümde; enformasyon çağında devletler üzerinde yaygın hale getirilen, siyasi otoriteleri tehdit edebilecek yazılı, sesli, görüntülü veri trafiğinin sansürlenmesinden yani sosyal dünyada örülen güvenlik duvarlarından söz edilmektedir. Arıboğan'a göre siber tehlikeye karşı devletlerin üç seçeneği bulunmaktadır. Birinci seçenek, savunma amaçlı duvarlar geliştirmek; ikinci seçenek, karşı saldırıyı caydırma amaçlı olarak siber yeteneklerin artırılması; üçüncü seçenek, caydırma amaçlı ve kendi bölgelerine yönelik tecavüzleri engelleyecek bir yetenek göstermektir. Esasen devletlerin bu alanda başarı sağlayabilmesi için her üç alanda da etkin olması gerekmektedir.

Beşinci bölümde Pasifik'in yükselen gücü Çin'in yayılmacılığını engellemek için duvar yapılmasındaki en önemli sebeplerden, Kuzey Kore sorunu incelenmektedir. Arıboğan'a göre Kuzey Kore sorununun Çin ve Rusya

tarafından bertaraf edilememesi, Çin'in Kuzey Kore'ye yönelik ikircikli yaklaşımı; ABD açısından, duvarlı dünyanın oluşturulması ve Batı sistemi içinde kendi konumunu konsolide etmek için bir fırsat doğurmuştur. Artık, ABD için Rusya'nın dışında Batı düşmanı olarak beliren, neo-emperyalist amaçlar taşıyan bir başka güç de söz konusudur.

Eserin altıncı bölümünde, Rusya'nın küresel aktör olarak yeniden doğuşuna değinilmiştir. Rus stratejisinin 2010 yılından itibaren savunmadan hücumca kayması, başta Ukrayna olmak üzere Rusya'ya komşu Baltık ülkelerini duvar inşa etmeye mahkûm etmiştir. Bu duvarlar, Rus askeri gücünü durdurmak yönünde yetersiz kalsa da Rusya'nın sınırlarını vurgulaması bakımından önem arz etmektedir. Altıncı bölümün devamında Türkiye'nin inşa ettiği duvarlara da değinilmiştir. Arıboğan'a göre başta Suriye'den gelebilecek mülteci dalgalarını önlemek amacıyla yapılan duvarlar, aşama aşama ülkenin bütün doğu sınırlarını kapsayacaktır. Türkiye'nin yapmış olduğu duvarlar, sadece Türkiye'nin değil Avrupa ve NATO'nun da sınırları belirgin hale getirecektir.

Eserin yedinci bölümünde Arıboğan, duvar çekme mantığının demokrasinin antitezi olduğu görüşünden hareketle, alt kimliklerin ulus ve vatandaşlık bağlarının yerini aldığı bir dünyada, duvar örmeyi bu salgına karşı bir aşı kampanyası olarak tanımlamıştır. Arıboğan'a göre günümüzde teknolojinin yaygınlaşması, totaliter ve otoriter rejimleri besleyen sistemi ve ona yandaşlık yapan geniş kitleleri büyütmemekte; bu sebeple içinde bulunduğumuz çağ, özgürlükçü olmayan demokrasilerin yükselişine şahitlik etmektedir.

Sonuç bölümünde yazar; duvar kavramının anlamını, temsil ettiği değerleri ve psiko-sosyal içeriğini bilmenin gelişmekte olan sistemi doğru anlamak için gerekli olduğunu vurgulamıştır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nın öncesinde dünya genelinde bir savaşın yaşanmayacağı tahmininde bulunan entelektüellerin tahmininin tutmadığını ifade eden Arıboğan, ülkelerin duvar çekme politikalarının da ileride ortaya çıkabilecek daha büyük bir savaşın habercisi olabileceğini, bunu bugünden öngörerek insanlığın Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarındaki yanılığa düşmemesi gerektiğini okuyucuya aktarmıştır. Yazarın anlatımından hareketle ülkelerin duvar çekme politikalarının daha sonra ortaya çıkabilecek bir savaşın kırılma noktasını oluşturma riski, uluslararası konjonktürde yaşanan gelişmeler değerlendirildiğinde ihtimal dâhilindedir. Bu bakımdan bir siyaset bilimci olarak kitabın okuyucuya vermek istediği mesajı son derece somut ve incelemeye değer bulmaktayım.

Yıldırım C. (2018). "Howard S. Becker (2014), Mesleğin İncelikleri: Sosyal Bilimlerde Araştırma Nasıl Yürütülür? Ankara: Heretik Yayınları, 352 s. ISBN: 978-605-85333-2-5.", *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60: 229-233.

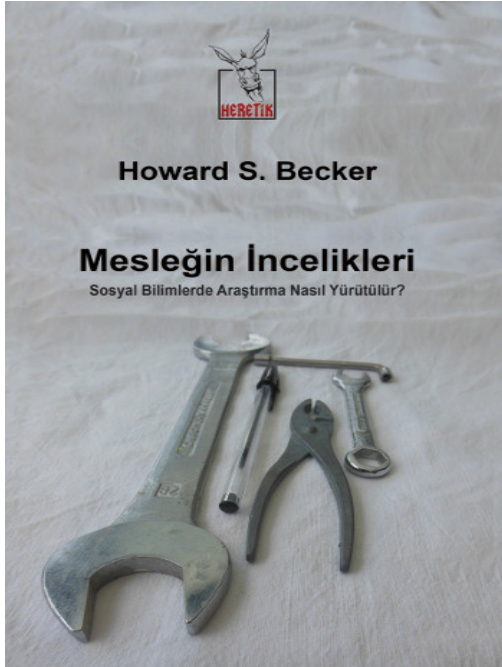
Makale Gönderim Tarihi: 24.10.2018; Yayına Kabul Tarihi: 22.11.2018

BECKER Howard S. (2014). "Mesleğin İncelikleri: Sosyal Bilimlerde Araştırma Nasıl Yürütülür?" Ankara: Heretik Yayınları, 352 s. ISBN: 978-605-85333-2-5.

Cuma YILDIRIM*

Sosyal bilimlerde düşüncelerin sistematik olarak kaleme alınmasında, veri-

lere ulaşılmasında ve bulguların analiz edilmesinde önemli zorluklar yaşanmaktadır. Bu zorlukları aşmak için birçok sosyal bilimci tarafından, bilimsel araştırma yöntemlerine dair çalışmalar yapılmıştır. Howard S. Becker da bu araştırmacılar-
dan biridir. Becker (2014) bu kitabında, diğer bilimsel araştırma yöntemleri kitaplarından farklı bir yol izleyerek deneyimlerini aktarmış ve sosyal bilimcilerin bir araştırma esnasında hangi taşların altına nasıl bakması gerektiğini ortaya koymuştur. Ayrıca yazar bu kitabında hangi pratiklerin çalışmayı düzlüğe ve sonuçta düzgün bir işin nasıl çıkarılabileceğine ilişkin incelikleri bir

usta çırak ilişkisi bağlamında okuyucularına sunmuştur. Kitap, "İncelikler", "İmgelemler", "Örnekleme", "Kavramlar" ve "Mantık" olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır.

* Arş. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-3504-8771, E-posta: cumayildirim2706@gmail.com

Kitabın değerlendirmesine geçmeden önce, Levent Ünsaldı'nın takdim bölümündeki çok önemli bir tespitine dikkat çekmek istiyorum. "Türk sosyal bilimcisi keşfetmek ve araştırmak için değil de malumat ve tasnif için programlanmış gibidir; memuriyetleri ve talimnameleri her ikisi için de vazgeçilmez kutsallıklardır". Ülkemizdeki sosyal bilimlere yönelik araştırmalarının büyük bir kısmının bu doğrultuda yapılması sosyal bilimlerin ruhuna aykırılık teşkil etmektedir. Yine aynı zamanda ülkemizdeki yöntem kitapları, temel metodolojik unsurları sunmaları dışında, bir araştırma sırasında karşılanabilecek her şeyi öngördükleri izlenimi uyandırmaları ve araştırmayı tek düze kurgulamaları sebebiyle yaratıcılığa ve melezlenmeye karşı kapıları kapatmaktadırlar.

Elimizdeki bu kitap; yazarın sahip olduğu deneyimleri aktarması ile bu alanda yayınlanan diğer kitaplardan farklı olma özelliğine sahiptir. Gerçekten de bu kitap, okumaya başlamadan önceki yöntemleri bir tarafa koymayı ve çeşitleri sorular sorarak çalışmayı daha da zenginleştirmeyi ve gerçeklere daha çok yakınlaşmayı sağlamaktadır. Özellikle alan araştırmalarında yapılan anketlerin veya görüşmelerin, sadece belirli bir konu üzerine odaklandığı düşünüldüğünde; gerçekten öyle mi? Sorusuna cevap alınmadığı görülmektedir. Verilen cevaplar ise, sadece yazarın kanaatlarına ve birikimine bağlıdır. İşte bu kitap tüm bu gerçekçi olmayan yöntemleri bir tarafa koymayı ve asıl gerçeğin ne olduğu ve nasıl aranması gerektiğini bizlere kolay ve anlaşılır bir dille sunmaktadır.

Kitapta her bölümün içerdiği incelikler yazarın şahsî tecrübeleriyle örneklendirilerek aktarılmaktadır. Yazar incelikleri şu şekilde tarif etmektedir; incelikler bildiğimiz ya da bilmek istediğimiz şeylerle ilgili verileri anlamlandırmanıza ve bulduğumuz şeylerin temelinde yeni sorular formüle etmemize yardımcı olan düşünme biçimleridir. İnceliklerin yaptığı şey, araştırma için yeni sorgulamalara, durumların karşılaştırılması ve kategorilerin inşası için yeni olanaklara vb. imkan tanımak için bir şeyleri tersine çevirmenin, farklı görmenin yollarını sunmaktır. Burada çıkarmamız gereken incelik; bir araştırma yaparken yeni bir şeyin ortaya çıkabileceğinden ve buna bağlı olarak başka bir olayın yaşanabileceğinden emin olmaktır. Emin olamayacağımız şey ise, yeni bir şey olduğunda söyleyebileceğimiz anlamlı bir şeyin olup olmayacağıdır. Dolayısıyla, toplumsal ve bilimsel kabullerin, sosyal bilimlerde yöntem düşüncesinin en büyük düşmanı olarak görüldüğü söylenebilir. Bu inceliğin, düşünce alanımızın sınırlarını genişletmeye, başka ne düşünebileceğimize ve sorabileceğimizi görmeye, yaşamda olup bitenin çeşitliliğiyle hemhal olma noktasında fikri kapasitemizi artırmaya yönelik olduğu belirtilebilir.

İkinci bölüm olan "İmgelemler"de yazar, araştırmacının çalıştığı olguya yaklaşırken yararlandıkları bilgilerden veya günlük hayattaki izlenimlerden beslenerek ortaya çıkan hayal gücüne dikkat çeker. Buradaki inceliklerin en önemlisi araştırma öncesinde veya araştırmaya yeni başlamışken hayalde olan veya o imgenin zihindeki tasarımından olabildiğine soyutlanabilmek üzerinedir. Bu incelik, öncelikle araştırmaları gündelik hayat deneyimliy-

le bariz biçimde bağdaşmayan imgelemlerden kaçınmak üzerinedir. Peki soyut imgelemlerden nasıl kaçınmalı? Bu tarz imgelemlerden kaçınmanın en iyi yolu; toplumsal yaşamın ilgi duyduğumuz alanında nasıl birinci elden bilgi edinilebileceğini bilmekten geçmektedir.

Yazar çalışmasında iki tür imgelem üzerinde durur: Tözcü imgelem ve bilimsel imgelem. İlk imgelem çalışılan konuyla ilgili önceki bilgiler ve kanaatlerden oluşur ve bunlar sadece yapılan araştırma hakkında genel bir fikre sahip olmayı sağlar. Yazar tözcü imgelemin, çalışmalarımızı oldukça fazla etkileyeceği için özellikle dikkat etmemiz gerektiğini söylemektedir. Ancak bunu nasıl yapabiliriz? İmgelem, gündelik tecrübelerimizden geriye kalanlardan girer kafalarımıza; öyleyse daha sağlıklı bir imgeleme ulaşmak için gündelik yaşantımızın doğasına müdahale etmemiz gerekir. Yani toplum hakkında bir şeyler yazmak istiyorsak, onunla ilgili birinci elden bir şeyler bilmemiz ve tanımamız gerekir. Ancak araştırmacı yeni bir çalışma nesnesini eline aldığı anda gündelik yaşamın temsilleriyle de yetinmemelidir. Toplanan veriler ve kurulacak hipotezlerin sınanmasıyla araştırmanın yönünü belirlemelidir. Ayrıca yazar burada hikayeler oluşturmak ve boş hipotezler kurmak gibi farklı incelikleri anlatır. Hikaye oluşturmanın inceliği; konumuzla ilgili, bulunmasını zaruri gördüğümüz veya yokluğunda konuyu kayda değer biçimde eksik bırakacak olan her şeyi içeren ve bunları anlamlı kılmaktır. Başka bir deyişle, hikayenin içereceği ve üzerine kurulacağı kaide öyle olmalıdır ki, okur bunu olaylarla arasındaki bağlantıların mantıklı ve tutarlı bir yolu olarak makul bulabilsin. Boş hipotez inceliği ise, hayatta meydana gelen olayların, kişilerin sadece kendi eylemlerine ve seçimlerine değil, ilişki içinde olduğu tüm diğer insanların yaptıklarına da bağlı olduklarını hesaba katmaktır. Yazar bunu karşılıklı-olumsallık olarak da ifade etmektedir.

Bu bölümdeki diğer bir incelik, toplumu bir makine olarak görmektir. Yani üzerinde çalıştığımız meseleye müdahil olabilecek tüm tarafları her zaman dikkate almamız gerektiğidir. Bu incelik önemli olabilecek hiçbir unsur dışarıda bırakmamaya sevk eder. Yazar toplumla ilgili yeterli bir tasarım elde edilebilmesinin zor olduğunu; ancak bu işi sürekli tekrarlayarak aramaya devam etmeye ve buldukça yeni parçaları mekanizmaya takmakla çözülebileceğini söylemektedir. Şunu da unutmamak gerekir ki bu incelik, üzerine çalıştığımız konunun, hangi yönleriyle tekrara dayalı olduğunu düşünmeye karar verdiğimizde işe yarayabilir.

Ancak, bazen toplumsal yaşamı farklı bir şekilde, birbiriyle bağlantılı süreçler olarak anlamayı tercih ederiz. Bu şekilde düşündüğümüzde makine imgesinde olduğu gibi tekrarlardan ziyade bağlantıları vurgularız. Burada diğer bir incelik olan organizma olarak toplum devreye girmektedir. Bu incelik, esasında bir dizi toplumsal etkinliğin organik bir özelliğe sahip olduğunu düşünmek, üzerinde düşündüğümüz meseleye katkıda bulunan her türden bağlantıyı aramak, her biri diğerinin işleyiş koşullarını oluştururken birbirlerini nasıl etkilediklerini görmeye çalışmaktır.

Üçüncü bölümde araştırılan konuya ilişkin “Örnekleme” konusu ele alınır. Örneklemin mantığı, tüm kategoriye genellenebilecek bir iddia için örneklemin ikna gücü taşımasıdır. Yazar bu konuda ele alınan örneklemin her zaman bütünü temsil etmek durumunda olmayacağı hatırlatmasını yapar. Örnekleme ile ilgili temel sorun, parçanın ait olduğu bütünü temsil etmeyebileceği ve doğru sonuçlar çıkarmamıza olanak sağlamayabileceğidir. Yazar bu soruna incelik olarak tesadüfî örnekleme önermektedir. Yani her kesimin zorunlu olmamakla birlikte genellikle eşit oranda örnekleme dahil edilme şansının olduğu biçimde seçeriz. Diğer bir sorun ise, hangi tür örgütlenmenin üzerine çalıştığımız nesnenin sadece bir parçasını oluşturan bir bütünü işaret ettiğini öğrenmek isteğidir. Burada da kullanılan örneklemin neyi kapsadığını bilmek gerekir. Yazar örnekleme seçiminde betimlemelerin önemine dikkat çekerek; betimlemelerin basmakalıp düşüncelerimizden kopmamıza olanak tanıdığını söyler. Toplumsal olguların doğru bir şekilde betimlenmesinde ve analizinde başlıca engel, cevapların çoğuna halihazırda sahip olduğumuzu düşünmemizdir. Ancak yazar bunları tartışmasız olarak kabul etmenin yerine, kendimiz bilakis gidip okulların ve hastanelerin gerçekte ne yaptıklarına bakmalıyız der. Bu inceliğin uygulanmasındaki en önemli unsur; sözcüklerin gerçeklikle aramıza koyduğu bariyeri ortadan kaldırmasıdır.

Yazar verilerin toplanmasındaki hatalara da değinerek şu incelikleri söyler: Verilerin nereden geldiğini, bunları kimin topladığını kurumsal ve kavramsal sınırlarının neler olduğunu ve tüm bunların incelediğimiz meseleyi nasıl etkilediğini sürekli olarak araştırmacı kendisine sormalıdır. Çünkü başkaları tarafından toplanan verilerde kaçınılmaz olarak o kadar çok olası hata vardır ki bu çabadan vazgeçme gibi bir seçimimiz yoktur.

Kitabın dördüncü bölümü “Kavramlar” konusuna ayrılmıştır. Yazar buraya kadarki kısımda imgelemelerimiz üzerine düşündükten ve incelenecek vakaların uygun bir örneklemini yani bizi ilgilendiren olgu türlerinin eksiksiz bir yelpazesini kapsayan bir örnekleme bulduktan sonra sıranın işin fikri kısmına geldiğini söylemektedir. Yazar ilk inceliğin, kavramlar, verileri bir nevi özetleme yolu olduğundan bunların, özetledikleri verilere uygunluk göstermeleri gerektiğini belirtir. Araştırmalarda ortaya çıkan sonucu basmakalıp yargılardan ya da herhangi farklı bir nedenden ötürü bazı olguların bir kenara bırakılması kavramların kusurlu olmasına neden olur. Çünkü kavramlar, siz onları formüle edip tanımladığımızda, kapsadıkları tüm hususları detaylıca tarayıp incelemiş olduğunuz varsayımını barındırır. Eğer imgelememiz kusurlu bir örnekleme üzerine kuruluysa başımız derde girecektir. Aksine, dışarıda bırakılan vakaları sistematik olarak arayacak olursak çalışmamızın kalitesi artacaktır.

Kavramlar tanımlanırken, elimizde bulduğumuz vakalar toplamınca biçimlenir. İşte sosyal bilimciler, üzerinde çalıştıkları sorunun gerçekte ne olduğuna tam anlamıyla vakıf olmadan veri toplamaya başladıklarından gerçek bir sonuca ulaşamazlar. Sahada veri toplanırken hangilerinin veri olarak kabul edileceğinden, duyduklarından hangilerini yazacaklarını-

dan emin değildirler. Buradaki sorun, ne üzerinde çalıştıklarını tam olarak bilememeleridir. Bu soruna yönelik incelik; eldeki verilerin hangi sorunun cevabının bunların olacağını kestirmektir. Aslında kavramlar, ampirik araştırma sonuçlarıyla yani dış dünyadan edinilen bilgiyle sınıp geliştirilmesi gereken ampirik genelleştirmelerdir. Ancak bu bir soruna da yol açabilir. Çünkü vakaların çoğu, kuramımızın öne sürdüğü biçimde cereyan etmez; bunun nedeni ise, farklı bir etkinin gözden kaçırılmış olma olasılığıdır.

Kavramların verileri özetlediğini düşünen yazar; bu bağlamda kavramları tanımlamak, kavramların ayrıştırmasını yapmak, vakanın kavramı tanımlamasına izin vermek, genelleştirme yapmak ve kavramları ilişkilendirmek ile ilgili inceliklere yer vermektedir. Ayrıca yazar incelenen bir olayın kavramı tanımlamasına izin vermenin olaylarda çeşitlilik gösteren boyutları da tanımlama yolunu açacağını söylemektedir.

Son bölüm olan "Mantık" bölümünde yazar, eğer bildiklerimiz doğruysa, mantıksal düşünme inceliklerini kullanarak başka nelerin doğru olabileceğini; bunu da daha fazla veri toplamadan elde edebileceğimizin mümkün olduğunu söylemektedir. Mantıksal incelikteki kasıt, veriler kapsamında başka nelerin doğru olabileceğini görmektir. Başka bir deyişle, mantık bildiklerimizden yeni şeyler ortaya çıkarmak için belli kurallar doğrultusunda müdahale etme yollarıdır.

Sonuç olarak yazar bu kitabıyla mesleğin inceliklerini örneklerle bizlere sunmakta ve üzerinde çalıştığımız konunun halihazırda irdelenmiş yönleri dışındaki taraflarını ortaya çıkararak verilerimizden elde edebileceğimizin en iyisini elde etmemiz için bize yol göstermektedir. Ancak yazar bu incelikleri bilmenin yeterli olmadığını, uygulanması ve alışkanlık haline getirilmesi gerektiğini de tavsiye etmektedir.